

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ

**ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ**

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО» КИЇВ — 1970

У2
С50

Упорядкування,
підготовка текстів
та примітки
В. Л. СМІЛЯНСЬКОЇ

Вступна стаття
Леоніда НОВИЧЕНКА

Харківська книжкова фабрика
імені М. В. Фрунзе

7—3—3
Інф. лист 70М

ПРО ЛЕОНІДА СМІЛЯНСЬКОГО ТА ЙОГО КНИГИ

Теперішні молоді лігератори здебільшого починають свій творчий шлях, уже здобувши солідну освіту — як правило, вишу — і маючи змогу вдосталь зачерпнути від благ загальної культури. Сорок — сорок п'ять років тому на літературний Парнас ішли молодики з досить-таки строкатим і загалом аж геть не найвищим освітнім цензом; та було в цих хлопців — молодих робітників і селян, які мали стати інтелігентами «в першому поколінні», — було в них щось таке, що дозволяло їм (звісно, в міру хисту і працелюбства) впевнено займати постать на нових, небувалих творчих гонах і, як висловився О. Фадеев, «дитячими вустами» промовляти слова, які до них не промовляв ніхто. Це були радянські письменники перших призовів, не завжди озброєні досвідом і широкими знаннями, але насліджені буйними життєвими враженнями, повні завзяття і віри в ідеали соціалістичної революції.

До них належав і Леонід Іванович Смілянський, пізніше автор багатьох книг, що стали добре відомими на Радянській Україні і за її межами. Більшість із нас, його друзів-літераторів, пізнали Леоніда Івановича уже в зрілому віці — широко освіченою людиною, знавцем історії і культури народу, приємним і розумним співбесідником, який приваблював своєю інтелігентністю, внутрішньою вихованістю, тонкою й доброзичливою дотепністю. Не всім було відомо, що цей письменник встиг пройти школу робітничого життя, що він чимало пізнав і побачив, працюючи помічником машиніста на паровозі і що ця професія, власне, й «делегувала» його в літературу, — перше своє оповідання він опублікував у 1925 році, незадовго перед тим вступивши на перший курс Київського інституту народної освіти. Йому сповнився тоді двадцять один рік (народився 27 лютого 1904 року). Син робітника конотопських залізничних майстерень, він відчуває себе міцно зв'язаним з робітничим класом і духовно, за світоглядними та політичними переконаннями, і як письменник — за тематичними інтересами. Перші книги його оповідань і повістей

були присвячені життю і праці залізничників, будівельників, механіків, ливарників — людей робітничих, технічних професій. Коли після закінчення мовно-літературного відділу ІНО він вступає до аспірантури тодішнього інституту Т. Г. Шевченка, ближчим наслідком його наукових студій стає розвідка «Робітництво в українській літературі» (вийшла окремим виданням в 1930 р.) — перша спроба оглянути і узагальнити невеликий на той час досвід рідного письменства в цій галузі.

Свій творчий шлях молодий Смілянський верстає в рядах «літературного комсомолу» — молодих письменників, які в умовах напруженої ідеологічної боротьби того часу декларували свою чітку партійну позицію. Як і багато з цих літераторів-комсомольців, він належав до спілки пролетарських письменників «Гарт» (київська філія, що існувала певний час і після розпаду цієї організації в Харкові), потім — до дзвінкоголосого, не бідного талантами, добре пам'ятного в нашій літературі «Молодняка», згодом — до ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). З 1932 року він — член єдиної Спілки радянських письменників України і один з активних працівників її друкованих органів (багато сил Л. Смілянський віддав, зокрема, роботі в журналі «Радянська література» — тепер «Вітчизна»).

Особливих зовнішніх подій у цій біографії не було. Але була постійна, дисциплінована праця письменника-прозаїка (часом критика, літературознавця — перу Л. Смілянського належали літературні портрети Б. Грінченка, К. Гордієнка), було чимало книг, що виходили одна по одній, приносячи авторові більший чи менший успіх. Незадовго до Великої Вітчизняної війни виходить його повість «Михайло Коцюбинський», що зробила ім'я письменника популярним, особливо серед шкільної молоді.

В часи війни Л. Смілянський працює в українській літературній пресі і багато пише. Радянський читач на фронті і в тилу, — а читали в ті часи спрагло, може, ще спраглише, ніж завжди, — потребував художньої мови, яка б відповідала його схвильованим патріотичним почуттям, його жаданню перемоги над ненависним ворогом. У кращих своїх повістях і оповіданнях воєнних років письменник спромігся на таке правдиве, мобілізуюче слово.

Повість «Сашко», написана по неостиглих слідах війни вже у визволеному Києві, принесла йому палке визнання найвразливішого і найемоційнішого читача — дітей і підлітків.

Але головні інтереси Л. Смілянського в післявоєнні роки лежали в площині історико-біографічного жанру. Публікуються і здобувають сценічне життя його п'єси про І. Франка і Лесю Українку. Багато років письменник віддає праці над найбільшим своїм тво-

ром — романом «Поетова молодість», що став визначним внеском у нашу художню шевченкіану.

На черзі був новий роман, до якого Л. Смілянський уже протягом немалого часу збирав матеріали і тему якого в розмовах з друзями формулював коротко й вагомо: Ленін і Україна.

Однак написати цю книгу письменникові вже не судилось. Ледве відзначивши своє шістдесятиріччя, він став бранцем тяжкої, невилгою хвороби. В листопаді 1966 року його не стало.

Леонід Іванович Смілянський був доброю, привітною, душевно багатою людиною, і чар його особистої вдачі назавжди запам'ятали ті, хто його знав. Скромність, працьовитість, незмінна доброзичливість і коректність поєднувались у ньому з високою внутрішньою гідністю і органічним оптимізмом, що бере початок, мабуть, в глибинах народного духу. За спокійною, добродушною, мудрою дотепністю,— вона відбилась і в гумористичному струмені ряду його творів,— він дечим нагадував неперевершеного в цьому відношенні М. Т. Рильського. Його поважали й любили, і поруч з книгами Л. Смілянського надовго залишиться привабливий образ їх автора — письменника-комуніста, невтомного трудівника, українського інтелігента нової, радянської формації.

1

Починав Л. Смілянський оповіданнями, зібраними пізніше в книжечках «Нові оселі» (1928) та «Пленум» (1930). Самостійна письменницька манера тут лише виробляється, авторський почерк нерівний, словам і деталям часто бракує точності, виразності. Але прикметна, симпатична риса — автор пильно й допитливо, змагаючись з облеженими схемами, вдивляється в дійсність, в людей, про яких він розповідає. Молодий письменник не прикрашує зображуване середовище, але він ясно бачить, що життя навколо нього — в русі, в розвитку, що воно неухильно прямує до нових, соціалістичних берегів. Звідси — відчуття перспективи, що освітлює навіть зовсім сіренькі картини «непівських» буднів.

Герої цих оповідань — робітники. Не кадрові робітники якогось великого заводу з міцними революційними традиціями, а люди провінційної виробничої периферії, з не завжди достатнім рівнем свідомості. Середина 20-х років, часи непу. Стара, напівміщанська психологія, старий побут ще на кожному кроці ставали на дорозі нового. На цьому життєвому тлі виникає в Смілянського провідний мотив, характерний, щоправда, для не одного з «молодняківців», — своєрідна перевірка героя «на міцність», перевірка труднощами, суперечностями, надокучливою житейською прозою переходового

часу. Була з цього погляду в молодій радянській літературі прекрасна ідейна ревність: ставлячи до свого героя непохитно високі громадянські вимоги (хай деякі з них видаються нам сьогодні наївно-ригористичними), вона особливо сторожко пильнувала його духовну невіддатливість перед «спокусами» міщанства, всіякого тихого життя, життя лише для себе. Подібну перевірку проходять в оповіданні «Каламут» два слюсарі-комсомольці: один з честю витримує її, другий на якийсь час «заламується», але надходить драматична кульмінація (поминемо логічно-сюжетну хисткість, з якою вона побудована) і в очах свого друга, що мало був не схибив, Полоз пізнає старий бадьорій «каламут», від якого в нього колись «електрикою по жилах пробігали вогні».

Так і Кучерявий «людина для людей», робітничий активіст (оповідання «Нові оселі»), навіть зазнавши нелегкої особистої втрати, все ж морально перемагає спокусника своєї дружини Галія — типового буржуазного «спеца» з молодих, холодного «раціоналізованого» егоїста. За нові оселі, які будуються в приміському степу, йде щоденна, невгамовна боротьба — в душах людей, в їхніх взаємовідносинах.

Вимогливий читач спостереже в цих оповіданнях чимало «зеленцю» — аж до наївного, а проте не в міру докладного аналізу хворобливої психіки («Злочин бригадира»). Інколи автор — в душі часу — надто категорично і протолінійно вирішував життєві питання, які вимагали більш вдумливого і зрілого підходу. Але загальне його творче прямування було вірним, а помітна схильність автора до ошадного предметного малюнка, до скромної, але характерної деталі засвідчувала його виразну реалістичну орієнтацію в мистецтві «живописання словом».

Повість «Машиністи» (1930) була для свого часу безсумнівним успіхом письменника. Плідність ідейно-художніх принципів, якими він керувався, тут розкривається набагато виразніше, ніж у перших оповіданнях. Це твір з недавнього революційного минулого народу — розповідь про те, як у 1918 році українське робітництво на чолі з більшовиками боролось проти кайзерівських окупантів і їх брудних прислужників — буржуазних націоналістів. Добре знані автором місця, події і люди, — недарма в перших виданнях була присвята «Робітникам конотопських залізничних майстерень». Письменник вільно почував себе в обраному матеріалі, — тим-то такими безхитрісно-життєвими і правдивими вийшли головні персонажі твору. Повість ясно відтворює обставини і конфлікти часу. Загальне клетотіння народної ненависті до окупантів і їх мерзенних поприхачів. Родини двох братів-робітників Довгих; обидва вони машиністи, але в різні сторони пролягли їхні політичні маршрути; такі ж відмінні

шляхи дітей. Молоде покоління в родині одного брата — на боці революційного народу, сини другого, в минулому чорносотенця, пішли супроти один одного — старший став сотником гетьманського війська, молодший, ще підліток, ненавидить окупантів, створює «самостійне» хлоп'яче підпілля і, зрештою, гине під час нападу на німецьку частину. І є ще в повісті підлий німецький лакуза, гайдамацький офіцер Коломійченко, названий місцевим Юдою, — постать, цілком типова для націоналістичних запроданців, позбавлених будь-якого коріння в трудовій масі.

На першому плані в повісті — робітнича молодь, зображена в живій різноманітності своїх облич. Більшовик Тодось Довгий, його сестра Віра, яка від пасивного співчуття революційним силам переходить до безпосередньої участі в боротьбі, підліток Євген, з його відчайдушною, недитячою рішучістю, Сергій, що поступово усвідомлює облудність жовто-блакитницьких «ідеалів», — усі вони змальовані автором природно і переконливо. Начебто переважно побутова, «родинна» атмосфера повісті насправді овіяна подихом народної історії, насичена жаром класової, політичної боротьби.

Наступні повісті Л. Смілянського — «Мехзавод» (1930) і «Периферія» (1933) — були присвячені процесам соціалістичного будівництва, в них теж найпомітніше місце приділено молоді — робітничій і студентській. Ідейне формування молодої радянської людини, подолання міщанських впливів, боротьба з явними і прихованими ворогами соціалізму, індустріальна перебудова колишньої тихої «периферії» — головні питання, що хвилюють і автора, і його героїв. Але проблем, навіть гостро й дотепно поставлених, так само, як і влучних деталей, і навіть зрзлого вміння розповідати, для письменника все ж мало — потрібні живі людські образи. В обох цих повістях основні персонажі виглядають досить блідими, часом поставленими в штучні, нежиттєві ситуації. Ні без міри екзальтований, скажімо, «безвусий ентузіаст» Писанка, ні його антипод — демонічний і водночас досить неясний у своїх реальних діях шкідник Воронівський («Мехзавод») не несли в собі тієї художньої вірогідності, яка тільки й може переконати читача. Не було тут і належної точності ідейного осмислення зображуваного. Гріх надмірної сконструйованості надто відчутний в повістях, і тому, як говорить, іспиту часу вони не витримали.

Потім знову були шукання... Що шукає письменник? По суті, все, що потрібне для книги, — від задуму, теми до найостаннішого слова, в якому буде втілена його думка. Для Смілянського після «Периферії», яку він писав, правду кажучи, вже без твердого знання зображуваної дійсності (будівництво великого заводу в глухому місечку і боротьба, як говорить, в повісті, «за комуністичний побут»),

найголовнішою проблемою, очевидно, було знайти «свій» життєвий матеріал, «свою» сферу художнього відтворення і «свого» героя, людський тип, достатньо знаний письменником і разом з тим цікавий для цілої літератури.

Саме на цей час, після закінчення аспірантури, Л. Смілянський відбуває дійсну службу в лавах Червоної Армії. Потім, як один з керівників київської філії ЛОЧАФу (об'єднання письменників, що писали про армію і флот), він їде в тривале відрядження на Далекий Схід — супроводжувати демобілізованих червоноармійців, що вирішили поселитися в цих краях. Так в його новий роман «Зустрічі» (перша його частина виходила окремо під назвою «Полоненний») прийшла армійська тема.

А вибір героя — юнака з нелегким характером і покрученою долею, колишнього «блатного» Семена Барабаша, якого армія, дружній колектив поступово обшліфують і ставлять на ноги в громадянському й духовному розумінні, — був уже підказаний і характерними для того часу літературними віяннями. 30-і роки, період перемоги соціалізму, відродили в літературі — звичайно, по-новому — широкий інтерес до традицій «роману виховання», класичний зразок якого дав ще Гете в своїй книзі про Вільгельма Мейстера. «Педагогічна поема» А. Макаренка, «Ранок» І. Микитенка, а в ширшому розумінні — і «Гваді Бігва» Л. Кіачелі, і «Сквар і син» К. Гордjenка, і повісті К. Чорного — все це були твори про виховання і перевиховання людей, про соціалістичне відродження людської душі, яке стало однією з провідних тем радянської літератури.

В романі «Зустрічі», який теж належить до цього тематично-проблемного струменя, виявилась нова для Смілянського риса — старанність і докладність психологічного аналізу, загалом точного й добротного. Автор не поспішав — принаймні до останніх розділів роману, де біг подій надто прискорюється, — виводити свого героя на асфальтовану магістраль культури і добротності, розуміючи, що в житті людські характери переформовуються нелегко. А втім, все ж не вберігся від «голубуватих» постатей у його оточенні (Софійка). Крім того, маловдячний спосіб описувати й переповідати дії і переживання людей — замість того, щоб художньо малювати їх, — відчутно шкодить письменникові в цьому творі та буде ще помітний і в деяких з його наступних книг.

В 1938 році на сторінках журналу «Радянська література» друкується повість Смілянського «Сонячний берег». Тут уже зовсім інші персонажі: висококваліфіковані радянські інтелігенти, прогресивний німецький художник, що емігрував з гітлерівського райху, патріоти республіканської Іспанії. В повітрі пахло недалекою грозою, вже гриміли авангардні бої з фашизмом на Піренейському

півострові і проблема політичного вибору з небувалою гостротою постала перед світовою інтелігенцією. Радянська країна і виступає в повісті як щасливий сонячний берег не тільки для її синів та дочок, але й для чесних людей іншого, капіталістичного світу. «Ось ти дивишся на чудову, щасливу країну, — роздумує на останніх сторінках повісті Густав Гердер, тепер уже не тільки емігрант, а й вигнанець з Німеччини.— Вона розцвітає пишним і могутнім цвітом... Але й ти, в кого на молодих плечах уже важкий клунок гіркого і радісного досвіду,— і ти щасливий тим, що не загинув під уламками старої будівлі, що вийшов на дорогу і знаєш, куди тобі йти».

І все ж обидва ці твори середини 30-х років — «Зустрічі» і «Сонячний берег» — справжнім творчим успіхом письменника назвати важко, хоч у них уже чимало було знайдено. Смілянський був здатний на більше — на повніше авторське злиття з улюбленим героєм, на глибші духовні колізії, на повнокровніші образи.

Тут він щасливо пригадав, що володіє фахом не лише письменника-белетриста, а й літературознавця, спеціаліста з історії рідної культури. Та справа, звичайно, була не тільки в цьому. Друга половина 30-х років стала періодом справжнього відкриття класичної літературно-мистецької спадщини, більше за те — всієї вітчизняної історії — з єдино вірних позицій марксистсько-ленінської науки. Хто з людей старшого віку не пригадує, скажімо, всенародного вшанування ювілеїв Пушкіна, Руставелі, Шевченка, що вперше показало цілому світові, як кровно зацікавлений соціалізм у всіх великих духовних цінностях, створених попередніми поколіннями! Саме в ці часи завдаються відчутні удари як по буржуазно-ідеалістичних перекрученнях історії культури, так і по «лівацьких», ліквідаторських концепціях вульгарно-соціологічного кшталту.

На високій хвилі цього творчого й новаторського руху постало багато значних творів радянської літератури, присвячених історичній та історико-культурній проблематиці. На цій хвилі постав і перший з історико-біографічних творів Л. Смілянського — повість «Михайло Коцюбинський». Для письменника, який весь час працював над сучасною темою, це, розуміється, було не відходом від сучасності, а відповіддю — хіба що в іншому аспекті і на іншому матеріалі — на її ж таки глибинні потреби.

П. Колесник в одній з своїх статей про Смілянського пише, що повість «Михайло Коцюбинський» в боротьбі за класичну спадщину «мала, може, більше значення, ніж будь-яка монографія, присвячена життю і творчості великого новеліста»¹. В цих словах немає

¹ П. Колесник, Вічні вогні вершин, Передмова до видання, Леонід Смілянський, Твори в двох томах, т. I, К., «Дніпро», стор. 7.

перебільшення. Не тільки тому, що на час виходу повісті (1940 р.) не існувало ще, власне кажучи, справжньої монографії про Коцюбинського, а були тільки одна-дві популяризаторські книжки, далеко не вільні від гріхів схематизму і упередженості. А й тому, що письменник у своєму творі виступив митцем-дослідником, який переконливо відповів на чимало питань, що лишались не до кінця з'ясованими в розвідках літературознавців.

Смілянський знайшов себе в темі Коцюбинського і як повістяр, митець слова. Вже перші абзаци повісті являють нам нову, порівняно з попередніми творами письменника, манеру повісткування: короткі, точні, сповнені емоційного підтексту речення, відмова від описово-дидактичної пласкості, невимушене поєднання лірики, гумору і тієї проникливої інтелектуальної «видющості», яка так відповідає духові самого предмету розповіді. Художні крила Коцюбинського — а вони тут ясно відчутні — допомогли піднятися на вищий рівень мистецької якості і слову письменника, що став його біографом.

Повість про автора «Fata morgana» охоплює невеликий час — лише останнє п'ятиріччя його життя, — але говорить читачеві багато і, можна сказати, про всього Коцюбинського. Це були справді, незважаючи на весь їх драматизм і гіркоту, вершинні роки в житті письменника: саме на цей час припадає написання другої частини «вихвостівської» епопеї і «Тіней забутих предків», дружнє спілкування з Горьким, зустріч і знайомство з В. І. Леніним, вступ старшого сина, Юрка, до підпільної більшовицької організації, ще рішучіше, піз раніш, ідейне розмежування Коцюбинського з ліберально-націоналістичними та декадентськими течіями в літературі... Часи неохитності — всупереч усьому, часи великої печалі і негаснучих падій, часи сміливого осягання нових світоглядних і творчих рубежів.

Героя своєї повісті Л. Смілянський, відкинувши легенду про «самотність» Коцюбинського, про гадану відособленість його від політичного життя, зумів показати в широкому історичному потоці, який формував і саму його творчість. Дружба з Горьким і Франком, теплі відносини з Лисенком, Лесею Українкою, Гнатюком, ідейні розходження з Грінченком, якого Коцюбинський разом з тим шанував за невтомну подвижницьку працю, політична й духовна прірва, яка лежала між революційним письменником і буржуазними лібералами типу С. Чикаленка, В. Леонтовича тощо — все це в повісті відповідає фактичній правді історії, все художньо-вірогідно відтворено й точно осмислено. Але мова йде не тільки про літературно-мистецький, інтелігентський світ, в якому обертався Коцюбинський. І не тільки про інтерпретацію реальних, так чи інакше задокументованих, біографічних фактів.

Виношуючи задум своєї повісті, письменник, безумовно, замислювався над тими «сокровенними» зв'язками Коцюбинського з тогочасною дійсністю, які, можливо, ніде й не були зафіксовані, зате ярим цвітом виквітали в його творчості, в пам'ятних нам усім образах, мотивах, настроях, ідеях. Як «особисто» прийшли до письменника, скажімо, образи непохитних і мужніх борців, діячів революційного підпілля, людей партії — таких, як Кирило з оповідання «В дорозі» чи героїчна дівчина-революціонерка, чия світла й трагічна постать проходить через багато його останніх творів? Адже глибока схвильованість і настійливість, з якою Коцюбинський вигранював образи таких людей, протиставляючи їх мерзенним постатям катів, душителей, лицемірних ситих міщан, настовхує на думку, що і в житті він знав їх не з переказів, що їхня доля була йому особисто близька. Це природне припущення Смілянський стверджує, — і стверджує цілком переконливо, — ввівши в повість лінію, зв'язану з долею революціонерки Надії Загірної, сестри близької письменникові жінки, і більшовика-підпільника Григорія Камищука, з яким теж кілька разів перетинаються життєві стежки Коцюбинського. Це образи вигадані автором, але їхня «реальність», більш того — їхня необхідність, історична й художня органічність у повісті про Коцюбинського цілком очевидна. Взагалі, відповідальне й делікатне поводження як з історично доведеними фактами, так і з художнім домислом, який у нього майже завжди добре вмотивований, тактовний і служить не скороспілим ефектам, а виявленню глибокої логіки подій і характерів, — становить, починаючи з «Михайла Коцюбинського», прикметну рису творчого методу Смілянського — майстра історико-біографічного жанру.

Проникливо і тонко виписано в повісті портрет її головного героя — самого Коцюбинського. Глибока й своєрідна особистість письменника не належить до тих, які піддаються розкриттю за допомогою звичних, ординарних ключів. Один з найреволюційніших митців епохи, Коцюбинський серед багатьох своїх сучасників — представників буржуазної інтелігенції — мав дивну для нинішнього читача репутацію самотника, рафінованого «модерніста», навіть естета. Назустріч цим уявленням наче йшов і сам Михайло Михайлович з його чемною стриманістю, вмінням ревно оберігати свій душевний світ від стороннього ока і навіть з його знаменитим «європейським лоском» в манерах і зовнішньому вигляді. Смілянський, зберігши деякі прикмети цієї видимості, створив правдивий, психологічно доказовий внутрішній образ письменника — і виявилось, що легенди про самотництво, про тиху естетську споглядність (в яку повірили було навіть деякі радянські дослідники — скажімо, В. Коряк), справжня життєва позиція Коцюбинського нічого спільного не

мала. По суті, більшість розділів можна назвати розгорнутим внутрішнім монологом героя, постійно живленим різноманітними, часом справді драматичними життєвими враженнями,— і з цього монолога добре видно, яким палким, громадянськи активним, духовно високим було переживання письменником великих і малих подій, як природно й закономірно приходив він до висновків, що єднали його з найбільш передовими діячами й мислителями епохи.

Ця напруга духовного життя Коцюбинського, людини чистої, непохитної навіть у своїх болях (їх немало судилося письменникові в останні роки його життя), добре відчутна вже в першому розділі повісті — «Сонцепоклонник». Тут чимало мотивів і реалій, відомих нам з «Intermezzo» і «Як ми їздили до криниці» — тогочасних творів письменника; але для Смілянського це тільки точка опертя у складному ідейно-психологічному дослідженні, яке він здійснює. Тут, на фоні прославлених Коцюбинським «колонівських полів», відбувається його суперечка з Грінченком, що означає глибокий ідейний конфлікт, проходять зустрічі з селянами, поліцаями, таємними агентами; чемно, але рішуче відхиляється чергова спроба Чикаленка залучити його «до співробітництва» (мова йде про участь Коцюбинського в буржуазно-націоналістичній газеті «Рада»); виникає напівкошмарна, але така типова для доби реакції постать сліпого пана Красовського, що з'їхав з глузду від страху перед народом і ненависті до нього... Все це викликає безперервний ланцюг душевних реакцій письменника — і перед нами вже тут виразно окреслюються найголовніші теми, що розгортатимуться протягом всієї повісті: Коцюбинський і царизм; Коцюбинський і народ; Коцюбинський і різні течії та прошарки сучасної йому інтелігенції; нарешті, живлена «олов'яними мерзотами» дійсності печаль Коцюбинського, нестерпна часом втома його хворого серця — і його ж таки непоборне «сонцепоклонництво».

В «Михайлі Коцюбинському» Смілянський виробив свій принцип розгортання історико-біографічної розповіді (пізніше він повториться в «Поетовій молодості») — швидше хронікальний, ніж драматичний, часом здатний викликати враження надмірної непоквапливості і навіть емпіричності (і в хроніці повинні бути «гарячі зони» внутрішніх драм, незабутніх осявань!), але загалом приемний саме своєю надійною добротністю, настановою на сумлінну історичну й психологічну вірогідність зображуваних подій. Чимало в повісті і суто інтелектуальних роздумів та діалогів, суперечок на літературно-політичні теми — звернемо увагу, між іншим, що деякі з «примислених» автором сцен куди виразніші, живіші й художньо ймовірніші, ніж ті, де письменник надто покійно йшов за документальними свідченнями

(для прикладу можна вказати на розмову Коцюбинського з Граблянком, тобто з М. Могілянським, з приводу творчості Сологуба).

Останні видання повісті «Михайло Коцюбинський», що вийшли за життя автора, відрізняються від першого деякими суттєвими переробками і доповненнями. Історико-літературна наука за цей час збагатилась новими фактами і поглядами, що дозволили відкинути деякі необгрунтовані версії, передусім, стосовно найближчого супутника Коцюбинського — його дружини Віри Іустинівни Дейші. Звільняючись від однобічності, підказаної цими версіями, Л. Смілянський опустив у нових редакціях повісті все, що кидало незаслужену тінь на В. І. Дейшу і давало підстави для невірних припущень про якийсь «духовний розлад» в родині Коцюбинських, відомій своїми прогресивними, революційними переконаннями. Відносини Коцюбинського з жінкою, що носить у повісті ім'я Марини Загірної, так само звільнені тепер від зайвих акцентів, спонуканих тими ж припущеннями.

Найважливіше доповнення, яке вніс автор в останню редакцію твору, зв'язані з капрійськими зустрічами Коцюбинського. Вже давно висловлювалась думка про те, що в Горького на Капрі автор «Fata Morgana» міг зустрічатись з В. І. Леніним — адже вождь партії більшовиків жив на віллі Горького саме в той час (липень 1910 р.), коли майже щодня бував там і Коцюбинський. На початку 60-х років факт зустрічі письменника з В. І. Леніним був підтверджений в опублікованих тоді спогадах Й. Дроздова і В. Фесенка. Нові сцени, які є спробою художньої трансформації цього документального матеріалу, органічно ввійшли в повість Смілянського. В ідейному розвитку Коцюбинського, який і раніше був знайомий з деякими працями Леніна і наблизився в ряді своїх творів до ленінського розуміння процесів, що відбувалися в тогочасному селі, зустріч на Капрі була надзвичайно важливим моментом — про це тактовно й переконливо говорить письменник новими сторінками своєї повісті.

2

Історико-біографічний жанр, здається, ставав для Смілянського багатообіцяючим полем. Про це свідчив і успіх книги про Коцюбинського серед читачів. Але тут почалася Велика Вітчизняна війна.

В роки війни письменник був залишений для роботи в радянському тилу. На нього лягло забезпечення випуску газети «Література і мистецтво», яка виходила спочатку в Луганську, а потім, з осені 1941 року, в столиці братньої Башкірії — Уфі. Він і сам виступав у тодішній пресі з статтями, рецензіями, а головне — багато й

продуктивно писав як повістяр і новеліст, повністю присвятивши свою творчість бойовій сучасній, оборонній темі.

В часи битви з фашизмом Л. Смілянський публікує в пресі або видає окремими книгами повісті «Золоті ворота», «Дума про Кравчиху», «Софія», «Зеленогорський хрест», роман «Євшан-зілля», збірку оповідань «Підслухані новели». Всі вони — про війну, про людей, що стали до смертельного бою з лютим ворогом. На тимчасово окупованих землях України відбувається дія більшості його творів.

Чи міг письменник, перебуваючи в далекій Уфі, обрати для себе якийсь «ближчий» життєвий матеріал, більш доступний для безпосереднього або ж документально-дослідницького художнього освоєння? Теоретично кажучи, міг, адже писав у цей час І. Кочерга «Ярослава Мудрого», а В. Шишков «Омеяна Пугачова» — твори про минувшину, але, як виявилось, дуже потрібні сучасності. Інші письменники, що перебували в аналогічному з Смілянським становищі (скажімо, І. Сенченко, О. Донченко), дали в цей час непогані художні начерки з життя трудового радянського тилу. Але Смілянський справді не міг писати в часи великих випробувань про щось інше, крім рідної землі, що й будучи окупована, не здавалась ворогові, крім людей свого покоління, що обливалися кров'ю в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Та писати про це на віддалі, скажемо одверто, було нелегко. Напочатку письменник ще міг спиратися на зовсім свіжі, «вчорашні» уявлення про своїх героїв, що діяли в нових життєвих обставинах. Згодом стало потрібне досконале знання цих нових обставин, поза якими не можна було уявити і зобразити живого сучасника в його побуті, боротьбі, всій життєвій діяльності. Такого конкретного знання з часом все відчутніше бракувало Смілянському...

Добре запам'яталися його перші повісті воєнних літ — «Золоті ворота» (1942) і «Дума про Кравчиху» (1942). Це твори виразного лірико-романтичного прямування — як і чимало інших зразків української прози тих років. Не будемо шукати в «Золотих воротах» розгорнутих описів боїв за Київ у серпні — вересні 1941 року чи докладного життєпису головних героїв, — це швидше схвильований ліричний монолог про Київ, «Золоті ворота» народної історії, про велич і щастя прожитих після революції літ, про власну мелодію, невіддільну від чарів рідної землі... «Скільки змісту в цих двох десятиках мирних років! Здається, не одна — кілька епох, наче кілька чудесних гаїв, повних весни, пісень, хвилювань, безсонних ночей від солодкої творчої муки, боротьби і перемог. І в кожному гаю — частка твоєї молодості». Все це треба тепер захистити і відвоювати у ворога. «Коли ми не переможемо, ми не повинні жити».

У Смілянського це не просто роздуми і гасла — це правдивий вираз світовідчуження людей, що стали героями його повісті і що виступали від імені цілого покоління. Щирість, емоційна наснаженість, повнота ліричного підтексту надали неабиякої художньої принадності цій повісті-сповіді, повісті-клятві («Ми ще повернемося до тебе. Не за горами твоє воскресіння — ти наш, і майбутнє наше — з тобою», — це прикінцеві слова героя, звернені до Києва), — і пафос її не залишає байдужими нас і тепер, незважаючи на цілком очевидну «пунктирність» зображення подій і людей.

«Дума про Кравчиху» — така ж крихітна за розміром і така ж наскрізь лірична повість. Образ літньої жінки-матері, яка ходить по сплюндрованих просторах України, підтримуючи в людях віру, допомагаючи їм в боротьбі проти окупантів, — чимсь нагадує подібні образи в Довженка, хоч і витриманий в інших художніх реєстрах. Трагедійні сцени й деталі, якими сповнена розповідь, відбивають суворість історичного моменту: трупи повішених (з ними Кравчиха, помилившись, заводять в нічній імлі моторошну розмову), залита кров'ю людина, що видирається з власної могили, лісова печера, де живе недавній сільський учитель, — такою перед очима героїні постає окупована Україна 1942 року. Цій трагедійності, цим безодням жаху і горя Смілянський як запоруку перемоги протиставляє петліні цінності народного характеру — високе почуття патріотизму і готовність віддати все заради знищення ворога. «Треба допомогти їй (рідній землі — Л. Н.) народжувати», — народжувати перемогу, — ось на чому тепер зосереджується все споконвічне материнське й жіноче в тихій, добрій, кволій тілом, але могутній духом Кравчичі! Постає де в чому умовна, позбавлена звичайної реалістичної конкретності, — вона разом з тим несе в собі багато реального в духовному, психологічному розумінні. Жінка-мати — особлива, заповітна сторінка в героїці Вітчизняної війни, і романтично укрупненим образом своєї Кравчихи, яка кличе на боротьбу саме тому, що вона **мати**, письменник складає шану тисячам таких, як вона, непримітних героїнь, що несли в собі негаснучий вогонь любові, віри і відданості. Романтика тут відбивала «реальний стан духу народного», як вірно зауважив М. Острик в своїй книжці про письменника.

Звичайно, обидві згадані повісті Смілянського являли собою, на строгу міру, лише ескізи — на більше, мабуть, і не спромігся б автор в конкретних умовах місця і часу. Але в цих ескізах билася гаряча, жива кров — високе почуття радянського патріотизму, що знайшло до інтимності щирий, природний вираз. Це ж саме треба сказати і про кращі з воєнних новел письменника. Рядові, звичайні люди, герої цих новел — Данило Кульга («Серце»), колгоспний чередник Карпо Лактіїонович («Возний і Наталка»), молоденький

лейтенант Геннадій («Геннадій і Петрик») — у слухну хвилину стають здатними на подвиг, який і звершують так само просто й скромно, як вони жили. (Стилістичним «індикатором» цієї художньої ідеї в оповіданнях — та і в «Думі про Кравчиху» — служить ледве помітна, тактовно стримана інтонація «народної оповіді», яка звучить в устах самого автора: «Жив в одному селі дід Карпо Лактіонович. Улітку випасав колгоспну череду, а зимою грав пана Возного у «Наталці Полтавці»).

Але з часом, як уже говорилося, відірваність від життєвого матеріалу, незнання конкретних форм партизанської і підпільної боротьби на тимчасово окупованій Україні почали вже досить відчутно позначатись на спробах письменника змалювати образ нескореного народу. Його все більше вело на стежку легкої вигадки, надмірної і штучної умовності. До цього долучалась суб'єктивність деяких уявлень — Смілянський був часом не від того, щоб заради більшої ефектності героїку сучасності одягти в шати минулого. І те, й друге прикро дається взнаки, скажімо, в романі «Євшан-зілля», де радянські партизани, місцями явно стилізовані під козацьких лицарів Гоголя і Куліша, здобувають неприродно легкі, до того ж сказати б, серійні перемоги над оглупленим ворогом. (І не тільки партизани: сорок дівчат села Висока Гребля в одну ніч вбивають сорок фашистів, влаштувавши для цього фальшиве одруження з ними; так, між іншим, Смілянський став першовідкривачем сюжетного мотиву, який потім ще «рішучіше» розробив в одному з своїх романів Ф. Панфьоров — знаменита в критиці сцена з покликом: «Девушки, в ножи!..»). Наліт певної «архаїзуючої» романтики в мисленні, в самих ідеалах людей відбився і на деяких сторінках повісті «Софія», що розповідала про життя евакуйованої української інтелігенції. Про глибинні причини того, що часом затуманювало ясність бачення дійсності письменником, коротко, але точно сказав дослідник його творчості М. Острик: «Цілком очевидно, що Л. Смілянський хотів підняти на боротьбу з фашизмом навіть тлінні рештки емоційного змісту образів колишньої національної романтики, — мовляв, усе для перемоги. Такі настрої володіли не тільки ним. Але то була помилка».¹

Незадовго перед кінцем війни в журналі «Дніпро» була опублікована невелика повість Л. Смілянського «Зеленогорський хрест». У критиці вона пройшла майже непоміченою, а втім серед воєнних творів письменника її можна помістити десь недалеко біля кращих речей — «Золотих воріт» і «Думи про Кравчиху». Смілянський в ній наче знову — по «Євшан-зіллі» — здобув певність реалістичного

¹ Михайло Острик, Леонід Смілянський, Критико-біографічний нарис. К., «Радянський письменник», 1964, стор. 124.

життєвого ґрунту (зазначимо, що ця повість писалася вже після повороту на Україну, після зливи найгостріших вражень, які тут на нього чекали). Якщо в основі всякого літературного твору лежить, по суті, шукання справжньої людини, то письменник в «Зеленогорському хресті» опинився, можна сказати, на відстані серця до такої людини — героя многотрудних і звитяжних літ. У комуністі Григорії Ромаші, в минулому колгоспному пасічникові, зовсім недавно армійському старшині, а тепер командирові партизанського загону, який вперто веде своїх людей до головної мети — до «Зеленогорського хреста», що його треба знищити за всяку ціну, — письменник відчув і правдиво відтворив саме таку людину, носія справді золотих рис народного характеру. Непохитна відданість своєму обов'язкові, чесність і гуманність — все це тут конденсовано в надзвичайно привабливому образі «тихого», робочого героїзму, зосередженого, зовні скромного і водночас гордого й не поступливого в головному (згадаймо хоча б той випадково виявлений офіцерський одяг, що його так гідно й сміливо одягнув Григорій в окупованому селі). Справді, цього керівника, командира не тільки поважають і слухають, але й безоглядно люблять підлеглі («Одухотвореність, що світилась у його очах, полонила всіх нас, хоч був він, як я помітила, людиною зовсім простою і навіть не дуже письменною», — пізніше згадує лікарка, що воювала в його загоні). Письменник має цілковиті підстави, коли наголошує на тому, що першоосновою цього впливу Григорія на людей є його ідейна переконаність і справжня моральна високість. Шкода тільки, що до хорошої, правдивої повісті письменник притулив аж геть парадний епілог, в якому до того ж взявся все додатково роз'яснювати і без потреби зводити «кінці з кінцями».

Образи й переживання воєнної пори визначають коло творчих інтересів письменника і в перші мирні роки. Незабаром після перемоги була написана «Ластівка» — п'єса, в якій образ молодої радянської патріотки-підпільниці Лялі Стеценко міг би стати справді живим і привабливим (таким він окреслився в перших сценах), коли б не всякі сюжетні «полегшення», які дозволив собі автор, і особливо — фінал, чудесний до неймовірності... Як видно, Смілянського, досі стриманого, уважного до людської психології, на якийсь час опанувала, починаючи з «Єшван-зілля», спокуса такого письма, в якому драматичне напруження часу передається майже виключно через гострі, незвичайні ситуації — без належного їх «забезпечення» реалістичним розкриттям характерів. Письменникові хотілось, можна здогадатися, вивести на людські очі героя сильного, незборного духом, спритного, перевіреного всіма іспитами одчайдушної боротьби з ворогом — того благородного, високого душею героя, перед яким

навстіж відкрилося б серце читача, особливо молодого. Тут у Смілянського були успіхи і були невдачі — останні особливо часто підстерігали його на тій умовно-романтичній трасі, яка вела до умоглядного конструювання ситуацій і надмірної піднесеності образів над «прозаїчною» життєвою правдою. Але ось через кілька років з'явився «Сашко»...

В цій повісті про підлітків і для підлітків, — а втім, її з приємністю читають люди будь-якого віку, — Л. Смілянський знайшов шукане. Не має значення, зрештою, вік Сашка — написати про юного героя так захоплююче, сердечно й весело аж ніяк не легше, ніж про героя дорослого, «повноформатного». Важливо те, що Сашко — справжній, на диво живий і різногранний художній характер і що характер цей, в глибині сповнений іскристої романтики, створено бездоганними реалістичними засобами.

Майже одночасно, між іншим, з'явилась перша книга «Юрко Крук» П. Козлапока. Центральною особою тут був рідний брат Сашка за вдачею, такий собі Том Соїєр старого галицького села, зображений так само привільно й усміхнено. Але, на відміну від свого літературного співбрата, Сашко в Смілянського — постать вже в свої роки героїчна, по-своєму лицарська при всій страхітливій для педагогічного ока «невпортованості» своєї шибеницької поведінки. Такий і був задум автора — відтворити природне поєднання здорової хлоп'ячої стихійності, непосидючості з тим чистим і благородним стрижнем, який витворено в свідомості юного патріота всім ладом радянського життя, всією духовною атмосферою. Характер Сашка в повісті, звичайно, безперервно розвивається, але цей розвиток показано без спрощень, без чудесних поліпшень і трансформацій. Перед спокусою «причесати» героя, зробити його чистеньким, відпрасованим, зразково-показовим з усіх поглядів письменник загалом мужньо вистояв — і це зробило образ справді природним і вже, звісно, рішуче не схожим на тих «правильних до одворотності» хлопчиків, яких чимало знала в свій час дитяча і молодіжна література.

Загалом же історія про те, як жив і вчився київський школяр Сашко до війни, як він устиг навіть знятися в фільмі, а в час фашистської окупації разом з своїми дорослими і малими друзями став борцем проти ворога, виконуючи поспільні для нього завдання, — читається з непослабним інтересом. Аж до щасливого й кумедного, «карнавального» фіналу, що так яскраво підкреслив не тільки артистичні здібності хлопця, але й його загальний, сказати б, веселий і надійний «хист до життя», що змінив собою колишні відчайдушні пустощі.

Аналізувати повість тут, мабуть, немає потреби. Її просто треба читати, складаючи належну ціну, зокрема, доброму й розумному

гуморові автора, його спокійній і точній дотепності, його справді художницькому — і разом з тим тонко педагогічному — розумінню дитячої психології.

Пізніше за повістю «Сашко» на київській кіностудії імені Довженка був поставлений фільм під тією ж назвою, який з успіхом пройшов на екранах країни.

3

У післявоєнні роки знову поновлюється праця Л. Смілянського над історико-біографічною тематикою. Переживання війни ще більше зміцнили його в переконанні, що сучасне, — а через нього і майбутнє, — тисячами незримих нитей зв'язано з минулим і що досвід кращих розумів і сердець минувшини має стати важливою творчою силою в формуванні комуністичної свідомості сучасників. Він розумів, яка широка нива діяльності тут розгортається, зокрема, перед українськими радянськими письменниками, як багато ще належить зробити, щоб в світлі марксистсько-ленінської науки відтворити важку і героїчну історію народу, явити цільні й правдиві образи передових її діячів.

Пізніше він сам поділиться своїм задумом, який привів його до створення своєрідного циклу прозових і драматургічних портретів видатних людей української історії.

«Історія народу, — писав Л. Смілянський в одній статті, — не живе рівним диханням. Подібно вулканові вона нагромаджує в своїх грудях набій, якому під силу зламати оболонку і гігантським смолоскипом вибуху розвіяти доколишній спокій. Так виникають пасмогір'я з вершинами і спадами. Вони перетинають широкий степ історії. В нашому степу найлегше розпізнати серед інших літературне пасмогір'я. Його вершини видно здалеку — Шевченко, Франко, Леся Українка, Кошобинський».

Першими — після довоєнної повісті про Коцюбинського — були написані п'єси про Франка і Леся Українку. Драматургія, здається, не належала до родів творчості, у яких індивідуальні особливості хисту Смілянського розкривалися з найбільшою силою. Критика майже одностайно відзначала недостатню сценічність ряду п'єс письменника, що виявляється у млявості дії, у нерідкому «випаданні» з драматичного конфлікту деяких персонажів, у тому числі й важливих, у переважаності композиції малопотрібними епізодами тощо. (Менше було звернуто уваги на засоби — здебільшого штучний форсаж інтриги або чисто зовнішні прийоми розкриття характерів, — якими письменник намагався переборювати ці вади, усвідомлювані ним самим). Зрештою, драматургія Л. Смілянсько-

го — це більше п'єси для читання, ніж для театру, Lesedramen, як кажуть німці, що загалом і довела їх сценічна доля.

Але й при цих застереженнях живе і житиме в літературі драма з Франкового життя «Мужицький посол»— без сумніву краща з п'єс письменника (в перші повоєнні роки вона з успіхом пройшла на сцені кількох театрів). Історичну основу її становлять криваві «баденівські» вибори 1897 р., коли кандидатуру Івана Франка до Державної ради Австро-Угорщини було провалено внаслідок звірячого урядового терору і зради польських та українських угодців. Сама картина виборів, на яких селян, що прийшли голосувати за «мужицького посла», залякують, б'ють і стріляють жандарми, добре розкриває шахрайську трагікомедію буржуазної «демократії» (цього разу — в її австрійському варіанті). Та п'єса написана не тільки заради цього: в напружених перипетіях одного історичного епізоду відбилася гірка складність, навіть трагедійність цілої життєвої долі Івана Франка і разом з тим — його непоступливість, його духовна стійкість і непохитна відданість своєму народові. «Нехай ми не посли, та не в парламентах могутній наш голос, а перед народом, який вимагає правди. І я завжди відкриватиму йому правду...»

Пізніше за сценарієм Л. Смілянського було поставлено фільм «Іван Франко», головну роль в якому зіграв С. Бондарчук.

П'єса «Червоні троянди», як і «Мужицький посол», вибудована на широкій історичній площині і має рясно розгалужений сюжет (ця розгалуженість, певна річ, далеко не завжди йде на користь цілності і динамічності дії). Постать письменниці-революціонерки тут характеризується, головним чином, через сприймання нею фактів довколишнього життя — сама вона, на жаль, вийшла мало дієвою. І так само, як у п'єсі про Франка, драматичними життєвими іспитами, втратами і поразками (тут їх багато, аж до найбільшої — поразки революції 1905 року) міряється тут не хисткість людського духу, а його стійкість і цілеспрямованість. «Революція невмируща» — ось переконання, яке твердо проносить Леся Українка через нестерпно тяжкі громадські й особисті колізії. Заслуговує схвалення авторський намір — показати зв'язки, які єднали письменницю, друга робітників, з пролетарським рухом, з революційною соціал-демократією. Все ж характерні слабкості тодішньої драматургії (за два роки до публікації п'єси Смілянського про них говорилося у відомій статті «Правды» — «Подолати відставання драматургії») відбилась і в «Червоних трояндах»: деякі образи, в тому числі й представників революційного табору, хибують на схематизм, ілюстративність, з вуст персонажів нерідко можна чути декларативні, одверто дидактичні або «самовикривальні» репліки, слабо виявлена в п'єсі пси-

хологічна, духовна суть соціальних конфліктів. Острах перед можливим порушенням заданої «правильності» образу героя, перед небезпекою «ускладнити» його свіжою психологічною чи філософською колізією — прикро відбивався в ті часи на художніх задухах не одного лише Л. Смілянського.

Лишилась неопублікованою остання п'єса письменника «Заграва», яка подається в цьому виданні. Тут початок XVII віку, Сагайдачний, козацтво, боротьба з Туреччиною, панською Польщею, з загрозою «духовної» агресії Ватикану, шукання гетьманом надійного союзника і підпори в особі братньої Москви. Як і «Червоні троянди», це п'єса-хроніка, з багатьма сюжетними лініями, з вільними переходами від однієї історичної ситуації до іншої; головним предметом художнього дослідження виступає саме концепція складної політики Сагайдачного, політики, що так чи інакше відгукується і в його особистому житті... Та найбільше, видимо, пощастило авторові в зображенні того, що К. Маркс називав «строкатим плебейським фоном» тогочасної історії, тут це рядове козацтво, слуги, ченці — народ міцний, веселий і завзятий.

В середині 50-х років Смілянський розпочав працю над своїм останнім романом, що став його найвидатнішим художнім досягненням, — «Поетовою молодістю» (перша книга вийшла в світ 1961, друга — 1963 року).

В шевченківській темі він мав перед собою немалий доробок попередників і сучасників. Традиції радянського шевченкознавства — як наукового, так і художнього — склалися в атмосфері гострої ідеологічної боротьби, що тривала (і триває зараз на міжнародному обширі) навколо постаті найбільшого поета України, який полишив такий вогнистий слід у формуванні соціальної і національної самосвідомості народу. Художня шевченкіана українських радянських письменників була спрямована, передусім, проти антиреволюційних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій образу «батька Тараса», а разом з тим — і проти всякої зверхності та упередженості щодо значення великого Кобзаря в історії національної і світової культури. Зброек митців соціалістичного реалізму, як і дослідників-учених, була й залишається історична правда. Саме таким, яким був Тарас Шевченко у своєму житті, творчості, суспільній діяльності, в своєму гніві й любові, в непохитній відданості революційно-гуманістичним ідеалам, він близький і дорсгий нам — творцем комуністичного світу.

«В бур'янах» С. Васильченка, «Шевченко і Чернишевський» П. Тичини, «Петербурзька осінь» О. Ільченка, «Тарасові шляхи» О. Іваненко — це тільки більші, значніші твори з тих, що створювали для Смілянського досить високий рівень реально досягнутого в темі

Шевченка (сюди ще треба додати цикл оповідань М. Зоценка, невелику нарисову повість К. Паустовського, блискучу дослідницьку — водночас і художню — книгу М. Шагінян). Вже разом з «Поетовою молодістю» з'явилась цікава, свіжа за матеріалом і мотивами книга З. Тулуб «В степах безкраїх» і перша частина з написаного в 20-х роках, але поки що не знайденого повністю кількатомного роману Г. Хоткевича, присвяченого життю Шевченка.

Як всякий самостійний митець, Л. Смілянський не міг і не збирався повторювати, хоча б і з певними варіаціями, вже сказане попередниками по темі. Звичайно, основний сюжет біографічного роману про Шевченка вже «складено» самою історією, і письменник-реаліст не має тут права на зміни і додатки. Але письменник відчував — і був зобов'язаний до цього самим часом — необхідність вдосконалення художньо-дослідницького підходу до відповідальної теми. На деяких творах попередніх часів позначились, наприклад, вульгарно-соціологічні спрощення, — без подолання їх не можна було правдиво відтворити складний спектр взаємовідносин Шевченка з сучасниками і показати органічну єдність революціонера, митця і людини в особистості самого поета. Треба було щедро і вдумливо, як велить письменникові-реалістові його художня совість, використати нагромаджений документальний матеріал про Шевченка — далеко не всі з попередників ставили перед собою це завдання. (А дехто навіть свідомо волів ефектну вигадку, — скажімо, Шевченко на чолі кріпацького повстання, — мимоволі принижуючи цим справжній, реальний героїзм, властивий духові і діянням поета). Одним словом, знаком часу ставала повнота історичної й художньої правди про геніального Кобзаря — при тій чіткій її цілеспрямованості, яка органічно впливає з суспільних і світоглядних позицій літератури соціалістичного реалізму.

Роман Смілянського був тепло сприйнятий читачами і критикою саме тому, що він ішов назустріч цим потребам часу.

Поетова молодість, про яку розповідає письменник, — це те десятиріччя (1837—1847 роки), протягом якого з ширяєвського малярчука, кріпосного раба, змалку позбавленого права навіть на звичайну школу, зріс геніальний поет, що зайняв почесне місце в колі найкращих людей епохи і стрепенув своїми творами все чесне, все прагнуче свободи в країні, пригнобленій царизмом. В цей період відбувалось надзвичайно інтенсивне формування світогляду Шевченка, яке завершилось утвердженням поета (після особливо глибокого внутрішнього процесу в пам'яті «три літа», тобто 1843—1845 роки) на позиціях революційно-демократичної ідеології, найпередовішої в умовах тогочасної російської дійсності.

Вірний своїм принципам, які були успішно застосовані ще в

«Михайлі Коцюбинському», Смілянський прагне збагнути і відтворити історичного Шевченка, перш за все, через розкриття реальної картини його життєвих «притягань» і «відштовхувань», його взаємовідносин з тогочасною дійсністю, з її людьми і процесами. А розповідати тут є про що — саму біографію поета з цього погляду можна назвати геніальною. Справді, за порівняно невеликий час молодий Шевченко пізнав практично всю Росію і всю Україну з низу і до верху від кріпацької хати в Кирилівці і приміщення, де жили малярі Ширяєва, — до академічної майстерні Брюллова, де бували «самі» цар з царицею, і розкішного палацу качанівського магната Тарновського, від діда-гайдамаки і нещасної Оксани Коваленко — до Жуковського, Брюллова, Щепкіна, Белінського, Костомарова, Максимовича, Гребінки, Гулака-Артемівського, братів Лазаревських...

Посилений інтерес Смілянського до всієї різноманітності життєвих відносин і взаємозв'язків Шевченка, відносин з багатьма десятками людей (якщо мати на увазі лише «перший план») свідчить про добросовісний історизм, властивий всьому задумові твору. Рухома багатофігурна композиція, в центрі якої перебуває молодий поет, покликана давати конкретне художнє уявлення про головні сили, що діяли на арені тодішнього суспільного життя (передусім, в його культурно-громадській сфері), відтворити живий історичний потік, в якому діяв Шевченко. І цієї мети письменник, здебільшого, досягає.

Починається дія роману в Петербурзі. Шевченко — ще підмайстер у Ширяєва, але його талантом і долею вже схвильовані відомі діячі російської культури і вже зароджуються практичні думки відносно способу його визволення. З ширяєвського майстрового кола, кола робочих людей тодішнього Пітера, він потрапляє в товариство молодих учнів Академії художеств і — майже одночасно — в блискуче середовище Брюллова, Венеціанова, Віельгорського, Гребінки... Це петербурзьке оточення Шевченкове, яке безнастанно розширюватиметься, письменник і далі триматиме в полі своєї непослабної уваги, добре розуміючи його значення в духовному розвитку поета. Передова думка Росії і Заходу, яку Шевченко засвоює у цьому оточенні, в сполученні з волелюбними традиціями українського народу, з полум'яним класовим гнівом представника знедоленої трудової маси, як відомо, відіграла величезну роль у створенні ідейного ґрунту, з якого вибухнула вогнедишна лава його поезії. Для Смілянського це незаперечна істина (першим висловив її ще І. Франко в кінці минулого століття), що логічно впливає з усього освоєного ним історичного матеріалу. Він не поспішає штучно форсувати чи ефектно підкреслювати її, як це інколи робилося, — він просто розгортає, неквапливо й любовно, живий сувій Шевченкового життєпису, до якого самою історією вписані дорогі для поета обличчя

і постаті прекрасних людей Росії. Суворий вчитель і щирий друг молодого Тараса — Карл Брюллов, що гордо і водночас трагічно намагався захистити від вінценосців свою гідність митця і людини; чародій російської сцени Щепкін, як і Шевченко,— кріпак у минулому, світла, велика душа, що дарувала Тарасові такі незабутні години дружби і приязні; гомінке коло літераторів, таких різних між собою, на вечорах у Гребінки, де не знаний доти український поет здобув перше визнання; утопічні соціалісти і революціонери з гуртка Петрашевського (в романі — Момбеллі, Штрандман, Плещеев), чийм мріям і намірам так глибоко співчував Шевченко,— всі вони зображені Смілянським відповідно до їх місця в біографії Кобзаря, зображені без претензій на якісь особливі новації, але з доброю людською (отже, й художньою) проникливістю. Так само тактовно й доречно вводить письменник у роман волелюбну «гінь Пушкіна», що витала над петербурзькою молодістю поета: художні припущення Смілянського про можливу зустріч ширяєвського підмайстра з генієм російської поезії в книгарні Смірдіна, про малюнок, який намагався зобразити Тарас з мертвого Пушкіна,— це та версія, яка своєю природністю мимохіть викликає довіру не лише в «просто читача», але і в прискіпливого історика, літературознавця...

Друге коло особистих і громадсько-літературних зв'язків Шевченка на Україні, де поет жив у 1843 і 1845—1847 роках. Тут письмо Смілянського особливо густе, і не лише з погляду художнього зв'язане з Україною,— авторові доводилось бути пильним, самостійним дослідником навіть відомих, вже не раз висвітлюваних в літературі фактів і подій поетового життя. Не кажемо вже про порівняно мало відоме, що його він вперше розробив у художній Шевченкіані з необхідною повнотою і внутрішньою логічністю: такі в романі, наприклад, «кирилівські» сторінки біографії поета (брати і сестри, Семен Мурзенко, родина Кошиців, селянське заворушення з приводу «Інвентарних правил»), історія складних взаємовідносин з В. Репніною, зустріч в Ромнах з Карпом Солеником,— всі ці епізоди подано автором так, що вони додають багато нового, передусім, до психологічного, душевного образу Шевченка.

Перед очима Тараса в «Поетовій молодості» за невеликий час проходить мало не вся Україна в її різних соціальних розрізах — кріпацька, поміщицька, чиновницька, інтелігентська. «Ти нагадуєш мені Чичикова,— каже йому якогось вечора Чужбинський.— Їздиш та їздиш...» «Він шукав мертві, а я живі»,— відповідає Шевченко. Ні письменник, ні його герой не поспішають з прямолінійними оцінками,— але читач, зрештою, чітко бачить серед сучасників поета і «мертвих», і «живих» і ще «ненароджених» до справжнього життя.

Блискуче написана сцена в домі поміщика Лук'яновича (у внут-

рішньому монолозі Шевченка, раптом осяяного могутнім поетичним ясноваченням, тут уже прорізаються, як блискавки, головні ідеї «Послання») дає наче узагальнений колективний портрет українського панства — і в його одверто кріпосницькій, і фальшиво українолюбній, ліберальній одмінах. Тут поет немовби підводить останній, вирішальний підсумок своєму знайомству з людьми типу Тарновського, Лукашевича, Мартоса, Родзянка, старого Якубовича, остаточно переконуючись в їх антинародній класовій суті, в облудності і зрадливості будь-яких їх ліберальних та патріотичних фраз, у тому числі й заповігань перед ним самим, автором «Кобзаря». В цій сцені, як у фокусі, сходяться численні окремі лінії роману, де показані конкретні життєві стосунки поета з українськими кріпосниками.

Але автор далекий від спрощень, він зовсім не має наміру виобразити революційного демократа Шевченка гордим і похмурим самотником, ізольованим від культурної, освіченої громадськості, що складалась в ті часи на Україні (такі уявлення часом проникали в окремі твори; не вільний від них, на наш погляд, і відомий кінофільм Ігоря Савченка, поставлений на початку 50-х років). «Пообтискати» близькі приятельські зв'язки поета з такими людьми, як Є. Гребінка, В. Забіла, Я. де Бальмен, А. Лизогуб, навіть В. Закревський (не кажучи вже про кирило-мефодіївських братчиків і демократичне студентство) — означало б не тільки йти проти реальних історичних фактів, але й виявити нерозуміння суспільно-політичної ситуації 40-х років. Смілянський лишився вірним і фактам, їх правдивому конкретно-історичному розумінню і завдяки цьому зміг чи не вперше показати все багатство стосунків Шевченка з різними колами й течіями тогочасної української громадськості.

Звичайно, ці стосунки були різними, як різнились між собою люди, що складали Тарасове оточення. Одних він справді «засвічував як свічки» (слова Чужбинського в тій же розмові), других, далеких від визвольних ідей, все ж щиро поважав за гуманність і доброту, з третіми палко сперечався, коли мова йшла про шляхи конкретного розв'язання наболілих питань часу. Такими були суперечки, зокрема, серед кириломефодіївців — кілька сцен між Шевченком і Костомаровим, поданих у романі, добре передають те «людське» й «політичне», що зближало і водночас розводило цих двох діячів. Шкода, що в романі значно блідше окреслені взаємини Шевченка з Кулішем, — ось де приклад «дружби-ворожнечі», що сам проситься бути розгорнутим в драматичне протиставлення типів, характерів, традицій, самої життєвої філософії!

Письменник проводить поета всіма «розпуттями велелюдними» його молодості, але в центрі вималюваної картини — незмінно сам Шевченко. Вийшов він у Смілянського живого, повнокровного,

напрочуд привабливою натурою, яка проходить природний шлях розвитку, ідейного, душевного, творчого змужніння, але й сягнувши найстрімкіших верховин, не втрачає людської простоти і сердечної щедрості,— не над народом-бо, а з народом живуть генії! Ніщо не давалося Шевченкові само собою, все він осягнув і виборов, у тому числі й виняткову ясність соціального бачення, невтомною працею душі, працею розуму і серця. Немалою принадністю роману «Поетова молодість» є те, що його стримані, але місткі внутрішні монологи дають ясно відчутти це безнастанне внутрішнє кипіння думок і почуттів великого кріпацького сина. («Душа обязана трудиться и день и ночь, и день и ночь»,— каже вже в наш час М. Заболотький про цю сховану, але неодмінну рису всякого поета, гідного називатись цим іменем). Шевченко в романі— людина глибокого інтелекту, допитливої думки, вічно неспокійного, безтежного чуття.

Є в романі Смілянського і та природна ряснота, здавалося б дрібних, а то й випадкових рис і деталей, які під рукою справжнього митця тільки й можуть домаловати натуральне обличчя героя. (А щодо випадковості таких побіжно кинутих штрихів, то мистецтво мудре, як і сама природа: воно знає, що дерево закономірності виростає саме в одязі буйного листу іррегулярностей і «випадковостей»). Ну, павіщо було вводити «нехарактерний» випадок з тим гусаком, якого молодий Шевченко нишком підтеребив для товариша в академічного наглядча (спочатку з нього були змальовані крила ангела, а потім «натурщик» був засмажений і з'єднаний)?— може спитати, поморщившись, якийсь ревнитель класичної величі і строгості. Або досить поблажливу розмову Тараса з випадково зустрінутим гульвісою-юнкером (не кожний, до речі, згадає, що цей юнкер потім оживе в одному з персонажів повісті «Близнець», яка буде написана Шевченком на засланні)? Або— описи сердечних, людяних стосунків поета з молодою художницею Глафірою Псьол, постаттю з усіх поглядів «периферійною» в цьому романі? Чи й замислене, під власний спів, розпитування Костомарова про його наречену (сцена, між іншим, чудова саме своєю внутрішньою, психологічною значущістю при гаданій незначущості зовнішній)?

Смілянський сміливо йшов на ці подробиці, на передачу багатьох начебто буденних епізодів з життя генія, бо свідомо прагнув відтворити живого Шевченка з усією атмосферою широкій простоти, сердечності, органічного душевного благородства, яка його незримо оточувала. Одним з перших серед романістів, що писали про Кобзаря, він зумів показати поета не тільки в ореолі пророчої, «верховинної» величі, але і в магічному світінні його щоденної, сказати б, людської привабливості і моральної високості. І це те, що просто

«доповнює» відомий нам образ Тараса, допомагає зсередини пізнати прекрасну цільність натури полум'яного поета і революціонера, вищою заповіддю якого було, за його власними словами, «осяяне щастям обличчя людини».

Із сторінок роману видно, як цікавила письменника і суто художня історія зародження та появи деяких творів Шевченка, що поетично закарбували цілу епоху. Художник і разом з тим дослідник-літературознавець Смілянський шукає для них у біографії поета конкретних життєвих приводів, які, подібно до іскри, що потрапляє в уже давно нагромаджені запаси динаміту, спричинюють потужний поетичний «вибух». (Стосовно творчої натури Кобзаря, митця великої вразливості і бурхливого емоційного пориву, така методика «реконструкції» хоча б окремих творчих задумів видається нам особливо доречною). То дарма, наприклад, що відставний ротмістр Апрелев — постать нікчемна і навіть гротескна, але якраз його п'яне солдатське верзання могло навіяти поетові думку про «всеросійський гротеск» з повальним мордобоем од міністра до солдата, що й буде реалізовано в поемі «Сон». Як справжня новела високої психологічної місткості, сприймається опис того дня і вечора в грудні 1845 року (увесь заповнений самостійно домисленим «сюжетом»), коли був написаний «Заповіт». Так само переконливо автор підводить читача до безпосередніх життєвих імпульсів, що могли «викресати» образні ідеї «Гайдамаків», другого «Сну», «Посланія», «Пустки» тощо — і ці, гіпотетичні в основі, екскурси в творчий світ поета часом залишають не менше враження, ніж найяскравіші зовнішні події його біографії.

Поєднання добросовісної фактичної достеменності (і не тільки в зображенні окремих епізодів, але і в «компонуванні» цілого біографічного сюжету) з проникливим художнім домислом, що заповнює відсутні в документах ланки, а також служить цілям поглибленого психологічного аналізу, дозволило Л. Смілянському окреслити правдивий, поданий з рідкісною життєвою повнотою образ великого народного поета. Цьому сприяла і зрілість художньої культури письменника — виразність портретного живописання, вміння наситити хронікальну в цілому розповідь численними епізодами, повної драматичної напруги, точне володіння внутрішнім монологом, влучність і характерність предметних деталей, досить багата відтінками й тембрами мова автора і його персонажів. Можна, звичайно, пошкодувати, що письменник не скрізь скористався з свого права на сміливий домисел, на сцені високоемоційного й філософського звучання, як це йому вдалося, скажімо, в епізоді нічної зустрічі Шевченка з чумаками чи в описі дня й вечора «Заповіту», — але, приймаючи стиль роману, яким він є, треба оцінити

й ту бережність у ставленні до правди, яка сама створює неабияку частку поезії в цьому видатному, чесно й трепетно написаному творі, що став останньою книгою письменника.

* *
*

Літературні портрети завше неповні.

Ось і тут, у цьому стислому начерку, зовсім мало сказано про Смілянського-новеліста, — а він в зрілу пору своєї творчості досягнув неабиякої майстерності в цьому жанрі. Без таких його оповідань, як «Півкіловата», «Сад», «Піфагор», було б неповним наше уявлення про всю українську новелістику передвоєнного та післявоєнного часу.

Перу письменника належать і сценарії кількох фільмів, поставлених на Київській кіностудії ім. Довженка («Іван Франко», «Сашко» — за власними творами і «Чарівна ніч» — за мотивами п'єси С. Васильченка «На перші гулі»).

Наслідки його праці в літературознавстві та критиці — ряд історико-біографічних розвідок і статей, що друкуються в цьому виданні. Це здебільшого роботи з часів його молодості, не все в них методологічно вивірене, не всі оцінки відповідають сьогodнішнім даним літературної науки (то була пора не однієї «дитячої хвороби» всього нашого літературознавства) — але і в цих роботах приваблюють чіткість соціального підходу, прагнення до наукової ґрунтовності, влучність багатьох конкретних спостережень і характеристик.

І все ж, згадавши навіть найменші розділи творчої спадщини письменника, відчуваєш, що сказано про нього не все. Бо біографія письменника невіддільна від його епохи, вона завжди — силове поле, в якому конденсуються напруги часу. Л. Смілянський, як і все його покоління, жив і творив у добу гігантських напруг. Великі новаторські звершення народу, учасником яких був кожен з радянських письменників, вимагали від них справжньої висоти духу і невтомних творчих шукань, — треба було встигати за своїм небувалим, рвучким часом. Нема потреби прикрашувати шлях будь-кого з творців — були шукання вдалі й невдалі, були перемоги й поразки, були натхненні злети, а була й рядова, звична праця професіонала. Але чесного митця, духовно сформованого соціалістичним суспільством, ніколи не залишало головне: свідомість своєї відповідальності перед народом, прагнення служити своїм словом великій справі комунізму.

Таким митцем і був Леонід Смілянський, кращі твори якого завжди матимуть прихильного і вдячного читача.

Леонід НОВИЧЕНКО

ПОВІСТІ

Його раптом опанувала злість. Зашарілося лице, і нервово сіпнулись густі брови, підчорнивши в очах гнів. Кинув очима праворуч і задивився на широкі — без міри й межі — ниви, осяяні липневим сонцем.

А біля губів сіпався, тремтів тоненький м'яз. «І за яким дідьком цей блазень, Матвійчук, підплещується до пенькуватого конвойного!..» Кортить Тодосеві затопити своїм черствим кулаком під довгий блискучий ніс Матвійчукові. Але вдає покірною й пильно вдивляється в шию передньому конвойному, бо можна було — окрім неба й пшениці — ще дивитись в шию довготілому німецькому солдатові. І справді, цікаво: шия в того була з дитячу руку над ліктем. І по ній не вгавав струмок брудного поту. Здавалося, дмухне вітер, і голова його, немов перестиглий кабачок, відламлеться й скотиться під ноги — хіба лиш чубом за вітер удержиться.

Тупають у такт восьмеро ніг — четверо в кущих німецьких чоботях, а других чотири — в грубих робочих черевиках, і за ними ледве зводиться рудим димом порох... Третій солдат десь позаду вилазить з рову й доганяє всіх, на бігу напихаючи люльку.

Спокійно, немов говорить за свій зношений черевик, Тодось удається до товариша:

— Коли зараз не визволять наші, то або пристрілять на Чорній Луці, або до штабу на пост поведуть. Катуватимуть... Що краще?

Той швидко заглиблюється в свої думки, часто спотикається й мовчить, мовчить... Думає він, що найкраще було б знову піти в майстерні й обшивати собі, як раніше, шальовкою вагони або жартувати по шабаші на переїзді з товаришами. Але товаришеві він не говорить про це, лише одвертається вбік і починає споруджати такі

словесні поверхи, що й німці, інстинктом збагнувши значення, хитають сумно головами. Мовляв, до вечора жити людині, а він і бога не милує — дикий народ!..

Над сухим сивим шляхом, безкінечною пшеницею праворуч і над бур'янистою толокою, з другого боку, коливається, пливе розпечене дихання степу, все одно, що нестримна повідь над зеленкуватими весняними берегами.

І коли обернутись до міста — вже не видно задимлених шапок димарів. Лиш пшениця та палахкучий потік повітря над степом.

— Чи поведуть на залізничний пост до штабу, чи звернуть до Чорної Луки й розстріляють, як і місцевий загін Червоної гвардії нещодавно скосили?..

Обидва швидко розмотують думку по думці. Ледве, ледве вловили напруженим слухом гудок з далеких майстерень.

— І все ж я сьогодні переможу. Буде німцям така свиня, якої не куштували ще ніколи!..

І все кортіло Тодосеві вихопити з рук вартового рушницю й виправити німцеві надміру довгу голову...

Під крислатою вербою, що кільканадцять років тому заблукала самітна на цей шлях, розташувались відпочити. Бажали пити, але в німців — порожні фляжки, а навколо пустка, безлюдь, аж сумно. Лиш недалеко вибігає на шлях поруділий від спеки пес; в його бігові сила байдужності і спокою. Але люди — вони завжди його бентежать — приваблюють його зір. Стає серед шляху, зводить старечу голову і, подумавши мить, рушає толокою в обхід, підкидаючи високо облізлий зад.

II

Тихо, тривожно в цю липневу спеку на посьолку, що за путями біля вокзалу. Сьогодні не чути голосної розмови. Буває, що й закортить якому шибайголови з нудьги закласти до рота чотири пучки й свиснути під чужими ворітьми, де злючі собаки. Він і пучки вкладає до рота, вже й почервоніє з натуги, а потім упаде йому в очі, що люди гуртками збираються, шепчуть про щось крізь паркани, і покладе руки до кишені, й промовить у бік до свого байдужого друга: «Хочеш, підемо до Довгого на город патрони потягнемо; бачив я — закопували. — Але, не зустрівши бажаної згоди, чвиркне крізь зуби слиною в про-

тилежний паркан і додасть:— Боїшся? Ну, я й сам піду. .»

Тихо, тихо в провулках. Не дзвенить посьолок дитячими голосами, не перегукується дужим реготом — шушукає, шепочеться за свої справи таємні, що, проте, по всьому місту були вже відомі.

І питаються поважні дружини слюсарів одна в одної, чи не взяли кого німці з обходом, не знайшли чого під лахміттям по цвяхованих скринях. І кожна готує чоловікові десяток-два новин...

Довго міркують поважні дружини за причину загального трусу. Рішили було, що більшовики недалеко вже наступають, та потім хтось пустив чутку, що кайзер на Україну приїде, то щоб йому було безпечніше.

А робітники по цехах уже знають, що шукали по дворах зброю. Шепче один до одного, що синову рушницю замотано в старі штани й закопано під яблунею, що в дітей патрони можуть побачити — буде тяганнина...

З двору машиніста Довгого виходить дочка. Біля воріт ослін, завжди коло нього гомін. Тепер — нікого. Вулиця безлюдна.

Коли вже минуть прокляті ці дні?.. П'ятий день, як батько повіз німецького панцерника, а й досі не вернувся. Коли б усе гаразд, людьми переказав би, а то — ніхто ні слова... А позавчора брата забрали, Тодося. Просто в цеху взяли, а на домівку прийшли тільки трус зробити. І після них лишились гори перекиданої білизни, розсунуті по хаті скрині — нічого не прибирали після трусу: було біганини і вранці й до ночі... Нічого не допомоглося...

Лице затулила долонями. Заманулося знову бути в гімназії серед товаришок, бігати з бутербродом коридорами й нишком хвалитися подругам, що за нею впадає Павло Коломійченко.

Цьому була правда. Зустрів якось увечері, смерком,— ішла з гімназії,— до самого дому проводив. Дзеленчав острогами на нових жовтих чоботях і хвалився шаблюкою із срібною оздобою. Усю дорогу нахвалявся, що кожного заарештує, якщо взнає, що записався до їхньої партії, і що він уже не ходитиме до майстерень на роботу, бо його настановили на секретаря в коменданта. Тепер він... О, все тепер зможе!..

Гімназію кінчила цього року. А далі не поїхала вчитись: лихоліття пристукало. А тепер... Може, розшукати б

Коломійченка, попрохати за брата. Хоч би матір до в'язниці допустили побачитись.

Її розсіпані думки перериває хлоп'ячий голос:

— Віро, а де ваш Тодось тепер?

Мале таке, замуране хлоп'я. Намагається якнайм'якше розмовляти з нею. Хоче не образити, бо чув від дорослих, що в сусідів біда...

— А ти знаєш, що вже всіх більшовиків ловлять? Тільки їх не впіймаєш. До Прокопа Стояного прийшли, а хлопці побачили й побігли,— сказали, так він у картоплю, а потім на поле — і заховався...

— А чий це старує?.. Побіжи води винеси.

Хлоп'я зникло. Знайомий машиніст ставив подорожню скриньку на ослін. Хусткою втер спітніле обличчя, сідаючи відпочити.

— Батька немає з поїзда?

Віра хитнула головою. З хвилювання за останні дні її голос тремтів. Звуки немов виривалися з самої глибини грудей. Через це на очі при розмові наверталися сльози.

— Бачив Тодосю, повели їх.

Вона злякано глянула в лагідні, спокійні очі.

— З Матвійчуком повели за місто. Може, на пост до штабу, а може, й на Чорну Луку... Бути парубкові на Пінських багнищах; коли ж — на Чорну Луку, то помовч поки, матері не кажи.

Віра з жаху прикипіла до лави. Очі заблищали раптовою вогкістю. Вона не зчулася, як машиніст устиг напитися води, узяв свою скриньку і зник у провулку. Нараз схопилася — за ним. Вхопила за руку:

— Розкажіть же докладно, що бачили...

— А що тут розказувати! Ну, бачив, як вели полем. Мабуть, їх містом не вели, а кругом, щоб менше бачили. От і все... Як на Чорну Луку — значить розстрел... Которого не водили — всіх там повкладали... Не казати матері?.. Сам знаю — не скажу... Ех!..

Побігла.

Липневий день завжди зморений, завжди виснажений вкінць. Важко про це сказати, якою втомою пащить з перламутрової високості, від поля, землі, що наче задихається під шаром сивого пороху.

Мружаться на денне світло наплакані, запалені очі старої Довгої... Важко їй зійти з ганку, пройти по подвір'ю, доглянути ладу. У хаті безладдя — її не обходить.

Два дні вибігала по всяких панах. Просила, щоб побачитися з сином — не дозволили. І вже не може зібрати думки до купи. Такі колючі вони, такі сухі, темні...

Чує ходу — Віра. Як бажала, щоб чути й Тодосеві кроки, і за ним старого — веселу його посмішку й завжди впововину із сміхом голос... «Настановляй їсти», — промовив би він. Поставила б їм літепло — синові налізла у в'язниці нужда, а старий з роботи завжди в мазуті — помитись.

Але ці шорсткі гнучкі руки, що обіймають її плечі, льонове пишне волосся — це ж єдине, чого не взяли від неї!.. Це сумний сторожкий шепіт її, Віри:

— Мамо, чуєте? У нас іще є до кого вдатись за допомогою.

— А-а... Кому воно болить, наше горе! Той заляканий, а той ще й радіє. Усе самим треба.

— А ви знаєте, мамо, Коломійченка, що колись на кутку недалеко жив? Так от, він тепер за секретаря в коменданта.

— То що з того? Підеш до ката за брата просити?..

— Він же, мамо, добре мені знайомий, то невже й малої послуги не зробить...

— Тепереньки, дочко, ніхто не зробить для нас. Тепер, хіба батько вернеться, то на собі клопіт потягне. А може, й його заберуть за сина, коли ще не сидить де... А тоді хоч і нам проситись під замок.

— Мамо, — безнадійно гукнула Віра, — то хоч побачитись нам уладнає з Тодосем...

Стара на хвилину задумалась. Вирішила:

— Так, хоч побачити, поки не заслали на Пінські багнища. Підеш, але просити не будеш. У німців загнуданий він, а тих проси не проси — він тобі: «Цюрик!» Носа не совай.... Усе. Е-ех!..

Увечері сиділа на ганку, ховаючи в долоні очі. Віра наводила лад у хаті. Їй немов легше стало, що є ще від кого просити помочі... А мати не вірить Павлові. Вона вже нікому не вірить. Він же казав, що все може. Невже не захоче?

Повз перон зрідка проходили довгі ешелони з сірими, якось навмисне охайними німецькими солдатами; а назустріч їм ішли заплomboвані вантажні поїзди. Вгинались перевантажені ресори, скрипіли, просячи ремонту, кузови старих вагонів.

Виходила на перон виглядати здалека непривітні запорошені вагони пасажирських поїздів.

— Віро,— питала мати байдужим голосом,— ти на вокзал?..

— Так... Скоро й вернуся.

Махала сухорлявою рукою стара й шулила заслiжені очі.

Пильно, з тривоگوю коло серця, вглядалася Віра здалека в кожную машину. Хвилювалась радісним почуттям, і коли поїзд підходив і вона бачила лише чужі, байдужі або замкнуто-заклопотані обличчя, безсило падала на ослін і дивилась без цілі вдалину над залізничними майстернями, над далекими тополями... І тоді безнадійність і втома опановували дівчину й припиняли навіть біг її одноманітних думок. По тому раптом звикла бачити на ешелонах лише чужі погляди й незрозуміло гостро полюбила ці хвилювання й утому.

Коли забрали Тодося, почала менше ходити на станцію: вже боялась підозри в шпигунстві. Часто сідала на лаві біля переїзду за двісті-триста кроків од станції й знову впивалася гострим хвилюванням і тулилась у знесиллі до холодної дерев'яної спинки ослона.

Нарешті зважилась.

Матері сказала, що знову йде на станцію. Цьому була правда. Але не пішла на перон, як завжди, а відшукала в вестибюлі вузенькі східці на другий поверх і стала, здригнувшись, на перший щабель. Угорі містилось приміщення коменданта. Там можна було побачити Коломійченка. Прогуркотівши й струснувши стіни, підїхав і спинився поїзд. Зраділа приводу й повернулась на перон.

З вагонів звантажувалася піхота гайдамаків. Гурт людей стежив, як запасними ворітьми викочували на руках обоз, кулемети. По дерев'яному настилу скочували легкі гармати, запрягали швидко коні й, гуркочучи брукком, відїздили до міста.

Нараз Віра здригнулась під чийсь поглядом. За хви-

лину крадькома зиркнула — дивиться на неї, поправляючи на собі шаблюку й кобуру. Потім швидше відчула, ніж угледіла, що наближається до неї. Безпорадно оглянулась, але люди стояли віддалік. Остроги дзенькнули за кілька кроків. Тоді раптом зважилась і рішуче глянула на нього. Потім несподівано для себе:

— Сергію!

Він стискував їй руку своїми шорсткими засмаленими долонями.

— Ти зі своїм полком?

— Авжеж. Зараз мої сотні черга звантажуватись. А як же наші тут?

— Погано.

Вони пішли на протилежний кінець перону. За хвилину він уже знав усі міські справи. Лише за брата вона змовчала. Потім змовкла, глянувши пильніше на нього, немов хотіла й боялася сказати.

— Ти, Сергію, певне знайомий з цим... з Павлом Колмійченком?

— Ну, звичайно, і дуже бажаю його бачити.

— Він тепер за секретаря в коменданта.

— Швидко!

— Може, Сергію, підемо зараз до нього?

Він пильно поглянув на неї, але за мить весело промовив:

— Звичайно, можемо. Колись, навіть нещодавно, були товаришами. Тепер слід поновити зв'язки.

Коли підіймались на другий поверх у напівморозі, вона пошепки сказала:

— Знаєш, заарештували Тодося. Його винуватять у більшовизмі. Тепер перевели на пост до штабу. І батька немає. Що робити?

Він немов не розчув її слів.

— А в мене вдома нічого не траплялось? Я дуже турбуюсь. Знаєш, всякі арешти...

Віра здивовано глянула на нього, мов не було темно. Ці слова її надто вразили. Стала на шаблі й утопила в нього стурбований погляд. Він пустив її руку й заметушився.

— Ти вибач... Мені потрібно до сотні... Я той... Я зараз надійду. Побіжу.

Продзвеніли остроги й потім стихли десь унизу в вестибюлі.

У кабінеті коменданта було порожньо, коли на стіні продзвонив дзвоник. Прийшов начальник варті і приклав трубку до вуха.

— Коломійченку,— гукнув він,— коменданта довго не буде?

— До вечора, — пролунало з суміжної кімнати.

— То йдіть ви — гукають.

Коломійченко взяв трубку, послухав. Потім вийняв олівця й, не пускаючи телефону, занотував собі в блокнот:

«Від штабу Н-ського полку. Таємно.

Двадцять першого липня заарештовані більшовики Довгий і Матвійчук при переводі їх до штабу на полі біля Соснівського шляху обеззброїли якомсь трьох вартових і втекли, захопивши зброю німців. Вжити заходів до розшуку їх, особливо, в околиці, де перебувають батьки втікачів».

— Лисенку,— удався Коломійченко до начальника варті,— я припускаю, що не далі як сьогодні або цієї ночі перед світом вас пошлють шукати втікачів на робітничий посьолок. Приготуйтеся зарані.

— Накажуть — піду,— спокійно промовив той і заглибився знову в книгу.

Коломійченко став біля вікна й дивився на перон.

Козаки скочували з платформи легкі гармати. Безладний шум долітав до нього крізь відчинене вікно. По бруку за будинком станції гуркотіли військові хури.

— Скажіть, Лисенку, чи й завжди будемо перед німцями горба гнути, чи колись перестанемо?

— Будемо гнути, поки вони на плечах сидітимуть. А взагалі, як розумно обмізкувати все це, то самі ж ми, дурні, й винуваті. Знаємо лише облави на посьолок висилати...

Той іронічно усміхнувся, йдучи, щоб відчинити на стук двері.

— Ну, не дуже старуйте. Надто порозумнішали. А-а!..

Він радісно вискалив свій сліпучо-білий частокіл. На поріг ступила Віра.

— Сюди прошу, до кабінету...

— Я хочу, щоб нас ніхто не чув,— промовила вона тихо, йдучи за ним.

Сіли за його столом. Начальник варти пішов до суміжної кімнати.

— Нас ніхто не слуха?

— Ніхто, окрім Тараса.

Він підніс руку в напрямку до портрета.

Віра поглянула на нього пильно, і він поточився поглядом немовби в папери.

Віра перехилилась до нього через стіл:

— Де Годось? Не відмовляйся тим, що не знаєш.

Йому на устах злегка блиснула усмішка.

— Звичайно, знаю: і він, і Матвійчук у міській в'язниці.

— Брехня!

— Гм... З якого часу ти не стала мені вірити.

— Я маю відомості, що їх переведено на пост до штабу.

У нього збіглися на чолі зморшки. Але за мить вирішив:

— Ну, а вчора вночі знову привели.

— А коли це брехня?..

— Допіру я розмовляв телефоном і мені таке відповіли.

— Павле, на посольку тебе колись шанували, ще коли ми вкупі гралися в городки. А тепер тобі навіть небезпечно туди совати носа. Ти наш ворог, але коли ти мене одурюєш, то заслужиш знаєш на яке прізвище?

— Чудна!.. Та звідки ж у мене рація тебе дурити?

— Добре. Вірю. Тепер далі — мені й матері треба з ним побачитись.

Саме в ту мить загомоніли на пероні. Коломійченко підійшов до вікна. За хвилину, йдучи до столу, він швидко й самовпевнено відповів:

— Можна... Авжеж можна. Це навіть і не важко, але...

— «Але» не можна, так?

— Ну, от тобі подобається завжди шпигати. Можна, кажу я, але ні сьогодні, ані завтра бачитися з ними не дозволять: їх ще не допитували.

— Але ж ти кажеш, що їх лише вчора привели зі штабу...

— Так... Ну, певне, вони відмовились відповідати — їх привели назад. Їхня упертість шкодить лише їм.

— Ну, дивись, Павле, сам знаєш — за нас нікому постояти. Кому охота за нас ризикувати, коли навіть мій двоюрідний брат, Сергій Довгий — ти з ним ще, певне, не бачився,— і той не побажав сказати й слова на захист Тодося.

— Хіба Сергій тут?

— На пероні з своєю сотнею... То як же з побаченням?

— Зайди, Віро, днів за два. Я підготую ґрунт у коменданта.

Він провів її до вестибюля. Пройшовся пероном і, не знайшовши Сергія, пройшов до себе нагору. У своєму ґрубому зошиті з жовто-блакитною обкладинкою він занотував:

«22 липня. Уперше приходила В. Довга. Просила владнати побачення з братом. Чи справді їй за нього невідомо, чи просто відводить очі, адже ж до їхнього втікання не приходила. Але коли так, то цим не допоможе. Зловимо. Певне, намовлятиме Сергія, але той не дурень, щоб за двоюрідного брата підставляти потилицю. До того й Сергієві, й мені пощастить, певне, поквитатися з Тодосем. Ми не забули того мітінгу в депо, коли він одшив нас... Нехай! За ним — слово, за нами — діло».

Потім, поміркувавши, дописав:

«Ще яких десять-п'ятнадцять днів, і, коли німці не кинуть сюди ешелонів, доведеться помірятися з партизанами. З Ніжина — Крапив'янський з кількома загонами. З другого боку — в селах каламуть... Е-ех, ясновельможний пане, здійме тобі хтось гетьманську матню і всипле шомполів, як і мама тебе не пестила. Тоді на нас, своїх «дітей», не вельми покладайся...»

Потім телефоном дістав наказ. Комендант говорив з міста:

«Облаву на ніч. Шукати втікачів по всьому посьольку. Мають допомогти козаки з сотні Довгого».

— Слухаю.

Він поклав трубку і хвилину подумав. Одна брова йому, як завжди, вигнулась угору й збрижила чоло. Потім сів писати цидулку Довгому. Коли козак поскакав з його запискою, на площу до станції ввійшла німецька сотня. Їхньої пісні Павло, звичайно, не зрозумів, але було йому чомусь образливо, що вони голосно, весело співали. Він одвернувся вбік і схилився над паперами на столі.

Пашить з вечірніх нив на робітничий посьолок м'яким теплом і металевим боєм перепелиної музики. Власне, крім них та ще маневрового паровоза за посьолоком, ніщо не змагається з тишею. І старий Воловик на ганку своєї крайньої на посьолку з поля хати думає й трохи якось непокоїться за свого Юрка. Бо сьогодні до нього зійшлися такі ж, як і він, шибайголови і мають щось говорити. Старий сина не видасть. Хай у нього збирається більшовицька нарада, хай балакають про загальний страйк на залізниці. Його, старого, це найменше турбує. Бо хіба ті молокососи не позвикали забувати на ранок за те, об чім говорили звечора, та й хіба ж вони здатні повести справу, як машину підмазану. Спробують, сіпнуть раз, другий — не дається, ну й покинуть, і забудуть... ще й посміються один з одного. Мовляв, дурень ти, що казав таке, а той йому: ні-бо, ти дурень, що робив так, а третій до них: дурні ви обидва — хіба ж так роблять!.. А воно й справді. Хіба ж старий не рознісив у халяві листівок!.. Ще п'ятнадцять літ тому... А тільки справжня метода не така. Треба так, щоб, коли не хоче хто кидати верстата, насипати по фізіonomії, щоб потім лиш під водичкою очуняв. Важко старого обійти, одурити. Ось і тепер — вони собі в хаті сидять, а він на сторожі. А ну ж хай хто налетить — облава чи так хто — одведе очі на другий кінець посьолку — шукайте!..

Він іде в садок, спирається на низенький паркан із лежачої шалівки й оглядає свій маленький город. Його він виплекав ще відтоді, як не став носити в халявах прокламацій. Одумався вчасно. Якись невідомі йому асоціації наводять старого на думку про місцевих шпиків. Він знає, що й тепер їх сила. Нишпорять скрізь, все винюхують. Колись вони надібають на слід його Юрка і... проте, коли ще це буде, а тепер він, хоч і старечими очима, а таки вборонить молодь від напасті.

Густішає синій, поцвяхований зірками морок. Гусне задушливий запах матіюли. Відбігає в даль перепелиний гук.

Сторожка постать ворухиться на паркані за рясним вишняком. Потім пригинається й зникає в кущах коло хати. Виринає коло вікон і, припавши до розсохлих віконниць, тихенько стукає в дошку. Потім з хати виходить Юркова тінь.

— Це я, Юро.

Шепіт тихіший за мовчання ночі. Зникають обидва в дверях.

Старий Воловик коло перелазу мріє про те, як носив листівки за халявами.

— Тодось!...— виривається в усіх полегшений радісний вигук. І Тодось, побачивши раптом усіх п'ятох, що від них було відтяли його, спалахнув радістю, забувши в житті своєму все. Ледве потім за кілька хвилин із стільця звівся — дух йому перетяло від щастя.

— Що ж утік? Випустили?

— Ні те й ні те. Переміг! Слобідські хлопці допомогли роззброїти німців. Дома не був, а просто сюди. Там може бути облава, а тут безпечніше.

— А старого мого хіба не бачив надворі?

— Нікого не бачив.

— Оце так вартовий у нас!

— Нічого, я Матвійчука за городом лишив — він стерегтиме.

Збори тривали далі. Юрко заправляв, як і завжди.

— Група наша знову боєздатна, хоч лише половина її на свободі.

За добу лежання в житах в Тодосевій голові вистиг план.

— Головне не дати функціонувати нашій ділянці. Тоді не матимуть проходу німецькі ешелони. Тоді напружиться їхній фронт. І хто певен: витримає він чи розлізеться, як вогкий папір?.. А хіба тоді підійдуть німецькі панцирники до наших сіл?

Усім шістьом — молодим, сильним — здавалося, що коли впряжуться разом, то потягнуть усе. І тоді кожен хотів — ні, не сказати — вигукнути хотів кожен кілька слів, щоб потім спокійніше горіти...

На столі лежала шифровка з пропозицією якнайшвидше зв'язатися з партизаном Крапив'янським.

І коли постало питання — кого послати, всі шість подали свою згоду.

Під час легкої суперечки відкрилися двері.

— А чи не можна, громадяни, тихше?

Обличчя старого Воловика трохи похмуро. У зморшках і в очах ще не зникли сліди перегорнутих мрій. Він окинув молодь гострим поглядом і враз застиг здивований:

— А цей звідки взявся?..

Усі голосно зареготали, дивлячись то на Тодося, то на старого. А вони вперлися поглядами один в одного й мовчали — один незадоволено насупившись, другий — з легкою радістю на вустах.

Нарешті, старий не вдержався:

— Ні чорта ще не зробили, а лементу, наче з порожнього барила.

— Дайте час — зробимо, — озивається Юрко.

Старий, незадоволений, виходить. «Крізь пальці проскочив шибеник», — не дає спокою йому думка про Тодося. Старий починає думати, що, може, його «молокососи» що й зроблять, бо такі здібні вони на різні витівки. Він знову ходить по надвір'ю, заглядає під кожен кущ і знову його думка рветься до тих часів, коли він сміливо розкидав листівки по верстатах.

А на зборах Тодось все далі розмотує свій план.

— Невеликий партизанський загін зможе раз у раз ламати залізну путь на нашій ділянці. Депо — застрайкує. За день-два після нього стануть майстерні. Коли хто й не послухає, знайдемо спосіб зняти з роботи. Хай тоді німці посунуть свої ешелони, свої панцирники по залізничних стрілках... Бісової мами!.. Усі стрілки централізовані, а в апаратну підішлемо свого — зіпсує все. Тоді наш вузол буде, що густий бір для артилерії — хай поткне носа... Зрозуміло?

— А що ти робітникам скажеш?

— Що?.. Спитаю їх — коли вони останній раз платню дістали.

— У квітні...

— Ну, а коли в квітні востаннє одержали гроші, то хіба в серпні не пора страйкувати?..

— А потім почнемо вимагати, щоб повернули тих, що на Пінських багнищах. Так мине який місяць — доростемо до повстання... Так, щоб із селами вкупі, та по всій залізниці. Розкіш!

Притишено гомоніла молодь у Воловиківій хаті, а сам старий незримою тінню пропливав у пронизанім зорями принішклomu мороці. Вдивлявся в безмежно спокійні ниви за околицею — далеко співали якоїсь пісні хлопці, й ліниво, немов з неволі, вигукував за парканами на путях маневровий паровоз.

До кабінету секретаря комендатури, дзенькаючи острогами і невміло притримуючи шаблюку, ввійшов Сергій Довгий. Привітався до Коломійченка за руку.

— А певне, місяців із вісім не бачилися?

Коломійченко показав свій частокіл зубів:

— Приблизно... Востаннє ми зустрілись були після мітингу в деповців, коли робітники не захотіли слухати ні тебе, ні мене. Місяців зо два до німців було це... Пригадуєш?

— Ще б пак!.. Мій же двоюрідний браток назвав тоді мене з трибуни «Юдою»... Як це тобі подобається?

— Так, як і тобі... Адже ж і мене він вкупі з тобою найменував так. Проте це для мене байдуже: Юда я, чи й сам Ісус; у мене на першому місці — ідея, а все останнє — потім, потім і потім!.. Це для мене, а для тебе як? Коли б, наприклад, ти десь зустрів Тодося Довгого?..

— Н... не можу тобі щиро сказати. У всякому разі мене це побачення особливо не цікавить. Знаєш сам: наші батьки — рідні брати і до того обидва машиністи. Проте я думаю, що Тодось мене серед своїх доброзичників не знайде.

Коломійченко зрадів. Вийняв з шухляди якісь папірці й підбіг до Сергія.

— Тепер я маю право тебе повідомити. Твій любий двоюрідний брат був заарештований — попався вкупі з більшовиками на гарячому, — сидів у в'язниці. Потім, коли переводили до штабу на пост, обеззброїв варту й утік з робітником Матвійчуком. Тепер ці двоє плюс невпіймані червоногвардійці, безумовно, налагодили зв'язки з посольком і каламутять коло нашого берега.

— То що ж, біля каламутного берега зручніше ловити. Більше сподівань на успіх, — відказав Сергій.

Швидко ввійшов комендант.

— Мої козаки чекають на ваші розпорядження, — доповів йому Сергій.

— Скільки?

— Двадцять чотири.

— Добре. А ви, Коломійченку, візьмете ручний кулемет з німецькою командою. З вами піде офіцер Шпенеман. Ну, помагай вам бог...

Він подав обом руку. Надворі тихо розмовляли козак Довгого. За хвилину приєдналися німці з кулеметом, і всі вкупі рушили без команди й непошиковані на посьолок. За ними, відстаючи, незграбно плентався височенний німецький офіцер. Здавалося — від чиїхось воріт відійшла дубова ушула і в мороці шкутильгала за юрбою.

Сергій і Коломійченко йшли попереду. Блимали жаринки цигарок. Притишений навмисний сміх сипався за кілька кроків на брук, лякаючись зловісної темряви.

Настороженою юрбою ввійшли на головну вулицю робітничого посьолку. Коломійченко спинив загін і прислухався. Мовчки рушали далі. Потім:

— Пошліть хлопців розігнати співучу публіку. Виють, як пси під хатами!..

Кілька постатей відокремились від загону і зникли в завулку.

За посьолком на шляху й по стежках поставили вартових і з рештою рушили по дворах.

Враз по кутку заголосили пси, застугоніли хвіртки, двері... І лише в паузах чути було приголомшені голоси — то грізні, впевнені, то глухі, благаючі...

— У мене ж усі свої... Чужих — нікого.

— А ось ми зараз довідаємось...

— Кажу ж бо, що тільки свої. Полякаєте малих.

— А може, і не полякаємо. Ми не для всіх страшні.

А син де?

— Звечора пішов десь... Гуляє.

— Де?

— Може, в саду, а може, і деінде. Хіба він мене питається!

— Гуляє? Ну, він догуляється в нас!..

Відходять. По тому з хати вибігає завзяте хлоп'я і мчить городами на край посьолку. Біжить попереджати інших.

Облава рушає далі. Шукають не лише по хатах і дровітниках, а нишпорять і по садках, і по городах. На вулиці, вішаючи рушниці на плече, діляться враженням:

— Питаю, хто під коврою?

— Дочка.

— Брехня!.. Не вірю...

— Та вона ж дівчина... Хіба вам не соромно?..

— Ніяких соромів!.. Може, червоний переховується...

— Та хіба ж про це в нього на лобі написано?

— Написано,— говорю,— чи надряпано, а я їхні пики відразу взнаю. І знаєте, гарненька така, засоромлена з-під ковдри виглядає. Тільки дурне — рюмсає...

Вулицею здалека чути п'яний спів: «Ще не вмерла Україна». Поволі наближаються. Видко трьох — обнялися, хитаються невлад, падають один на одного, немов збиті величезні городки.

— Цікаво! — Промовляє Коломійченко до Сергія.

Двоє, нескладно обриваючи, співають. Третій вигукує до них:

— Хай живе вільна й самостійна... аж до Берліна!..

— Слава! — гукають разом.

— Правильно у мене, панове, голова варить?

— Інакше й бить не должно в робочого українця,— подає відповідь другий.

«Душу й тіло ми положим...»

Коломійченко зачудовано сіпає за рукава Сергія:

— П'яний народ буває найщиріший. П'яний робочий ніколи не бреше, хіба перед жінкою.

Сергій підходить до п'яних і роздає цигарки. Але в тих чомусь гаснуть сірники. Облава рушає далі. Коломійченко посилає до хат козаків, а сам захоплено доводить Довгому, що український робітник зрусифікований, але в самій природі його є любов, вірніше, інстинкт глибокої любові до своєї вітчизни.

— Треба лише розбуркати цей інстинкт, щоб він спалахнув раптовим огнем і запалив душу.

— Добродію,— не дав йому кінчити козак,— серед тих п'яних — робітник Матвійчук... Я запалив йому сірника, а він потягнув цигарку, ну й освітило... А я здавна його знаю. Виходить, учора — більшовик був, а сьогодні — «ще не вмерла».

Коломійченко зірвався з місця навздогін «п'яним», за ними метнулися козаки.

Але тих уже проковтнув морок. Кинулись удруге до хат і дворів. Переколошкали собак. Сліду не було.

Коломійченко накинувся на козаків.

— Чому не задержали, як упізнали?

Виправдувався один, що перший упізнав Матвійчука:

— Хіба ж я знав, що його не випустили, а сам утік. Думаю — раз на слободі і реве гімн, значить...

— Мовчати!.. Матня неотесана!.. «Гімн!..»

Позад усіх захлинався безголосим реготом височений німецький офіцер.

VII

В напруженому чеканні минуло ще два безконечних дні. Віра виходила зустрічати шумні ешелони, а за Тодося нічого не чула. Гурток, що сходився в Юрка Воловика, пославши Тодося з Матвійчуком до Крапив'янського, ухвалив нікого про їх обох не повідомляти. Віра з матір'ю подовгу сиділи на ганку мовчки. Інколи вони чули, як довго, пронизливо просився під семафором поїзд. Без слів дивилися одна на одну. І в очах їм жеврів страх, що й на цей раз хтось інший, а не старий Довгий веде паровоз. Швидко підводилась Віра й легенька її постать, ні на кого не глядячи, пробігала до переїзду.

Раз увечері прийшов Сергій. Жовті високі чоботи з острогами і новий сірий одяг надавали йому святкового вигляду. Знявши кашкета, Сергій привітався до Ганни Андріївни. Охайна зачіска й маленькі виплекані вуси красили його засмалений вид. Відколи приїхав — не заходив, то й зраділа стара, запрошуючи гостя до хати.

— Віра десь забарилась, — бідкалась вона, підсовуючи до нього стільця.

— Який ти, Сергію, став собою видний, здоровий! На військовій, певно, не погано тобі? Як же ти живеш? Невесело? А ти ж думав як? Всяка служба невесела. Це тобі в комерційній школі було аж надто весело, а тут...

Сергій змінив розмову:

— Дядько Михайло звістки не подав?

Вона знову заметушилась. Руки її забігали похапливо по скатерці, випрасовуючи брижі. За хвилину заспокоїлась.

— Ох, Сергію, починаю я втрачати надію... Сам подумай — сьогодні якраз тиждень, як поїхав з машиною, а й дотепер — ні його, ні звістки... Місця собі не знаходжу...

— Приїде цілий. Тепер скрізь порядок.

— Порядки ваші!.. Тільки й чуєш, що там поїзд перекинули, там обстріляли...

Він вийняв німецькі цигарки й бавився, пускаючи

кілечками дим під стелю. По кутках починав кублитись морок. Крадькома, нечутно заходив вечір.

Ганна Андріївна стороною колись чула, що посварилися не на жарти Сергій і Тодось, тому й змовчала про сина, не знаючи, як цей офіцер поставиться до нього. Але Сергій сам випадково торкнувся цієї справи і здивувався, забувши навіть за цигарку:

— Та хіба ж ви ще й досі не бачилися з ним у в'язниці?

Але вона лише махнула рукою й одвернулася до вікна, щоб не показувати свої невільні сльози. Непомітна усмішка метнулася йому по вустах. Потім знову почали до стелі підноситись одне за одним кілечки цигаркового диму.

— Що ж, я ще сам поговорю де з ким,— може, допустять... Чудний хлопець — зв'язався з більшовиками, тепер і самому недобре й іншим клопіт.

— Е-е, Сергію, кожен по-своєму міркує!.. Тобі більшовники стали поперек горла, а йому хтось інший. Пригадую, як пішла чутка, що за сім верстов од нас на селі гайдамаки шомполами катували селян, то Тодось після того, немов не на своїх ногах ходив і робив, як чужими руками...

— Але він забув свій народ, націю.

Швидко увійшла Віра.

— Здрастуй, Сергію!

Склала на стіл пакунки, скинула хустку й сіла проти Сергія.

— А про народ ти, Сергію, кинь, не говори краще... Хай ліпше забувають так про народ, як забув Тодось, аніж пам'ятають про нього, як гайдамаки... Визволяють шомполами!...

— Ну, моя б сотня в такій справі участі не взяла.

Ганна Андріївна відповіла, виходячи з кімнати:

— Усі ви про одну торбу дбаєте.

— Але я цього не допустив би! Ганьби над українським селянством не допустить жоден українець!..

— А я ось допіру, йдучи додому, спостерігала таку картину, що й тепер відбирає мені спокій. Є в нас на посьолку старий візник. Він здавна возить людям паливо і, взагалі, все, що доведеться. Він нещодавно знайшов змогу купити кращого коня замість його старої шкапи, що вона вже ледве сама себе носила. І ось зараз я бачила

німецьких солдатів, що вони повели цього коня. А син візника, двадцятилітній парубок, біг за ними й кричав, що він ліпше пристрелить самого полковника, ніж віддасть йому до полку свого коня. Суди, Сергію, сам: родина цього візника у безпорадному стані, бо цей кінь їх годував. От і піди, і не допусти цього злочину...

— Ти, Віро, даремне хвилюєшся: німці напевне заплатили візникові за коня.

— Може, і заплатили, але так, що вся родина в розпачі. Візьми й досліди цю справу.

— Ну, я не маю права цього робити: це справа німецького командування, і, взагалі, коли інтересам держави стоять на дорозі окремі особи,— ці перешкоди усувають у всякий спосіб. Мають рацію...

— А фактично,— в тон йому взяла Віра,— ти не вступишся за обкраденого і скривдженого тому, що німці держать вас під своїми кулеметами, і, по-друге, інтереси окремої особи, хоч би й представника української пації, тебе не цікавлять ані найменшою мірою і образа його, звичайно, тобі не болить...

Сергій жартівливо всміхався в обличчя дівчини. Він допіру згадав, що вона лише якого півроку тому задирливо шпурляла в нього вилущеними соняшниками й дратувала «прогорілим комерсантом» (його торік вигнано з комерційної школи за дебош). Тепер це дівча збиває його з позиції в суперечці.

— Ти, Вірко, стала надто розумна!..

— А ти аж нітрохи не порозумнішав відтоді, як тебе лупцював батько за дебош у школі. Пам'ятаєш?

— Знову погризлись!..— гукнула з кухні Ганна Андріївна.— Віро, йди неси чай.

Пили вже, засвітивши лампу. Сергій розважав родичів, обіцяючи все повернути на гаразд. Він запевняв, що на Тодося лише наговорили, а певних матеріалів ніхто не мав. Він і сам трохи дивувався, що йому вдається природно й переконуюче розповідати свої вигадки.

Після чаю Сергій і Віра пішли до міського парку. Вони мали десь знайти Коломійченка й поговорити з ним. Віра не хотіла лишати вдома саму матір, але побачити Павла було конче потрібно, і вона зважилася.

Цього вечора Коломійченко в своєму кабінеті нетерпляче чекав коменданта. Підходив щохвилини до вікна, сподіваючись побачити на площі комендантових

коней, бігав по кабінету з кутка в куток і виглядав до вестибюля. Уже було зовсім темно — приїхав комендант. Він не встиг повісити кашкета, як секретар уп'явся в нього очима.

— Бачили полковника?

— Авжеж...

— Ну?

— Казав, що настановити вас на коменданта, куди ви хочете, не може.

— А мотиви?.. Які в нього мотиви?.. Кого ж він має послати?

— Мотиви, пане любий, у таких випадках завжди однакові: «Знаю,— каже,— що діяльний хлопець, але нічим особливим на роботі ще не визначився...» Потім я випитав, чому він упирається: є відомості, що на чолі місцевих більшовиків — технік Довгий. Може, це й помилка, але що ви прогавили його з компанією на облаві, то це, безперечно, так. У цьому й причина полковникової немилості до вас.

Коломійченко стояв перед командиром, немов у розпечених чоботях.

— Що ж робити?

Комендант злегка всміхнувся, крутнувши правого вуса. Він удавав, що секретар спинився нерішуче перед нікчемною дрібницею.

— Що ж робити? — повторив той своє питання.

— А ви не знаєте, що повинен робити громадянин Української держави?.. Не знаєте, до чого взятися, коли по всіх завулках чигають на нас наші «приятелі»? Коли всякі Довгі й Матвійчуки вмивають нас кров'ю при кожній нагоді!..

Але під обстрілом слів начальника Коломійченко встиг опанувати себе. Завжди в такі хвилини його хитра вдача знаходила зручний вихід.

— Ви мене не зрозуміли,— промовив він.— Те, про що ви кажете, я вже виконую. Мою роботу ви незабаром побачите. Але чого конкретно забажає полковник, щоб перевести мене на ту станцію за коменданта? Це мене непокоїть. Наші начальники завжди невдоволені, що їм не зробиш...

— Пана полковника найбільше цікавить тепер підпілля. Знайдете матеріали — цього буде досить.

— Так?

— Звичайно, так.

— Ну, то я це виконаю. Не мине й десяти днів, як похвалюся вам наслідками. Не тільки матеріали, але й самих підпільників — живих чи забитих... Сидітимуть вони через півтора тижні в льоху під нами.

— Не кажіть «гоп», поки не перескочите. У полковника є люди, не гірші за нас з вами, й до цього часу водять під замок лише тих, на кого натраплять... Пика не до вподоби — під варту. А хто розклеює по штахетах листівки більшовицькі — не знайшли. Не легко це. Проте бажаю вам найблискучішого успіху. Хай вам бог помагає... Коли прийде хто до мене, подзвоніть на помешкання.

Комендант узяв папку з паперами й вийшов. «За нрід життя своє ддамо» — наспівував він, стрибаючи по східцях до вестибюля.

VIII

Тодось Довгий і Матвійчук мали відшукати партизанські загони Крапив'янського. Не довше як за тиждень треба було привести загони до залізниці в районі міста. За планом, виробленим на зборах у Юрка Воловика, страйк мав початись негайно. Чекали слушного випадку, щоб на нього настромити терпіння робітників і, роз'ятривши незадоволення людей з влади, почати страйк.

Обидва ще не покинули міської околиці. Ховалися в хлібах і чекали. Обидва хотіли сповістити свої родини про себе. Умова з товаришами їх не спиняла. Отже ж вони лише на один день пізніше вирушать у дорогу. Умовилися, що Тодось уночі піде до своїх і проситиме Віру на другий день піти до Матвійчука матері, що самітно мешкала в місті.

А на ранок вони підуть селами, удаючи з себе різників, що скуповують худобу. Куплять вола і гнатимуть його з собою, щоб не викликати непевності в людей. Коли дістануться річки Остра, за її порослими неприступними берегами шукатимуть партизанів.

Знову цілий день лежали в пшениці, але на цей раз було легше. Мали харчу на два дні і, головне, зв'язалися з товаришами.

У липні пшениця останній тиждень достоює на пні. Коли витолочити місцину далі від шляху, можна спокійно й вигідно перележати який день і не лякатися чужого

допитливого ока. Цигарка Тодосю гасне в пучках, а Матвійчук лежить і стежить за білісінькими, пухкими хмарками — як з'їдає їх ненаситна блакить одну по одній.

— А знаєш, Тодосю, йшов я колись повз станцію і бачив на пероні групу німецьких офіцерів — весело розмовляли, вишкіряючи блискучі зуби. І відтоді перебори шестерень на моєму токарному нагадують мені ситі мундири, що з кожного кутка клацають на нас. І далі щодня не давали мені спокою шестерні. Навіть уві сні коло верстата метушаться офіцери і клацають на мене зубами. Ну й доклацалися, що пішов я до Юрка, похвалився. А він каже: «Хочеш, то зроблю так, що не вони на тебе чигатимуть, а ти на їх?» Ну й став я відтоді більшовиком.

— Ти, може, шкодуєш об цім тепер?

На обличчі Матвійчукові набігла тінь. Він зниженим, але впевненим голосом відповів:

— Ти цей тон, Тодосю, облиш. Здається, за одним ділом відлежуємо боки в пшениці.

Замовкли. Години тяглися поволі. Було безпечно в хлібах — дрімали собі безтурботно. Вони мали надалі йти і вдень, і вночі, то мусили зберігати собі сили.

Уже надвечір прокинувся Тодось. На соломі розметався догори лицем Матвійчук. Стояв гострий дух від прим'ятого під ними зілля. А навкруги підпідьомкали безкішечно перепели.

IX

Перед світанком Коломійченко вертав додому. Шлях йому був з недалечкої Слобідки до міста. Вітер зловісно шумів крислатими вербами над шляхом. Крізь легкий зодяг прокрадався ранковий холодок. Павло не чув шуму вітру. Він завжди намагався бути обачним і діяльним, а тепер переконався, що треба ще скрізь натискати... На хлопців із Слобідки поклався, як на своїх. Обіцяли виказати всякого, хто за більшовиків, навіть відшукати місце, де ті збираються ночами. А сьогодні мовчали, немов їх налякав хто. Той нічого не взнав і той так само. Не інакше, як намовив їх хтось. Сподівався всіх парубків, що сходяться десь у яругах на таємні наради, переловити, а тепер знову невдача, знову йому хтось напсував. Скликав би він усіх слобідчан на вигін та приділив би

кожному по десять шомполів, тоді хто й родича в більшовиках має — виказали б.

Але парубки ночами п'ють з ним розведений спирт, все йому обіцяють, а своїх слобідських таки не виказують. А сьогодні ще й попередили, що хтось ладнається зустрічати його вночі за Слобідкою й «сурйозно» поговорити. Але кому це він потрібний у житті серед ночі! Та він же не блазень і не передбачає від цього ніяких приємностей, то ж і перейшов левадами на інший шлях, хоч і дав чималого гака, зате уникне «приємної розмови». Коли хочуть його бачити, хай приходять до нього в комендантську. Він добре знає, що то за розмова може бути з парубками вночі серед поля. Ніяково було розпитатися в хлопців, хто це на нього немилостивий: чи з більшовиків хто, чи, може, Настині «ухажори» не хочять, щоб він ходив до неї на Слобідку. Дурні. Ось поїде на іншу роботу, тоді й не ходитиме, а до того — нікого не збоїться!..

З поріділого мороку виринув робочий посьолок. За хвилину Коломійченко пішов темним закрученим провулком. Унікаючи слобідських парубків, несподівано потрапив на посьолок. Ледве займалось на світ. Питьма рідкішала. Він добре зорієнтувався на місцевості. Лише яких два роки він виїхав звідси до міста, то ще не встиг позабувати посельчан. Йдучи головною вулицею посьолоку, пригадував на розвагу собі прізвиська хазяїв, що їх минав дорогою. Йому прийшла чудацька думка — дістати крейди й понадписувати на кожних воротах «більшовик», «кацап» і т. д. Отак би позначив усі двори, а на ранок прийти з німцями і зробити сортировку. Іноді він спинявся перед чиймись ворітьми, пригадуючи, до кого можуть належати симпатії власника. Але, здебільшого, він напевне про це знав, бо часто сюди ходив і мав серед посельчан знайомих.

Високі ворота з залізним острішком вимусили його спинитися на мить. Це був двір Тодосевого батька. Коломійченко вчепився за паркан і, звівшись на м'язах, заглянув на дворище. Там було тихо й порожньо. Тоді вийняв складаний ніж і вирізьбив глибоко на паркані «більшовицька сволоч...» Фразу закінчив брудною лайкою, радо всміхнувся й рушив далі. «Тепер хоч паркана ламай...»

Ураз спало йому на думку, що, може, в цей саме момент Тодось сидить у своїй хаті і, може, з ним ще хто є. Вернувся до воріт Довгого й переліз паркан. Ховаючись за

бузковими кущами, підкрався до вікна. Припав ушима до віконниці, ловлячи найменший шелест. Але в хаті було тихо й темно.

Уже за городом у полі розтинали ніч жайворонкові пісні. Але п'яťма ще заволікала рябою павутиною хати й городи. Посьолок солодко спав.

Коломійченко вийшов на город. Він був певен, що Тодось в одну з найближчих ночей має повернути додому, і йому заманулося самому без жодної допомоги впіймати більшовицького агента. Щоб тоді сказав пан полковник? О, напевне, задовольнив би його прохання. Він пошкодував, що було ще темно й не можна було шукати сліду по навколишній пшениці. «Доведеться ставити варту поблизу щоночі». Він підійшов до огорожі, лаштуючись перелізти на поле. Серед глибокої тиші нараз злегка рипнув паркан. Павло застиг на хвилину, впиваючись очима в рідкий морок. За мить на паркан зіп'ялася сторожка постать, пригнулася, ладнаючись стрибнути в город, але враз вони— не побачили— швидше відчули один одного. Миттю спорожнів паркан. Лиш зашелестіла тривожно пшениця. «Стій!» — щосили вигукнув Коломійченко, дістаючи кольт. Він не встиг роздивитися постать, але був певен: Тодось приходив додому. Залементували собаки й зашуміло колосся від гонитви. Біжучи нивою, Павло пам'ятав лиш високу чорну постать, що раптово виникла на паркані й уявляв чомусь лише Тодосевого технічного кашкета з значком. Перед ним було рясне колосся й ні душі навколо. Пшениця впліталася між ноги. Збагнув, що гонитися навмання даремно. Стрелив у повітря й спинився. Постріл якось нескоро віддався луною. Павло вилаявся вголос і побіг з поля. Тепер уже не згадував коло кожних воріт про хазяїна, а поспішав якнайшвидше до станції. Свій кольт так і забув укласти до кобури. Біг, щоб, не гаячись, вислати на поле дозори. Напружував пам'ять і не міг схопити якоїсь думки, що враз збентежила його. А неспокій примусив його надати ходи і бігти посьолоком, гупаючи чобітьми на весь куток. З-під воріт викочувались великими чорними гарбузами зацікавлені ним пси й гонилися цілою зграєю по вулиці, хапаючи зубами секретаря коменданта за халяви. А один лохматий собака умудрився вхопити втікача значно вище й одшматувати порядну латку дорогого синього сукна. Після цього пси, немов злякавшись такого нахабного вчинку

свого товариша, розкотилися враз по дворах. Перед вокзалом заховав револьвер і, притримуючи ззаду латку рукою, вбіг до комендантської. Вартовий спав і не прокинувся навіть на його кроки. Павло хотів розбудити його, але раптом згадав чомусь, що полковник узнає про нову його невдачу і зробить йому догану. Хвилину поміркував і тихенько вийшов з приміщення... Візник, стьобаючи конячину, чухав потилицю, а Коломійченко тупо дивився в його спину й намагався не заснути, поки приїде додому.

Х

Сотня Сергія Довгого розташувалась у будинку міської гімназії. Він жив тут же в маленькій кімнатці з товаришем. Дводенні маневри по навколишніх гаях надто втомили і козаків, і його. Удень сидів на вікні і з другого поверху мляво оглядав шумливу вулицю. Повз гімназію йшла головна вулиця міста. Проходила часом німецька піхота, проїздив, грюкаючи на все місто, обоз, або пролітало, здіймаючи руду на південному сонці куряву, легкове авто з німецькими офіцерами. «Чомусь їх особливо багато сьогодні», — думав мляво Сергій. Йому набридло дивитись на брук і в натовп. Цими днями в його думки непомітно вплився неспокій. А чому — і сам не розумів.

На вулиці гуркотять без кінця колеса, з пішоходу чути мішану з кількох мов розмову, й по гімназії нахабно вривається до кімнат високий звук кларнета — скликають на обід. А над ліжком у нього висять листівки з портретами гетьманів і мляво дивляться з засидженого мухами паперу. Сергій мляво одвернувся від портрета і спитав товариша:

— Ти помітив — у місті серед людності, здається, не цілком спокійно.

Той лежав на ліжку й перегортав сторінки новенької «Історії України» Коваленка. Сергій продовжував:

— Власне, не стільки в самому місті, як на робітничому посьольку. Як ти гадаєш, чому робітники хвилюються, чому вони не бажають працювати спокійно, а ставлять до почальства різні вимоги? А знаєш, що на останньому тижні три відремонтовані паровози не вийшли на лінію, бо знову в них «щось зіпсувалося»... Що ти з цього приводу думаєш?

Той відклав набік книгу й подумав.

— Що я думаю? Справа — «швах»... Німці об'їли

українським салом і з... Україну... Більше я не знаю, що й думати.

— Виходить, вони зайві?

— Хто — німці? Звичайно, ні. Без них нас переріжуть, навіть знаєш хто? Оті, що навмисно псують паровози, щоб не пускати на лінію. І взагалі становище наше...

— Я це знаю. Нам, військовій старшині, треба про це добре поміркувати.

— Облиш, Сергію: піклуватись нам не доведеться. Така доля України з давніх-давен... Наші гетьмани позивали чужим панам лизати... От і тепер не можуть відмовитись від свого смаку...

Він довго вигадував найдошкульніші лайки, під кінець забувши навіть, кого саме хоче ляяти. Вишукана лайка сама по собі захоплювала його. Сергій не слухав. Він вийшов з приміщення і рушив на робітничий посьолок до своїх. Хотів він трохи розважитись. На подвір'ї застав батька. Той повернувся з машини й лагодив паркан.

— Треба ставити нові дубки: старі підгнили — не держать.

— А може, все це, батьку, даремно. Перечасувати б треба... щоб не пішло все на вітер.

Старий збентежився.

— Не віщуй лихого. Натерпілись і так.

Вони рушили до хати.

— І без мого віщування ще буде всього. Ви думаєте, все вже кінчилося? Ось воно лише починається...

Старий дужче стривожився.

— Маєш нове що? Кажіть...

— Та, ні...

У хаті до Сергія привіталися мати й сестри. Він шукав очима меншого брата.

— А Євген де?

— Нема,— заметушилась мати,— слава богу, його тепер і з собаками не знайдеш!.. Ми йому тепер не до думки. Люди бачили десь на луці — вчиться стріляти, з чого — не знаю.

— Накажіть не ходити.

— Оце ж буде він мене слухати!.. З босяками зв'язався. До книги з ломакою не заженеш. «Тільки займіть,— каже,— до Москви в більшовики втечу...» Говори з дурнем після цього...

— Я з ним сам поговорю.

Готувались до чаю. Увійшов старий Довгий.

— То що ж маєш нового, сину?

— У мене нічого нема; це тепер до вас по новини ходять...

— Є й у нас, сину, дещо...

— Страйк?

— Є трохи й за це.

— А що саме?

— А те, що наші деповські босяки ледачі, самі не хочуть робити й інших намовляють.

— То що ж інші?

— По-різному... Більше мовчать, бо й самі не знають, як бути. А є такі, що радо підтримують більшовицьку агітацію. Проте щодо страйку лише чутки ходять, і не знати ще, чи такі справді що з цього вийде. А як на мене, то я б усіх агітаторів повиловив би та на Пінській багнища — хай трохи жар їм прохолоне. Схоже, немов Юрко Воловиків коло цього впадає; така хитрюща лисиця — себе не зрадить... Обличчям теж не видасть. А батько його ще змалку по підпіллю відомий — в того ще менше вивідаєш. Юрко двічі зі мною на машині помічником їздив, то було говорить, говорить, за все розповість, а чому сам радіє — не визнаєш. Небожа Тодося забрали з посьолку. От ще хто каламутив публіку. Тепер навчать, як треба мовчати. Учора присилала Вірку муки позичати...

— Може, відвідали б зараз їх, — сказав Сергій.

Він жалів родину свого дядька, бо сварився лише з Тодосем. У голову йому закрадалася думка про допомогу. Видно було, що старі нехотя пристають на його пропозицію. Мати так і не згодилася. Сергій пішов з батьком.

— Фронт тепер, — оповідав Сергій, — на місці став, не посувається. А коли хто тут напаскудить, то військо гетьмана з німцями може хлинути назад.

У голові не на жарт збентеженого старого переплутались думки про фронт, страйк, евакуацію... Він боявся, що фронт знову може відкотитися під їхнє місто.

— Паровоза я ніколи не кину, — говорив він синові. — А визнаю, хто підбурюватиме, комендантові скажу. Хочуть, щоб знову снарядами місто палили!..

На воротах, радо всміхаючись, їх зустріла Віра.

— Лист є від батька. Знаєте де?... Аж під кордон до Польщі загнали його з німецькими ешелонами. Їх на машині дві бригади. Німці від машини не пускають: бояться, що страйк спалахне скрізь, то без механіків лишаться.

— А повернеться коли?

— Може, за тиждень... Селяни на ділянках розносять путь, то поволі посуваються.

Між обома родинами були не цілком дружні стосунки, але звістка про Тимоша Довгого все змінила. Вірина мати вибігла назустріч родичам чоловіка і крізь сльози хвалилася звісткою. Про Тодося немов забули. Посідали в садку на ослоні. Ясний вечір гонив теплі хвилі пахучого повітря. А величезні зграї гайвороння своїм віддаленим криком лише довершували навколишній спокій. Сергій з Вірою вийшли хвірткою на поле. Прокладала перед ними собі путь покручена стежка. Віра вийшла наперед, а він, заклавши назад руки, поволі ступав за нею. Хвилинами нагинався в колосся за волошками. Тоді шорсткі вуса пшениці лоскотали йому вид. Сам він ніколи не працював на полі: в батька не було поля. Ниви кругом були селянські. Але саме в цей момент відчув він пайгостріше любов до цього чужого йому поля. І всю Україну уявляв, як безкінечне жовте поле з блискучими вогниками волошок. І на тому полі він не міг уявити свого місця. Йому здавалося, що він стирчить високии порожнім колосом, що на нього навіть і шкідлива кузька не сідає.

Усміхнувся своїм чудацьким думкам і знову почав зривати синього й червоного цвіту. Віра десь заховалась за поворотом стежки. Несподівано Сергієві очі побачили щось у колоссі, і він спинився. Інстинктом військової людини підхопив річ. То був старий шкіряний бумажник з якимись паперами. Він здивувався: цю річ він десь бачив раніше, але так давно, що встиг уже забути. Поклав його в кишеню галіфе й поспішив до Віри. Але думка про власника знахідки впліталася йому в думки й трохи бентежила. Далеко на горбі спинилась Віра. Над заходом пухкі хмарини кривавились тендітною габою, а на самім обрії застигли в широкому полум'ї золотисті хліба.

Сергій став поруч з Вірою.

— Ти ходила цією стежкою?

— Дуже часто. Вона біжить на оте село. А недалеко від нас од неї два роги відбігають: ліворуч — на Слобід-

ку, праворуч — на Чорну Луку, гайдамаки туди розстрілювати водили.

Він змовчав, зрозумівши її останні слова, як натяк.

— Ну, рушаймо назад,— промовила вона якось навмисно голосно,— матері надовго не можна кидати: неспокійна вона за Тодося.

Тепер Сергій швидко пішов поруч з нею. Думки йому закрутились у якомусь безпорадному колі. Він допіру згадав, що знайденого бумажника бачив у Тодося. Значить, Тодось приходив додому, а це дівча весь час дурить його. Він плутався в думках, не знаючи, чому має вірити. Недарма там і колосся було прим'яте: хтось пройшов пшеницею до городу Довгих.

— За Тодося нічого не чути?

— Нічого. Коломійченко обіцяв клопотатись у начальника в'язниці про побачення для нас.

Вона відповідала просто й не дивлячись на Сергія. А він ледве втамовував гнів.

Вони, звичайно, мають критися від нього, гайдамацького офіцера, але він і так знає багато.. А ще скільки визнає, коли прогляне знайдені папери...

І подумав: «Добре вона вдає з себе одурену. Обидві хороше провадять ролі, і мати, і дочка»...

Але йому стало приємно, що обидві вони в його руках — варто лише піти з паперами до кого слід і...

— Слухай, Сергію,— взяла його за руку,— признайся по ширості,— ти й справді віриш тим, за кого ведеш своїх козаків? Тобі не здається, що ти подібний до циркового танцюриста на хибкому дроті?..

— Ти, певне, Віро, хочеш агітувати мене. Не марнуй своєї молодой енергії... Я своїх принципів не змінюю ні на...

— А хіба ти ще...

Він перервав її слова:

— Знаю, знаю, ти мені зараз почнеш говорити про катування селян, про незадоволення робітників...

— А звичайно, про це треба завжди пам'ятати.

— Я й пам'ятаю. А ти не забула, як, відступаючи, більшовики застрелили двох механіків у нашому депо...

— Але вони відмовились везти ешелони...

— Що б вони не зробили, а маємо факт...

Вона гаряче заперечила:

— А ти пішов би на посьолок та послухав, що

говорять люди про цей «факт», то, певне, не наводив би його... Також послухай, що говорять люди про вашу чудернацьку ясновельможну ляльку...

Він помітив як підсилилось її дихання. Вона хвилювалася. Тоді він голосно засміявся:

— Ти дуже вперта. Тепер ти вже панна, і слова твої дещо важать. За тобою впадають усякі секретарі комендантів... А колись цей Коломійченко в піжмурки з тобою грався.

Вона спалахнула.

— Хочеться мені зараз плюнути на твого Коломійченка... Виродки якісь!..

— Ну, тепер не дуже на них плюнеш...

Підходили до двору.

— Але ж і сволочі всі ви порядні,— гостро відказала вона й ступила до двору.

У садку на ослоні все ще сиділи старі. Побачивши Сергія, Ганна Андріївна не втерпіла:

— Ось ваше золоту суне, що з одної тічки з гайдамаками...

— А то ж поряд з моїм і ваше, здається, чимчикує...

Старі, видко, знову гостро поговорили. Ганна Андріївна ніколи мовчки не зносила жартів Сергієвого батька й докоряла його гайдамакою сином, а він її корив більшовиком Тодосем.

Лаштуючись іти додому, старий Довгий, жартуючи, промовив:

— Ну, Ганно Андріївно, видать, не довго чекати, як німці Москву заберуть.

— Дух би їм забрало, Арсене Васильовичу, як вони впеклися уже всім!.. Та побачимо ще, куди їм путь судилася... Хіба нам знати!..

І після гостей у хаті Ганни Андріївни стало порожньо й тривожно. Чути було, як знепокоєна муха черкнула, летючи, струну на гітарі. Об віконницю дряпалось вишневе гілля, немов налазливий сум просився до хати.

— Сьогодні, Віро, перед світанком, казали, стріляв хтось біля нас на полі. Чути навіть було, як гукав хтось...

— За нашим городом ще й тепер витолочено пшеницю,— відказала Віра.

Закладали двері на гаки й засови.

Минуло кілька днів. У Тодосевому бумажнику Сергій не знайшов важливих документів. Не було навіть особистих Тодосєвих паперів. Але в належності знахідки Тодосєві Сергій не міг сумніватись: на паперах він упізнав його руку. Ясно собі уявляв і те, що Тодосєв останніми днями якось відвідував свою родину.

Але за все Сергій мовчав. Одного разу зустрівся з Коломійченком і здивувався:

— Ти схуд, Павле, немов місяць сидів на хлібі й воді. Надто стягло тебе, а під очима — синці...

У секретаря коменданта вогко блищали очі:

— Я з твоїх родичів, Сергію, — отих матері з дочкою — душу вимотаю, коли вони не розкажуть правди про свого...

— А чим вони завинили?

— Вони держать із ним зв'язок. Я це напевне знаю.

— Я тебе, Павле, не розумію...

— Зрозумів би, коли б побував у моїй шкурі. За кожно дрібницю тебе сіпають...

— А саме?

— Та ось... Днів зо три тому хтось покрав зброю в німців, що стоять у гімназії... Забрали кілька браунінгів і коло десятка ручних гранат. От і поміркуй — кому це все потрібне? Хто стане важити своїм життям, лізучи до казарми? А до всього цього — в депо хтось підбурює робітників на страйк... Усю цю справу має дослідити комендант, а він усе складає на мене... У штабі чомусь гадають, що всі капості виходять з робітничого посольку, а він під нашим доглядом. Я тут своя людина.

— Був колись, — уставив Сергій.

— Так, був колись, а тепер маю зв'язки з деким і це не посуває моєї справи на жоден крок.

— Якої системи покрадено револьвери?

— Шість браунінгів... Навіщо тобі?

— На всякий випадок... Зустріну в кого — заберу.

Помовчали.

— А як у тебе з переводом по службі?

— Ну його... — вилаявся секретар. — Витягнуть з тебе сік, а потім кинуть посаду, як собаці негідну кістку.

— Та-ак... Проте не буду відбирати тобі дорогого часу. Бувай.

Коломійченко, хитаючись з боку на бік, завернув за ріг до вокзалу. Сергій подумав хвилину й, запаливши цигарку, рушив до старих.

Як бажав він не лишатись на самоті!.. Давнє товариство його на посьолку розбіглося по різних владах, а частина потрапила до в'язниць і на Пінські багнища. Нікого не лишилось, нікого, щоб до нього міг він піти, зібрати гурток і перевести ніч — з піснями десь під вишнями чи на луці за оселями. Але швидко думки його прийшли до дійсності. Сьогодні він неминуче мусить побачити брата Євгена. Жахлива гадка швидко перейшла в певність — крадіжка зброї в німців не минула Євгенових рук. Він з товаришами, безперечно, щось затіває.

Під гнітом сумних думок Сергій ішов посьолком і не помічав, що багато знайомих посельчан, зустрічаючись, одвертаються від нього. Лише двоє чи троє низько вклонилися й хотіли зачепити розмовою, та він, задумавшись, не звернув на них уваги.

Побачив Євгена, коли той виходив з двору.

— Зачекай, дещо хочу сказати.

Хлопець зневажливо повернув лице до брата й немов укусив словами:

— А я тобі нічого не маю казати. Відчепись...

Сергій став йому на дорозі. Він був проти брата, як телефонний стовп, підпертий другим меншим. Узяв його за плече:

— Віддай браунінги, що їх ти вкрав у німців.

— Якої тобі системи? — спокійно запитав хлопець.

— Браунінги, другий номер...

— Другий номер?.. Ага, єсть!..

Він скрутив під ніс Сергієві дулю:

— Оце тобі номер перший, а оце другий,— він зробив таку ж комбінацію другою рукою. Потім весело зареготався й, обійшовши остовпілого брата, рушив своїм шляхом. Сергій миттю здогнав його:

— Віддай револьвери!..

Євген раптом почав захоплено оповідати. На свої п'ятнадцять літ він був надто високий. Біласте волосся й засмагле сухорляве лице говорили за його малі літа і небияку відвагу.

Вузьким провулком вони вийшли за посьолок.

— А тобі хто розповів, що покрадено зброю? Коломійченко? Ото ще ідіот!.. А як ти догадався, що то я з хлоп-

цями обделава? Здорово ми, розумієш, обійшли німців! Одного поставили на сторожі в садку, а ми вдвох — раз, раз — за пазуху й навтіки... Ставок перейшли по груди у воді, а потім роззулися, щоб із собакою не знайшли.

— А навіщо вам зброя?

— Треба. Скоро навчимося стріляти, тоді знайдемо роботу...

— Дурні ви, та вас же половлять, як цуценят.

— Ну й що?

— За такі витівки постріляють.

— А хто нас впіймає?..

— Я вас, цуценят, переловлю,— розсердився Сергій.

— А цього не хоч?.. Ха-ха-а...

Міцний удар Сергієвої долоні хлопцеві в лице припинив йому мову. За мить він завертівся в дужих Сергієвих руках, стогнучи від задушливої злості. Як з павучого плетива, він не міг вирватися з братових рук.

— Пу-усти!!!

Сергієва долоня звучно й часто падала йому на лице, аж поки Євген не вп'явся нігтями братові в шию. Міцні обійми на мить розтулились. Євген покотьюлом одкотився вбік. Ще мить — і він вихопив з кишені блискуче, сиювате...

— Нна-а!.. Зарра-а-за!..

Два коротких постріли вдарилися в дальній паркан і швидко віддалися луною. Сергій розгублено впав за купою сміття, а коли за хвилину звівся на ноги — Євгенова найжачена голова біліла вже серед пшениць — він швидко біг у напрямку до луки. Євген не вмів ще влучати, й кулі не зачепили Сергія. Навкруги було порожньо й тихо, лише дві собаки, що порпались до того на смітті, втікали на різні сторони, налякані пострілами. Сергій зажмурився від сонця. Буйна радість урятованої людини виповнила його істоту.

— Ах, щеня!.. А коли б стріляв, не відбігаючи?..

Незвичайна пригода з братом порушила правильний струм його думок. І немов хто раптом стягнув густе запинало, що заволокіало, гнітило його свідомість. Зібрати б козачі сотні з усього міста, з кулеметами, гарматами!.. Повести б за собою!.. Але на кого?.. За що?.. Під ногами плеще Славута, а навкруги тирса шумить — тече безкінечною сріблястою повіддю за далекі, безмежні обрії,

й скиглять над головою чайки... «Гей, товариство!.. — кричить він, — гей!..» На кого?.. За що?..

Знову він на запорошеній вулиці робітничого посьолку — йде твердо, впевнено, оглядаючись навколо, а легкі, привабні думки все плутаються в блискучому павутинні, немов меткі перепели в зеленій сітці.

Побачив перед собою ворота батькового дворища.

ХІІ

Як і щодня, проревіли над посьолком ранкові гудки. А вулиці — тихі, безлюдні. В депо, за ямою з поворотним мостом, похмуро мовчав ремонтний корпус, і задимлені ворота його численних стійл закривали всі входи — ніхто не відмикав грубих залізних засовів.

Коло самого корпусу на рейках сиділо двоє сторожів і тривожно перешіптувались, поглядаючи на відчинену хвіртку, що нею завжди проходили робітники. Цим ранком вони не побачили жодної постаті, що поспішала б, як завжди, на роботу.

— Отой їх не впуска, що за хвірткою на вулиці причаївся. Якісь двоє було зайшли. Так він і руками, і ногами перед ними — не допомоглося: пішли до стійл. Тільки ж постояли яку хвилию під замкненим корпусом і назад рушили. Таки побоялись того, що на вулиці, потому — раз бастують, значить, капут — кидай роботу й біжи в жито спати, бо якраз скуштуєш і нагаїв, і шомполів.

Другий сторож заговорив незадоволено:

— Допіру під парканами коло майстерень обходив — таке й там. Другий гудок заграв, то повідмикали сторожі корпуси, а людей, хоч запали, ні душі... і слід не пахне. Которий путящий, то хоча під ворота прийшов або недалеко провулками блукає, бо не знати, що буде, а то більше зраділи, що робити не треба, і носа не показують.

Він замовк, вп'явшись очима у хвіртку. Може, таки хоч кілька чоловік та не послухають бунтівника, що стереже на вулиці кожного. Першому було трохи моторошно й хотілося говорити, щоб розвіяти страх.

— Ну, я, знаєш, ось тільки зміни дочекаюсь та як піду, то не принесе мене нечиста сюди й завтра, й позавтраму, і аж поки всі не підуть робити.

— Бо ж тобі це легко: сидиш на хуторі в сина. Шукай тебе. А мені, лиш не піду на чергу, зараз гості на квате-

ру: «А чому ти, більшовичка твоя мама, на роботу не йдеш?» Задеруть тобі кожуха та нагаями певну припорцію, що полагаеться, приділять.

— Ну, браток, коли тільки нагаями, так це ще мислено, а от коли за шомполи візьмуться, тоді повна невидержка. Та ще буває переперчать нашої припорції так, що й не сидітимеш, і не лягатимеш, і стояти в рівновесії несила буде — в усі закутки шпигатиме... Отак вони вміють.

— Мене ще не били,— хмуро промовив другий.

— А мене, браток, знайомили з цим делом, як розвалили громадою панові скотарню.

— Ну, то що?

— Нічого. Гаразд минуло. Десять день у лікарні одлежав, поки загоїлось. А інші всі жнива пересиджували у в'язниці.

Потім він скрутив цигарку й говорив далі:

— У таких, браток, случаях краще робити, як свої наказуть — страйкувать, значить, страйкуй, потому — все їдно битимуть. Гайдамаки не всиплють, так свої товариші десь у суточках здибають, то ще дужче постараються: вони, свої, не сумлівають, що ти кня заслужив. Краще, браток, коли чужі б'ють — менше чухатимешся, та й не докорятимуть після.

— А я нікого не боюся — ні чужого, ні свого. Хай вони показяться — їм забастовка та колотнеча всяка, політика й так далі, а до тебе по душу прийдуть. Городяни поховаються, бо вони один одного не знають, а за тобою на селі кожна собака слідкує.

— Ну, не говори: зостанешся на роботі, а власть, бува, зміниться та комісари прийдуть — тоді видихай. Стоїть на стайні коняка — реквізують; корова на вигін вийшла — реквізують, і самого тебе...

— Теж реквізують?

— У сто разів гірше — без роботи можуть лишити. Раз пролетарія — своїх піддержуй.

Другий перервав його:

— Дивись — «ковбасу» нечистий припер!

— Це, браток, для охрани спокойствия.

— Та хто ж це стане те спокойствие порушувати? За раз третій гудок заграє, а в депі — душі живої...

— Чекай, о восьмій контора зійдеться, будуть люди. Коло хвіртки нерухомо стояв німецький вартовий з

рушницею за плечима. На широкому багнеті гостро відсвічувалось ранне сонце.

— А бунтар той, певне, втік, бо хіба ж таку публіку німець потерпить?

— Звичайно, зник. Хай би він ще й до німця з агітацією: «Так і так, — мовляв, — пане-товаришу, забастовка в нас, так, може, ви пішли б у жито спати?» Тільки ж вони, браток, із закутка можуть дієвувати, а на видноті їм кришка. Німець зараз: «Цюрик!» — і, пожалуста, під замок у холодочок, господа. Знаєш, під станцією льох єсть?

Вони зареготались. Потім враз затихли, й обличчя їм напружились.

— А це ще кого знесло на паркан?

— І справді, лізе... Це той, диви, що під хвірткою шойно робітників гонив.

— А якого дідька йому треба тут?

— Та вже ж нікого, як пас.

— І справді, сюди дияволова душа суне. Хіба німця гукнути?

— Ех, мабуть, і тепер без канчуків не минеться! Не гукай німця: гірше буде. На случай питає що, кажи, що от, мовляв, змена не йде, так німець нас не випушає...

До них швидко підходив Юрко Воловик.

— Ану, куркулі, забирайся звідси! Додому хіба не пора?

— А ти що, кумедант у нас?

— Хоча й не комендант, а наказую страйкувати.

Сторожі впізнали Юрка й стали сміливіші з ним.

— А ти, парубче, за собою наглядай, — удався до нього другий сторож, — а до нас свого носа не совай. Твоє діло — тендер і під машиною з мастильницею, от і роби своє. Постановили тебе в депі на маневри, так і роби, що звеліли, а ти народ каламутиш.

— Не каламучу, товариші, а хочу права. За що нас арештовують? За що товаришів на Пінські багнища заслали? Та й ви самі хіба сліпі були, як гайдамаки на вигоні вас збирали?

— Ми на роботі тоді були, — відказав похмуро другий сторож.

— Ну, коли не ви, то ваші родичі, певне, знають.

— А звісно, знають. Я в больниці десять днів вилежав. Що й казати — всі хороші!..

— То що ж — кидаєте робити?

Другий сторож відказав сердито:

— А чого маємо кидати? Прийде зміна — здамо й підемо тоді.

— Зміна не прийде: ми її вернули. Вони собі відпочивають, і ви йдіть. Усе їдно від німця подяки не дочекається.

— Та вже ж побачимо, що буде.

— Дивіться ж. Не кинете варти — пошкодуєте потім. Тоді не просіться.

Сторожі дивилися пильно вслід Юркові, аж поки його голова востаннє повернулась до них і зникла по той бік паркану.

— Що ж маємо діяти?

— А чорт його відає. Може, німець випустить?

Рушили до хвіртки.

— Пане,— удався перший сторож до вартового,— ми вже свою службу, того... відбули й тепер нам пора геен нах хаузе. Понімаєте, пане?

— Цюрик! — гаркнув вартовий і подав патрон в дуло рушниці.

— Та ми ж, пане, не робітники... ми — сторожі.

— Цюрик!

— Ні чорта, браток, не вийде з цим йолопом. Дихать би йому так дало, як нам бастувати хочеться.

Сторожі відійшли вбік і знову посідали на рейки.

— А цікаво, чи на сигнальній башті хто є?

— Нема, повтікали, а зміна не прийшла.

Помовчали.

— А чи не спробувати нам через паркан?

— Чорт його... А не стрілятиме?

— Та й не побачить. Ось за вагони зайдемо й переліземо. Там провулком і — поминай, як звали.

Вони рушили за вагони, що безкінечними хвостами простяглися по запасних путях.

Позлазили на високий паркан.

— Так, виходить, брате, потягам тепер ні до станції, ні від станції?

— А так. Ні туди ні сюди... Хоча й сам Гінденбург з Берліна екстреним — не пустять. Раз на сигнальній нікому стрелку зделать, значить — стоп! Не рипайся тут.

— Вірно. Молодці. На чому ж тепер німці хліб везтимуть з України?

На засміченім пероні вокзалу й по навколишніх путях порожньо, тихо. У день страйку заборонили стороннім ходити в будинку станції й навколо. Кілька поїздів підповзли до вхідних семафорів — спинилися, жалібно скиглячи свищиками. Німецькі вартові вірними бульдогами блукали слідом за бригадами, не даючи їм розбігатись. І сам начальник станції, злякавшись гніву робітників, зник без сліду. Його помічники вперто переховувались в картоплинні по сусідських городах — їх не відшукали настирливі, розлючені вартові. Вокзал стояв порожній, тихий — прислухався пильно, про що шепочуть міські вулиці, гудуть телеграфні дроти. Але в залі телеграфу старші телеграфісти знесилювалися, приймаючи з лінії тривожні звістки — вся їх підручна молодь пішла на посьолок. Гуляє сміливо гучна луна великими залами вокзалу. Випадкові подорожні розійшлися на місто, далі від усякого лиха. В кривих завулках посьолку, що заплутаним павучим вузлом збіглися до пасажирських воріт, виповнює повітря дужа парубоча пісня, а в ній один високий голос вистрибує, джигітує над всіма іншими.

Відпочивають майстерні, депо, на путях не заливаються свищиками стрілочники, і в комендантській падає в знесиллі пан «кумендант», лаючись у трубку на телефоністок і на свого невдаху секретаря, Коломійченка Павла Степановича.

А коли в господі Довгих наставала вільна година, Віра поспішала на переїзд і знову займала свою варту. Поїзди не йшли, а вона все сподівалася зустріти батькову машину.

Переїзд відтинав від посьолку чималий кут. Широкий зелений шлях підповзав до нього з навколишніх сіл, перекидався через залізні путі й гуркотів далі бруком до міста.

Вона ж сиділа на ослоні під сторожовою будкою і забувала лік метким годинам, аж поки ласкавий вітер не накидав зоряної мережі на думки неспокійних натомлених посельчан.

В неділю весь переїзд завітчався групами посельчан. Ні палюче сонце, ні пильний догляд німецького вартового не заважали розмовам, вигукам, жартам. На пу-

тях було порожньо й спокійно. Десь за верству коло депо з зухвалим свистом маневрував єдиний паровоз.

Віра бачила гурток молодих робітників, що палили спокійно цигарки, розкидаючи навколо сміливий голосний регіт. Серед них упізнала сина візника, що в нього німці реквізували коня. Обличчя парубкові було в присохлому багні, а очі — червонясті, немов п'яні. З-під навислих брів вони стежили за байдужим натовпом, немов шукаючи, на кого злити пекучу зненависть, що все не знаходила собі виходу. Коли в депо озвався паровоз, парубкові пересмикнуло обличчя. Він довго вдивлявся в путі. Потім сердито розтер ногою недопалок.

Віра помітила, що й увесь цей гурт нервово розглядається навколо, що парубки вперто держаться гурту й що найбільше, певне, цікавить їх далекий маневровий паровоз.

Що вони мають робити? Неспокійно вона оглядалась навколо. Але на інших обличчях не було видно будь-якого обміркованого наміру. Байдужість і підкреслена зухвалість позначили весь натовп.

Раптом Віра збагнула. До переїзду наближався маневровий паровоз. Група з візниковим сином миттю розтала. Віра побачила, як несподівано розійшлися вони вздовж путі обома сторонами. Та лише вона бачила їхній замір. Натовп розсипався по всьому переїзді, і в ньому розгубилися ті, за ким стежила дівчина. Вона була певна, що лише проїде переїздом паровоз, як усі ті шестеро сильних рішучих людей скочать на машину. Три-вожно оглядалась навколо. Було ясно, що машиніст му-сить вести свою машину за переїзд. Народ сходився до путей. Усяк хотів глянути на того, хто посмів у ці дні стати на машину. Справді, звичайна маневрова машина, що завжди розвозить вагони, у ці дні стала явищем незвичайним. Наближаючись, машиніст прискорив рух, пустив з циліндрів пару, що заволікла миттю всю машину. Потім перед очима Віри майнули переїздом вкутані парою колеса. Десятки голосів закричали, хтось пальнув із руш-ниці, постріл захлинувся у вигуках натовпу. Потім на-род рушив за переїзд, де машина раптово спинилась. Віра зрозуміла: кілька робітників скочило на паровоз. Це вони спинили його. Сильні руки відтягли від машини механіка. У ньому Віра впізнала вогке, забруднене чужими руками обличчя Сергієвого батька. На тендері на

мить звелася голова помічника, потім його постать майнула вниз на путі, і за хвилю він стрибав путями навітьки від натовпу. Його здоганяли регіт і свист людей.

— Куси його, куси!

— Агу!

— Держи!

— Хо-хо-хо...

Але той уже зникав за будівлями. Тепер на паровоз налізла сила народу. Хтось опинився навіть на будці механіка й чоботом намагався збити свищик, але він навіть не гнувся. Старого Довгого держали за руки, а він, трусячи головою, лютував:

— Кажу вам, геть з моєї машини!

— Ха-ха... дивись — так і підемо!

— Ану, дайте йому понюхати антрациту!

— У топку його, сволоч! Хай обсмалить собаку...

— Геть з машини, бо вартових гукну! — хрипів безпорадно Довгий.

— Вартових?! Ану, тягніть його звідси!

— Давай сюди його!

— А стрілочник де? Куркуляча...

— Утік зарані...

— Сюди тягніть, до рову. Хай у нафті вмиється!

— Ха-а...

Довгого підтягли до глибокого зарослого рову, де на дні бігла брудна вода з плямами нафти, мазутою та іншим брудом.

— Хо-хо... Ра-а-аз! Плава гадюка!..

Механік, скотившись вниз, поринув кілька разів у рідкому бруді й по груди в рідині перейшов рів.

Згори летіли грудки й глумливі вигуки. Потім несподівано здала хтось гукнув:

— Німці!

— Тікай! Варта!..

Луснуло кілька пострілів. За мить переїзд спорожнів.

Хто брудним смердючим ровом, а хто в обхід бігли з переїзду. З метушні й шуму розтинались поодинокі вибухи запального реготу: реготалася молодь, не дуже поспішаючи втікати. Віра пам'ятала, що мусить будь-щобудь, а втекти, мусить прибігти додому й заспокоїти матір.

Недалеко переїзду хтось несподівано потрапив їй під ноги. Вона впала, вдарившись головою в паркан. Кілька

чоловік перестрибнули над нею, і вона лиш побачила, як вони задихались від швидкого бігу. Потім чиїсь руки поставили її на ноги, хтось шарпнув за руку, і за хвилину вона не з своєї волі опинилася на чужому дворіщі. За мить перебігли до саду, звідти до другого і лише тут спинилися, оглядаючи один одного. Поряд з собою Віра побачила візничового сина, що перший ускочив був на машину до Довгого. З ним було двоє літніх парубків. Утираючи до рукавами, вони душили останні вигуки дужого реготу.

— Ну, що ж, будемо знайомитись, поки на вулиці втихомиряться,— промовив один до неї й подав руку.

— Товариш Юрко.

При такій обставині Вірі не доводилось ще знайомитися, але вона вдячно стисла шорсткі, зашкарублі пальці. Прізвища ніхто не називав, і вона лише взнала, що другого робітника звать Семен, а сина візника прозивають просто Малий. Усі щасливо всміхалися, згадуючи останню подію. Потім, немов забувши за все, з сміхом перелазили парканами з одного саду до другого, поки не вийшли на далекий куток посьолку.

Коли вийшли на вулицю, Юрко стиха спитав Віру за Тодосю.

— Не знаю,— відповіла вона, раптом повертаючись усіма думками знову до своїх одноманітних мрій,— певне, він у міській в'язниці. Так каже Коломійченко і мій двоюрідний брат Сергій Довгий.

— Він ваш двоюрідний брат?

— Авжеж... Чому ви дивуетесь?

— Та як тут не здивуєшся! Чому ж ви втікали допіру від німців?

— Мене знають і змогли б заарештувати, а я їх ненавиджу, як...

— Тоді треба ненавидіти й свого двоюрідного брата.

— Знаю.

— Ну?

— Це ж, товаришу Юрко, не так просто, не так це легко розв'язати... ми й вороги, ми й друзі, хоча він, я певна, і не хоче допомогти визволитись Тодосеві.

— А ви знаєте, скільки сьогодні сидить у нашій тюрмі таких, як ваш Тодось, скільки таких послали за малярією на Пінські багнища?

— О, я це не лише знаю — я це болюче відчуваю. Але

чим би я змогла допомогти їм? Не знаю. Цими днями обійшла деякі родини засланих, але вони нічого не знають ні за своїх, ні за Тодося. А ви, певне, знаєте, як стати їм у пригоді? Навчіть — і я зроблю, як ви скажете.

— Так, знаю.

— Кажіть.

— Треба підтримати страйк.

— Як?

— Ви не розумієте, як треба підтримувати робітників у їхній боротьбі?

— Здається, товаришу, я тепер нічого не знаю і не розумію.

— Коли схочете — ми навчимо.

— Я ж вас не знаю, хто ви є?

— Трьох із нас ви бачите перед собою, останніх потім узнаете.

— Коли?

— Коли забажаєте.

— Я хочу скоро... хоч би й сьогодні.

— Як хочете.

— Але ж ви мені довіряєте... Я вас можу зрадити.

— Ні, цього ви не зможете, будьте певні.

— Хіба?

— Авжеж. Ваш Тодось цьому запорука.

— Тодось у тюрмі, — відмовила вона.

Юрко подумав. Він дуже хотів порадувати дівчину звісткою за брата, але згадав постанову товаришів. Він упевнено промовив:

— Так, він у в'язниці, але захочемо ми — буде на волі.

— Я вам, товаришу Юрко, хочу вірити й вірю...

XIV

Другого дня Віра повернулася з крамниці залізничного споживчого товариства з порожнім лантухом. Боршна не дали. Втомлена впала на стілець.

— Продуктів нам не дадуть. Наказано давати лише за дозволом коменданта. А той дозволяє тим, хто не покинув роботи.

Ганна Андріївна обурилась:

— А звідки ми знаємо — чи батько пішов з роботи, чи й досі на машині?

— Кажали,— нехай у конторі депо дадуть папірець, що батько поїхав з поїздом, може, і дадуть тоді. Але для нас це справа безнадійна: в депо знають про Тодосю...

— Що ж тепер?

Уперше за життя Ганни Андріївни голод заглядав до її хати.

Віра оповідала далі:

— На дверях крамниці поставлено вартового, що не впускає без перепусток від коменданта. А я не змогла вкупі з хлопцями перелазити паркан, щоб зайти з чорного ходу.

— І добре, дочко, зробила. Не ходи, не проси... Ми ще не старці, щоб у ката просити. Щось доведеться продати та на базарі хліба купити. А просити — набридло вже до кожного на поклін ходити. Щось украло, на когось набрехало — і вскочило в пани. Тепер кирпу гне, губу копилить.

Надворі було чути чийсь тверді кроки. Сергій привітався притишеним, немов винуватим голосом.

— У вас нічого не змінилося?

Видимо, він уникав чомусь погляду старої.

— Ех, Сергію, на який кінець воно мінятиметься? Гіршого, певне, не вигадати...

— А в нас, Ганно Андріївно, теж таке: батько захворів — лежить. Учора на переїзді робітники його здибали. Знервувався — тепер з місця не рушить.

Віра дивилась у вікно: не хотіла показати Сергієві обличчям, що вона про все знає. Вона не оповідала матері за вчорашній випадок, бо ж мусила б тоді розказати і про підпільників. Він продовжував:

— Учора зранку зник Євген. Може, до вас заходив?

— Не було.

— Я чомусь певен, що він наробить лиха і батькам, і мені. Сьогодні вранці на переїзді німецький офіцер затримав двох хлоп'ят — розкидали прокламації. Один було втік, та офіцерів бульдог здогнав і впіймав за штанці. Тепер під вокзалом у льоху сидять, плачуть. Ходив дивитися, думав, Євген між ними — нема. У селі Самборі вчора були партизани — нова неприємність. Завтра виступаємо ловити. А тут ще по лінії на двісті верстов страйк. Яюсь пощастило подати сюди за три дні ешелон.

Віра повернулась до нього:

— Чого ви заслужили, те й маєте,— спокійно вимовила вона, дивлячись йому в вічі.

— Годі вже вам... Знову сваритись почнете,— мимри-ла Ганна Андріївна, готуючи на столі до чаю.

— Хоч самого чаю нап'ємось, коли нема до чаю: не дає ваша, Сергію, власть нам нічого.

— Сьогодні я сам зайду до контори,— поспішив відповісти він,— це, звичайно, якесь непорозуміння.

Віра рішуче вставила:

— Жодного непорозуміння тут нема. Усе ясно й зрозуміло: влада бажає голодом примусити робітників вийти на роботу. Залізницею підвозу нема, базари розганяють, а селян з підводами вертають на села... Але й голод не pomoже робити... За три дні страйку люди вирости на десяток літ...

— Ти, Віро, стала завзята більшовичка. Але помиляється: частина робітників уже й тепер ладна стати до праці, але...

— Але не стали й не стануть — побоятися... Тепер боягузам найгірше: і влади страшно, і своїх робітників страшно. З кожним страйколомом зроблять те, що...

Вона раптово вхопилася за іншу фразу.

— У нас до сусіди-машиніста сьогодні приходив розсильний з депо і вартовий. Діти сусіда попередили — встиг захватитися десь у бур'яні. А німець з розсильним пішли, як і прийшли,— ні з чим. Ще й хлопці почали глузувати з німця. Той погнався за ними, хотів, певне, за вуха потягати, а розсильний переліз паркан і собі втік...

— Нічого,— оптимістично резюмував Сергій,— у такий спосіб довго не триватиме.

Павло Коломійченко, радісний, щасливий, бігав по своєму кабінету. Він то куйовдив буйну чуприну, то, задоволено всміхаючись, потирав долоні.

Нарешті він докопався початку, а тепер розмотає нитку до самого кінця. Як він бажає дістатися цього кінця! Тепер уже полковник безумовно не матиме рації відмовляти йому в посаді. Тепер він, секретар коменданта, Коломійченко, доведе йому, на які речі він здібний.

— Ха-а... Побачимо, побачимо!

Він ще раз розгорнув папери й перебіг очима по кривих, написьменно вигаданих рядках «донесенія» козака 5-ї сотні сто п'ятнадцятого стрілецького полку, Дениса Кривоноса.

«Тридцятого липня нас, шістьох козаків з бунчуйним Стрільчуком на чолі, було вислано на розвідку в гай, що берегом річки Куколки дістається села Самбору. По двох годинах блукання ми раптом зустріли кількох озброєних селян, що видалися нам за партизанів. Замість наказу стріляти бунчуйний Стрільчук підвів нас до їхнього гурту. Знайшлися козаки, що пізнали серед партизанів своїх товаришів з робітничого посьолку. Обидві групи сіли на траві, без слова запалили цигарки. За яких чверть години ми рушили далі вишукувати якогось нового ворога, а партизанська розвідка пішла розглядати наші частини. Успіху того дня ми не мали й поверталися до свого табору вже іншим шляхом, щоб не повторити знову зустріч. Хоч ми їх і не лякалися, але чомусь усім було б неприємно їх бачити. Маючи вчинок бунчуйного Стрільчука й козаків з розвідки, як зраду Української держави, подаю до вашого відому прізвища цих козаків. За випадок з партизанами уся розвідка тоді ж умовилася мовчати в полку. Серед партизанів дехто з козаків пізнав робітників Довгого й Матвійчука, яких я особисто не знаю».

Коломійченко з особливою обережністю й повагою склав учетверо «донесеніє» Кривоноса й поклав за пазуху. Він радів.

Нарешті він упіймав заплутаний вузол і зможе його розв'язати. О, тепер він знає, чому Сергій Довгий знову не зійшовся з ним так близько, як раніш. Тепер він, Коломійченко, доведе, через кого сотенний Довгий зв'язується з партизанами. А ще обіцяв помститися своєму дворідному братові! Ганчірка!

Він гукнув начальника варті:

— Дайте мені п'ятьох козаків. Хай чекають біля під'їзду.

— Слухаю.

...Він ішов попереду, несучи в руках папку з паперами. Посельчани крізь паркани стежили з дворів ненависними поглядами за непроханими гістьми. Паркани мали очі, що іскрилися зненавистю.

Спинилися біля двору Довгого. Трьох козаків Коломійченко вислав за городи наглядати. З останніми пішов у двір. Несподіванка прикувала Ганну Андріївну до ослона. Вона байдуже простягла ключі Коломійченкові, сама в безсиллі, не повертаючи голови, поводила самими очима за чужинцями. Віра була спокійна: вона думала,

що прийшли за нею. Вона хотіла перемогти їх своїм спокоєм. Коли взяли від матері ключі, вона зрозуміла, що буде трус, з огидою вскочила до своєї кімнати і нахилилась над книжкою. Але образа душила її, пливла до горла, каламутила в голові. Жодного слова з книжки не зрозуміла. Одно було на думці: показати Коломійченкові, що він мерзотник, що вона зневажає його. І все думала, що не мине арешту.

Коли він сам увійшов до кімнати, вона дужче зігнулась над книгою, жодним рухом не показуючи, що вона помічає його присутність.

— Досить гуляти в піжмурки, тепер ми вам не віримо,— промовив він до неї, заглядаючи в книгу.

Вона мовчки звела напівзаплющені очі і знову заглибилася в книгу.

Трус робили на дворі.

Віра не дізналася, чого шукали. Але думка за помсту, гостра, настирлива, як вечірній жук, кружляла над її головою. І коли пішли вони з двору, нічого не знайшовши, і за парканом втихли їхні кроки, Віра, дивлячись на відчинену після них хвіртку на вулицю, промовила до матері з чудним спокоєм у голосі:

— Цього я не забуду йому!

Мати сиділа мовчки на ганку і дивилася непорушним поглядом у те, що мають принести їй наступні дні. Лише тепер якимось непомітно підкралася до свідомості їй непохитна певність, що головне в наступних днях, що має ще зазнати непомірно більше, ніж до цього. Вона не чула слів доньки.

Не впав їй до уваги й чудний зловісний Вірин спокій.

Тоді дівчина повернулась до хати, шпурнула книжку на стіл і, справивши одяг, вийшла.

За нею зачинилася хвіртка. Ганні Андріївні здалося, що між нею й дочкою вже виріс високий паркан і вона не в силі його здолати.

Після невдалого тругу Коломійченко не пішов до себе на вокзал. Цими днями він жив підвищеним темпом. Своїми хитрими очима він побачив, що саме настав час атакувати полковникову впертість. І тепер він, секретар коменданта, зможе довести перед ним свою вправність. Тепер він зможе! Лише треба скупчити зусилля й справити їх на одну мету.

Він ладен зробити двадцять невдалих тругів, але на-

решті враз збагатить свій матеріал, що його за тиждень має надіслати до пана полковника.

— Сюди! — наказав козакам.

Вони вийшли на інший куток посьольку. «Пошукаємо ще й тут»,— міркував Коломійченко. Знову дерев'яні паркани зоріли на них ненависними очима.

Коли козаки з Коломійченком опинилися на дворищі Сергієвого батька, їх оточив неймовірний лемент і метушня. Собаче гавкання впліталось в зойк наляканої дитини й кількох жінок, що були в той час на подвір'ї. Несамовито кудахтали сполохані кури, і до всього долучався бас старого Довгого, що разом угамовував і собаку, і жінок, і розгонив курей. Після випадку на паровозі він щойно тепер став на ноги. Блідий, спалий з лиця, знервований, він дочвалав до Коломійченка. Голосу йому стало лише запитати:

— Що сталося, Павле Денисовичу?

— Нічого, не турбуйтеся. Зробимо в вас легенький трус та й усього. Не турбуйтеся, прошу...

Старий затремтів перед парубком:

— Але скажіть, за що ж така образа? За що на мене ця ганьба?

— Узнаєте, коли треба буде.

— Я ж і на роботу вийшов, не брав участі в забастовці. А владу завжди підтримую і отака напасть!

На паркані і на воротах стриміли засмалені обличчя здивованих приємно сусідів, немов якісь чудні гончарі розвішали на планицях свій горщечний крам.

— Незабаром повернуся. Піду на переїзд.

Кілька козаків з заступами пішли на город, а Коломійченко з двома увійшов до хати. З плачем за ними бігла дружина Довгого й відмикала шухляди. В міру того, як серед хати зростала гора перекиданого дрантя, Коломійченко тихішав, рухався швидше і вже шепотом промовляв:

— Мене послано, я тут ні за що не відповідаю,— вдався він до старого, виходячи з хати.

Назустріч йому з садка ніс козак маленьку скриньку.

— У куцах знайшли. Навіть закопано не було, а просто зіллям прикидано, та й усього.

Коломійченко вихопив у того знахідку. В ній виблискували синім гартom три браунінги.

— А-а! — злетіло йому з уст. Він глянув на переляканого старого.

— Чиї?

— Н-не знаю...

— А хто ж, я за вас знатиму! Цю зброю покрадено в німців. А де бомби?

— Не знаю, це, мабуть, Євген... син у мене малий, заховав...

— Де він?

— Сьогодні третій день, як утік з дому.

— Як це втік? Куди?

На дворішці стало тихо. Перелякано дивився в очі Коломійченкові старий, і нишком плакала за його спиною дружина. Козаки мовчки старанно їли достиглі чорні ягоди. За двором, за парканами було тихо. Лише чиесь хлоп'я, сидячи десь на вишні, голосно вигукувало:

Як у нас на Україні
Всюди чудо-чудеса;
Українцям вся цибуля,
Німцям — сало й ковбаса.

Коломійченко виймав з револьверів набої. Його рухи стали байдужі, мляві, немов сп'янів він з неприхованої радості. З города прийшли останні козаки — гранат не знайшли. Але він не шкодував: адже ж і ця знахідка надто цінна. Знайдено покрадену зброю! Що тепер скаже про нього пан полковник?

Старий Довгий тремтячою рукою надряпав свого підписа під протоколом.

— Даю вам слово честі,— сказав він до Коломійченка,— що я ж не знав про цю схованку на моєму городі. Сам я ніколи не тримав у руках зброї. Євген зник, і я не знаю, де він.

— Ми вам віримо, звичайно, і допоможемо вам знайти сина. А скажіть — ваш старший син Сергій часто відвідує вас?

— Іноді буває.

— І довго тут лишається?

— Коли як... він же свій. Але з цією коробкою він ніколи не приходив.

— Ніколи? Ви бачили?

— Ніколи.

Козаки пішли з двору. За ними, наспівуючи впівголоса, ніс Коломійченко дорогоцінну знахідку. Він звелів рушати на вокзал: на сьогодні для нього було досить. Тепер йому конче треба обміркувати ситуацію, все вра-

хувати й знову націлитись для чергового вдару. До них, ледве чути тепер, долітали вигуки завзятого хлоп'яти:

Українцям вся цибуля,
Німцям — сало й ковбаса...

XV

Юрко Воловик не чекав Віри. Побачивши її постать кризь вікно, він неабияк здивувався.

— Що, не чекали?

Вона зайшла до хати.

— Та ні, чому?.. Тепер усього треба чекати.

— Прийшла порадитись.

— Що сталося?

— У нас кілька годин тому був трус.

— І що?

— Коломійченко рушив од нас з порожніми руками. Але це ж має щось означати?

— Що Коломійченко бажає вислужитися перед начальством, — більше нічого.

— Товаришу Юрко, я остаточно вирішила...

— Що?

— Що я не мушу сидіти вдома без діла.

— Знайдіть роботу.

— Я ж не про те. Мого брата десь ув'язнено, батька кудись загнали — чи й вернеться.

— Чекайте, не хапайтеся необережно за гаряче — пошкодуєте потім. У неділю буде нарада товаришів. Приходьте й ви. А там знайдемо роботу на всіх. Тепер такої... ой, багато!

— Я все б зробила з радістю, нічого б не побоялася. Але ж сьогодні лише вівторок — до неділі п'ять днів.

— Терпіть. Коломійченко терпить невдачі, але повірте — матиме успіх. Він навчився терпіти, навчимося ж і ми вичікувати.

— Чекати, Юрко, надто важко, багато важче, ніж боротися. А потім чи приведе це до чого, чи, може, все — на вітер.

— Коломійченко так не думає — це його плюс. Можу вас поінформувати. Сьогодні після трусу у вас він пішов до вашого дядька, машиніста Довгого.

До Сергієвого батька? — здивувалась Віра.

— Так. Сергій — ганчірка, а старий — чорносотенець. І все-таки Коломійченко пішов трусити до свого прихильника. Але дивного нічого немає: у гайдамаки Сергія є більшовик, маленький брат Євген.

— Знаю, це ж мій двоюрідний брат.

— Я так гадаю, що цей Євген потягнув у німців револьвери й бомби та й заховав їх у себе на городі. Коломійченко якраз і витрусив їх.

— Усе?

— Ні, револьвери не всі, а гранат і зовсім не знайшли. Вам, знаєте, варто приглянутись до свого чотирнадцятилітнього родича.

— Невже всього цього досить для Коломійченка, щоб зробити кар'єру?

— Звичайно, не досить. Але хіба він на цьому спиниться? Хіба він не має широких планів щодо найближчого майбутнього? Він не лише нас ловить. Свое павутиння шпигунське він розставляє й на Слобідці. Йому пощастило намовити кількох тамтешніх хлопців, і вони десь сходяться на довгі розмови, з яких Коломійченко довідується за всіх непевних людей на Слобідці. А хіба це далеко від нас? Я певен, що за який тиждень-два він збере таку ж компанію і в нас на посьолку. Слобідські куркулі йому допоможуть у цьому. На чолі їх одна студентка з Києва, тепер на вакаціях, взялася до шпигунської роботи. Вона вже назвала кількох наших товаришів Коломійченкові, але він намагається довідатись за всіх, тоді разом, для більшого ефекту, за одну годину всіх під замок. Нам невідомо, кого вона назвала, Коломійченко ж усі матеріали держить при собі й незабаром надішле їх до коменданта міста. І от, коли всі ми заплутаємося в його плетиві, тоді ви переконаєтесь, що він страшний нам своїм терпінням.

Вірі раптово спала думка.

— А я його не боюся.

— Та й ми не боїмося,— спокійно відповів він,— але будьте обережні.

— А хто ця студентка?

— Настя Мазуренкова. Дядько її колись був урядник, тепер — звичайний хлібороб. У нього вона й живе тепер.

Вірі враз засяяли очі. Не знаючи чому, вона немов зраділа. Ця студентка з нею добре знайома; колись вони

часто сходились до одного гурту в гімназії, часто навіть грали вкупі. Але навіщо ж їй усе це?

Усе ж якась неясна приємна думка не виходила їй з голови.

— Усе це треба обміркувати,— нарешті вирішила вона.

— Ну, а ви що ж робили до цього часу? — запитав її Юрко, щоб порушити хвилиenne мовчання.

— Здебільшого нічого. Усе сумую з матір'ю. Чи повернеться батько?.. Що робитимуть з Тодосем?

Юркові було неприємно, що він мусить таїти від неї правду про Тодосю.

«У неділю на зборах обов'язково їй скажемо все»,— прийшло йому на думку.

— У неділю ви прийдете сюди о 7-й, і я проведу вас до товаришів. Не далі, як за день по тому ви матимете якусь доручення.

— Я Вам, Юрко, буду дякувати, як нікому. Цим ви для мене дуже багато зробите. А тепер — до побачення.

Вона пішла. Початок якогось темного ще плану надивився їй у думках... Але як довго чекати неділі!

Перед вечором Віра пішла на Слобідку. Швидко обганяла подорожніх, але самій здавалося, що вона ледве ступає. Потім одразу згадала, що нема чого поспішати — пішла повільніше, немов просто випадково завітала, гуляючи. Прогнали з паші череду, і в повітрі стояла рожева задумлива курява. Ревла десь на кутку корова, стоячи перед зачиненими ворітьми. Віра боялася села. Його спокій, невблаганна непорушність лякали її. Вона мало бувала на селі.

Легко розпиталась про шлях до Настиного дядька. Але люди дивилися вслід незрозумілим несимпатичним поглядом.

— Настя дома? — спитала вона біля воріт підстаркуватого селянина, що саме виводив коней до колодязя.

— Отам,— показав він у садок за клунею,— Мишко, проведи од собак!

З двору вибігло обдерте хлоп'я з огірком та хлібом; ледве проковтнувши недожоване, жваво заговорило до неї:

— До Насті? Еге? Ходімо, вона тут у садку. Насте,

ось до тебе дівка прийшла... Ну, йдіть прямо, не бійтесь, а я Жука придержу...

Під грушею стояла з книжкою висока, по-міському вдягнена Настя. За два роки лице її трохи змінилося: з засмаглого сухорлявого стало виплеканим блідо-рожевим і вражало плавкістю ліній.

— Хоч і дивуюся, але рада тобі.— взяла вона за руку Віру,— ходімо до столика. Я за цілий день не можу знайти жодної людини, щоб хоч словом перекинутись. Іноді лиш увечері надходять знайомі. Ну, як живеш?.. Років, певне, з два не бачилися.

— Живу кепсько... Нудьга...

— Ти виглядаєш недобре. Хвора була?

— Ні, так просто...

— Чудна! Хіба тут гарних хлопців мало? Я от на Слобідці та й то щовечора добре розважаюсь — то з військовою старшиною, то з німецькими офіцерами — вечорами мені весело. Ех, не вмієш ти...

Віра бажала виправдати якимось свій прихід.

— Була тут на Слобідці. Чула за тебе. Ну й зайшла, ідучи додому. Хочу до університету вступати — треба зарані розпитатись.

І сама собі дивувалася, що всю цю нісенітницю говорила природно, нітрохи не підроблюючись, немов і справді вона мала їхати до університету.

Сидячи під крислатою грушею за столиком, довго згадували й за гімназію, і за начальницю гімназії, і за бутерброди в буфеті. Щиро реготалися, згадуючи юнаків-гімназистів, що лише починали впадати коло учениць. Настя на два роки раніше закінчила гімназію й мала більше досвіду в цих справах та й з більшою охотою їм віддавалася.

— Ти, Вірочко, побувала б у нас у Києві. От весело!.. Ніколи сама не сиджу. Дніпро, театри, вечірки — завжди зайнята. А молодь — огопнь.. не пара нашим задріпанкам. Навчилася верхи їздити — німці вивчили. І тепер би на дядькових конях їздила, але немає сідла. Дядько все обіцяє купити, аби лиш я лишилася в нього довше, але я незабаром їду до Києва — нудно тут, я не зношу тутешньої атмосфери.

Віра не знала, що б сказати й собі в такому ж дусі. Вона потроху підтакувала подрузі, але й думками, й на-

строєм була далеко від усього того, чим захоплювалася Настя.

— Я теж гадаю їхати восени до Києва.

— Звичайно, звичайно, їдь. Інтелігентна людина в цім болоті лише загнити може, а там ти, безперечно, матимеш успіх. Ні, я це тобі серйозно кажу — ти не відмахуйся. Як приїдеш — зараз до мене. Я тебе з товариством познайомлю. Не пожалкуєш... І до батька не захочеш їхати. Ми з тобою закрутимо там справжній циклон — у центрі я й ти, а навколо нас — еполети, остроги, шлики, студенти... Вийде чудовий оригінальний циклон. Тут хто — Павло Коломійченко до тебе може прийти... Ти знаєш його? Ну, от... Він до мене частенько навіртає... Збираємо товариство — є тут трое-четверо розумних хлопців — і йдемо на прогулянку.

Віра напружила увагу. Тепер вона бажала, щоб подруга якнайбільше говорила на цю тему.

— Отак збираємо, Вірочко, компанію і йдемо за Слобідку...

— Куди ж тут можна піти?— не витерпіла Віра.

— Куди? А й, справді, тут майже нікуди йти. Знаєш, я хотіла... щоб і тут порядний циклон закрутити...

— Ну й як?

— Та як же? Матеріалу не вистачило й місця. Нема розгону. От у нас... на Хрещатику закрутиш таке, буває. Знаєш — автомобілі, рисаки... То публіка православна дивиться вслід та, розумієш, хреститься. А туг і ні з ким, і місця немає. Коли година дозволяє, то йдемо на руїни маєтків Череповського. Там сидимо в покинутім без вікон будиночку. Випивку приносить Коломійченко. Він, знаєш, неабияк цікавиться мною, але я плюю на нього: мало їх у Києві!..

Тепер Віра сміливіше підтакувала. Вона так, між іншим, розпиталася, де цей маєток Череповського й коли вони ще підуть гуляти. Настя хвалилася своїми успіхами одверто, не помітивши сама, що розповіла про те, що Коломійченко наказував хлопцям не розносити на люди. Вони ще трохи розмовляли, поки Настя не схопилася стурбована:

— До мене ж може хто зайде сьогодні, а я ще не переодягалася! Ходімо до хати.

Віра скористалася з нагоди.

— Ні, я піду до себе. Поночіє, та й дома непокоїтись будуть. Проведи мене.

Вони вийшли за ворота, постояли ще хвилину й розійшлися.

— Ти ж дивися, Вірочко, готуйся до університету,— там ми з тобою такого циклону вкрутимо, що й ясно-вельможний чхатиме.

Тепер уже Віра не вважала на людей, не боялася похмурих хат. Летіла додому.

«Тепер лише все добре обміркувати, зважити...»

Мати, сидючи на ганку, чекала на неї.

— Ти весь день блукаєш, а в мене серце неспокійне: ще і з тобою щось трапиться, тоді мені хоч самій до в'язниці проситись.

Віра радісно обняла матір:

— Не сумуйте, скоро прийде й наша радість. Скоро й ми засміємось в нахабні очі тому, хто хоче наших сліз. Люди не сплять, вони щось роблять — лише нам не видно поки їхньої роботи. Але незабаром побачимо... Треба лише уміти бути витриманим, треба навчитися вичікувати найслухнішого моменту.

І обидві розуміли, відчували своєю жіночою вдачею, що мають ще незміряну силу терпіння і зненависті,— вистачить її, щоб не впасти й перед найхитрішим ворогом.

М'яко, плавко розіллялась вечірня повінь...

XVI

Нарешті Коломійченкові вистачило матеріалів. Коли в будинку, де він мешкав, все вгамувалося, він узявся до роботи. У голові вже кілька днів туманів рапорт до полковника.

«Доводжу до Вашого відома, пане полковнику, що в напрямку викриття в нашому повіті більшовицької терористичної організації мені пощастило за останні дні зробити кілька успішних кроків. Відомі Вам мої попередні невдачі у цій справі вимусили мене з більшою енергією взятися до роботи, тим більше, що я спромігся нарешті знайти основну нитку до цієї справи.

Двадцятого липня мене повідомили, що родина машиніста Довгого — мати й дочка — держать зв'язок з відомим терористом, колишнім помічником машиніста,

Тодосем Довгим, який тижнів з два тому втік з-під варти. Встановлений мною нагляд за цією садибою нічого цінного не виявив. Після цього пезабаром я одержав листа від свого приятеля, козака з сотні Сергія Довгого, що перебуває в експедиції до села Самбора. З нього я довідався, що одного дня розвідка Довгого, зустрівшись з партизанською розвідкою, мирно з останньою розійшлася, сховавши цей факт від старшини. Це переконало мене в зносінах обох родин Довгих з більшовіками.

У наслідок трусу в цих родин було знайдено в садибі машиніста Довгого, батька сотенного Сергія Довгого, три браунінги, що, безумовно, є з числа покраденої в німецьких офіцерів зброї. Коли взяти на увагу факт, що казарми Сергія Довгого розташовані за яких два двори від міської гімназії, де стоять німецькі частини, то темрява, що заволікала до цього крадіжку, тепер роз'яснюється.

Пощастило також узнати, що на Слобідці організувалася під впливом міської більшовицької організації група молоді. Частина осіб мені вже відома, за останніх мене буде повідомлено 4 серпня й тоді ж уночі проти п'ятого маю намір усіх їх заарештувати. Ця ж слобідська група допомогла робітникам Довгому й Матвійчуківі втекти з-під варти під час переводу їх до штабу на роз'їзді № 2.

Оскільки на партизанів до села Самбора вислано лише одну сотню на чолі з Довгим, то можна передбачати, що успіху вона не матиме.

Сподіваючись покінчити з більшовицькою зграєю найближчими днями, гадаю, що мої обов'язки тут покінчено, і наслідуюсь прохати Вас відкомандирувати мене на іншу роботу».

Закінчивши рапорта, він віддався своїм думкам.

Їх було сила, й налазили вони гуртом, забираючи йому спокій, не даючи зосередитись на одному.

Бувало, прокидався вночі або коли їхав сам візником — настирливими комарами напосідали на нього хиמרні думки. Уявляв себе національним героєм, що робить тріумфальну подорож визволеною Україною. Його зустрічають десятки тисяч, що завмирають на місці, лише підносить він руку, щоб промовити кілька привітальних слів. А по газетах — його портрети в найрізноманітніші моменти його тріумфального турне. Іноді

здавалося, що все українське козацтво проголосило його своїм отаманом і він ладен спробувати вмерти за народ. Військова старшина чекає слухного моменту, щоб настановити його, Павла Коломійченка, на гетьмана Соборної України...

Такі думки його виснажували. Тоді він нетерпляче бажав бути хоч комендантом на якійсь станції. Там би він неминуче викривав якісь грандіозні змови більшовиків, швидко посувався б вище й вище, з посади на посаду, як по східцях... А потім він знову національний герой...

Так повторялось раз у раз.

Раптом він згадав, що в рапорті не вказав, куди саме бажав би перевестися. Він знову узяв перо. У цю мить його думки сполохав дзвінок телефону. Коломійченко схопився, мов підколений на тортурах. Ручка випала з рук і покотилася по рапорту, залишаючи за собою чорний слід.

— Хто дзвонить?.. Слухаю... Убили вартового німця?.. Зараз, зараз біжу... Перекажіть, буду зараз...

Біг скажено в гарячий морок, що горнувся лукавою кішкою до обличчя, по-хижому дихаючи на жертву.

Ніч була зоряна, а тишу дзвінко роздирали металеві голоси півнів.

XVII

Поволі йшла стежкою в стиглій пшениці. І наче на золотих хвилях пшеничного моря линули звідусіль до неї думки. Багато їх! Легкі вони, легше за вітер — не здогнати, не зловити на такому просторі! Не побачила в золоті достиглого колосу білої, як розчесаний льонової кужіль, хлоп'ячої голови, не вчула, як зашуміла під чиєюсь ходою пшениця. Тремтячий, що з самих грудей викотився, голос:

— Вірко!

— Ти, Євгене! Чого тут ходиш?

— Вірко, йди сюди,— тут балка, бо мені на стежку не можна: можуть побачити.

Сонце чомусь не засмарило його сухорлявого обличчя. Сторожкі очі похапливо бігали по сторонах і біла нерозчесана чуприна спадала на бліде чоло.

Сіли на соковиту, рясну отаву, що на схилі вузької балки. Обняла хлоп'я за плечі й заглядала в рухливі темні очі, ладна зробити все, що лише накаже це суворе, серйозне обличчя. Повернувся до неї лицем, і вона раптом вжахнулася від його запалих щік, від маленького загостреного носа й тендітної блідості обличчя.

— Євгене, ти ж, певне, і не їв ще сьогодні?..

Він усміхнувся винувато, по-школярському.

— І сьогодні, і вчора.

Вона з жахом дивилась на нього.

— То ж ходімо швидше до нас... біжімо!

Вона сіпнула його за руку.

— Боюсь,— відказав він,— не можна мені ще.

Віра не витримала його дитячої безпорадності. Схопилася й гостро, як старший меншому, сказала:

— Тоді чекай — я миттю принесу тобі. Тут недалеко.

За хвилину її голова замайоріла над колоссям. І коли дівчини не стало видно, Євген тихо свиснув, вклавши два пальці до рота. Двоє хлопців вибігло до нього з пшениці. Засмалені лица й блискучі очі під навислою чуприною робили їх схожими на дикунів.

— Ну що? Чого вона побігла?

— Зараз, казала, принесу. Чекайте!

— А вона не приведе сюди кого-небудь?

— Не така...

— Або кому скаже.

— І не розкаже.

— А про шпалери говорив?

— Не... ось прийде, то я скажу, щоб принесла з малини. Піде до наших і непомітно винесе.

— А коли не захоче?

— Спробуємо самі піти вночі. А тепер ховайтесь, бо здається, назад біжить.

Віра поспішала до балки, де покинула Євгена. Він радісно сміявся, дивлячись на неї.

— Ось на, їж, а ввечері ще принесу.

— Добре,— він поклав усе біля себе,— це я з'їм, а тепер мені ще треба тобі сказати одну річ.

— Ну, кажи. Що там?

— Піди до нас, так, немов навідатись, потім піди на город і в малині під парканом знайдеш скриньку в зіллі.

— Скриньку в малині? З німецькими браунінгами?— вигукнула здивовано Віра.

— Ну, так... з браунінгами. А тобі хто про це сказав?

— Так це, значить, ти заховав?

— Я.

— Наробив же ти, Євгене, біди! Приходили гайдамаки до вас з трусом... Знайшли скриньку.

Хлопець злісно сплюнув набік і послав гайдамаків до біса.

— Хто ж це виказав?

— Коломійченко їх приводив, більше нікому.

— Гаразд,— прошепотів хлопець,— ми йому це нагадаємо!

Віра злякано зашепотіла:

— Що ви йому зробите? І хто це «ми»?..

Перед нею був уже серйозний юнак, а не малий Євген, що допіру червонів і соромився її. Його голос став сухий і злий:

— Ми — це я. А зробимо йому те, що вже зробили німецькому вартовому коло мосту на залізниці.

Бражена дівчина ледве змогла вимовити безпорадно:

— То це ти забив учора вартового?

Він люто одвернувся вбік, немов нахвалявся помститись не на секретареві коменданта, а на Вірі.

Раптом його очі заблищали. Він пожвавішав. Весело почав оповідати:

— Ми до нього давно вже ходимо, міняємо яйця на цигарки. Здавна знайомий. А раз принесли йому спирту — не хоче. «А після, як змінишся,— питаємо,— пити меш?» — «Буду» — каже... Такий, що й по-нашому трохи розмовляє. Почекали ми, поки змінили його. Потім напоїли спиртом, ну й усе.

— Як усе?

— Порішили — й усе...

— За що?

Витончені риси Євгенового обличчя затремтіли й сплуталися від довгого хворобливого реготу.

— За що? Маузер у нього забрали — от за що...

Віра мовчала. Їй здалося, що зрозуміла, нарешті, вона, чому цей хлопець радіє смерті чужого солдата. А хіба ж вона не раділа б, коли б змогла щось заподіяти їм, отим чужим солдатам? Євген проти неї дитина, але ж він усе може зробити. Недарма ж він так упевнено, люто регоче. На мить у думках промайнув Коломійченко... по-

мста... Вона зможе довести Юркові з товаришами, що вона все може зробити, не боячись.

— Євгене,— обійняла вона його за плечі,— ти ненавидиш німців і хочеш їм чинити шкоду на кожному кроці, але ти малий ще, що ти зможеш їм заподіяти?

Він зневажливо глянув на неї скося.

— Ти сам кволий, та навіть і з своїми товаришами. А в нас на посьолку є сильна організація, що бореться з німцями, з гетьманом.

— Більшовики, так?

— Так, а коли будеш ти надалі красти зброю, забивати вартових, то ж цим лише нашкодиш цій організації. Їх будуть дужче шукати й таки знайдуть.

— А нехай ховаються,— зауважив хлопець,— ми ж ховаємось.

— Ви? Я не знаю, хто це «ви», і не розумію, від кого ви ховаєтесь.

Євген трохи помовчав, потім зауважив сердито:

— Ну, ти, коли не розумієш, то до нашої справи не встравай.

Він вийняв з кишені німецьку цигарку і спокійно запалив, пускаючи дим через ніс.

— Але ти зміг би нам допомогти.

Тоді він, не розуміючи, почав дивитись на неї.

— Наприклад, тобі можна було б доручити віднести секретну пошту кудись на село.

Євген гордовито всміхнувся, глянувши на сестру:

— А мені може ваша організація доручити висадити на повітря залізничний міст через річку? У вас є для цього запаси динаміту?

— Коли буде треба, може, і доручать, а тепер знайдуть іншу роботу.

Він незадоволено похитав головою:

— Я згоден робити тепер тільки вибухи.

— Твої вибухи — нісенітниця. Тепер інше потрібно.

— Що?

— Коломійченко знайшов лише частину вкраденої в німців зброї. Окрім того, ти маєш, певне, ще бомби. От і віддай їх нашій організації.

— Ова,— протягнув він,— ми стільки поповозились, поки дістали, а тобі зразу: «віддай...»

— Тобі ж не потрібні вони.

— Не дам.

— Віддай частину.

— Поговорю з хлопцями, може, й дамо. Не годяться вони нам.

Умовилися, що ввечері Віра знову вийде до балки, принесе страву й забере скриньку з гранатами. Наостанку Євген промовив:

— Коли треба буде зробити десь вибух — гукнеш. Ми все зробимо, аби лише динаміт був.

— Добре, гукну,— сміялася вже вона, рада, що хоча де в чому вмовила хлопця.

XVIII

Напуває палкий липень свої останні ночі гарячим соком молодості і заколисує дівочими піснями; в глибокому темно-синьому небі перекидається сліпучими кремняхами; падаючи, вони лишають по собі срібні нитки і зникають, зникають, непідхоплені.

Між посьолком і полями ледве помітно виблискують чотири крицевих струни, що тікають повз семафори кудись — за сотні, тисячі верстов в безвість. Але не вийшли сьогодні до своїх будок стрілочники, незасвічені ліхтарі втонули в мороці, рейки не стогнуть під сталевими бандажами машин. А за п'ять сотень верстов, на другому кінці залізної путі, вгинаються рейки під гарячим паровозом. Стоїть, перехилившись у своє вікно, старий механік, весело насвистує, чекаючи собі «путьовки». Він по двох тижнях примусового поневіряння з німецьким панцирником перепріг, нарешті, свого сталевого жеребця під ешелони й вертає на свій край.

Давно вже не сидів він увечері за самоваром, давно не брав з тарілки стиглої вишні, смакуючи її кислуватий сік. Ех, скоро промайнуть півтисячі верстов!..

Так мріє старий, бородатий дядя, весело насвистуючи пісеньку з своєї молодості в чеканні «путьовки» для ешелону. Але хіба може він знати, що там, на тім кінці залізниці?

Хіба може бачити, що там його дочка крадькома перебігає стежкою до балки в пшениці, пригинається до отави, стиха вигукує й чекає. Потім до неї наближається маленька тінь. Про що вони так тихо розмовляють? А за хвилину вона біжить легко назад, сторожко вслухається в шум сухого колосся, в пересвисти нічних птахів. Ніхто

не наважується сполохати її напружені нерви, навіть недалеко на залізних путях — тихо, мертво, не свистять свищики, не чути гаслових ріжків. Дівчина підходить до паркана, відсуває набік клепку, ставить додолу невеличку скриньку і зникає в садку за парканом.

А хто ж розповість старому механікові Довгому про його несподіваного ворога, що сидить за секретаря в коменданта, хто знає, що він записує, нахилившись над своїм синім зошитом?..

«Поволі стягую до себе всі нитки й змотую їх собі на клубок. Полковник викликав на особисту розмову. Обіцяв по ліквідації більшовицької зграї послати до іншого міста. Значить — підвищення... Уперед без вагань і сумнівів! Завтра слобідчани подадуть прізвиська останніх невідомих мені більшовиків. А вночі, за кілька годин, я посаджу всіх під замок двома поверхами нижче за мене.

Скільки вони попсували мені крові! Полковник наказав відкликати Сергія Довгого з сотні, — ловлять зрадників! Як він тепер виправдається? Це був ще один вузлик на моїй нитці, я розв'язав його, як і десятки інших. Чекати лишилося всього один день. Як зустріне мене студентка Настя? Дурьоха — все думає, що я закохався в неї й себе не пам'ятаю. О, не знають ще вони Павла Коломійченка!».

За п'ять сотень верстов нічого не знати старому механікові. Він радо бере з рук кондуктора «путьовку» й тягне за підойму свищика. Тільки чудно йому: навіщо до нього на машину ставлять двох вартових? «О, порядки!» — думає він. Проте хай стоять, адже ж тепер він їде додому, туди, де дружина, діти.

Стукотять сухо буферні тарілки, одна в одну, а старий насвистує весело, вглядаючись у нічну каламуть на путі.

Після обіду Ганна Андріївна заснула, щоб не так мучив її біль у голові, який останніми днями не давав їй спокою. Стало враз тихо в хаті. Віра чула, як шуміло їй у голові. Взяла маленьку сокиру й вийшла на двір. Принесла з городу скриньку й підважила лезом сокири накривку. Сміливо взяла одну гранатку, а скриньку заховала знову.

За посьолком на полі — порожньо. Віра ні в кого не викликала підозри, бо здавалося, що вона вийшла на поле читати книжку. Загорнуту в газету гранатку міцно притискала книжкою до грудей.

Пішла в напрямкові до Слобідки. Своєму спокою дивувалася сама. Лиш би нікого не зустріти! Та щоб Настя не одурила: зберуться сьогодні чи що перешкодить? До вечора лишалося години дві. Було небо сіре, як сукно німецьких солдатів, проте на дощ, здається, не збиралось. Незабаром виринули з зелені Слобідка, а праворуч, за яку верству — на полі руїни економії. Тоді сіла на горбі під вербою й розкрила книжку. Але в книжку не заглянула: стежила за далекою руїною. Кожен здивувався б, побачивши її з книжкою, недалеко від шляху — хіба мало є кращих місць для читання?

Ураз погляд її метнувся до Слобідки. Звідти вийшло двоє й рушили до руїни. Вона стежила пильно за ними, поки й зникли в деревах колишньої економії. Незабаром туди ж пройшло ще кілька постатей. Віра здаля нікого не могла впізнати, але певна була, що то сходиться гурт Коломійченка. Вона вже не могла спокійно чекати. Не сила було сидіти й заглядати в книжку. Настя тоді казала, що вони завжди допізна сидять там — «розмовляють». Вирішила обійти навколо руїн, криючись за густим чагарником жовтих акацій.

На шляху швидко наближалися двоє верхівців, глухо гупаючи по вбитій дорозі. Віра здалеку впізнала Сергія. Хотіла перейти шлях і толокою рушити до руїни, але він, раптом упізнавши її, замахав рукою і сам під'їхав до неї. Мусила зачекати. Він здивувався, глянувши в її лице:

— Що трапилось? Ти зараз біліша за папір...

— Нічого не трапилось! А ти чому до міста їдеш — мало тобі там діла... під Самбором?

— Облиш, Віро. Думаєш, мені приємно воювати проти тих, кого я сам добре не знаю.

— А Скоропадського добре знаєш?

— Ще раз прошу — облишмо про це. Краще скажи — в мене дома ніяких неприємностей?

— Здається, ніяких...

— А Євген не повернувся?

Віра здригнулась. Подумала хвилину:

— Не повернувся й не повернеться.

— Чому? Хіба ти знаєш, де він?

— Н-не знаю, а тільки певна, що... А ти чому їдеш без своєї сотні?

Вона просто чомусь бажала відтягнути час.

— Я, розумієш, і сам не знаю, чому так сталося. Викликав за якимось дідьком полковник, ще й у досить суворому тоні. Проте я, здається, радий, що мене викликано до міста, бо ти знаєш, хто перебуває серед тих партизанів?

Він близько нахилився до дівчини.

Та стисла плечима:

— Звідки я можу знати? Не думай, що я маю з ними зв'язки, хоч і симпатизую їм, хоч і щиро бажаю якомсь допомогти їм...

— Вірю, що ти не знаєш. Але я тобі зараз скажу...

Він на мить замовк, немов шукаючи особливої уважності на її обличчі. Справді, вона зацікавлено дивилася на нього.

Тоді він ще нижче нагнувся, немов боячись, що хтось почує його слова:

— Серед партизанських загонів тепер Тодось і Матвійчук. Вони, певно, і привели...

Вона злегка крикнула і, схопившись за сідло, потяглася до Сергія. Потім ураз відступила два кроки і безнадійно промовила:

— Це помилка: вони обидва в міській тюрмі.

— Колись були,— додав він,— і колись утекли. Тодось в партизанів бачили мої козаки.

— Але ж Коломійченко запевняв, що він у в'язниці.

— Бо хотів чомусь одурити вас.

Вона мовчки раділа. Дивилася вбік, часто дихала, помітно хвилюючись.

Він подумав, що, може, і не слід було про це оповідати.

— Слухай, Віро, але про це нікому... Згода?

— А матері?

— Ну, лише їй, більше нікому.

— Так, звичайно.

Ураз вона схопила його за руку:

— Сергію, ти ж не допустиш, щоб твої козаки що зробили Тодосеві?

— Ну, от! — уникаючи ясної відповіді, вимовив він,— я ж тут до чого?

...Коли він від'їхав, попросившись, вона ще раз вернула його:

— Матері за Тодосю сам розкажи сьогодні.

— А чому не ти?

— Я можу пізно повернутись.

Не відповідаючи, він подумав і запитав:

— Що це в тебе загорнуто в газету?

— Іжа,— механічно відповіла вона, і самій стало дивно, що так швидко й легко збрехала.

Він повернув коня на дорогу, і вони обидва поїхали рясю. Незабаром з-за повороту виднілись лише їхні постаті та голови коней. Віра хвилину дивилася вслід, потім повернулася лицем до панської руїни. Хвилину подумала. Як бажала вона побігти додому, розказати матері за Тодосю!.. Відчула, що може зараз передумати й повернути додому. Тоді враз зірвалася з місця й швидко пішла толокою до руїни. Йшла крихким обніжком між стіною пшениці й безкінечною толокою з кущами свиріпи та колючок. За кущами акації вже побачила низенький будинок з червоної цегли — єдиний лишився цілий серед руїни. Осторонь від будинку підійшла до густої стіни кущів, потім поволі наблизилась до будинку. До нього не лишилось і десяти кроків, але зелена стіна розділяла їх.

Дужий регіт і вигуки лунали крізь побиті рами вікон. Певне, вони не лякалися, що хтось сторонній поцікавиться ними. Віра руками розсунула кущі й оглянула дім. Кілька великих дір замість вікон дивилися темнуватим зівом. Вона зміряла очима віддаль між нею й стіною. Чути було уривки розмови, але слів не можна було розібрати. Хтось кинув крізь вікно в кущі порожню пляшку з-під пива. Вона впала біля Віри і не розбилась. На хвилину стало тихо. Раптом їй набридло вслухатися; у грудях защеміло. Швидко розгорнула газету. Боялася, щоб не вийшов хто з хати. Зовсім спокійно сіпнула за кільце і, розмахнувшись, кинула в пролом вікна. Повернулася бігти, але впала, заплутавшись у сукні. Миттю звелася й побігла толокою до шляху, чомусь підтримуючи зачіску на голові. Її вмить наздогнав короткий заглушений вибух. Вона не оглядалась. Думала, що вибух буде дужчий. Далі бачила перед собою за шляхом лише стіну пшениці, куди стриміла за порятунком. Шлях

Будиночок у Конотопі, де минули дитячі та юнацькі роки письменника.

Л. СМІЛЯНСЬКИЙ

МАШИНІСТИ

МАСА

Обкладинка книги «Машиністи».

немов утікав від неї. Падала не раз і, піднявшись, швидше бігла вперед.

Ось добігла до шляху. Стрибнула через колію. Але хтось перетяв її відступ. Перед нею басував Сергіїв кінь, а з-за повороту наближався другий верхівець.

— А-а...— протягнув Сергій.— Ти?!

Вона одвела рукою голову коня й немов перескочила через дорогу. Перед пшеницею оглянулась, спершись на стовбур верби. Сергіїв кінь мчав толокою до руїни, де вгорі розходився рудуватий дим. Раптом десь коло залізниці за лісом затахкав кулемет.

Назавжди в пам'яті дівчини залишився Сергіїв гнідий кінь, що звівся диба на толоці. Потім перекошене вогке лице Сергія, що вертав на шлях. Під верхньою щелепою заховалася спідня губа, а кашкет лишився на толоці... «Яке ж буйне в нього волосся!» — подумала. На шляху кінь знову звівся диба і враз рвонувся вперед, далі від посьолку, до гаю, де тахкав, не вгаваючи, кулемет. Ще побачила, як намагався, припадаючи до шиї коня, здоганяти Сергія другий верхівець.

Чомусь прийшло на думку, що Сергієві без кашкета буде холодно, і, відчувши під ногою обніжок, зникла в пшениці.

...Лише радість не бажала міститися коло серця — стриміла розітнути груди й прогрімити дужим громом над безкінечними спокійними нивами. Та лиш ухопила жмут сухого колосся, притисла до обличчя, бажючи хоча на мить утамувати розбурханий вогонь нестримної радості, і сіла поволі на обніжок.

— У-у...— вигукнула щосили дико, мов навіжена, і їй відгукнулися ниви звідусіль:

— У-у!..

За лісом ущух кулемет.

XIX

Старому бородатому механікові й весело й сумно. Радіє, що переміг сотні верстів і веде машину останній перегін. Але два вартових німці на машині псують йому настрої. Хіба ж його вчили хоч раз за тридцять літ вести машину під рушницями?

За десять кроків від машини не пускають — все самі роблять. Помічників на тендер треба, то й за ним один

лізе: щоб не відчепив помічник паровоз від поїзда. Лиш на роз'їзді, коли вилазив оглянути машину, хтось гукнув на нього з-за рову: «Механіку, чи довго ще маєш їхати? Дивися — покатаємо тебе!» Хотів старий піти за рів, розпитатись, так німці за ним, що ті вірні панові пси. За роз'їздом путь усе вгору. Пари нагнали зарані. Гуде, дрижить казан. Іноді зривається запобіжний клапан, і стисла пара розкидає важкий гуркіт по навколишніх таях.

Радіє механік. Останній перегін за яких півгодини перескочать і віддасть він машину в депо, а німцям скаже: «Йдіть собі, хлопці, спати, бо й мені вже час відпочити». І піде на посьолок до своїх... Кілька радісних, щасливих хвилин переважають два останні тижні муки й суму.

З розгону злетіли на узвіз, але до вершини не дійшли. Починало поночіти. Машина задихалась, тягнучи довгий хвіст. Розкидала з димаря іскристі клуби. Доповзали до вершини узвозу. І враз мовчазні гаї озвалися цокотінням кулеметів. Стукнулись полохливо вагони в буфери один одному, рвонулася вперед машина. І на відповідь гаям гримнуло кілька пострілів з вагонів, а потім злякано загрюкали дверима, боячись атаки.

І враз механік безсило сів під регулятором.

До нього стрибнув з готовим прикладом вартовий, але відступив, глянувши в очі старому: були в них жах і покора, але безсило звисали руки по боках і губи беззвучно сіпалися, щось бажаючи висловити.

Молодий помічник відсунув від гарячої топки механіка, сам став до регулятора. Та вже котилася з узвозу валка, переїхавши вершину... Бадьоро клепали колеса по стиках рейок.

Сірі мундири збилися на станції коло першої за весь страйк машини. Механіка зсадили на перон. Щось бажав йому сказати комендант, та прибіг черговий і сказав йому щось на вухо. Той ураз повернувся і бігом помчав до себе.

Старого Довгого віднесли на візника. Йому паралізувало м'язи на обох руках і ногах — лише стогнав, прохаючи про щось людей очима.

Коли їхали візником, їх здогнав невеликий загін на чолі з комендантом — кудись поспішали з тривожними обличчями.

У себе на подвір'ї побачила Віра гурт сусідів. Стояли стіною кругом лампи. Відразу вчула недобре. Кинулась до гурту й першого пізнала Сергієвого батька — йшов з відрами по воду.

— Батька паралізувало, — промовив до неї й побіг.

Зрозуміла все і знову не розумом — серцем відчула страшну правду. Дядько оглянувся на неї. Зустріла його погляд, прошепотіла:

— Зраднику!.. Паскудо!..

І кинулася до скаліченого батька крізь гурт сумних людей.

XX

А вночі посьолок не спав. Глухий похапливий гомін котився в м'якім морозі покручених тісних завулків. Десь за дві-три верстви від станції, під самим містом, зривалася раптово стрілянина з рушниць: партизанські загони розсипаним ланцюгом стримували розгублені батальйони німців з гайдамаками, що намагались наблизитись до станції.

На посьолкові ніхто не стріляв. Була метушня й сльози, коли з вокзальних льохів звільняли в'язнів, що їх туди засадила гетьманська комендатура. Та швидко всіх ховав нічний морок, що важко нависав над будівлями.

Десь перед світанням прийшов спокій до хати Довгих. Віра й мати мовчки пильнували неспокійний короткий сон старого. А від самих, здавалося, втікав назавжди сон. Про це не думали. Лише напружено вслухалися в байдужу тишу, здригаючись при кожному звукові, що раптом діставався здалека до їх стривоженого слуху. Шумів, нагораючи, гніт у гасовій лампі.

Зненацька схопилися, коли хтось злегка застугонів у віконницю. Віра вийшла. Коло ганку чекав Юрко.

— Ходімо не гаючись.

— Куди?

— Там побачиш.

За хвилину минали завулки посьолку, чомусь поспішаючи зарані відгукнутись на запитання випадкових вартових. Він мовчав, а Віра не розуміла, чому вони мають іти до Юркового двору. Вона бажала б хоча кілька хвилин побути там, біля міста, де все ще хвилинами вибухала стрілянина. На її питання він не відповідав.

Нарешті прийшли. Хтось незнайомий відкрив їм двері до хати. І в освітленій від лампи кімнаті на мить побачила лише одне обличчя — схудле, засмалене, радісне обличчя Тодося. Він злегка всміхався. І всі чомусь з веселою усмішкою дивились на неї. Бажала кинутись братові на груди, крикнути з радості, але він швидко підійшов, стис їй руки.

— Ось хто перший кинув гранату в нашого ката!

Це Юрко вдався до товариства.

— Наша товаришкa Віра вчинила першу атаку. Коли б Коломійченко лишився живий, певне, не так легко довелось б нам брати вокзал.

Всі враз загомоніли, всі намагалися висловити своє зачудовання з її вчинку.

Поволі розчинилися двері, й на порозі, як і колись, став старий Воловик:

— Ану, громадяни, чи не можна тихше?..

Зареготали, не слухаючи старого.

— Воно й можна тихше, та зовсім цього не треба, хіба ми сьогодні боїмось кого!..

Старий промимрив собі щось, виходячи з хати:

— Теж сміливі!.. Чи не зарано сп'яніли з радощів?..

Від загонів, що стримували німців, прибіг Матвійчук.

— Німці й гайдамаки припинили стрілянину: певне, готуватимуться пізніше до атаки.

Постановили перед світанком кинути посьолок і всіма загонами відійти за ближчі села, що в лісах. З півсотні звільнених з льохів товаришів мали приєднатись до партизанів Крапив'янського.

З наради розходились по двоє різними шляхами: сусіди не мусили бачити, що в Воловиків сходилися ватажки партизанів.

Тодось не пішов до матері: лишалось до ранку небагато, і посельчани могли б пізнати його. Вийшли з Вірою від Юрка останні. До них приєднався Матвійчук:

— Цієї ночі бачив Сергія...

Ті здивовані спинилися.

— Так, бачив Сергія, вашого двоюрідного брата. І, знаєте, що він робив? Ніс на руках забитого хлопця.

— Євгена?.. — гукнула, не втримавшись, Віра.

— Не знаю кого. Він знайшов цей труп біля залізничного віадука. Хлопець мав смертельну рану від німецького багнета.

— Знаю,— додала, стримуючи сльози, Віра,— одчайдушний хлопець. Певне, намагався висадити на повітря віадук, щоб припинити надовго рух на залізниці.

В цю хвилину над вокзалом упали дві ракети, розсіпавшись червоними бризками.

— Сигнал збиратися,— промовив поспішно Тодось. Потім Віра з жалем дивилась услід їм і лиш тепер відчула, що сьогодні її не виснажили й трохи важкі пригоди.

З якою охотою пішла б і вона глухими лісовими стежками за невловимими загонами своїх товаришів. Але її лишили на роботі в місті. Зате з цього дня, що мав за яку годину запалитись ранковим багаттям, вона почне справжню важку роботу, що від неї має собі право сподіватися на втому, біль, муки, але й на високе, непереможне щастя правої людини.

XXI

На світанні кілька партизанських загонів кидали посьолок. Закинувши на ремені рушниці, голосно вигукуючи і пересміхаючись, вони пошикованими лавами в шість чоловік вертали на вербовий шлях, що ним гайдамаки ввели на страту до гнилого багнища Чорної Луки свої жертви. Цим же шляхом кілька тижнів тому вели на тортури Тодосю з Матвійчуком. На цім шляху далі їх урятували слобідчани. Щось і тепер непокоїть Тодосю: родина його все ж лишилася в цупких руках гайдамаків. Поряд задумливий ступав Матвійчук. Хтось іззаду гукнув на Тодосю:

— Йди, тебе ззаду питають.

Він перебіг у хвіст загону. Там під доглядом партизанів ішов Сергій. Він помітно припадав на одну нгу: певне, було десь поранено. У поріділому світанковому мороці Тодось відразу впізнав його, невважаючи на брудний Сергійів вид і скуйовджене волосся.

— Де схопили?

— Сам здогнав. Тебе хоче бачити.

— Тодосю,— впівголоса змучено мовив Сергій,— я здогнав ваші загони, бо назавжди покинув своїх козаків. Знаю, що ти не ймеш мені віри, бо ж я — гайдамацький офіцер, але...

— Чий труп ти переносив цієї ночі?— несподівано перебив Тодось.

— Євгена. Його закололи біля віадуків. Хлопець, певне, хотів зняти вартового.

Помовчали.

— Ходімо,— раптом вирішив Тодось.

Вони швидкою ходою почали обганяти розтягнуті лави...

Гупали по небрукованій дорозі сотні ніг. В сухім повітрі пахло злегка порохом. Час було зажинати пшеницю.

Київ, 1927

І. СОНЦЕПОКЛОННИК

...Сонце! Я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? може, вогні?

М. Коцюбинський, «Intermezzo»

Наче пісня в степу — самотній. І степу кругом — без берегів... Жито... Пшениці... Ячмені. Хіба де озерце причалося в хлібах, наче острів. Попереду на один крок — рухлива тінь від бриля. Та хіба сховаєшся від нього, сонця, під солом'яним селянським брилем!.. Та й нащо?.. Близько — ні душі. Було десь село і потонуло за шовковим вівсяним обрієм. Одну мить обвіває вітер духом ранніх гречок — цвітуть десь далеко, в долині. Потім — суміш чебрецю, полину, бур'янів... А над головою дзвенить і не падає жайворонок.

Він раптом спиняється. Навкруги нікого, але він чує вдалині шум і суєту. І відразу помічає: за кілька гонів плывуть щодуху в ячменях до нього три білі клубки. А-а... знайшли!.. Сьогодні, ідучи в поле, він не гукнув їх, як завжди, і ось вони самі знайшли його — три великі пухнасті вівчарки. Ось уже вони біля нього, припадають, розпалені і знеможені від спеки, до обніжка. Найбільший — Оверко — качається по траві, інші два засмалюють на сонці довгі тонкі язики.

Хвилину він дивиться мовчки на собак. Потім рушає далі обніжком, захований по груди в колосся. І його білі невтомні супутники зриваються, забігають наперед, мчать знову навперегін і поринають у хвилях запашного прибою.

Так вони продовжують свій щоденний польовий обхід.

Десь про нього згадує родина, з докором хитають головою друзі, хвилюється чиєсь чуле серце, думаючи про нього, шукає випадку для інтриги чернігівський губернатор. А до восьмого діловодства департаменту поліції мчить термінове донесення начальника губернського жандармського управління: «Состоящий под

негласним наблюдением сын титулярного советника Михаил Михайлович Коцюбинский сего 4 июня 1908 года отбыл в неизвестном направлении».

«Отбыл в неизвестном...» Ха-ха-ха...

Сонце ще високо, і вони нескоро закінчать свої щоденні мандри безмежним полтавським морем.

В кононівському маєтку Чикаленка — нікого з господарів. Сам він у Києві, в справах, родина — за кордоном. Гостеві повна свобода залишатись на самоті.

Коцюбинський радий.

В маєтку є економка, що досить справно, хоч і не зовсім дієтично, годує гостя, та ще якась далека стара родичка Чикаленкова, що заступає господарів. Вони щодня зустрічаються за столом. Серед ланів і в величезному старовинному парку, посадженому ще руками кріпаків, стільки спокою і тиші, що Михайло Михайлович часто спиняється зачарований і довгими хвилинами не рушає з місця. А коли ввечері, відгулявши з своїми одчайдушними супутниками вісім годин серед ланів, він повертається до маєтку, відчуває себе майже юнаком. Він вбирає в себе запахи полів і прймається сонячним настроєм. Ніхто йому не потрібен; він рано вкладається спати — один у величезному будинку серед парку — і підводиться рано, коли з-за обр'ю вихоплюється сонце. П'є молоко, з'їдає сніданок і кличе супутників.

Вони знову починають свою щоденну мандрівку серед ланів.

За часів кріпацтва кононівська садиба належала відомому панові Лукашевичу. До нього не раз приїздив Шевченко, що гостював верст за тридцять звідси в Репніних.

Часто, заходячи до будинку, Коцюбинський з якимось особливим почуттям шаноби думав про те, що, можливо, саме крізь ці двері проходив колись великий Шевченко...

Перші дні він страждав від втоми, яку привіз з собою.

Тепер вистачало вільних годин, але бракувало снаги, щоб сісти за роботу чи бодай читати книжки. Їх було тут немало. І тільки нашвидку проглядав газети. А проте сили відновлювались.

Незабаром він писав своїм друзям: «Тут, живучи природою, навчаючись у неї, я й сам стаю спокійніший і чис-

тіший...» До того ж — він був певен — тут ніхто не здійснює за ним гласного чи негласного «надзору»... Він може почувати себе вільно!..

Коли Чикаленко повідомив, що сам не зможе деякий час жити в своєму маєтку, Коцюбинський охоче погодився приїхати сюди в гостину. Тут йому ніхто не заважатиме. Була й ще одна причина, що примусила приїхати сюди, — нереальність його намірів відпочити на півдні. Ось уже скільки років він збирається за порадою лікарів до південного моря, щоб підправити своє давно зламане здоров'я. Даремні мрії! Зараз він не має в кишені грошей навіть на нові калоші: старі розлізлись, і в них небезпечно ходити. Хочеш чи не хочеш, а доводиться задовольнятися й цим...

Одного разу, коли він писав листа до неї, своєї чудесної подруги, з якою листувався потай від усіх, раптом почув, що хтось наближається до нього. В парку затріщали куці, і через хвилину біля альтанки стала постать. Вона нагадала Коцюбинському знайомі образи. Це був високий селянин у драній сорочці й коротких полотняних штанах, коліс давно фарбованих у бузині.

— Що ви хочете, друже?

— Шукаю панночку...

Його босі ноги привернули увагу Коцюбинського. Вони були в синцях, подряпані, брудні. Ревматичні пухлини робили ступні майже такими ж широкими, якими вони були завдовжки. На праву п'яту він не ступав: мабуть, проколов у куцах.

— Панночки немає... Зараз немає. Вона виїхала.

Селянин винувато всміхнувся. Він бачив, що невідомий пан пише, отже — не слід йому заважати.

— Ось!.. — показав він.

— А-а... розумію...

Селянин приніс розкішний букет польових квітів, щоб продати панночку.

Михайло Михайлович узяв із його зашкарублених, схожих на картоплини, пальців квіти і раптом відчув себе серед запашних польових вітрів. У кишені знайшов дрібне срібло. Пошкодував, що більше не мав чого дати. Селянин, дякуючи і хитрувато всміхаючись, пішов.

— Заждіть...

Той обернувся на місці і ждав.

— Куди поспішати? Розповідайте, як живете...

Селянин знов хитрувато усміхнувся. Може, пан щось випитує...

— Заходьте, як будете на селі, подивитесь...

Він сказав, як його прозивали. Потім занурив руку глибоко в кишеню вузьких штанів сирового полотна, аж перехилився вбік, і дістав щіпку тертого тютюну. Висипав на долоню. Вибрав з нього крихітки сміття і затис тютюн у своїй величезній жмені. Так і пішов з затиснутою жменею, пасучи по сторонах очима — чи немає якогось занесеного вітром папірця на цигарку. В пана на столі — газети і папір, але він остерігся просити. Квітів він принесе ще: певне, в пана є кому дарувати цю дурницю, нарвану, до речі, на панських ланах.

А далі його не стало видно. Тільки тріщав чагарник понад ровом за штахетами парку. Потім оддала пролунав його веселий свист. Він досконало, по-парубоцькому, навіть з деякими фокусами, висвистував якусь пісню.

Михайло Михайлович засміявся сам до себе. В нього промайнула думка: обидва ми старці, але кожен жебратить по-своєму...

Він повернувся до альтанки й дописав листа. «Мені здається, що я не прощався з тобою, що бажання твоїх пестошів, твого поцілунку ще не згасло». І далі він писав, що ось тільки придбав величезного букета для неї і в думках передає ці квіти їй. «Нехай дивитимось на них у себе на столі, і нехай захоплює мені віддих у грудях при самій згадці про тебе». І підписався, як у багатьох листах до неї: «Твій комік». Як не хотілося йому в ту хвилину думати про щось інше!..

Селянина, що приніс квіти, він не зустрів більше. Квіти давно зів'яли й посохли. Але намір піти на село, замість щоденної подорожі ланами, залишився. Він хотів бачити цього селянина і розмовляти з ним. Така нагода випала незабаром.

Одного разу серед ланів його розшукав хлопець, що завжди ходив для всіх на пошту. Його надіслала економка. Приїхав якийсь пан і чекає на нього. Просив розшукати гостя. Він теж спинився в маетку.

На обличчі Михайла Михайловича невдоволення. Ніхто йому зараз не потрібний. Він бажає бути сам. Але він — тільки гість. Коли гукають, треба йти.

— Зараз прийду.

І таки не втримався — ще з годину блукав ланами і тільки тоді, коли настала обідня пора, рушив назад.

На нього дивився міцно збудований чоловік середнього зросту, з розкішною бородою; обличчя — з глибокими ясно-сірими очима і стриманою усмішкою.

Це був Грінченко.

Тут, у вітальні, звучно й якимось недоречно сміялася стара господарева родичка, яка чомусь думала, що візит Грінченка буде радісним сюрпризом для Михайла Михайловича.

Вони давно не бачилися.

— Що — молитесь тут на сонце? — спитав Грінченко.

— Звичайно.

Грінченко всміхався так, як тільки він умів, — з нахмуреними бровами. З властивою йому впертістю в манері розмовляти говорив:

— Ну, мені зараз не до молитов. Вирвався з Києва на яких два тижні і — на Полтавщину. Тут що не село, що не хутір, то безодня роботи для кожного. Ось дивіться...

Він показав на свої великі чемодани.

— Тут повно...

— Що ж тут — фольклор, етнографія?

— Тут, — гоноровито всміхнувся Грінченко, — фольклор, етнографія, антропологія, кустарні майстерства, філологія, діалектологія — все життя народу тут... в моїх чемоданах.

Розмовляв він захоплено, як певна себе людина.

Багато було в житті такого, на чому схрещували мечі ці двоє людей. Кожен з них засуджував іншого за погляди на речі, на які кожен дивився по-своєму. Їхнім суперечкам було принаймні п'ятнадцять років.

Перед обідом вони вийшли до парку. Змінили тему розмови, весь час уникаючи дискусії. Розмовляли про дерева, квіти, на яких обидва добре знали. Коцюбинський добре розбирався в квітникарстві. Грінченко чудесно знав народну термінологію по квітникарству.

Іноді таки прохоплювалось:

— Що ви тут читаете?

Коцюбинський намагається не всміхнутись, відповідаючи:

— Оце прочитав статтю Плеханова про «Ворогів»

Горького. Ви часом не читали її? «Психология рабочего движения».

Грінченко зробив невдоволену гримасу:

— Подібну літературу я не сприймаю. О!.. А цю квіточку ви знаєте? Знаєте, як вона в народі називається?

— Не маю уявлення.

— На Полтавщині її звать...— І Грінченко назвав квітку. Назва була сороміцька.— А на Волині вона має назву таку...

Але й на Волині цій квітці так само не пощастило.

— Бідна рослина,— зауважив Коцюбинський і занотував обидві назви до своєї записної книжки.

— Що ж,— і Грінченко з хитрою посмішкою погладив свою пишну бороду,— народ наш неписьменний. Часто він припускається неделікатності. Народ треба вчити, йому потрібна школа рідною мовою...

— Я теж вважаю,— і Коцюбинський захочав у кишеню записну книжку.

— Тут, певно, багато дичини,— промовив Грінченко.— Допіру зовсім низько пролетіли качки.

— Це крижні. Місцевість тут низька. Дичини сила.

— Цей повіт я мало знаю... Бачте, Михайле Михайловичу, коли ви не заперечуєте проти рідної школи, то не слід було вам виступати проти нашого проекту клопотання перед Державною думою. Щоб Дума дозволила українську мову в школах... Здається, знову пролетіли качки, чи то пак... крижні...

Коцюбинський раптом спинився. Чорні очі його вогко заблищали, і все обличчя порожевіло.

— Борисе Дмитровичу, я можу тільки повторити вам ще раз, що при теперішньому складі Державної думи нема ніякої надії на задоволення демократичних вимог українського народу. Хто поважає себе, той не звертатиметься з будь-якими проханнями до подібної інституції. Це принижує нас і не дає ніякої користі народові.

Вони пішли далі.

— Давно мені кортить,— сказав по паузі Грінченко,— зібрати всю народну термінологію з ботаніки, поки ця змога не втрачена назавжди, і видати такий народний словничок. Візьмімо квітки: в їх назви народ вклав і свою поезію. Мертва латинь кінець кінцем повинна буде поступитись місцем живій і прекрасній народній термінології.

— Підтримую, Борисе Дмитровичу. Потім можна було б видати народний словник з птахівництва.

— Теж потрібна й цікава річ,— відгукнувся той, нахилившись над криницею, щоб долонею зачерпнути холодної води.

До обіду, хоч, крім двох гостей, присутня була тільки Чикаленкова родичка, з'явилися приховані на всякий випадок пляшки з химерними іноземними етикетками.

Стара жінка розпитувала Грінченка про Київ, в якому давно не була. Він методично, в незмінно повільному темпі переживував і ковтав їжу, потім міркував ще хвилину-дві і лише по тому відповідав. Їв він небагато і зовсім не пив вина. Ще не любив, коли біля нього палили цигарки. Коцюбинський не раз протягом обіду наповнював свій келишок.

Грінченко пильно, хоч і непомітно для сусіда, приглядався до Михайла Михайловича і трохи дивувався: той мав непоганий апетит, охоче пив вино, хоч і був хворий на серце і шлунок.

Грінченкові були добре відомі чернігівські події. Він знав, що Коцюбинському довелось зазнати стільки прикростей, яких на його здоров'я було досить, щоб не встояти проти хандри, розпачу і повної байдужості до їжі. Він думав зустріти тут мізантропа, а насправді побачив інше...

Колись, років сім тому, в Києві, в Антоновича, будучи письменником з молодою ще славою, Коцюбинський взято засперечався з досить уже популярним Грінченком. Сперечалися довго, уперто про ідеали й шляхи українського народу, про обов'язки інтелігенції. Грінченко не забув про це. Щодалі з більшою тривогою приглядався він до свого давнього знайомого. І зовсім не здивувався, а тільки мовчки, сам про себе, образився глибоко, коли почув від приятелів, що Коцюбинський приписав журналу «Нова громада», в редакції якого був і він, Грінченко, безпросвітну відсталість, яку, на думку Коцюбинського, виявляють і критики з журналу, і редакція, і ще сказав, що з журналу несе чимсь запліснілим, непровітреним льохом... Цього він намагався не пам'ятати, щоб не будити давньої злості проти Коцюбинського, і не минав нагоди поіронізувати бодай з модного галстука Михайла Михайловича, називаючи його за очі українцем у європейській личині.

До маєтку Чикаленка Грінченко заїхав на якийсь день чи два і скоро мав продовжувати свою подорож. Ніякі вмовляння на нього не впливали: своїх намірів він ніколи не міняв.

Увечері обидва ходили ланами за парком. Михайло Михайлович тепер уже не бажав уникати розмови на злободенні теми. Він сам розпочав дискусію, розповівши про те, як він давав селянам читати Горького.

— Горький справляє на них сильне і глибоке враження.

Грінченко нахмурився.

— Це погано,— сердито зауважив він.

— Люди захоплюються письменником, та ще великим письменником, а вас, Борисе Дмитровичу, це обурює...

— Звичайно. Для даного випадку це зрозуміло, шановний мій добродію... Михайле Михайловичу...

— А для мене — ні. Цебто, я розумію, але не можу з вами погодитися.

— Ні, якраз ви, шановний мій добродію, не розумієте... Не розумієте, що Горький відповідає духові російського народу, а для українського, для нашого селянина-греккосія цей письменник непотрібний і, коли хочете, шановний мій добродію, шкідливий навіть. Можливо, російський народ і приведуть до перемоги люди, подібні до Павла, але на українському чорноземі, де все багатство в родючій землі, в запашних, як оці, луках,— тут важко собі уявити горьківського Павла. Для цього треба спочатку відірвати наш народ від його прадідівської землі. Треба забрати в нього землю...

— А хіба її ще не забрано?..

— Чекайте... Далі — треба привести нашого одвічного ратая, що віками опоетизовував свій труд, на чугунку, до верстата, а цього він сам не хоче, всупереч вашому Андрієві Волику...

— Ви, Борисе Дмитровичу, не бажаєте для України того, чого вже домоглися всі культурні, передові нації. Ви хочете, щоб колосальні багатства лежали собі невикористані в надрах України, щоб волами возили банатку й українку до портів Чорного моря, бо чугунка смердить?..

— Ех, шановний добродію,— розвів безпорадно руками Грінченко,— та ми не проти чугунки, але не їй дано

вести наш народ до кращої долі. М'яка поетична вдача українського ратая міняється, як тільки до рук йому потрапить шахтарський обушок, і зміна ця — на зле. І навіть мова наша в устах такої людини вже не та... І людина стає на шлях вірної загибелі.

— В чому ви це бачите?

— В розпусті цих людей, в деморалізації. Наш хлібороб сам знайде шляхи до своєї долі. І не сумнівайтеся, він не ступить на шлях насильства.

Михайло Михайлович згадав розправу вихвостівських куркулів над біднотою. Ось уже кілька років тягнеться ця справа по царських судах, і ніяк не знайдуть понівечені вихвостівські злидарі у царського суду свого права. Коцюбинському хотілось нагадати своєму опонентові ці ще не забуті епізоди, але хіба цим можна було його переконати?.. Грінченко сам знав про такі речі ще більше і раніше за інших. писав про це в своїх прекрасних повістях про село. І щоб покінчити з цим і повернутися до розпочатої теми, Михайло Михайлович промовив:

— Горький очолює зараз у літературі все, що є кращого, справді революційного.

Грінченко враз спинився. Він нахмурився, примружив очі і, зневажливо розтягуючи кожне слово, вимовив:

— Наша нація нещасна тому, що в ній обдаровані справжнім талантом саме такі люди, як ви. Вибачайте...

І він рвучко повернувся до будинку і незабаром зник у парку, не оглянувшись і разу.

Михайло Михайлович знав, що за кілька хвилин він відчує своє серце, яке примусить його поспішити до ліжка. І в ці хвилини він подумав про те, що Грінченко розсердився і пішов, бо сам уже розумів безглуздя своїх аргументів і тверджень, розумів, що не зможе далі в суперечці логічно захищати їх, але розумів і те, що все життя вони не наближались, а віддалялись один від одного.

Прикро й образливо було Коцюбинському. Відчув він, що знову прокинулося в ньому його невгамовне серце, з такими труднощами і такою дорогою ціною заспокоєне до цього. Хворе серце завжди тримало його в своїх путах. Воно примушувало пам'ятати про нього, пристосовуватись і карало жорстоко за неслухняність.

Не забув, як нещодавно довелося йому сперечатися досить гаряче в кабінеті чернігівського поліцмейстера. Він вимагав, лаявся, погрожував ославити поліцмейстера на всю Росію,— сам не пізнавав себе. І таки здобув перемогу над всесильним поліцаєм і домогся дозволу на читання однієї корисної для народу лекції. Два дні після того він не міг звестися з ліжка, стогнучи від болю. Серце карало його за непокірність.

«Ну, заспокойся, заспокойся»,— в думках промовляв він, притискаючи долоню до грудей, і повертався поволі до маетки.

Ледве рухаючись, він зайшов до великого будинку посеред парку, де йому відведено було покої, і, виснажений, упав на ліжко. Будинок був порожній. В десяти кімнатах він жив сам.

Уночі, не заплющивши очей і на хвилину, він прислухався до стривоженого серця і думав про те, що все життя він змушений пристосовуватись до нього і немов життя для нього.

А може, він помиляється? Може, він занадто закопався в свою самотність і не помічає справжнього життя? Може, помиляється він, влаштовуючи собі з панської ласки тут відпочинок?.. Ну що ж, він піде до людей і сам поговорить з ними...

Так настав ранок...

Коли прийшла економка, Коцюбинський довідався, що Грінченко виїхав ще вночі, щоб встигнути до нічного поїзда. Але він певніше за економку знав причину несподіваного виїзду гостя.

Того дня Коцюбинський не підводився з ліжка. По лікаря було далеко їхати, і Михайло Михайлович просив не турбуватися ним. Він завжди мав при собі на такий випадок краплі і після них лежав годинами мовчки, нерухомо, з заплющеними очима, немов у глибокому сні, хоч і не засинав. Тільки через два дні він зміг вийти з будинку.

До обіду він сидів у парку на ослоні. Не виходив у поле, хоч почував себе знову при силі, і не кликав своїх постійних супутників.

По обіді пішов на село. Була неділя, і село розважалося на вулиці. Він не бував ще тут. Цілих два тижні прожив у маетку і не приходив до людей. Почував на собі зацікавлені погляди. На Коцюбинського звертали

увагу, бо ще не знали його. Він пам'ятав ім'я селянина, в якого купив квіти. Ну що ж, піде спочатку до нього. Розпитав дорогу.

Ще здаля помітив, як люди через тин зазирають у двір знайомого йому селянина. Ті, що проходили поблизу, спинялися, заглядали туди й собі.

«Щось трапилось,— подумав Коцюбинський.— А може, в нього весілля?.. Ото якраз потрапив на свято й на люди... А проте ще далеко до весільних місяців».

Здаля приглянувся до хати. Маленька, об одним вікні на вулицю, кособока, вона була підперта двома сохами, а збита набакир стріха була обсмикана.

Більш ні до чого не встиг придивитись, бо спинився якраз біля воріт, серед немало здивованих його появою людей. Він відсунув планицю, що правила за ворота, і спинився вражений. У дворі на призьбі сидів знайомий селянин все в тих же вузьких полотняних штанах і перелякано затуляв обличчя руками. Урядник стояв біля нього і бив навідліг селянина по обличчю. Тут же метушилась вагітна жінка і, не перестаючи, вигукувала:

— А боже ж мій!.. А людоньки!.. Що ж це буде з нами!..

А коли раптом побачила по-панському вдягненого чоловіка, залементувала дужче. Коцюбинський кинувся був обороняти знайомого, але урядник, стурбований появою пана, якого він зустрічав у маєтку, сам покинув знущання. Він побачив розгніване і люте в цю хвилину обличчя Коцюбинського, виструнчився і, певне, вважаючи його через вуса за офіцера, доповів:

— Казну обманює, ваше благородіє...

Вражений Коцюбинський оглянувся на людей, що за ним і собі зайшли до двору. Хтось із юрби пояснив йому:

— У дядька за недоїмку вчора ялівку забрано і розписку дано, що недоїмки сплатив. А корова ніч перестояла у волості та й дуба дала. Мабуть, проковтнула щось через недогляд. Так старшина наказав урядникові одібрати назад розписку!

— Людоньки, рятуйте!..— знову заголосила жінка.

— Ваше благородіє,— гарячився урядник,— за збиток казні хтось повинен одвічати...

— Суд розбере,— похмуро і з тихою злістю відповів Михайло Михайлович.— А про вас я доповідатиму де слід за бійку.— І поволі пішов.

Ідучи з двору, почував, як знову стривожилось його серце.

І довго ще чув дедалі глухіше розпачливе жіноче голосіння: «А людоньки-и-и!.. А що ж тепереньки бу-у-де?..»

Того ж дня Коцюбинський склав речі і вже зібрався був замовляти коней. Відпочинок втратив для нього свою принадду. Раптом розчинилися двері і з шумом увійшов сам Чикаленко.

— Не сподівалися?..— загукав з порога і, не випускаючи руки Коцюбинського, повів його через парк до своїх покоїв.

І Михайлові Михайловичу довелося відмовитись від свого наміру: він вирішив, що залишається в Чикаленка аж до кінця місяця і навіть більше — разом з господарем побуває в довколишніх повітах.

Бракувало тільки грошей. Він написав дружині до Чернігова, щоб вислала карбованців з десять. Щодо грошей, то хоч і був він акуратний та ощадливий, але ніколи не мав їх досить на свої навіть найперші потреби.

Чудесною була подорож степом кілометрів за двадцять до одного сліпого дивака-пана... Їхали фаетоном.

Навколо дозрівали неосяжні ниви. Неначе в глибокій задумі, хилився налитий колос. Щось обмірковував дорогою Чикаленко. Він мовчав.

Чикаленко полюбляв бравувати своїм демократизмом і любов'ю до українського селянства. Фінансував київську газету «Рада» і був одним з її редакторів. До маєтку тільки наїздив, більше жив у Києві. До того ж мав ще один маєток на Херсонщині.

У Києві Чикаленко мав знайомства серед інтелігенції різних відтінків. Був одним з організаторів Товариства допомоги науці і штуці і любив, щоб говорили про нього як про мецената.

Тепер він хотів показати Коцюбинському свого загадкового сусіда, про якого вже й раніш було між ними немало розмов.

Поміщик Красовський зустрів гостей, стоячи на ганку з довгою палицею в руках, без кашкета і піджака. Він здалека простягав їм руку. Красовський був сліпий. Прозорий погляд його відкритих очей був звернений

кудись над їхніми головами, і складалось враження, що Красовський бачить. Та це лише здавалося: три роки тому він втратив зір і — назавжди. Коцюбинському було неприємно бачити сліпу людину, бо в нього самого в Чернігові залишалася сліпа мати.

Всі троє пройшли до вітальні.

— Все по-старому? — питався Чикаленко. Тут він провадив розмову, а Коцюбинський лиш зацікавлено слухав.

— По-старому, як раніш, дорогий.— І Красовський сумно хитав сивою головою. Вітер крізь відкрите вікно ворушив його розкішну сиву чуприну, і коли б не застигли очі, він здавався б вродливим.

— Біблію читаєте?

— Апокаліпсис,— виправив Чикаленка господар,— апокаліпсис слухаю щоночі, дорогий мій... Але — нещастя... Никифор, лакей мій, зовсім спився... Нового лакея знайшли, молодого,— цей читає тепер, та вже не те... Никифор сам вірив у все, що читав. Він для себе читав, а я слухав. А цей для мене читає — без розуміння і віри. Немає в нього, дорогий мій, того почуття, що дає насолоду від читання. Важко тепер мені ночами. Перериваю читання і годинами сиджу мовчки, без слова й руху.

Чикаленко почав розповідати про виконані ним у Києві доручення Красовського. Сам старий від того часу, як осліп, не виїздив з маєтку навіть на кілька годин. Родина покинула його й виїхала до столиці. Нервові люди боялись ночувати в одному будинку з ним. Його безсонні ночі, що минали за голосним читанням апокаліпсиса, і його не зрозумілі нікому, майже істеричні вигуки по ночах наводили жах на родичів, і вони бували в нього тільки вдень. Він спав раз на добу — з ранку до обіду.

Принесли легкої закуски, фруктів і охолодженого вина. Чикаленко їв, запивав вином і одночасно розповідав безперестану. Було помітно, що Красовський слухав його з увагою. Вразливе обличчя сліпого безперервно реагувало на всі новини. Він то всміхався, то насторожувався і немов завмирав, то кивав головою, стверджуючи почуте, розкривав захоплено рота і розтягав у сторони за давньою звичкою свої пишні світлі вуса. При цьому очі його немов дивились над головами присутніх,

на стіни, з яких давно вже родичі познімали й повивозили картини, і там, на вицвілих шпалерах, залишилися тільки темні тіні та гвіздки. Взагалі за родичами попливло все багатство Красовського, і в маєтку давно не водилося золота, хіба що золоті рибки в акваріумі на веранді.

Потім, після вина й закуски, Чикаленко, що таки неабияк розпарився на сонці в дорозі, попросився відпочити. Коцюбинський зайшов у сад, що здався йому великим і привабливим.

Сад і справді був цікавий і, на великий подив Михайла Михайловича, повен квітів. Для кого зберігається і впорядковується цей чудовий куток?— запитував себе Михайло Михайлович. І незабаром побачив старого садівника, що порався біля грядок з квітами. Коцюбинський пішов просто до нього.

Старий працював у Красовських ще з молодих літ. Коцюбинський довідався, що від пана є наказ ретельно доглядати за садом, пильнувати дерева і особливо квіти. За пановим наказом були збудовані великі теплиці, де вирощувались не знані в цих краях рослини. Пан хотів, щоб про його квіти була слава по всіх довколишніх повітах. Так пояснив панську примху садівник.

— А чи господар любив квіти і сад, коли мав зір?

— Ні, пане,— відповів садівник,— не любив ніколи. Найменшої прихильності до них не мав. Навпаки, він не раз умовляв стару пані, яка зараз у Петербурзі, щоб вона звільнила мене з роботи, бо садівник їм, мовляв, непотрібний. Але пані не погоджувалась. А тепер пан викаликає мене щодня і розпитується про квіти. Він навіть пам'ятає назви найцікавіших сортів і часто дарує їх своїм знайомим, що приїждять до нього, або розсилає іменні букети по сусідах-поміщиках. У пана багато примх...

Але то були не примхи. Коцюбинський уже збагнув сліпого пана. Квітами він приваблював до себе людей, що їх хотів чути коло себе якнайчастіше. Від гостей він довідувався про все, що знали і про що чули вони.

Михайло Михайлович не сказав про свої думки балакучому садівникові. Почастувавши його цигарками, він запитав:

— Як він позбувся зору?

— Від переживань. Кожен на його місці захворів би. Коли в дев'ятсот п'ятому пішли непорядки по селах, по-

чав народ бунтувати, то панову економію палили чотири рази. Двічі мало не згорів сам Красовський — його врятувала челядь. Вчетверте, як підпалили стайні з кровними орловськими рисаками та комори з пшеницею, то вранці пана одвезли до лікарні. Казали, що він став несповна розуму. Та, мабуть, брехали: повернувся він при розумі, але темний, до очей якась вода підпливла й заступила йому світ. То вже куди не возили — і по лікарнях, і по монастирях, — не зарадило. Від тих часів і не спить ночами. Кажуть люди, які біля нього прислужують, що це він маєток стереже...

Коцюбинський не міг нічого відповісти. За давно виробленою звичкою він уже в думках вникав у внутрішній світ старого і, здавалося йому, розумів до кінця цю людину. Тепер йому зрозуміло, чому не спить по ночах Красовський: боїться, що прийдуть мужики і знову підпалять маєток і сплять його самого. Сидячи в кріслі і слухаючи апокаліпсис, він, певне, ловить кожен звук ночі, кожен крок поблизу, і жах проймає його, коли він не розпізнає, кому належать несподівані кроки...

Подякувавши садівникові, що з радістю показав йому своє квіткове царство, пішов поблукати садом. Думки про Красовського не покидали його. Треба було трохи розвіятись. Коцюбинський вирішив вийти з саду в поле, оглянути місцевість. Та, на великий свій подив, йому не пощастило вийти: скрізь був високий паркан з набитими вгорі цвяхами, що грізно стирчали вгору. Але ж мала десь бути хвіртка...

Він пішов попід парканом, шукаючи виходу. Продираючись крізь чагарник у глухому кутку саду, раптом почув притишене гарчання псів. Схоже було, що вони пожирали якусь їжу і, давлячись шматками, глухо гарчали. Михайло Михайлович хотів повернути вбік, але цікавість перемогла. Він пройшов ще кілька кроків уперед, до останніх кущів глоду і бузини. Обережно розгорнув руками густі гілки і спинився вражений.

За кілька кроків перед ним, у невеличкій, але високій загорожі, стояв пан Красовський серед зграї великих зголоднілих псів. Лакей тримав високо на плечі лозового кошика і подавав панові шматки сирого м'яса і кістки: Красовський спритно намацував шматки і розкидав на різні боки. З десяток псів, кожен з яких був не

менший за середнього вовка, підстрибували за шматком, гризлись і хапали один одного за горлянку; відскочивши набік, давились м'ясом і потім знову скажено кидалися в гурт.

На піднятому обличчі Красовського, осяяному сонцем, грала усмішка. Коцюбинський пустив з рук гілки чагарника, і видовище зникло. Тільки глуха метушня і гарчання псів переслідували його. Треба було знайти Чикаленка й їхати швидше з цієї божевільні. Біля газонів його спинив садівник.

— Якщо, пане, залишитесь тут ночувати, то — щоб знали — уночі краще не виходити з будинку.

— А то чому?

— В садибу випускають псів. То гірше за вовків.

— Розумію... дякую...

І Михайло Михайлович пішов до веранди. Але Чикаленка в домі не знайшов. Той уже прокинувся і виїшов собі поблукати по садибі. Михайло Михайлович трохи почекав його і поволі пішов на розшуки.

Йому не пощастило: він знайшов Чикаленка, коли той розмовляв з Красовським на лаві в саду.

— Спека минула, нам би слід їхати, — сказав Коцюбинський.

Чикаленко на знак згоди тільки мовчки кивнув головою, щоб не спляти Красовського, що, певне, не почув Коцюбинського і говорив собі далі:

— Іоанн Богослов на острові Патмосі бачив чудесні марева, в яких повинні ми вбачати божественне начало, руку провидіння, що підняла завісу над історією, по якій дано людству плутатися тисячоліттями. Ніхто не знає — сьогодні, чи завтра, чи через тисячу літ почнеться нова ера, яку в апокаліпсисі і названо царством Христа. А перед цим буде вік темноти і бунтарства людського духу. Хто доведе, що вік цей не розпочався?.. І в чому сьогодні наш порятунок? Розум людський сьогодні неспокійний і борсається між абсолютною покорою і сатанинським повстанням. Коли ж ждати загибелі — вдень чи вночі, коли спить дух ста сорока чотирьох тисяч людей, мічених Христовою печаткою? Ніхто не знає, ніхто не скаже... — Він на одну мить спинився.

Михайло Михайлович багатозначно глянув на Чикаленка, і вони, не чекаючи кінця мови Красовського, по-

чали прощатись. Красовський стривожився, заметушився, але затримувати не зважився.

— Надходить вечір, пора,— промовив Михайло Михайлович і пошкодував, що сказав: він помітив, як раптом притих Красовський. При згадці про вечір з обличчя його зникла усмішка і на нього лягли тіні суму й покори.

Біля фаетона Михайла Михайловича чекав садівник з букетом чудових, рідкісних у цих краях, квітів.

— Що це?— запитав Чикаленко.

— Це,— Коцюбинський хвилину подумав і з притиском на кожному слові продовжував,— поміщика Красовського химера...

Але фаетон уже їхав рівною вкоченою дорогою, і вечір перетинав їм шлях.

Обидва мовчали. Ще не розвіялись важкі враження сумної гостини.

Хотілося Михайлові Михайловичу висловити Чикаленкові думку, що все не покидала його: отже, поміщик Красовський уже не вірить людям і тому боронити своє життя довіряє тільки звірам. Але не сказав цього Коцюбинський, бо хоч у бурхливі роки Чикаленка й не палили селяни, але хто знає, як він зумів тоді врятувати своє майно і життя.

З півдороги проїхали риссю, потім коні пішли повільно ступою. В темряві обабіч дороги лисніли мовчазні ниви, зрідка кашляв кучер та часом кричав спросоння сполоханий перепел.

Чикаленко всю дорогу над чимсь міркував і нарешті промовив:

— Непокоїть мене «Рада».

— А що саме?

— Інтриги навколо газети, недовір'я до неї, нападки... Я розумію — партійна боротьба! Але ж «Рада» ніколи не була вузькопартійною газетою. Ми даємо притулок усім українцям, та до нас ідуть далеко не всі, не всі прагнуть співробітництва з нами. А хіба публіка цього не відчуває? І вона теж починає з недовірою ставитись до нас, та ви й самі це знаєте.

Коцюбинський слухав мовчки. Чикаленко продовжував:

— Та як інакше публіці дивитися на нас, коли

найпопулярніші люди, в авторитет яких вона вірить, покидають нас, не хочуть працювати з нами...

В темряві не було видно його обличчя, та Коцюбинському здавалось, що воно злегка всміхається, запобігливо і трохи по-лакейському, щоб схилити його на свій бік. Натяк Чикаленка на «когось», хто кидає їх, Коцюбинський відразу зрозумів, та той і не думав особливо маскувати зміст своїх думок.

— Ось і ви, Михайле Михайловичу, обминаєте нас. Все обіцяєте і слова свого не додержуєте...

— Що я можу зробити?

— Багато, дуже багато. Коли б читач у нашій газеті бачив ваше ім'я, він з більшим довір'ям ставився б до нас. Ви вперто не хочете нам нічого давати. Свого часу ми пропонували вам стати за редактора — ви відмовились...

— Але ж моє редагування вашої газети тільки завдало б шкоди її лояльності. До того ж, я не міг покинути роботи в земстві, якщо ви пам'ятаєте.

— Чудово пам'ятаю — це не так давно було. Ви поставили питання так: коли статистичне бюро чернігівського земства, де ви працюєте, буде ліквідоване, то ви тоді зможете погодитись на нашу пропозицію... Коли ж ні — то не погодитесь... Статбюро при губернському земстві не було ліквідоване, і ми залишились без вас. Але ж, Михайле Михайловичу, прошу вас не гніватися, хіба ж ви з належною пошаною поставились до нашої пропозиції, коли відразу ж у своїх умовах віддали перевагу роботі в земстві, яка вам — пам'ятаю ваші ж слова — давно вже остобісіла. Та ми не пам'ятаємо про це. Зараз ми хочемо, щоб ви друкувались у нас, щоб люди бачили, що ви не проти нас.

Коцюбинський був Чикаленковим гостем, і з боку господаря було не зовсім тактовно викликати його на подібні розмови. Але не про це думав Коцюбинський. Його давно вже тривожило інше. Він і справді не бажав виступати у «Раді» і в деяких київських журналах. Але тут працювали люди, серед яких були й такі, з якими він був зв'язаний давнім знайомством і спільною роботою в минулому. Здається, вони мали право цікавитись ним.

— Але ж, розумієте, — відповідав Михайло Михай-

лович,— умови мого життя не дають мені змоги працювати... Де ж узяти часу для творчої праці?

Так писав він і в своїх листах до цих людей. Але в Чикаленка, певне, все було заздалегідь обмірковано.

— Часу, звичайно, вам бракує — в цьому ми не сумніваємось. Але ж за останні два роки ви дещо написали і друкували в різних органах — від галицьких до петербурзьких. Могли б написати й для нас, адже ми й територіально ближчі до вас...

Та Коцюбинський мовчав, і Чикаленко боячись, щоб він не образився і не сказав нічого різкого, що потім негарно позначилось би на їх стосунках, дипломатично перейшов на інше.

Так і залишилась ця розмова недокінченою.

З долини раптом постала темна громада дерев, і крізь гущавину парку виблиснули вогні садиби.

Внизу долина, всіяна вогнями, потопає в піснях. Тут не село, а просто величезна долина, оточена горами й перелісками. Посередині, внизу, криничка з каплицею. А довкола людний ярмарок, що миготить і блимає сотнями великих і малесеньких вогнів. Цієї темної ночі видно тільки вогні. Люди порозкладали багаття на ніч, і кожне село стоїть біля своїх вогнищ і співає своїх пісень. Вся долина немов змагається.

А довкола — ні подиху вітру, ні хмаринки.

Парубок-візник, що збирається везти його на ярмарок, теж на хвилину затих і теж дивиться вниз, оглядає знайому йому картину. Мовчать обидва.

Власне, він не думає чогось купувати на ярмарку. Йому нічого не треба, та й грошей немає. З пошти чомусь і досі нема повідомлення про гроші. Ярмарок цікавить його своїми традиціями і народними звичаями, що їх можна побачити тут, біля криниці.

Щоб не нудьгувати в останні дні, треба було кудись подорожувати. Цікавий ярмарок на Лубенщині — це чудова нагода для розваги. І, очевидно, не доведеться шкодувати.

— А то що? — схвильовано запитує він парубка, побачивши вдалині повільну ріку вогнів.

— То воли... Їх ведуть напувати, а на роги наліпили свічок. Такий звичай — цієї ночі воли з свічками.

— Ходімо, ходімо...

І вони поспішають вниз — між люди й вогні.

Та не так легко перейти ярмарок, де вирують поночі людські хвилі, перетинають дорогу поснулі на землі ярмарчани і сплітаються неугамовні людські течії. Раз у раз натикаються на людей. Іноді їх просять до гурту біля вогнищ. Якийсь дядько, що добре поярмаркував, чіпляється до Коцюбинського і не кидає його, поки Михайло Михайлович не погоджується під одною яткою випити разом з ним бодай меду, якщо пан не охочий до горілки.

Коцюбинський радіє, що візник пішов разом з ним по ярмарку, бо сам він, певне, заплутувався б тут між людьми, волами, збіжжям і крихкими гончарними виробами. Та й парубок сам по собі приємний — високий, чорнявий, з глибокими, в тінях, очима, ще й маленькими чорними вусами. Веселий на вдачу і говіркий. Михайло Михайлович уже почастував його смородиновою з перцем...

В каплиці над криницею правлять позмінно без перери попи. Важко було протовпитись усередину, та й не цього хотілося обом. Ледве визволилися з натовпу молільників і пірнули знову в пісню і вогнища. Воли повільно повертають голови з свічками на рогах — і море вогників мерехтить і перепліскується, як у казці.

Його провідник часто вітається з людьми. У нього тут сила знайомих. Люди з далеких-далеких сіл виявляються раптом його знайомими. Обіймаються, цілуються, частують один одного і знову цілуються.

Біля одного гурту Михайло Михайлович спиняється. Він довго стоїть тут і слухає пісень. Таких ще не доводилось чути.

Ось і весь гурт втихає і чути тільки чистий тремтливий голос одної старої жінки:

Над морем глибоким
Стоїть терем високий,
Ой там стоїть липа,
Золотом обвита,
А шовком перевита.
А в тім теремі
Марусенька русу косу чеше,
Прийшов до неї
Батенько її:
— Відчини, донечко,

— Ні, не відчиню,
Буйного вітру боюся,
Бо вітер косу розмете,
А сонце личенько спече...

Потім вона стихає. А за хвилину гурт тихо розпочинає нової.

В задумі Михайло Михайлович іде далі. Пісні його розчулили. Він не помічає, як на сході блідне виднокруг і поволі, тихо в'януть потомлені зірки. Блукають поміж гуртів. Щоправда, парубок немов підбився. Отакої!.. Це через численні зустрічі із знайомими ярмарчанами!.. Який кремезний козарлюга, а й він таки начастувався, набік точиться... А проте він намагався перемогти хміль і не відстає. Тільки робиться балакучішим.

Вони йдуть до знайомої ятки, щоб нарешті відпочити трохи перед від'їздом.

— Мене пів-ярмарку знає, все добрі знайомі,— хвалиться парубок.— У повіті куди не заїду, в село чи хутір, так усі до себе тягнуть... Тільки б душа хотіла гуляти!.. Ніхто для мене нічого не шкодує. Ну і я, сказати, для народу в силах багато зробити. В городі коли хто буває абощо, то вже я йому завжди знайду людину, яка в усьому зарадить. Ночувати до мене їздять. Кожної ночі хтось буває. І не родичі, не приятелі, а просто добрі люди, знайомі... вип'ємо, набалакаємось...

У ятці Коцюбинському приготовлено дерев'яний тапчан. Парубок ставить один біля одного два ослони і розташовується на них. Поки Михайло Михайлович, зворушений усім тим, що бачив і чув, не спить, парубок продовжує розповідати:

— На селі я бажаний гість у дядьків. А в місті — вони мої гості. Навезуть ото мені гостинців усяких. Але мені вони без діла. У мене все є, і нічого мені не треба.

За тонкою стіною хазяїн стиха лається з жінкою. Власне, в його лайці немає нічого злого: просто в нього така звичка, щоб трохи щодня лаяти жінку і щоб чути від неї лагідну відповідь.

Надворі добре розвидняється, хоч до сходу сонця ще далеко. Ярмарковий нічний гамір не вгамовується. Але він не заважає. Приемна втома опановує м'язи, все тіло, і легка дрімота повиває мозок.

— Все в мене є, і живу я добре, бо маю голову на плечах добру, а не тільки коні, щоб звощикувати. Мене

один приятель одрекомендував, і тепер я маю ще вигіднішу роботу, хоч не кидаю й ізвозу.

«Ну, ну, цікаво, що він там ще вміє робити?» А очі склепилися приємно так, і не хочеться ворушити жодним м'язом.

— Одрекомендував мене знайомий — і зразу на вісімнадцять карбованців у місяць. А після одного діла десятку набавили. Двадцять вісім карбованців — це ж заробіток!..

«Так, так... Яка ж, пак, у нього робота? Цікаво, але нехай закінчує. Пора...»

— Та й роботи, власне, ніякої... Шитається, що я в поліції роблю, вроді як тайним агентом, щоб політику висліджувати. Ну, яка ж це робота!.. Наслухаєшся чого від людей, а потім ідеш і слово в слово перекажеш. І за це — цілих двадцять вісім карбованців. Хіба не повезло!..

«Що він верзе? Тайний агент? І навіть жалування дістає!»

Михайло Михайлович зводиться на лікоть: може, це приверзлося? А парубок, уже засинаючи, ледве ворушить язиком:

— На екс-про-прі-і-ацію підбив п'ятьох м...молодчиків... Пошту грабували. Ну, й зловили... всю компанію. Сам начальник відділення викликав... руку тиснув і благодарність. «Молодець!.. Герой!..» Просив студентів і революціонерів у повіті висліджувати.

Останніх слів Коцюбинський не слухає. Він підхоплюється з тапчана й квапливо взувається. Потім іде до ванькира й розраховується. Здивований господар не встигає навіть нічого розпитатись.

Коцюбинський покидає ятку. На хвилину спиняється.

Рожевіє на сході небо. Ярмарок гомонить. Але пісні стихли і вогні погасли. Легким ранковим вітром змело, як прозорий туман, чарівну казку цієї ночі.

Він застібає пальто на всі гудзики і швидким кроком іде серед людського гурту.

Через два дні швидкий поїзд забрав його з кононівських ланів і лук. Прощайте, сонячні ниви, василькові стежки і жайворонкові дифірамби сонцю... І вірні супутники щоденних дитячо-казкових подорожей серед полів — білі пухнасті пси!..

Місто жде!

Минуло всього кілька днів після його відпочинку в Коннівці, як прийшла страхітлива звістка: Ольгу арештували знову. На цей раз їй загрожувало довготермінове заслання, можливо, каторга. Треба було рятувати сестру з київської тюрми.

Треба було знайти потрібних людей, умовляти, просити. За всяку ціну слід було домогтися звільнення Ольги з тюрми, бодай на поруки під грошову заставу. Віра Устимівна терміново побувала в Києві. В роки своєї молодості вона й сама сиділа в чернігівській тюрмі за революційну діяльність і тепер, звичайно, не тільки щиро співчувала Ользі, але й глибоко боліла душею за свою зовицю.

Вірі Устимівні пощастило умовити Леонтовича. Він погоджувався позичити потрібні для звільнення Ольги три тисячі карбованців під закладну будинку.

Михайлу Михайловичу довелося заради оформлення закладної так само терміново виїхати до Ромодана. Все було зроблено для того, щоб звільнити Ольгу з тюрми знову, як і минулого разу, під ще більшу заставу. Але це було не головне.

Ользі минуло тридцять один рік. Не діставши в юні роки доброї освіти, вона деякий час вчилася в кравецькій майстерні в Вінниці. По смерті батька увесь тягар великої сім'ї мусив узяти на себе Михайло Михайлович, хоч і не мав сталої посади, а до того ж з учнівських років був ще під негласним наглядом поліції. Звичайно, він не мав змоги вчити сестру в гімназії і з гіркотою в душі погодився, щоб десятирічну дівчинку було влаштовано ученицею до кравецької майстерні. Зате згодом він перший западив у її душі прагнення до боротьби за правду. І скільки потім він давав їй заборонених книжок, скільки вони прочитали їх разом.

І коли в двадцять років Ольга склала іспит у Київській приватній гімназії і стала народною вчителькою, вона вже була переконаною революціонеркою. Поширення нелегальної літератури, агітація серед народу, секретні явки, заплутування своїх слідів, арешти, тюремні камери — ось чим стало її життя. Михайло Михайлович ніколи не забував про те, яку роль він сам відіграв у долі своєї сміливої і завзятої на вдачу сестри, від якої він

був старший на цілих тринадцять років. І він не вагався аніскільки, коли треба було їй допомогти в тяжких випадках.

Він зважився ради визволення Ольги і на нову, велику позичку, хоч його будинок і садиба вже не могли покрити його борги. Нерозв'язаним залишалось головне: майбутнє Ольги. І Михайло Михайлович, і Віра Устимівна були певні, що Ольга ніколи не покине підпільної роботи. В цьому був сенс її життя. Отже, вона повинна була зникнути з очей поліції, цебто перейти на нелегальне проживання під чужим ім'ям. Потрібен був чужий паспорт. Над цим до болю в голові думав Коцюбинський і в поїзді, і на пароплаві, повертаючись до Чернігова.

І навіть тиша в передпокої свого дому зустріла його тривогою. Поставив долі невеличкий саквояж і, в напівтемряві намацавши гачок, повісив пальто. Ніхто не вийшов зустріти його, як це було щоразу, з радісними вигуками, сміхом і поцілунками. Щоправда, він виїздив на якихось чотири дні, але всі ж знали, яка справа примусила його до подорожі. Може, не одержали його телеграми... Але усім відомо, коли приходять пароплави до Чернігова, і хіба не слід ждати його щодня, щоднини?

А проте, як це не спало йому на думку відразу? Всі, напевне, в садку. Хто ж у таку спеку сидітиме в хаті... А діти, мабуть, десь на вулиці.

Стомлено сів у крісло і, невесело думаючи про щось, механічно дістав хусточку і витер поголену голову. Треба вийти в садок і розшукати дружину, матір. Він нахилився до вікна і раптом побачив на ослоні біля клумби з красолями Віру Устимівну і матір. Не чути було, про що вони розмовляли. Дружина поклала на плече Гликерії Максимівни голову і, певне, плакала.

Хтось увійшов до кімнати. Хатня робітниця. Голосно і здивовано привіталась.

— Ну як тут без мене? Все гаразд?

Вона не засміялась, як завжди, а відповіла стиха, зніяковіло. Потім, зрозумівши, що його приїзду ніхто не помітив, поспішила в садок до господарів доповісти.

Мати увійшла і довго обіймала його. Вона, як і в дитинстві, любила свого Мусіньку. І, ніби відірвавшись від якоїсь болісної думки, згадала:

— Ти побачився, з ким було треба? Я так перехвилювалась...

Її невидущі очі були спрямовані на нього, ніби вони могли прочитати все на його обличчі. За нею стояла Віра Устимівна. Вона уже встигла опанувати себе і зовні була спокійна.

Михайло Михайлович коротко розповів про все, чого пощастило домогтися.

У цій сім'ї так часто збурювали спокій раптові події, що тут навчилися розуміти одне одного з півслова, часом з одного жесту. І сліпа Гликерія Максимівна, відчувши тільки їй одній ясні інтонації в голосі улюбленого сина, зрозуміла, що він сказав їй не все та й не скаже, бо існують справи, які він звіряє тільки дружині. І стара мати, ледь-ледь торкаючись пальцями простягнутої руки стін і одвірків, вийшла з кімнати. Мусінька повинен поговорити з Вірою. Існувало щось таке, чого він сам, без неї, не зважувався ніколи вирішувати.

Гликерія Максимівна спинилася на веранді. Вхопилася за дерев'яний стовп і на хвилину застигла на місці. Невже їх сім'я приречена на страждання і немає жодного просвітку? Чому був такий нещасливий її чоловік, чому сина її з юнацьких років переслідують поліція, а дочку раз у раз завдають до в'язниці, судять... Чому друга її дочка безнадійно хворіє на легені, а сама вона, їхня мати, стільки років уже сліпа...

Хтось біжить до неї. Ну, звичайно, Юрась. Пригорнувсь, веде до лавки, що в затінку під вишнею. Вона сіла в холодку. Про що говорять зараз, зачинившись, її син і невістка? Їм не слід заважати. Вони знайдуть те, що треба... Юрась іде до хати. Він щось гукає, і йому відповідають лункі дитячі голоси в далекому кутку, за кущами смородини і агрусу. Це її онуки. Їх четверо в цьому домі. Двоє хлопчиків і двоє дівчаток. Вона часто мріє і молиться, щоб хоч у їх житті, коли вони повиростають, не було цієї незрозумілої їй приреченості, що обов'язково приносить їм усім стільки муки... Але як же буде з Ольгою? Невже її пошлють на заслання? Боже, чому немає Ліді? Вона не чує її з самого ранку... Що діється з нею останніми днями?..

Легке літне пальто і саквояж Михайло Михайлович залишив у передпокої. У своїй робочій кімнаті скинув піджак, відстебнув краватку. Віра Устимівна чекала, що

він почне докладно розповідати про свою подорож, але Коцюбинський, обриваючи плин якихось своїх думок, раптом спитав:

— Я не бачу вдома Ліді...

— Вона пішла ще до обід і досі не повернулася.

— Як себе почуває?

— Якась дивна стала з того дня, відколи ти поїхав, замкнена. Зникне раптом — і ми не знаємо, де вона. Її щось гнітить.

— Те, що й усіх нас.

— Ти так думаєш?

— Не певен, але можливо. Проте в неї надто багато причин для цього. Вона чудово розуміє, що хвороба її невігойна і що ніяких ясних перспектив у житті вона не має. Яке в неї може бути особисте щастя?

— Ти не все сказав про Ольгу.

Михайло Михайлович, що досі швидко ходив по кабінету, втомлено сів у крісло.

— Я нічого не можу сказати певного про головне.

— Паспорт?

— Так. Я безсилий дістати для неї паспорт. Про гроші домовились. Але їй треба бодай тимчасово виїхати за кордон, щоб остаточно замести за собою сліди. Потрібен паспорт на чуже ім'я.

— В Чернігові ми цього не зробимо.

— Їй загрожує каторга.— Він підхопився знову й метався по кабінету.— Я тільки знаю, що перший штовхнув Ольгу на цей шлях. Хто ж, як не я, мусить відповідати перед своєю совістю за її долю? Ні, ні, ти не вважай, що я шкодую. Зовсім ні. Зрозумій мене правильно... Але зараз — паспорт. Без нього вона загине.

Віра Устимівна сумно похитала головою:

— Який тяжкий рік для всіх нас!

Ні, вони не могли дати собі ради в тій безвиході, в якій раптом опинились. Віра Устимівна перша зрозуміла це.

— Ти втомився з дороги, і краще буде, коли ти відпочинеш до вечора. Сьогодні ми ще нічого з тобою не можемо знайти. Але мине кілька днів, і... Та, власне, й Ольга ще в тюрмі. Треба спитатись і в неї, це насамперед...

— Гроші будуть внесені негайно, і її відразу звільнять. Мені обіцяли.

Леонід Смілянський. Фото 1930 р.

Л.СМІЛЯНСЬКИЙ

Зустрічі

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК

Обкладинка роману «Зустрічі». (Київ, 1936).

Натомлений дорогою і спекою, він устиг передрімати годину до вечора. Віру Устимівну застав у саду з сапкою. Вони посідали на лавці. Оглянувшись по сторонах, дружина стиха і невпевнено сказала:

— Можливо, знайшлася б якась молода жінка, що погодилася б продати свій паспорт.

Михайло Михайлович, очевидно, ще раніш думав про подібні речі.

— Яка жінка чи дівчина в такому віці, як наша Ольга, згодиться позбутись паспорта? Вона ж втратить усі перспективи бодай на задовільне особисте життя. Не зможе знайти добру роботу, ані виїхати нікуди. Навіть одружитись і мати свою сім'ю вона не зможе ніколи... А саме її ім'я уже належатиме комусь іншому.

— Вона може заявити, що загубила, і їй видадуть новий.

— Ну що ж, тоді поліція шукатиме її паспорт по всій державі і, зрештою, може знайти того, хто скористався чужим документом. Такий паспорт нічого не вартий.

Михайло Михайлович підвівся, щоб одягнутись на прогулянку.

— Так довго немає Ліди.

— Іноді вона повертається тільки смерком. Ми вже звикли до цього.

— Ти не підеш зі мною?

Віра Устимівна вже нахилилась з сапкою над клумбою і звідти відповіла:

— Сьогодні — ні. Так багато клопоту по хаті...

Вона дуже рідко прогулювалася з Михайлом Михайловичем через брак вільного часу.

Трохи зсутулившись — останнім часом інакше він уже не ходив, — поволі рушив на Болдину гору.

Можна було зайти до приятелів. Але чи будуть йому щиро раді? У нього ж заарештовано сестру!.. Про це ніяк не можуть наговоритись вороги, і про це ж тепер шепчуться приятелі. Можливо, його й самого зв'яжуть з яким-нибудь політичним процесом, якщо вважатимуть це за потрібне. Він не піде до них; зрештою, він зустрине їх завтра на роботі або в «Просвіті»... Марина ще не приїхала.

Так, губернаторові легко знайти факти проти нього. Губернська канцелярія, безперечно, вже має повідомлення

від жандармського управління про арешт Ольги Коцюбинської, рідної сестри малоросійського письменника і неблагоннадійного громадського діяча.

Тепер, звичайно, легко можуть бути знайдені причіпки до його роботи в статбюро і легко буде начальству спровокувати потрібні конфлікти... Тепер можуть примусити завідувача статбюро губернського земства Коцюбинського подати заяву про звільнення...

Посаду в Чернігові знайти було важко. Виїхати звідси?... Але куди? Де тепер знайдеш хоч трохи пристойну посаду? Леонтович пропонує влаштувати його через одного родича в Петербурзі, при якомусь міністерстві. Ні, дуже вдячний!... На державну роботу він більше не піде... А проте його ще не звільняють. Так просто... неспокійні думки. А добре було б покинути нарешті Чернігів, утекти звідси назавжди. Та щоб кудись на південь, до улюбленого моря і сонця!..

Почало сутеніти, коли він ступив на стежку під старезними липами Болдиної гори. Недалеко від нього, за грубими стовбурами дерев, повільно пройшла мовчазна, у глибокій задумі постаць. Він звернув на неї увагу, коли постаць уже обминула його, і, здивований, спинився. Це була Лідія. Занурившись у свої думки, вона не побачила в вечірньому присмерку брата і пішла до міста, не обертаючись. Коцюбинський хотів гукнути до неї, але був такий вражений її пригніченою, зіщуленою постаттю, що якусь хвилину не зважився порушити її задуму. Гурт знайомих семінаристів проходив мимо і раптом оточив його. Їх вигуки і вітання немовби очутили Коцюбинського. Постаць Лідії була вже далеко і незабаром зникла.

Серед семінаристів були й такі, що не раз уже відвідували дім Коцюбинського по понеділках. На цих сходинках відбувались літературні читання і бесіди. Цього літа Михайло Михайлович раз у раз виїздив. Зібрань не було, і молодь заскучала по них. Тепер юні друзі, зустрівши Михайла Михайловича, щиро зраділи і почали домовлятися щодо чергового «понеділка». Ніхто з них, звичайно, нічого не знав про те, що відбулося в ці дні в сім'ї і в душі улюбленого письменника.

Немов полегшало Михайлові Михайловичу на серці після зустрічі з семінаристами. Ці майбутні священники були виключно життєрадісними, по-мирському сформованими людьми, а в декого з них Коцюбинський помітив

ще й неабияке обдаровання. Коли б тільки їх пастирі у високому духовному сані знали, які розмови провадять вони в піднаглядного крамольного письменника на його «понеділках»... Від самої згадки про це Михайло Михайлович веселішав.

М'яко дихав теплий запашний вечір, і над головою струмив миготливий зорепад. Коцюбинський без краю блукав у темряві, вгадуючи знайомі стежки, часом сідав відпочити хвилину, потім блукав знову. І уявлявся йому далекий південний берег, і міради сонячних відблисків на аквамариновій хвилі моря, і тривожне квиління блискавичних чайок, та ще спокійний плюскіт приятельської розмови, жартівливі вигуки й сміх... Він би відпочив душею! А проте і його недавнє кононівське інтермецо, де навіть зозуля з вершка берези строїла йому струни душі, наснажили його, підняли, немов на крилах. Тепер він вхопився за перо, готовий до нелегкої, але натхненної праці в своєму затишному кабінеті, де яблуневий сад за вікном, і прохолода, і тінь...

Пізно вночі повертається додому. Ці нічні прогулянки часом бувають цілющі! От і зараз... Коли б тільки не оте нерозплутане і гнітюче... Сестри... І знову в уяві постає прибита своїм горем Лідія, занурена в себе, в свою тяжку муку. І Ольга — за тюремними ґратами, з думою про нього, свого брата, письменника, що вміє розповісти людям про таких, як вона, але не в силі вивести її з цих нестерпних стін в'язниці, куди потрапляє вона вже який раз.

А він... він і справді не знає, що треба зробити для них, його сестер. І, можливо, сам не помічаючи, сідає на ослоні біля чиїхось воріт і потопає у вирі думок. Ніхто не проходить повз нього цієї пізньої доби в сплячому місті. Ніхто не помічає самотної постаті в темному закутку вулиці.

Поволі громадається низькі хмари і підкрадається теплий дрібний дощик.

Він, самотній, похилився на лаві і болісно думає, сумує, шукає чогось, неясного, темного для самого себе.

Коли він не повернувся до першої години, в родині занепокоїлися. Няню відряджено було до найближчих знайомих, у яких часто бував вечорами Коцюбинський, але вона повернулась за півгодини і не довідалась нічого.

Давно вклали дітей. Давно пішла додому сусідка, що приходила в якійсь справі та й засиділася. Віра Устимівна ходила по хаті в тривозі. Адже від його серця всього можна сподіватися.

В своїй опочивальні мовчки плакала мати.

І хоч його чекали, все ж для всіх несподівано стукнула хвіртка, не стримана його кволою рукою. Михайло Михайлович увійшов млявий і, здавалося, ще більше схилений. Не дивився ні на кого. Няня мовчки зняла з нього пальто. Він відразу пішов до свого кабінету і попросив чаю.

Коли Віра Устимівна увійшла до кабінету, несучи чай, вона побачила чоловіка, що вже лежав на дивані майже непритомний. Вона не відчула, що гарячий чай ошпарив їй руку.

— Лікаря! — гукнула, виглянувши в передпокій.

Няня нап'яла на голову від дощу велику шаль і зникла. Безпорадно й покvapливо обмацуючи стіни, поспішала до кабінету мати.

— Серце, серце... — шептала вона переляканим голосом.

Серце тримало його в своєму полоні. Його серце тримало в полоні всіх рідних і близьких йому людей.

Незважаючи на серцевий припадок уночі, Коцюбинський другого дня пішов на роботу до статбюро. Співробітники зустріли його з підкресленою радістю. Майже ніхто з них не минав його столу, щоб не підійти й не розпитатись про здоров'я, справи. Дехто пробував жартувати. Він не відразу збагнув, що всі вони щиро хочуть його розважити. Невідомо якими шляхами довідалися вони, у яких справах виїздив він з Чернігова. У цьому місті неможливо було сховати ні своїх справ, ані своїх думок.

Йому не хотілося залишатись після роботи на самоті з своїми думками, і він був на одному короткому засіданні в земстві, хоч би міг і не йти на нього. Та він і не бував на засіданнях, де його присутність не була обов'язковою. І всі знали, що Коцюбинський навіть зневажає подібні справи. Але на цей раз він пішов на засідання і просто налякав своєю присутністю урядовця, що там головував.

А дехто подумав собі, що «хохлацький» письменник, певне, зле себе почуває після арешту родички і вирішив зайвою ретельністю на роботі зміцнити свої особисті позиції в земстві.

Але й після цього Коцюбинський не пішов додому. Він давно не був у «Просвіті». А тим часом він очолював її.

Його запал до роботи в «Просвіті» давно минув. Його й не питали за причини. Вважали, що Коцюбинський — замкнений у собі, що в нього немає і не може бути близьких друзів. І навіть не дивувались, коли він ще років зо два тому перестав ходити на таємні засідання чернігівської громади.

В «Просвіті» не було єдності. Утворювалися групи. Розходження між ними загострювались. Людей, що здавались поліції політично неблагонадійними і потрапляли під її негласний нагляд, виключали з «Просвіти». Так зробили і з Вірою Устимівною, незважаючи на її громадську активність. Коцюбинський давно втратив смак до просвітянської роботи, яка завдяки обставинам та людям, що впряглися до неї, обернулася не на те, чого бажав він. Потрібно було дуже небагато, щоб Коцюбинський нарешті різко переступив якусь межу й почав зневажати і свою роботу, і своїх колег, які іменували себе його приятелями, але не уявляли, чим, власне, живе й дише та людина, до якої вони навіть підлещуються.

Роботи назбиралось чимало. Майже ніхто з керівників останнім часом не виявляв особливого бажання доторкатись до справ «Просвіти», а громадська свідомість членів не підказувала їм обов'язку виконувати й технічну роботу.

Михайло Михайлович сидів тут кілька годин, забувши навіть, що він ще й не обідав. Бібліотекарка, в якій цього дня майже не було відвідувачів, принесла йому чай і бісквіти. Він колотив чай, не дивлячись на склянку, і пив. Погляд його не відривався від купки паперів.

Пробував зосередитися на нудній роботі, але не міг. Думки про сестер не покидали його. Треба ж діяти. Він мусить діяти! Але як?.. І його погляд застигав на одній точці, а папери лежали перед очима не прочитані. Михайло Михайлович підписав кілька папірців, майже не читаючи і зовсім не вникаючи в їх зміст. Потім рвучко підвівся і пішов додому.

Тільки починало темніти. Коцюбинський несподівано впізнав матір Марини, що йшла назустріч, і зрадів. Є нагода спинити її, почати розмову і якимсь непомітно розпитати про Марину, бо що довше її не було в Чернігові, то більше він думав про неї.

Раптом він помітив, як, пізнавши його здаля, стара жінка поспішно перейшла на другий бік вулиці і, поки Коцюбинський зміг щось зрозуміти, зникла за рогом.

Він ще обідав, коли несподівано прийшов адвокат Чиж. Коцюбинський зрадів і, не закінчивши обідати, повів гостя до свого кабінету, бо той попередив, що прийшов у справі, з якої й хотів би розпочати розмову.

Маленький, жвавий Чиж пірнув у глибоке крісло і немов заховався в ньому. Невеличким зростом, чорною чуприною, блискучо-темними очима й великими чорними вусами він чомусь нагадував сердитого чорного жучка, що заховався десь у куток і тільки ворушить довгими вусами.

Чиж блиснув очима і промовив баском, що ніяк не пасував до худенької і мізерної постаті:

— Набігався за цілий день... не вибрав хвилини заскочити раніше...

— Де ви набираєтесь отої енергії!..

Чиж поважно розтягнув обома руками вуса і засміявся. Він був цинічною людиною і звик кидатися вульгарними словами. Михайло Михайлович чекав і зараз цього. Чижа він любив і все йому пробачав. І справді, адвокат у задумі зиркнув одним оком на кінчик свого вуса, наморщив чоло і швидко промовив:

— Мої клієнти силоміць роблять зі мною те, що вони звикли робити з норовистою кобилою, коли та не везе, а тільки хвицається.

Коцюбинський ледве помітно всміхнувся.

— Вигадаєте отаке... Берегли б краще здоров'я.

— Марна трата часу й грошей: здоров'я не вбережеш... Нам з вами клімат тут невідходящий.

Михайло Михайлович зрозумів його натяк і відповів:

— Клімат скрізь один... поліцеймейстер і губернатор е скрізь...

Принесли солодке вино, привезене якимсь Михайлом Михайловичем з Петербурга.

Чиж не чекав запрошення, а підсунув вино до себе й налив два келишки. Потім утер вуса і змінив тему розмови.

— Знаєте, Михайле Михайловичу, знову чортзна-що громадиться на нашому горизонті. Просто свинство якесь...

Коцюбинський підійшов до адвоката й мовчки дивився на нього.

— Звичайно, не догадуєтесь.

— Ви про що?

— Та все про той археологічний з'їзд у Чернігові.

— Ну, ми ж про нього давно знаємо. Цікаво...

— А звичайно, цікаво...— іронізував Чиж.

— Мені незрозуміло.

— Ясно все тут, Михайле Михайловичу. Тисячолітній ювілей Чернігова хочуть використати чорносотенці для своєї трибуни. Я маю з Петербурга відомості. Головуватиме на з'їзді графиня Уварова. Нам не дозволять використати для своєї агітації цей з'їзд... Чекають Савенка,— певне, на поміч Уваровій. І недаремно чернігівські православні пси вже підвели свій писок і починають гарчати.

— Загрожують... Кому?

— А що ви думаєте: у такій ситуації від наукового з'їзду до єврейського погрому — один крок

— Але ж будуть на з'їзді і справжні чесні вчені?

— Звичайно, будуть,— погодився Чиж,— але вони не наслідять піднести свій голос.

Коцюбинський спинився біля крісла, де сидів Чиж. Печать втоми, що сковувала допіру його обличчя, зникла. Гнівno заблищали очі. Він нахилився до приятеля. Вп'явся в нього поглядом. Дихав схвильовано.

— Треба підготуватись. Не можна мовчати. Ганьба!..

— Ви ж голова «Просвіти»... От і скликайте раду, вирішуйте, думайте, думайте,— може, до чогось і договоритесь... Адже й ми брали участь у підготовці з'їзду, значить, маємо якесь право виступити на ньому з своїм словом.

Михайло Михайлович гнівno змахнув рукою:

— На цей раз треба без «Просвіти». Самим треба братися...

Чиж засміявся злим, лукавим сміхом:

— А просвітяни? Нехай готують Уваровій привітальну адресу? Так?

— Самим! Без «Просвіти»...— енергійно заперечив Коцюбинський.— У «Просвіті», дорогий, не тільки ми з вами. Є ще люди — і вони підтримають цей чорносотенський з'їзд, бо не бачать причини, чому їм сваритися з тими, хто даватиме провід з'їзду. Але все-таки я покину «Просвіту», якщо тільки здіймуться голоси за послугування з'їзду.

Чи ж уже зацікавлено дивився на Коцюбинського. Здавалось, він милувався з нього — енергійного і гнівного. В сміливому погляді цієї маленької людини, що потопала в кріслі, немов світилась велика влада і сила.

— Так нам і треба,— промовив він.— Щоб не були тютхтями. І вас губернатор укоськає, тільки-но ви насмілитесь голову звести. Наказ поліцмейстеру — і все... А вже той подбає. Він ніколи не забуде бешкету, що ви нещодавно вчинили йому в його ж кабінеті з приводу заборони лекції про вертеп. Він вам пригадає. Та й взагалі краще вам не рипатись. Закінчуйте «Гата тоггана», і це буде найдошкульніша ваша відповідь їм. Губернатор і так ледве терпить вас у земстві. Йому потрібна малесенька причіпка. Один ви нічого не вдієте. Я й прийшов попередити: не виступайте публічно проти з'їзду археологів... Це — політичний з'їзд. Думаєте, їх цікавить старовина чернігівських церков і монастирів? Начхати їм на старовину й науку. Вони вознесуть тисячолітню старовину, щоб разом вознести православ'я і царя. Скажіть проти них слово публічно — і чернігівські купчики перегризуть вам горло, як вовки.

Коцюбинський сидів проти Чижа в кріслі, тримаючись за чоло, немов підкошений одним помахом чиеїсь невидимої шабляки. Згасали очі, і загострювались лінії обличчя. Мовчав. Із ночі крізь відчинені вікна струмував мішаний різкий дух безлічі його улюблених квітів.

Не заговорив він і тоді, коли Чиж почав прощатись і зник, стривоживши йому серце. Не міг він відразу зміркувати, куди вдатись, у кого просити допомоги. На чернігівців надіятися мало. Їм не вперше. В кращому разі заховаються собі по норах і не висунуть носа. Принаймні не заважатимуть. Вдатися до київських знайомих?.. Ні! Ось нещодавно довелось збирати кошти на користь хворого Франка. Хворів поет, колос, що міг підіймати на своїх плечах більше, ніж ціле його покоління. Ну, й що ж?.. Зібрали... півсотні. Соромно було відсилати.

Другого дня Коцюбинський написав листа до Петербурга. Важко було зрозуміти цей лист. І Марина, що звикла прислухатись до кожної зміни самопочуття в свого друга, збагнула тільки те, що в Михайла Михайловича трапилось щось несподіване і тяжке. І що якісь події громадилися над його головою. Але які — не знала.

Вона раз у раз виймала з конверта лист і знову читала його від початку до останнього рядка. І підпис був уже не той, яким закінчував він раніше всі листи. Повне ім'я і прізвище — це звучало холодно, майже офіційно. Він писав про свій обов'язок перед родиною, яка зв'язує його й яку він не вправі покинути. У нього було четверо дітей, і Марина сама не уявляла, як це він би зважився їх покинути. Вона сама, коли б це сталось, мабуть, осудила б його.

Коцюбинський писав, що ні він, ні вона по-справжньому ніколи не вірили в можливість їх одруження. Що ж до їх дальших взаємин, то він зв'язався на Марину: як вона скаже, так і буде. Тепер, коли цілком ясно, що їхні взаємини ніколи не завершаться так, як вони колись мріяли, тільки їй, Марині, надається право визначити надалі їх відносини. Він підкориться її слову.

І коли відчуття раптового удару минуло, вона прийшла до висновку, що лист його промовляє тільки за те, що Михайло Михайлович вкрай розгублений і, можливо, хворий. Між рядками його листа вона відчула невпевненість і зламану волю її друга.

Марина твердо вирішила, приїхавши, сказати Коцюбинському про своє бажання припинити їх інтимні стосунки. Коли ж для цього їй доведеться піти з посади в земстві, щоб не зустрічатися з ним щодня, вона, не думаючи, зважиться й на це. Йй було тяжко.

Пора було повертатись до Чернігова, відпустка незабаром минала. Але Марина навмисне затрималася в Петербурзі ще на кілька днів.

Вона мала рацію. Минуло кілька днів, і в родині Коцюбинських розвіялась нервозність і схвильованість, викликані останніми подіями. Що ж до Михайла Михайловича, то він в ці дні ходив мовчазний і більше замкнений в собі, ніж до того. Останнім часом він ще більше зсутулився, схуд на обличчі. Тільки, як і раніше, блистіли його чорні оксамитові очі і різко вимальовувались на матовому обличчі невеличкі, трохи закручені вгору

вуса. Він зазнав у житті стільки всіляких прикростей, що навчився терпіти й переборювати їх.

І ось нарешті за дверима однієї з кімнат статбюро він раптом почув знайомий співучий голос Марини. В радісній тривозі підвів голову. В його кабінеті не було нікого. Михайло Михайлович рвучко відчинив двері до кімнати співробітників. Але біля Загірної стояли інші службовці, з якими вона віталась після відпустки. Марина безтурботно і весело щось розповідала. Михайло Михайлович теж привітався до неї, запитав, як їй відпочивалось, і пройшов далі, хоч йому і не було потреби туди йти.

Того дня він непомітно поклав на її стіл записку: «Люба моя! Не зважай на листи, які ти одержала останніми днями від мене. Я дуже багато пережив останнім часом. Здається, всі біди, які судилося мені зустріти в своєму житті, збіглися до мене тепер. Хмари громадаються на моєму горизонті і невідомо як, і невідомо де можна було б вкритися від них.

Чи ж уявляєш ти, що значить в такій лихній час втратити близьку людину, в якій знаходиш заспокоєння і розраду?

Я зараз не маю сили тверезо все обмірковувати. Знаю тільки, що мені боляче і тяжко. Часом — усе байдуже. Якась апатія і тупий біль. Біль загострюється, коли думаю про тебе. Гнівайся на мене, але я зараз у ставленні до тебе такий же, який був завжди...»

Але й Марині було нелегко. Коли Михайло Михайлович привітався й пішов і вона глянула вслід йому, то була вражена його виглядом. Здавалося, він зазнав важкої тривалої хвороби. Пішла до свого стола й низько нахилилась над паперами, щоб ніхто з подруг не бачив її обличчя.

Крізь останні листи Коцюбинського, як крізь нові великі вікна, линуло світло на їх взаємини. І ясно їй тепер, що мрії її не здійсняться і не можуть здійснитись. Що не їхня воля тут вирішує. І в тисячу разів краще спинитися, сказати самим собі: годі. Треба мати здоровий глузд і не дурити самих себе дитячими мріями.

Довкола неї посхилялись над своїми столами подруги. Чому вони спокійні і щасливі, а вона терпить муку? Чому минають літа її, а вона шукає і не знаходить собі затишного кутка?.. Адже їй уже цілих двадцять вісім

років. Чого чекати? Подруги значно молодші за неї, а в кожній з них є вже своя родина і тихий радісний відпочинок після роботи. А хіба вона не має права на такий відпочинок?

Сьогодні мати докоряла за дружбу з Коцюбинським. Дехто із знайомих теж догадується, часто позирають на неї неприємним іронічним поглядом. Що вони розуміють?..

Її сестра Надія знає про все. І вона одна не докоряє їй, бо сестра особлива, незвичайна людина і має своє розуміння людського щастя. Марина розповіла Надії про Коцюбинського. Вони обмінялись таємницями. Надія розказала про свій зв'язок з підпільним гуртком робітників тартака. Це дає їй життю мету і прикрашає надіями. Вона не чуває себе зайвою в житті. Це основне...

Відчинились двері, і Михайло Михайлович пройшов через загальну кімнату до телефону. Марина встигла мигцем заглянути йому в обличчя і, побачивши замислені очі дорогої для неї людини, рішуче підвелася, взяла зі столу зовсім без потреби папери і пішла з кімнати слідом за ним.

Увечері вони знову зустрілись недалеко від причалу на Десні, де в їх розпорядженні завжди був човен знайомого Коцюбинському сторожа.

Зустрітись саме тут, на Десні, захотіла Марина. Постійне «їхнє місце» за кладовищем, на горі, було в чудовій місцевості, але там — мало простору. Марина хотіла більше простору, більше свободи для руху і для її молодого дівочого серця.

Михайло Михайлович мовчки вів човен під самим берегом, де була повільніша течія. Марина теж не озивалася, та, коли відпливли далі за місто, раптом заговорила:

— Я думаю, що сьогоднішня наша зустріч, мабуть, зайва. Нащо це? Хіба від цього краще наше життя? Ми тільки мучимо самих себе. І для тебе щодня важчим усе це робиться...

Коцюбинський кілька хвилин мовчки, нерухомо дивився на ріку, де зрідка пропливали човни, перетинаючи тремтячу стежку від місяця, що підводився з-за дальнього лісу.

— Нам треба,— продовжувала Марина,— спинитись. Нам з тобою не встояти проти всіх... переможуть нас,

зітнуть... Пригадуєш, як позаторік ти сам читав мені в «нашому куточку» сторінки з «Анни Кареніної»? Чи може, ти вважаєш її смерть самогубством?

Михайло Михайлович повернувся до Марини і взяв її руку в свої.

— Які жахливі думки ти висловила допіру... Звичайно, я не вважаю, що Кареніна сама наклала на себе руки, але ж ми живемо в зовсім інші часи.

Марина схвилювалася. Вона була запальною людиною і часто не могла стримати почуттів. Такою любив її Михайло Михайлович.

— Ні, ні, не кажи цього,— заперечила вона,— часи ті ж самісінькі... Принаймні для таких людей, як ми з тобою. Ти заперечуєш мені, щоб тільки заспокоїти мене. Але мені все ж здається, що ми з тобою сучасники Кареніної. І надовго ще залишимося такими. І тобі нема чим заперечити мені.

Михайло Михайлович ближче нахилився до Марини. Він і сам багато міркував над тим, про що говорила вона, але не вірив ні в що лихе.

— Так, так,— гаряче вела далі Марина,— я мала час останніми днями подумати і прийшла до гіркого для обох нас переконання.

— Хороша моя, ти повинна перебороти свій тяжкий настрій. Ми з тобою ще дужі і маємо волю...

— Але ти мене спочатку вислухаєш?..

— Звичайно... якщо ти не хвилюватимешся.

— Пригадуєш, як ти нервував, коли в широкому колі людей один з твоїх опонентів сказав про тебе, немов ти зовсім не демократ, а тільки вдаєш із себе такого?

— Це було свинство, демагогія. Для подібного обвинувачення не було ніяких підстав.

— А що йому до того — є підстави чи немає?.. Головне — очорнити, заплямувати. не турбуючись особливо про правдоподібність брехні. Одні цьому не повірять, зате повірять інші. Мети досягнуто. Важливо завдати супротивникові відчутного удару. Доберуться подібні люди і до нас з тобою. Знайдуть, наприклад, спритного репортера і нагородять у газеті різних небилець про відомого українського письменника. Наші взаємини їх цікавитимуть тільки як привід для обвинувачення тебе, наприклад, у розкладі або в порушенні основ сім'ї...

— Мовчи...

— Не слід мовчати, треба все передбачати. Уяви тільки, як заметушаться вороги, та й дехто з приятелів, коли подібні брудні чутки поповзуть по Чернігову, а тоді й далі... Вони вживуть усіх заходів, щоб тебе зацькувати. І хто знає,— може, їм пощастить досягти свого.

— Але що ж ти хочеш запропонувати?

Кілька хвилин Марина мовчала. Тоді продовжувала:

— Я хочу лише довести, що не обов'язково гинути під поїздом, як це було з Кареніною. Можна загинути під чоботом своїх же приятелів...

— Але ж чотири роки нашої дружби зріднили нас. Невже ми повинні розійтися тільки тому, що декому наша дружба не до серця? Невже ми такі слабодухи, щоб так легко поступитись?..

Місяць підбився високо і світив їм збоку в обличчя.

— Ти не покинеш мене ніколи. Я навіть не уявляю цього.

— Але ж ти знову забуваєш...

— Ти хочеш, щоб я тебе просив про це!.. Гаразд...

— Ні, залиш, зайве...— І Марина раптом згадала, яким приходив він завжди на їх зустрічі. Скільки веселощів, дотепів приносив він. А тепер... І що тяжче було йому розв'язувати заплутані вузли, тим більше безсилою піти від нього почувала себе Марина.

— Здається, нам час повертатись. Тебе, певне, чекають уже вдома.

Він зробив нервовий, нетерплячий жест рукою. Потім рвучким рухом повернув обома веслами човен за водою. Марина стернувала.

Низькі береги вистилав туман. Пахло теплою боло-тяною вогкістю. Марина промовила:

— Чернігів засмоктує нас.

— Що ти хочеш сказати?

— Я думаю: коли ти не можеш назавжди вирватися звідси, то покинь це місто тимчасово, хоч на кілька місяців.

— Чому ти раптом подумала про це?..

— Не знаю... Можливо, тому, що я все ще думаю про те, про що ми щойно говорили. Тобі потрібне не тільки краще лікування, тобі потрібне нове сонце, нові люди, якесь нове життя, бодай на кілька місяців.

І Коцюбинський непомітно всміхнувся радісною, теплою усмішкою: вона знову немов відгадала його думки...

Він простяг до Марини руки і, торкаючись її теплих долонь, промовив:

— Ти пригадуєш — ми разом читали сторінки з роману «Мати»?

— Звичайно.

— Я поїду до Горького. Ще тоді, коли ми читали «Мати», я остаточно вирішив їхати до нього. Це не так легко здійснити, але я почуваю, що мушу бачитися й говорити з ним. Хоч на один місяць я вирвуся на волю...

Човен легко зарився в берег. Сторож причалу уже чекав їх і схопив за ланцюжок човна...

А дома Коцюбинський застав записку від Чижа, що не дочекався його. Сміливий адвокат в досить дошкульному тоні писав своєму другові: «Радійте. Є чутки, що ваші просвітяни вітатимуть археологічний з'їзд чорносо-тенців. Хай живе мерзота!.. Цілую мого нещасного друга».

Одного разу після роботи Коцюбинський зустрів недалеко від статбюро сестру Марини — Надію Загірну. Здається, вона чекала його. Та й сама вона відразу ж про це сказала.

Михайло Михайлович нічого приємного від цієї розмови не чекав. Певне, говоритиме з ним про Марину. Надію, мабуть, уповноважила на цю розмову уся родина Загірних.

Про Надію він уже знав від Марини досить для того, щоб добре уявляти її собі. Знав про її революційні настрої і вважав за дуже серйозну людину. Тому й прикріше було, що передбачалася розмова в зовсім іншому дусі.

Вони завернули до однієї з безлюдних бічних вулиць і пішли поволі. Почекавши, коли поблизу не було нікого, дівчина стиха промовила:

— Мене просили переказати вам, що Ольгу вже випустили на поруки... звичайно, під грошову заставу.

— О! — Коцюбинський аж спинився на мить з несподіванки.— Я нетерпляче чекаю на цю звістку. Ви це напевне знаєте?

— Звичайно.

— Від кого?

— Михайле Михайловичу, я ставлю одну умову: не питати мене про це...

— Не буду, не буду,— напівжартома пообіцяв він.

— Але це ще не все,— сказала Надія знову стиха. В її серйозних, навіть трохи суворох очах блимнула усмішка.— Є одна невеличка справа.

Великими чорними очима з дугастими бровами, смаглявим обличчям і тонкими губами Надія нагадувала Марину. Проте вираз у неї був суворий, холодний. Здавалось, вона не вмiла всміхатись.

— То яка ж справа?

— Я чула від Марини, що ви маєте виїхати і на досить довгий час. Дехто з моїх знайомих, ціла група людей, що від їх імені я веду з вами переговори, дуже хотіли б послухати що-небудь з ваших творів.

Коцюбинський посміхнувся: як він помилився щодо теми їх розмови.

— Це хто — вчителі?

— Ні... ні... здебільшого молодь. Невеличкий гурток людей, що давно хочуть з вами зустрітись. Люди серйозні, приємні. Але я хотіла вас попередити, щоб у нас не було нічого недоговореного...

Коцюбинський здивовано глянув на неї. Її обличчя зробилося ще суворішим, навіть немовби злим.

Зовсім притишеним, рівним і спокійним голосом вона вела далі:

— В наш час подібні зібрання не схвалюються громадською думкою. Вони навіть можуть бути небезпечні для їх учасників, нехай там говоритиметься лише про літературу...

— Байдуже.— І Коцюбинський іронічно усміхнувся, додавши: — Губернатор мене знає...

Такі люди йому подобались.

Вона подякувала, і Коцюбинському здалося, що Надія пробувала всміхнутися вдячною стриманою посмішкою.

Згадуючи пізніше цю розмову, Михайло Михайлович сказав якось Марині:

— Твоя сестра така стримана й сувора, що нагадує гімназiальну класну даму. Коли б я не знав про неї іншого.

— А її в гімназії і вважають за одного з найсуворіших педагогів. Причому думають, що вона цілком віддана начальству й своїй роботі.

— Мабуть, важко їй поєднати викладання в гімназії з роботою, скажімо, в підпільному гуртку.

— О, цього і я не можу збагнути. В нашій родині Надію ніхто до кінця не розуміє. У неї якась не жіноча вдача. Знайомі, які не знають про неї того, що знаємо ми, пророкують їй за її сувору і тиху вдачу жіночий монастир. Так і кажуть — це ж уже черниця. Згадують навіть для аналогії тургеневську Лізу...

Коцюбинський чекав Ольгу. В сім'ї знали про її звільнення тільки дорослі і теж чекали, нетерпляче, з хвилюванням і мукою. Коцюбинський раз у раз прокидався вночі, прислухався. Його безсоння тепер давалося взнаки ще більше. Він був певний, що й цього разу сестра з'явиться глухої ночі або перед світанком, коли все довкола спатиме глибоким сном. І вона не йтиме хвірткою з вулиці, а відсуне, як було й колись, не прибиту вниз штахетину в паркані і пройде через цей хід до садка.

Не раз Михайлові Михайловичу крізь легку дрімоту вчувався шелест кущів у саду, кроки... Він надів халат, тихо вийшов. Старий розумний пес Бокс прокинувся під стіною, струхнувся і поволі підійшов до господаря. Михайло Михайлович обійшов навколо будинку. Постояв у дальньому кутку під яблунею, прислухався. Заспаний Бокс влігся біля нього.

Перед світанком вітер ворушив листя у вишняку і на кущах глоду попід парканом. Місто спало. Вдалині, підходячи до причалу на Десні, басом прогудів пароплав. Михайло Михайлович виглянув на вулицю. Спокій панував довкола. Повертаючись до будинку, він бачив, як у відчиненому вікні Лідиної кімнати майнула біла постать. Потім почув звідти приглушений шепіт. Ліда і мати не спали.

Свіжий вітерець задував у дитячу кімнату. Михайло Михайлович простягнув руку, щоб зачинити вікно, і раптом почув з кімнати голос Юрася, що стояв біля вікна:

- Вона не приїхала й сьогодні...
- Ти чому не спиш?
- Я думав — тітка Оля приїхала.
- Що ти балакаєш?
- Я знаю, їй-бо, знаю — вона приїде...

Мабуть, він випадково чув розмову дорослих. Коцюбинський спохмурнів. Діти не повинні вплутуватись у справи дорослих. Наказавши синові спати, він причинив вікно.

Часто безсонні ночі завершувались годиною-двома міцного сну на світанку. Це й наснажувало його на цілий день. Так було і цього разу. Він відчув крізь сон, як хтось грався кінчиками його вусів. Це іноді робили з ним малі доньки, щоб збудити батька, коли він відпочивав удень. Михайло Михайлович усміхнувся і розплющив очі. Над ним нахилилась і легенько смикала за вуса Ольга. На порозі стояла Віра Устимівна і теж усміхалася. Був ранок. Надворі голосно цвірінчав табунець горобців і здалека бемкав великий монастирський дзвін.

Ольга приїхала перед самим світанком і пролізла крізь дитячий хід до садка. Бокс упізнав її і не подав голосу. Ольга не хотіла завчасної метушні в домі і тому пішла на сінник і пролежала на запашному сні до ранку.

Приглянутись ближче до Надії Загірної Коцюбинський зміг на літературному вечорі. Будучи завжди точним, він і сюди прийшов трохи зарано і застав тільки Надію Загірну й одного молодого робітника з махоркової фабрики — Камищука.

Постать робітника відразу дривертала увагу енергійним обличчям і водночас майже дитячою безпосередністю: Пишна білява чуприна, сухорляве, засмалене обличчя, вишита косоворотка під чорним піджаком і блискучі м'які чоботи.

Довідавшись про його прізвище, Михайло Михайлович відразу зацікавився. Молодий робітник був сином добре знайомого йому сторожа з чернігівської пристані, що іноді брав читати книжки з бібліотеки Коцюбинського.

Камищук, що вперше бачив уже добре відомого йому з переказів письменника Коцюбинського, заворожено дивився йому в очі, неначе хотів щось промовити.

Надія Загірна зрозуміла це й шепнула Коцюбинському:

— Він читав ваші твори, дуже хотів зустрітись з вами і тому трохи збентежений.

З того, як вільно поводитись Загірна з Камищуком і як вона подивилась на нього, Михайло Михайлович зрозумів, що вони знайомі вже чималий час.

Камищук ніяково всміхнувся й зашарівся. Він не знав, як йому поводитись в незвичному для нього товаристві письменника.

Сходилися швидко. Михайло Михайлович помітив, що в обох великих кімнатах, де мало відбутись читання, збиралось чимало народу. Серед присутніх Михайло Михайлович побачив і двох своїх співробітників по «Просвіті» — Сулиму і Прокопенка. Коли Коцюбинський днів зо два тому при зустрічі прохопився словом про свій вечір, вони почали проситися, щоб він дозволив їм прийти. Михайло Михайлович запросив їх. Тепер обидва знайомі підійшли до Коцюбинського, привітались і, якісь розгублені і збентежені, мовчки посідали на канапу в далекому кутку кімнати. Певне, незнайомі їм люди, що зійшлися тут, були зовсім не з тих, кого вони сподівались побачити. Надія Загірна хоч і намагалась бути з ними привітною, теж не припала їм до серця. Прокопенко раз у раз знизував плечима, немов від холоду, а Сулима у відповідь кривив губи.

Михайло Михайлович пройшов до другої кімнати. Там точилась розмова. Підійшла Надія.

— Почекаємо трохи чи почнемо? — запитала вона.

— Ще маємо час, трохи зачекаємо.

Хтось одразу поступився місцем Коцюбинському, і він підсів до гурту.

Тут здебільшого були робітники з махоркової фабрики Хоменка, і зараз вони розмовляли саме про хазяїна.

Коцюбинський був особисто знайомий з Хоменком, що вважав себе за місцевого мецената. Подарував кілька цінних речей до місцевого музею і допомагав «Просвіті» грошми, любляючи, щоб у цій справі до нього приїздили відомі діячі «Просвіти».

— На рідну справу мені не шкода, — говорив він. — Багато не зможу, маю великі витрати на фабриці, але що в нашій силі — прошу, від щирого серця... — І він підписував чек на двісті карбованців.

Потім примушував гостей вислухати хоч кілька сторінок з його, як він висловлювався, наукових спостережень з української народної мови.

Працювати на його фабрику йшли неохоче, і тільки ті, що вже ніде не змогли знайти будь-якої іншої роботи. Він запровадив десятигодинний робочий день і платив

мізерну платню, часто навмисне затримуючи її, щоб робітники більше набирали в борг у його ж фабричній лавці. Маючи готівку, вони витрачали її по інших крамницях, де було вигідніше купувати.

Один з молодих робітників розповідав, як нещодавно Хоменко показував своє підприємство губернаторові та іншим своїм гостям, що поз'їздилися на іменини його дружини.

Хоменко повів гостей на фабрику через пакувальний цех. А один з робітників, що якось заздалегідь довідався про гостей, надягнув личаки і вийшов назустріч хазяїнові та його гостям.

Це компрометувало Хоменка. Всі знали, що він платить робітникам злиденну платню, і тепер, коли раптом робітник вийшов назустріч у личаках, всі зрозуміли, що це зроблено навмисне, для демонстрації. Звичайно, обурений господар одразу ж звільнив цього робітника.

Коцюбинський чув, як присутні схвалювали вчинок робітника. Михайло Михайлович радий був слухати без кінця подібні оповідання і дещо з них обов'язково нотував у записній книжці. Але час було розпочинати.

«Як реально підходять вони до життя»,— подумав він, встаючи. І відразу помітив, що Сулима й Прокопенко зникли, хоч тільки що були тут і слухали оповідання про інцидент на Хоменковій фабриці.

Перед ним сиділи люди тихо, нахилившись уперед, чекаючи його слова. Коцюбинський мав читати уривок з «*Fata morgana*» або новелу «На камені». Тепер роздумав і почав читати «*Persona grata*».

Камищук сидів біля вікна. Він був зосереджений, захоплено дивлячись в обличчя Коцюбинському, що читав виразно, чітко, але без декламації і жестів.

В паузах Михайло Михайлович, не поспішаючи, оглядав присутніх. Загірна й Камищук сиділи поряд. Вона задумливо дивилась кудись за вікно. Камищук спочатку був тільки уважний. Потім, коли в оповіданні вже було ясно, що Лазар робиться катом, Камищук нервовими руками скрутив цигарку і запалив. І далі він весь час скрипів стільцем, нервово палив одну за одною цигарки, пускаючи дим у відчинене вікно. Дехто незадоволено поглядав на нього, але він на це не зважав. Нахилився вперед і забував навіть змахнути пишну свою чуприну, що спадала йому на чоло.

Коцюбинський прочитав, як Лазар вішав дівчину. Камищук раптом підвівся й міцно вхопився за гнуту спинку стільця поперед себе. Він так і не сідав, поки не закінчилось оповідання.

А під час перерви, коли всі вийшли в садок, Камищук попросив у Коцюбинського щойно прочитане оповідання. І коли знову Михайло Михайлович повернувся до кімнати, то побачив, як молодий робітник, нікого не помічаючи біля себе, перечитував пошепки його твір.

ІІІ. РОЗДОРІЖЖЯ

Гасова лампа на столі кидає тьмяне світло на шафи з книжками, на портрет Шевченка і м'який диван під стіною. Все в домі поринуло в сон. Він любить працювати в такі години. Перо слухняно породжує рядок за рядком. Думки немов злітаються з довколишньої тиші і п'ятьми за відчипеними в садок вікнами на його вогник.

Але зараз чомусь важко, майже неможливо, зосередитись над рукописом. Думки якісь невпіймані і незавершені. Він раз у раз підводиться з-за столу, міряє тихими кроками кімнату, знову сідає... Як же буде з Ольгою?..

Становище здається безвихідним. Її звільнено до суду. Але як вони й передбачали, з'явитись на суд вона не може. В міру того як триває слідство, поліція арештовує все більше підпільників і накопичує нові й нові матеріали. Тепер уже Ользі загрожує заслання, якщо не каторга. Лишається одно: зникнути, загубитися в людському морі...

Але все-таки перо потроху починає підкорятись йому. На папері постає рядок, другий... Ніч лине непомітно й безшумно, як вогні корабля на морському обрії... Знову море? Смішні твої мрії про ласкавий морський берег і сонячний сміх друзів. Де ти наберешся снаги, щоб вирватися з цього вузькоколійного Чернігова?

Ольга увіходить до нього, попередивши легким стуком у двері. Сідає збоку, на диван. Здається, вона на щось зважилась. Але невже й досі не засинала? А проте в такому становищі їй нелегко заснути. Ще хвилинка — він підводиться і сідає поруч. Вона поволі, все про щось думаючи, кладе йому руку на плече. Мовчать. Уже все сказано, все обмірковано і нічого не знайдено. Він диви-

ться на її схудле, трохи бліде обличчя, з енергійним поглядом карих очей, тонкими суворими лініями губів і зачесаним назад темним волоссям.

Ольга не відводить очей з лампи, довкола якої кружляє якийсь нічний жучок, торкається гарячого скла, падає на стіл, знімається знову, знову кружляє довкола лампи і раптом летить у вікно, пірнаючи в темряву. На обличчі Ольги промениться усмішка, але вона не говорить і слова.

У довгому капоті входить до кімнати Віра Устимівна. Вона ловить цей настрій Ольги і сідає поруч неї з другого боку. Ольга перша порушує мовчання:

— Коли б промайнути птахом над кордонами, до Швейцарії... Там — друзі, товариші. Я не почувала б себе самотньою, хоч і в чужій стороні.

— Ти ще менш самотня тут. Але тобі просто не пофортунило.

Михайло Михайлович і сам розуміє, що не може знайти потрібних слів, щоб розрадити сестру. А вона знову стає серйозною і трохи суворою.

— Довкола мене усе звучується коло. Мине ще день чи тиждень — і мене почнуть шукати в Києві, потім відразу тут...

— Ми заховаємо тебе, — хоче заспокоїти Ольгу Віра Устимівна.

— Чи надовго? Тільки собі здобудете силу-силенну прикростей. Мені треба зникнути. І я зникну, ще сьогодні, цієї ж ночі...

— Тобі нема куди податись.

Михайло Михайлович стривожився. Але Ольга спокійна:

— Я ж і кажу — петля навколо мене вужчає. І незабаром, якщо я не вистрибну, вона зашморгнеться зовсім...

— Які страшні думки! — мало не кричить у розпачі Віра Устимівна.

Михайло Михайлович підхоплюється і метається по кімнаті в цілковитій безпорадності. І в ту хвилину, коли всі троє ніби відчувають холодний подих безвиході, поволі відчиняються двері. Входить Лідія. Ні, вона ще не спала: в неї не заспане, а швидше заплакане обличчя. Нікому не спадало й на думку, що вона може не спати в цей час. Усі троє здивовано дивляться на Лідію. Вона йде поволі, втомлено. Здається, її ноги відмовляються

переступати. Важко сідає поруч сестри на місце Михайла Михайловича. Обіймає сестру й пригортає її до своїх грудей.

— Ось... візьми...

— Що це?

— Мій паспорт.

— Нізащо! Що це ти, Лідо?..

— Ти повинна жити на волі! Діяти повинна.

— Божевільна! Ти не розумієш, що робиш.

— Розумію все...

— Ти сама собі підписуєш страшний присуд на все життя.

— Нехай. Ти дужа, ти ще багато зможеш, Ольго. А я нездатна ні до чого. Візьми, не зневажай мене...

Сестри гаряче обіймають одна одну. Вражена Віра Устимівна не в силі вимовити й слова. Щоб приховати своє хвилювання, Коцюбинський одвертається до столу. По його обличчі теж виблиснула швидка сльоза і впала на щойно розпочатий рукопис.

Коцюбинський мріяв, як тільки звільнять з тюрми сестру, взяти відпустку місяців на два і поїхати на Капрі. Та Ольга вже у Швейцарії, на волі. А від подорожі за кордон довелося відмовитись і в цьому році. Гроші!

Великий борг чернігівському банку висів повсякчас над головою. Відтоді, як була куплена невеличка садиба на Сіверянській вулиці, цей борг тяжів над Коцюбинським. Траплялося, що не вистачало грошей сплатити банкові черговий внесок і проценти. Михайло Михайлович поспішно писав благальні листи знайомим по різних редакціях і видавництвах. Його рятували.

Аркуш розкішного паперу від чернігівського міського банку лежав і тепер у нього на столі. Михайло Михайлович уже не хвилювався, читаючи подібні листи.

«Щоб уникнути публікації про продаж закладеного Вашого нерухомого майна, Правління Банку покійрно просить Вас поспішати з внесенням належних від Вас термінових виплат».

Зібрано було всі заощадження, зроблено дрібні позички в друзів, приєднано гроші, відкладені на лікування й подорож,— і все це довелося віднести до банківської каси.

Інші справи теж затримували його в Чернігові. Вже напередодні археологічного з'їзду Коцюбинський довідався, хто саме з просвітян готується вітати з'їзд. Він негайно заявив, що в тому разі, коли це робитиметься від імені «Просвіти», він вийде з ради і взагалі покине Товариство. Частина членів ради схвалювала тактику Коцюбинського, інші висловлювались проти нього. Були й такі, що утримувалися й мовчали, але в їх мовчанні було мало втіхи.

Наближався день відкриття з'їзду. Чекали на графиню Уварову. Чернігівські вірнопіддані поводитись нахабно й зухвало. Попи по церквах виголошували проповіді про «богоспасаємий град Чернігів» і його тисячолітні святині.

Перед самим з'їздом приїхав у ролі почесного гостя відомий журналіст і не менш відомий чорносотенець Анатолій Савенко. Він друкувався у таких погромницьких органах, як «Киевлянин» і «Новое время». З'їзд міг стати головною подією для преси.

Савенка зустрічали з помпою на вокзалі вузько-коліїної залізниці, що зв'язувала Чернігів з Крутами. Напередодні з'їзду, ввечері, його прийняв у себе губернатор.

Чимала частина місцевої інтелігенції вважала ці дні історичним святом для рідного міста. В зв'язку з цим «святом» дехто з чернігівських євреїв задалегідь утекли з міста...

Нарешті відкрився з'їзд. Головувала на урочистому засіданні графиня Уварова.

Розкопали десь сімдесятирічного історика Дмитра Іловайського, що сам по собі пагадував археологічну знахідку. На з'їзді він з'явився у віцмундирі, підтримуваний попід руки. Його появу зустріли навіть віршем:

Вот воитель всех варяг
Наш учитель Иловайский...

Активізувався серед своєї групи вірнопідданих губернський предводитель дворянства Комаровський. А в залі з ненавистю шукав своїх супротивників невгамовний і ексцентричний Савенко.

З'їзд був оголошений святом російської православної інтелігенції. Михайло Михайлович відразу ж назвав це збіговище образою для кращої, демократичної інтеліген-

ції і насильницьким приниженням її перед жандармським чоботом.

І справді. Коли серед численних привітальних телеграм — від митрополита Флавіана, Сухомлинова, генерал-губернатора та інших — почали читати телеграму чернігівського земства, її не дали закінчити. Ледве встигли прочитати: «На світанні нового життя вітаємо вступ у друге тисячоліття славної історичної путі. Будемо вірити в поліпшення умов нашого життя...» — як зала дворянського зібрання, де лише годину тому всі в побожному настрої вислухували урочистий молебень на честь з'їзду, задвигтіла від гуркоти, вигуків, метушні. Чорносотенні делегати влаштували шумову обструкцію, намагаючись не дати пролунати в залі жодному «еретичному» слову.

А один з делегатів виліз на стілець і, перекиваючи всіх своїм басом, горлав на всю залу: «Чорний ворон ніколи не почервоніє...»

Якийсь дідусь намагався підтримати цей вигук своїм хрипким «вра», але його не почули...

І протягом усього з'їзду голос передових учених звучав кволо, потопаючи у шумі збіговиська.

Коли організатори з'їзду спробували через місцеву українську інтелігенцію влаштувати виступ видатних кобзарів, то Коцюбинський та ще дехто з кола їх знайомих доклали всіх зусиль, щоб ця спроба не вдалася. Співці народу не повинні були виступати перед цими людьми.

В ці дні Коцюбинський був знервований. Марина помічала це й розуміла причини. В статистичному бюро під час роботи вона поклала йому на стіл записку: «Вгамуй свої нерви й не хвилюйся: однаково ти безсилий боротися з ними. А допомоги тобі ніхто не подасть...»

Так, треба було діяти, але як?.. В дні загального приниження культурного Чернігова він ходив пригнічений і лютий. Просвітянські «спільники» відмовились слухати його порад. Більше того, зібралась група, яка підняла з'їздові урочисту адресу і взяла активну участь у засіданнях «археологів». Розлютований Коцюбинський підняв у «Просвіті» бюро і назвав цих людей негідниками, а з'їзд — напівхуліганським. Його слова на адресу з'їзду набули розголосу. Слід було чекати неприємностей. Та не до них було тепер.

Він викликав до себе в земство Чижя.

Вони замкнулися в кабінеті.

— Коли закінчується це хамство?

— Кажуть, сьогодні ввечері,— відповів, як завжди спокійний, але готовий до всього Чиж.

— На завтра я скликаю раду «Просвіти». Я не хочу більше бруднити своє ім'я співробітництвом з друзями чорної сотні. Я ставлю своєю метою боротьбу з ними. І якщо їх більшість у проводі «Просвіти», то, щоб з ними боротися, треба спочатку покинути «Просвіту».

Чиж сидів у своїй улюбленій позі, потонувши в глибокому кріслі. Він поклав ногу на ногу, потягнув себе за вуса і поволі й глибокодумно проказав:

— Я теж не хочу мати нічого спільного з цими людьми.

Після служби вони обидва пішли до «Просвіти» — треба було організувати на завтра термінове засідання ради.

Ввечері другого дня Коцюбинський, як завжди, з'явився на засідання точно о восьмій. Але ще нікого не було. Незабаром з'явився Чиж. Коцюбинський сів за свою чергову роботу. Взагалі, після вчорашньої розмови з Чижем він почував себе міцнішим і рішучішим.

Члени ради не сходились. Коцюбинський розумів: усі знали, в якій справі їх кликано, і, певне, вирішили не приходити зовсім. Проте згодом з'явилося кілька прихильників Коцюбинського і дехто з опозиції. Прийшли Сулима й Прокопенко, певне, з метою розвідати, що робиться в «Просвіті». Було ясно: засідання навмисне зірвано. Більшість членів ради, очевидно, була зацікавлена у відкладенні важливого засідання на невизначений час.

І справді, дехто почав говорити про те, щоб відкласти засідання ради. Михайло Михайлович обурився. Він говорив рівним, але підкреслено гострим тоном. У цьому відчувалось велике обурення людини, що зважувалась не спинятися ні перед чим.

— Якщо їх більшість...— промовив він з виразом гидливості на обличчі.

— Кого? — перервав, виступаючи наперед, Прокопенко.

— Тих, що разом з вами, пане, вітали хуліганський з'їзд, тих, що хотіли б посадити Україну на чумацьку мажу, тих, що аплодують у залі суду вихвостівським дукам. Я не бажаю сидіти з ними отут, за цим столом...

В кімнаті здійснювся галас, якого ще ніколи з часу заснування «Просвіти» тут не було. Галасували, вигукували образи на адресу голови товариства Коцюбинського, сперечались між собою.

Тільки Чиж за весь час не прохопився жодним словом. Він усе сидів у кріслі в тій же позі, тяжко замислений і мовчазний. Якась думка ніби прикувала його до крісла.

Ніхто не намагався вгамувати десяток розпалених людей.

Серед вигуків і галасу недругів і друзів Коцюбинський з підкресленим спокоем склав свої папери до шухляди, замкнув її, поклав ключа на стіл і мовчки, не поспішаючи, вийшов.

В середині вересня Коцюбинський одержав з ради «Просвіти» письмове повідомлення:

«Високоповажний Михайле Михайловичу! Рада товариства «Просвіти» має честь сповістити Вас, що вона одержала од пана чернігівського губернатора наказ, в якому він своєю властю виключає Вас з членів товариства.

Рада»

На це й слід було сподіватись, адже він політично неблагонадійна, шкідливого напрямку особа!

Ніхто в раді не обурювався, ніхто не протестував проти губернаторової сваволі.

І лише тепер Коцюбинський зрозумів, чому місяць тому не з'явилися члени ради на останнє скликане ним засідання: вони воліли зачекати, коли небажаний для них голова ради буде усунутий і, певне, мали для цього якісь підстави...

Так завершилось тисячоліття богоспасенного міста Чернігова.

Перед різдвом Коцюбинський приїхав до Києва. Другого дня зустрів на вулиці Чикаленка.

— Який гість! Який гість! — зрадів той і затягнув Коцюбинського до себе.

Чикаленко посадив гостя на диван і сам сів поруч. Коцюбинський дістав цигарки. У нього страшенно боліли зуби, і він раз у раз палив. Чикаленко зосереджено дивився на гостя і якась думка відбивалася в його очах.

Але він не сказав нічого про те, що зараз думав. Слід було хоч би заради чемності говорити про справи, близькі гостеві.

— Як здоров'я Віри Устимівни?

— Дякую, добре... Вона одна серед нас не скаржить-ся на здоров'я. А решта... Ви знаєте, у нас у сім'ї кожної зими хтось хворіє обов'язково. Це коли не рахувати постійно хворих: мене, матері, Ліди... Вірі Устимівні завжди досить клопоту. А до того в неї ще й служба. Покинути посаду вона не може — не витримаємо.

Чикаленко примружив очі:

— Це тому, Михайле Михайловичу, що ви в Чернігові. Тут би вам було легше. Принаймні заробітки тут кращі.

Коцюбинський не відповів. Він поволі допалив цигарку і, не встаючи, почав гасити її в фарфоровій попільничці на столі. І, коли загасив, відсунув попільничку на середину стола і промовив:

— Я вирішив остаточно: влітку поїду на Капрі. Але перед тим мені треба дістати п'ятсот карбованців.

— Зараз? — спитав Чикаленко.

— Ні, на літо.

— Може, в Леонтовича. Він тепер у Києві.

Михайло Михайлович підвівся і відійшов до вікна. За домом був садок. Гілля вгиналося від снігу. Ворона сіла на каштан, і сніг сипався з гілки і ярів на сонці. Лахматий собака, потопуючи в снігу, стрибав під деревом і гавкав на ворону.

Коцюбинський одвернувся від вікна. Після сонця і снігу кімната здалася темною.

Проводячи Коцюбинського, Чикаленко розповів йому про те, що так раптово спало йому на думку вранці.

— Знаєте, Михайле Михайловичу, коли я думаю, хто б зміг принести замирення й згоду в наші лави, я не знаходжу нікого, крім вас.

— Але я відірваний від цього повітря.

— Це якраз і добре.

— Поганий з мене миротворець.

— Не кажіть. Тут потрібний авторитет, а ви його маєте. Не приховою від вас, що покладаю великі надії на ці дні вашого гостювання в Києві. Тут ви не знатимете тієї матеріальної скрути, яка завдає вам стільки клопоту в Чернігові.

— Ви вимагаєте неможливого.

— О ні, Михайле Михайловичу, ви не враховуєте свого авторитету.

— Ви помиляєтесь: люди, яких ви маєте на увазі, особливо завзято полемізують зі мною.

— То дарма. Ви користуєтесь авторитетом у читачів, а саме це й потрібно.

Михайло Михайлович не відповів. Вони попрощались, і немов якусь порожнечу поніс у серці Коцюбинський, повертаючись до себе.

Після деяких святкових візитів Михайло Михайлович потрапив до одного знайомого на ялинку. Знайомий нещодавно повернувся з тюрми. Його обвинувачували як учасника якогось бунту, хоч ця людина могла тільки співчувати подібним подіям, але далека була від активної участі в них. В тюрмі він захворів, і його звільнили на поруки.

Господар сам відчинив Михайлові Михайловичу і довго обіймав його у передпокої. Гостей було зовсім мало. Микола Віталійович Лисенко сидів серед маленького гуртка і, побачивши Михайла Михайловича, підвівся й швидко пішов йому назустріч.

— Який я радий! — говорив він, обіймаючи Коцюбинського. — Я боявся, що ви поїдете додому, не побувавши в мене...

Володимир Леонтович розпитувався про здоров'я. Дружина Леонтовича — дочка філософа Лесевича — цікавилась Черніговом. З сусідньої кімнати теж чути було знайомі голоси. Михайло Михайлович бачив, як вискочив звідти червоний, немов від ляпасів, Чикаленко. Треба піти туди й привітатись. Та й цікаво було, від кого це в такій паніці тікав не такий і лякливий Чикаленко.

Михайло Михайлович розсунув порт'єру і враз побачив енергійне обличчя Ольги Косач¹, що розмовляла з молодим, елегантно вдягнутим поетом. Вона на хвилину повернулася до Коцюбинського і привіталася. Михайло Михайлович скористався з того, що вона знову почала розмовляти з поетом, вийшов до вітальні і приєднався до гуртка коло Лисенка. В цей час прийшов Микола Садов-

¹ Українська поетеса Олена Пчілка (псевдонім).

ський, який відразу попередив господаря, що зайшов ненадовго, бо ще мав бути в кількох місцях. Веселий і темпераментний, він одразу опинився в центрі уваги.

Говорили про останні твори Винниченка — «Щаблі життя» і «Мементо». З властивою йому одвертістю і сміливістю Садовський сказав:

— Зараз я не можу виставляти його п'єси. Наша інтелігенція мені каси не зробить, я мушу вважати й на смак інших моїх глядачів, а вони люблять те життя, в правдивість якого можна вірити.

Хтось заперечив, що це, мовляв, вплив найновіших європейських течій.

— Це, звичайно, нове в літературі, але непотрібне народові,— промовив Лисенко.— Заради народу ми повинні відкинути подібне писання.

В цей час увійшла Ольга Косач. Вона чула останні Лисенкові слова і, видно, вже наготувала й собі кілька ущипливих фраз, але господар завбачливо попросив Лисенка до фортепіано. Микола Віталійович обіцяв це раніше і тому не відмовлявся. Всі повернулись до композитора. Тоді Косач гукнула до себе молоду господарку і всілася з нею на дивані.

Коли Лисенко закінчив кілька нових своїх творів, Леонтович повів Михайла Михайловича до сусідньої кімнати. Вже почали запрошувати до вечері. Леонтович розповів Коцюбинському про Товариство допомоги, яке фінансуватиме частково його дядько, відомий мільйонер Смиренко. Ось через це товариство Коцюбинський зможе дістати потрібну йому допомогу. Сам же Леонтович починає будувати цукроварню і тому в своєму бюджеті мусить бути тим часом дуже обачним.

В дверях з'явилась господарка:

— Дуже вас прошу, панове!..

Ользі Косач як старій людині, та ще жінці, пробачали багато, і вона відчувала це і не була занадто стримана в розмовах. Її посадили за столом між Михайлом Михайловичем і Садовським, і після чарки легкого вина, коли присутні тихо поміж себе перемовлялися, вона сказала Коцюбинському, немов вела далі розпочату до вечері розмову:

— А ще гірше бути єврейським адвокатом...

Михайло Михайлович зніяковіло знизав плечима, а Садовський, пораючись з половиною смаженого коропа

вже зрозумів, в чий город вона закидає, і всміхався собі в вуса.

— Не розумію вас, пані Ольго...— відказав Коцюбинський.

Тоді вона показала курячим стегенцем в бік Чикаленка:

— Думаєте, чого він обороняє в «Раді» наших євреїв? Тому, що вони дають йому до газети різні об'яви і добре за них платять.

Садовський вдав, що ніби закашлявся, але усмішка не зникла з його вродливого обличчя. Косач подивилася на нього і знову повернулася до Коцюбинського.

— Кожній газеті об'яви дають прибуток, в цьому немає нічого злочинного. Мені вигідніше так, а вам якось інакше...— відповів Чикаленко, натякаючи на антисемітські виступи в журналі Ольги Косач «Рідний край».

Коцюбинський написав кілька творів проти юдофобства. Його прикро вразили слова Пчілки і зовсім не задовольнила відповідь Чикаленка.

Ображена Косач відсунула тарілку і взяла серветку. Розмова робилась тяжкою. Врятував Лисенко. Він почав розповідати про виклик до канцелярії губернатора в справах його музичної школи. Це було цікаво, і всі покинули свої розмови. Потім хтось попросив Садовського проспівати. Він погодився. Хитро глянув на похнюплену Косач і чудово проспівав «Вот мчится тройка почтовая».

З-за столу вставали задоволені й веселі. Коцюбинський, хоч і не забув розмови з Ольгою Косач, був у добром настрої. Микола Віталійович організував у суміжній кімнаті колядки.

Чикаленко, вже стоячи, переконував своїх співбесідників:

— На дворянство нема чого покладати надії. Україні треба більше таких капіталістів, як добродій Володимир,— кивнув він у бік Леонтовича.— Таких, що активно підтримували б наш рух.

Михайло Михайлович пройшов повз них до суміжної кімнати. На хвилину він спинився біля каміна і неуважним поглядом задивився на посивілі жарини. Хтось торкнув його за лікоть. Це був Садовський.

— Про що замислились?

Коцюбинський зрадів:

— Миколо Карповичу, дайте відповідь на одне хитро-мудре запитання.

— Охоче.

— Що б ви зробили, коли б мали завдання — помирити їх?

— Кого?

Коцюбинський повів очима навколо.

Обличчя Садовського застигло в такому виразі подиву, що Коцюбинський не витримав і голосно засміявся

— Це я пожартував... Ходімо краще, Миколо Карповичу, до колядників.

Вони пішли до гурту і заспівали разом з іншими. Чудова колядка заповонила їх.

ІV. ТИСЯЧОЛІТНІЙ ЧЕРНІГІВ

Тепер це згадується, як давно минуле. Хоч після того не пройшло й чотирьох місяців.

На початку травня тисяча дев'ятсот дев'ятого року професор Нобелівського інституту в Стокгольмі доктор Альфред Іенсен, зробивши подорож по Україні, завітав до Чернігова. Професор цікавився багатьма місцями. Був у Стародубі, був на Десні біля Мезина, у Батурині, в Полтаві. Він вивчав топографію, збирав малюнки й фото, знайомився з країною. Сучасна батьківщина Іенсена мало знала свою давню знайому — далеку Україну. Професор поклав собі привезти до Швеції не тільки малюнки й фотографії з України, але й живе слово з ясних українських джерел. Він повіз на батьківщину для перекладу і твори Коцюбинського.

Коцюбинський готувався за кілька днів їхати до Європи. Його твори були вже там.

Мрія про Капрі мала нарешті стати радісною реальністю. Вже одержано аванс за «Дебют» і позику в касі взаємодопомоги при статбюро. Нарешті ніщо не перешкодить вимріяній подорожі. Володимирові Галактіоновичу Короленку був надісланий лист з проханням написати кілька рядків Горькому на Капрі про чернігівського письменника. Відповідь не забарилась. Володимир Галактіонович виконав прохання, але запевняв, що потреби в рекомендації немає. Горький з радістю прийме Михайла Михайловича і без того.

І ось нарешті він хоч на один місяць вибрався в да-
леку подорож.

Та щасливий місяць минув швидко, як і все літо. Залишилися тільки спогади про небесну затоку в золотому кільці буйно встеленого розквітлим дроком берега, тиша і пахощі казкового острова, запальні розмови і дорогі образи його нових друзів.

Здається, давно це було... Тепер ось метушливий пароплав покинув Дніпро і намагається перемогти швидко течію Десни та прозорий вересневий туман.

Коротке осіннє пальто не захищало від зустрічного вітру. Довелось піти з палуби. Рання вереснева сутінь уже повивала луки й переліски напівпрозорою тканиною сизого туману, але ж від того ще прекраснішими й химернішими були улюблені береги Чернігівщини.

Михайло Михайлович по східцях зійшов з палуби. В «третьому класі» просто на підлозі лежали, як побиті, сонні селяни — з клунками й кошиками. Гуркотіла машина, хропли люди, в повітрі стояв важкий дух. «Сонна Чернігівщина», — з гіркою усмішкою подумав він і почав лавірувати між головами, клунками, старими дірjavими чобітьми й новими личаками.

Салон був майже порожній. Лише з дальнього краю стола, повиті цигарковим димом, як своєю брехнею, сиділи два чернігівські панки. Дожовувалась вечеря, і розпочиналась дорожня дискусія. Для цього їм он як потрібний був хтось третій. Коцюбинський не хотів, щоб запросили його. Повернувся в дверях і пішов до своєї непривітної каюти.

Добре було б заснути. Та це мрія. Здається, починалась «нічниця», коли ніяк не вгамовується збуджене серце, коли бракує повітря і не зімкнуть його на хвилину очі.

Тісні каюти на пароплаві. Три кроки до ілюмінатора, три назад. Серцю бракує повітря. Та біс із ним, краще вогке холодне повітря, ніж тіснота й задуха.

І Коцюбинський виходить з каюти і східцями знову поспішає на порожню цієї пізньої пори палубу. Вже не видно й туману. Річка — як утоптана стежка серед густої темряви.

Ось тепер можна трохи й походити. Вітер немовби послабшав. Все ж трохи холодно, і коротке осіннє пальто не гріє. Михайло Михайлович ходить на передній палубі — від димаря до носа, де на щоглі висить блідий,

заспаний ліхтар. На берегах не видно нічого, і Коцюбинський тепер дивиться просто перед себе. Як ще далеко до ранку, а заснути йому цієї ночі, напевне, не пощастить.

Пароплав пропливає повз село. Долинають уривки пізньої парубочької пісні. Потім ніч робиться ще чорніша, гущіша — здається, пароплав загрузає в морозі.

Раптом збоку хтось говорить стиха:

— Михайловичу!..

З несподіванки Коцюбинський різко обертається на голос. Як це він не помітив відразу: адже ж тут, біля нього, на порожньому ящику сидить хтось. Коцюбинський нахилиється, приглядається до постаті.

— Що — не впізнали? Та це ж я, Камищук...

— А-а-а... Це ви... Пізнав. Чого не пішли вниз? Холодно ж.

І він сідає поруч старого Камищука. Той трохи відсувається і повертає своє заховане до половини в широкую бороду обличчя до Коцюбинського.

— А мені не холодно — я з собою кобеняка взяв. Хочете, трохи і вас прикрию од вітру.

Старий сторож і рибалка — добрий співбесідник.

— То у яких же справах їздили до Києва?

Але старий не відповідає. Він мовчить кілька хвилин, щось обмірковуючи.

Коцюбинський часто давав Камищуківі свої книжки і пам'ятав, що в старого й тепер кілька його політичних брошур нелегальних видань.

Нарешті Камищук оглядається довкола й притише-ним голосом говорить:

— Обіцяли ви, Михайле Михайловичу, одну книжечку про селян... Якою дорогою йти сільській бідності. Ще торік обіцяли. Тільки не сумнівайтесь: нікому не дам і нікому не скажу, що брав у вас. Мабуть, забули про обіцянку.

Але Коцюбинський не забув. Він і справді обіцяв ще торік Камищуківі брошуру Леніна «К деревенской бедноте». Цю книжку, видану в Женеві, подарував Коцюбинському в Києві один знайомий підпільник, який прочитав перед тим першу частину «Гата тогана».

Книжку Леніна він давав знайомим на село читати. Але тепер вона була знову в нього.

— Гаразд, — сказав він Камищуківі, — днів через чотири я вам дам її прочитати.

І подумав: «Та хіба ж можна було б не дати старому цю книжку?»

Камищук скрутив навпомацки цигарку і навіть струсив долонею розсипану махорку з колін, хоч її вночі й не було видно.

— Михайловичу,— протягнув він майже пошепки.— хочеться мені розказати вам про своє діло. Посидьте трохи. Нікому не говорив я, боявся...

Коцюбинський повернувся до нього обличчям, і Камищук зовсім тихо промовив:

— Сина в мене, Григорія, поліція забрала. Попервах держали в тюрмі в Чернігові, а це затребовано в Київ. У Лук'янівській тепер. Трусили в хаті, питалися про бумажки якісь. Нічого не знайшли. Вирядився у Київ — передачу возив, клопотався, щоб пустили до Григорія побачитись. Передачу взяли, а до нього не пустили: слідство ще провадять...

Камищук трохи помовчав і додав:

— Зійшлося нас біля тюрми, старих, сила-силенна. Багато тепер таких батьків у Росії..

— А на чиему заводі працював Григорій останнім часом?

— Та у Хоменка ж.

Перед світанком вони пішли вниз. Серце не вгамовувалось. Каюта нагадувала камеру-одиночку. Три кроки вперед, три назад...

Ясним ранком пришвартувався пароплав до чернігівської пристані. Дома, в своєму кабінеті, на робочому столі Михайло Михайлович знайшов запечатаний лист. Коцюбинський розірвав конверт і вийняв аркуш поштового паперу;

«Дорогий Михаил Михайлович!

Скажу попросту — очень я доволен, что встретил Вас, и большую симпатию вызвали вы в душе моей!

А. Пешков»

Все ж таки бажаний спокій не приходив. Хто знає — може, він належить до типу людей з природженим неспокійним мисленням? Можливо, все це від того, що він хворий на десяток хвороб і один місяць капрійського повітря не надовго освіжив його. Він тільки знає, що рік у рік йому тяжче.

І ось, коли прочитав листа від Горького, листа з далекої даліни,— здалося йому, що серед хмурої грізної ночі хтось близький і дорогий простягнув йому руку і привітав його, як брат.

Щодня приходив він до Олексія Максимовича, і один одному щиро звіряли вони свої діла і мрії. Він був там, дихав тим повітрям тоді, коли погляди найвидатніших культурних людей звертались туди з надією і подякою.

Коцюбинський пригадав Франкові слова про Горького, і йому було радісно, що й знаменитий український поет оцінив і зрозумів до кінця капрійського вигнанця.

Біля будинку земства зустрів Марину. Прозорий осінній ранок міцно бадьорив. Та Марина поспішала, боячись запізнитись. Через різні чутки про Надію, що доходили й до земства, на роботі на неї почали позирати скоса.

Вона була рада, що бачить Михайла Михайловича в доброму настрої. Сьогодні Марина не мала для нього нічого радісного. Останніми днями її сестра внесла в родину занепокоєння. Це почалося з дня арешту Григорія Камищука. І тому, коли Коцюбинський запитав про Надію, вона розповіла те, про що догадувалася.

— Знаєш, мені здається,— сказала вона,— що, окрім підпільної роботи, в Надії й Камищука були й інші зв'язки.

— Що з нею?

— Четвертий день не виходить з дому, удає хвору. Я знаю, що вона зовсім не хвора, і це лякає мене. В Надії надто сувора вдача. Так легко вона не піддається розпачу.

— Я знаю Надію,— відповів Коцюбинський,— депресія не властива таким людям. Можливо, просто якась думка надто владно опанувала її.

— Ти ж знаєш, для нас усіх Надія здається все більше загадковою. Мати страждає через Надію, бо вважає себе винною в її вихованні. Тепер Григорія перевезли до київської тюрми, і Надія теж збирається до Києва. Я певна: вона давно вже поїхала б, якби не остерігалась: адже про неї є різні непевні поголоски і, очевидно, вона під негласним наглядом. Звичайно, їй не слід їхати зразу вслід за Григорієм.

— Добре, що вона не виїхала. Я зустрів старого Камищука, і він казав, що Григорія цими днями знову

перевезуть до Чернігова. Так і перекажи Надії і передай їй мій привіт. Скажи, що я хочу з нею поговорити.

Марина вдячно подивилася в очі Михайлові Михайловичу.

— Ти хочеш трохи втішити її?

— Ні, я хочу допомогти визволити з тюрми Камищука.

— Не збагну... Як?

— Як — не знаю... Буду радитися з досвідченими людьми.

Думка про звільнення Григорія Камищука виникла в нього відразу, як тільки він почув про його арешт. Тепер у нього вистигло остаточне рішення: він мусить допомогти цій справі. З часу, коли він уперше зустрів Григорія на літературному вечорі в минулому році, вони бачилися часто. Іноді він разом з Надією заходив до Коцюбинського, вони розмовляли цілими годинами. Потім набирали з його бібліотеки книжок і йшли. Михайло Михайлович знав, що його книжки читають вони не самі. Коцюбинський був певен, що тюрма не приглушить у Григорієві його революційного настрою, а запалить ще дужче.

Увечері Михайло Михайлович бачив у цій справі адвоката Чижя.

— Денисе Захаровичу,— спитав Коцюбинський,— скажіть, хто має право у нас звільняти злочинців?

Чиж здивувався.

— Хто ж — прокурор, суд, губернатор, сам цар. Багато людей можуть робити це, але ніхто з них не бажає використовувати своє право.

— Ну, на них я не можу розраховувати: мій протеже — політичний. Це робітник з фабрики Хоменка...

— Так, чудесно! — вигукнув Чиж.— Це одоробло Хоменко може тут вам зарадити краще, ніж прокурори й губернатори... За що взято робітника?

— Його обвинувачують в підбурюванні робітників до страйку якраз тоді, коли фабрика дістала замовлення військового інтендантства. Ну, а ще закидають йому поширення нелегальної літератури.

— Ах, так!.. Ну, то скажіть, у яких ви стосунках з Савою Гавриловичем Хоменком? Не посварилися? Просвітяни не думають іти цими днями до нього по чек на двісті карбованців для рідної культури? Це була б на-

года... Тю-ю... Чортяка б їх видавила! Я й забув, що ми вже з вами не в «Просвіті»...

Михайло Михайлович добре розумів, що Чиж зовсім не забув про це, а просто не минув нагоди поглумитися з немилих йому людей.

У Хоменка Михайло Михайлович бував, його навіть запрошували на гостину. Йому було відомо, що Хоменко запанібрата з губернським прокурором, губернатором, поліцеймейстером... З останнім навіть покумався.

— Хоменко все може,— несподівано змінив тон Чиж,— але, я певен, він нізащо не погодиться допомогти вам.

— Чому?

— А тому, що, певне, на його прохання й узяли цього робітника. Хазяїн захотів позбутися небезпечного робітника і легко цього домігся. Я, звичайно, не обстоюю, що все було саме так, як я кажу.

Михайло Михайлович вирішив таки вдатися до Хоменка. Все ж була маленька надія на лібералізм фабриканта.

Віра Устимівна порадила Михайлу Михайловичу не йти до Хоменка додому, а зустріти його в суботу біля монастиря, куди він звичайно приїздить на своїй бричці разом з дружиною пити у ченців квас. Або в неділю біля церкви після обідні. До церкви Михайло Михайлович давно не ходив і вирішив спробувати спочатку побачити знайомого фабриканта біля монастиря, тим більше, що любив робити в тому напрямку свої прогулянки.

В суботу Михайла Михайловича раптом листом викликав до себе директор гімназії. За право навчання заплачено вчасно,— думав Михайло Михайлович, ідучи після служби до гімназії,— успіхи усіх трьох, Юрка і обох дочок, добрі. Що ж треба цьому головному «педелю»,— спало йому на думку зневажливе прізвисько гімназійних адміністраторів. Невже Юркова поведінка потребує виклику батька?

Він умів бути ласкавим до дітей, але одночасно і вимогливим, постійно дбаючи за їх виховання.

Директор гімназії, ласкаво привітавшись, попросив вибачити йому цей несподіваний виклик, але ж нічого іншого не залишалось, та й сам шановний пан

Коцюбинський зараз у цьому переконається. Показавши на крісло біля столу, директор труснув один раз дзвінком з довгою ручкою з слонової кістки. За хвилину увійшов інспектор.

— Микито Свиридовичу, де книжки знайдені в учнів?

Він зробив м'який жест у бік Коцюбинського, немов хотів сказати, що книжки належали саме йому.

— Ось у цій вашій шафі, Аполлоне Ернестовичу.

Директор показав на ключі біля себе. Інспектор миттю дістав із шафи три книжки і поклав перед начальником. Повернувшись плавно до Коцюбинського і поклавши руку на книжки, директор лагідно промовив:

— Прошу... Гарібальді, Пугачов, Шевченко... Ці книжки у нас не тільки не рекомендовані, а... ну... в якійсь мірі, звичайно, заборонені. Вони вилучені у вашого, пане Коцюбинський, сина, Юрія...

— Але ж ці книжки дозволені цензурним комітетом і вільно продаються в крамницях.

— Так, але в нас у гімназії заборонені. Не все, що дозволено дорослим, дозволяється дітям. У цьому сенс виховання. Я не знаю, яким чином ці книжки з приватної бібліотеки потрапили до вашого сина...— Директор багатозначно подивився на Коцюбинського.

— О, діти вміють діставати все, що їм цікаво і навіть те, що заборонено...— обірвав директора Михайло Михайлович.

— Давайте дітям Луї Буссера, Майн-Ріда,— ми не проти цього. Навіть Нат Пінкертон не завдасть такої шкоди дітям, як оці книжки, які віддаю вам, оскільки інспектор Микита Свиридович знайшов їх у вашого сина в парті, поруч з Новим завітом і підручником церковнослов'янської мови. Як бачите, на перший раз я зовсім не суворий, але надалі...

Коцюбинський забрав книжки.

— Візьму до уваги вашу вимогу,— сказав він і прощався.

Директор провів його до дверей кабінету і вже біля самого порога, коли інспектор зник, сказав Коцюбинському конфіденційно:

— Між нами кажучи, ми, звичайно, теж не від того, щоб часом прочитати якусь нелегальну брошуру або там Чернишевського чи Тараса Шевченка — що потрапить випадково до рук... Але щоб подібні книжки чи-

тали шмаркачі... ви розумієте мене, Михайле Михайловичу...

Коцюбинський знизав плечима:

— Шибеники! Не завжди за ними доглянеш...

Він вийшов з гімназії і просто з книжками під пахвою рушив прогулятись на Болдину гору. Йому пощастило. Біля самого монастиря він побачив Хоменкову бричку. Самого господаря в ній не було. На цей раз вїхала на прогулянку його молода дружина, що сама й правила неспокойним донським рисаком.

Побачивши Коцюбинського, вона помахала йому рукою в довгій чорній рукавичці. Знаючи трохи вдачу цієї жінки, Михайло Михайлович побоювався, щоб їй не спало на думку запросити і його до себе в бричку. Він навіть уявив собі подібну прогулянку чернігівськими вулицями... й відразу придумав причину, щоб відмовитись.

Він, проте, й гадки не мав, що вродлива фабрикантша не раз вказувала своєму неохайному, з химерами, чоловікові на письменника Коцюбинського як на людину, з якої треба брати приклад.

— Оце мужчина,— вигукувала вона в таких випадках до чоловіка,— завжди одягнений, як гість із столиці. Чепурний, в прекрасному, завжди новому костюмі, з модним галстуком! А ти — вайло, ти зовсім забуваєш про себе, певніше — про мене. Від тебе завжди чути махорку за верству. Цим ти виказуєш неповагу до мене, своєї дружини. Адже я воліла б бачити тебе завжди елгантною і статечною людиною. А ти заростаєш бородою, і майже ніколи не міняєш своєї чесучевої блузи...

— Вітаю, вітаю!— загукала вона до Михайла Михайловича.

Він підійшов.

— Що ж це ви, добродію,— подаючи руку в лайковій рукавичці, напустилась вона відразу на Коцюбинського,— забули про нас. Нещодавно приходили ці... добродії з «Просвіти» до Сави Гавриловича по гроші і вже без вас... Я просто була обурена.

— Я давно не в «Просвіті»... Ще з минулого року.

— І чудесно! Нема чого шкодувати...— Довгими тонкими пальцями вона заправила пару неслухняних кучерів під брилик.— Там самі тютхті, жодного справжнього джентльмена. По совісті вам скажу — набридли вже мені вишивані сорочки...

— Ну, як ся має Сава Гаврилович?

— О! У нього, як завжди, багато неприємностей. Ви бачите,— вона показала на порожнє місце в бричці,— він навіть не виїздить тепер на прогулянки. Я сама...

— А що трапилось?

— А хто його розбере! То було із поставками щось не в порядку. Тепер залагодилось, то робітники в наш важкий час забажали підвищення платні. Мало не застрайкували. Та добре, що Саві Гавриловичу заздалегідь доповіли про призвідців. Ну, то він сам їздив до губернатора і до поліцмейстера. Запобіг катастрофі. Тепер спокійніше...

«Чи варто вдаватись до Хоменка?» — востаннє запитував самого себе Коцюбинський.

— Отже, нічого прикрого у вас тепер немає?..— іронічно промовив він.— Адже все залагоджено?..

— О, якби ж то!.. Далеко не все! На Саву Гавриловича сиплються прикrostі, як із торби.

І вона, трохи перехилившись до Михайла Михайловича, усміхалась і кокетувала, а про чоловікові прикrostі розповідала з таким веселим виглядом, немов рада була, що їй є про що розмовляти з добре знайомим чоловіком.

— Уявіть собі, біда прийшла звідти, звідки її аж ніяк не сподівались... Всім відомо, що Сава Гаврилович походить із старовинного козацького роду. У нього є документи, які до нього перейшли ще від діда-прадіда. Він листувався з якимось складачем українських родословних списків, посилав йому великі гроші на видання цих списків книжками і знімав копії з своїх документів.

— Ну, і що з цього вийшло?— зацікавився Михайло Михайлович.

— О, ви навіть не уявляєте, які несподівані результати!.. Цей складач просто якийсь аферист: копії документів надіслав Саві Гавриловичу назад, грошей, звичайно, не повернув і в родословні списки старовинних українських родів нас не вписав... А хіба ми маємо на це менші права, ніж Галагани?..

— Це прикро! — усміхнувся Коцюбинський.

— Звичайно, прикро!.. І ми знаємо, чиїх рук це справа... Це Симиренки очорнили нас, це вони писали до складача якісь брехливі історії про наш рід.

Помітивши, що Михайло Михайлович зробив рух, щоб попрощатись, вона раптом схаменулася.

— Це добре, що я вас зустріла: не треба буде посилати по вас.

— Справа якась?

— О! Ще й яка!..— І вона засміялась на повні груди, засліплюючи чудесно білими зубами.— Завтра вдень ми влаштуємо невеличку гулянку. Приїхала сестра Сави Гавриловича з чоловіком. Ми хочемо скликати гурток знайомих і влаштувати останню в цьому році гулянку в лісі. Уявляєте — тепер ліс чудовий, як ніколи! Звичайно, якщо не зміниться погода. Тільки не думайте відмовлятися, дуже вас про це прошу. Я так вас, Михайле Михайловичу, шаную, поважаю, а ви, недобрий, забуваєте про нас.

— Ні, я просто зайнятий різною роботою... і хворію.

— А ви заходьте до нас частіше. По суботах. Від розваги люди здоровішають.

Коцюбинський подякував. Від запрошення на завтрашню гулянку не відмовився. Отже, тепер остаточно вирішено — він говоритиме з Хоменком.

Стурбована довгою відсутністю Михайла Михайловича після служби, Віра Устимівна виглядала його з хвіртки.

— Ми всі ждемо тебе. Стіл уже накритий.

— Гаразд. Зараз будемо обідати,— втомлено говорив Михайло Михайлович, віддаючи дружині книжки. Коцюбинський відразу скинув свого брунатного піджака. Віра Устимівна не змогла на цей раз прочитати на обличчі чоловіка його настрій, який завжди вгадувала безпомилково.

— Що це за книжки?

— Юрко є? — замість відповіді спитав він.

— З Віталієм і ще з одним гімназистом. Перешіптуються про щось.

— Про що?

— Не знаю. Якась таємниця у них є, і вона тривожить їх. Я певна, що це саме так.

Від воріт до будинку вела стежка в ряському шпориші. Вони сіли на лавці біля клумби з негоціанною і стокротками. Михайло Михайлович розповів дружині про свою розмову з директором гімназії.

— Що вирішив зробити?

Михайло Михайлович загадково всміхнувся.

— О, я вже надумав...

З хати вийшла старша донька Оксана, з склянкою і пляшечкою в руках.

— Татусю!— показала вона ліки.

Оксана щоразу подавала батькові мікстуру з первареною водою. Це був її добровільний обов'язок.

— Твій пацієнт сьогодні спізнився, доню,— говорив Коцюбинський, приймаючи ліки.

— На цей раз я прощаю,— суворо вимовила Оксана,— якщо пацієнт надалі буде слухняним і акуратним.

Михайло Михайлович поставив склянку на лаву і пригорнув та поцілував доньку.

Оксані не минуло й дванадцяти. Але вона здавалася старшою проти своїх років. Чорнявими кісками, темними очима й стрілчастими бровами дівчина була схожа на батька. Але бідова вдача, енергійність були швидше від матері.

— А чи знає доня, що зараз робить наш Юрко?

— У них там секрети. Вони не хочуть, щоб я знала... Пхи...

— От ми зараз розкриємо їхні секрети...

Михайло Михайлович підвівся і, обійшовши будинок, зайшов на веранду з саду. Юрко сидів на канапі, а поруч — найближчий його приятель, однокласник Віталій Примаков, трохи нижчий за Юрія, але кремезніший за нього. З другого боку сидів ще один гімназист з розгорнутою книжкою.

— Що робите?— спитав Михайло Михайлович після привітання.

— Нічого. Просто розмовляємо,— жваво відповів Віталій.

— А чому не читаєте, наприклад, про Гарібальді або про Пугачова?

Настала пауза. Хлопчаки переглянулись.

— Тату,— зважився нарешті Юрій,— інспектор знайшов у мене в парті ці книжки і забрав. І Шевченка забрав, усі, що ви мені дали.

— Я заборонив тобі брати їх з собою до гімназії,— суворо промовив Михайло Михайлович, спохмурнівши.

— Ми не дочитали їх і хотіли після уроків іти на Десну і читати гуртом. З нами пішли б ще гімназисти з нашого класу. А тепер...

— От мене й цікавить — що тепер?

— Не знаю...— уже зовсім тихо вимовив Юрій.

У шибці скляних дверей Михайло Михайлович бачив відображення Оксани, що з-за спини батька глумилася з хлопчиків, тулячи до носа розчепірену п'ятірню.

— А ось я знаю,— сказав рішуче Коцюбинський,— як буде далі...

Він обернувся назад, смикнув злегка Оксану за кічку, від чого вона пирснула і зникла за верандою. Михайло Михайлович забрав книжки у Віри Устимівни, що підійшла сюди теж.

— Ось візьміть їх,— сказав він здивованим хлопцям,— обов'язково дочитайте. Потім скажіть мені, і я дам нові, ще кращі... А зараз до столу, там холоне обід.

І він вийшов у сад, де чекала на нього Віра Устимівна. Вони пішли разом, ховаючи від дітей усмішку.

Сава Гаврилович повернувся додому з своєї фабрики роздратований і злий. Оце тільки що він довідався в конторі, що в нього з-під носа вислизнули десять вагонів пайкращої махорки-саджанки, заготовленої в Прилуках, у поміщика Парицького. Махорку перехопив Смиренків агент. Прогавили!.. І чому?.. На два дні запізнилися внести завдаток. А вже ж домоворено було. Сорти чудесні — хмелівка, ціна підходяща. Парицький поспішив продати, бо в нього обом закладним на маєток минав термін, а, крім того, були прострочені векселі, і кредитори вже довідались, що на складі в Прилуках у нього є на тридцять тисяч карбованців зашиті в рогожу махорки. Могли накласти арешт. Парицький продешевив, бо поспішав... і тут на тобі — вихопили з-під самого носа. Як тут не розсердишся!..

А хто винен?.. Завозився з страйкарями, потім поїхав до Києва в округ. Поки впрохав підполковника Савицького, щоб прискорив аванс за поставки... А ці хорти Смиренкові гасають по Чернігівщині й Полтавщині і носом чують, де махрою несе...

І Хоменко тикав парасолькою — завжди їздив з парасолькою — свого кучера в спину, щоб той поспішав, бо коли не поспішаєш, то чиниш хазяїнові збитки. Кучер знизував плечима й попускав злегка віжки: хвилину тому хазяїн ляв за те, що він нібито хоче з нього душу

втрусити швидкою рисою, а тепер докоряє за повільну їзду...

Та як на злість і дома нема кому його розважити: обідати його не чекали. По обіді всі кудись порозходились. Чорт батька зна що!..

Обідати йому й не хотілося. Він був на цегельнях, говорив з управителем і частував його в ресторані. Цеглу на нові корпуси йому постачатимуть дешевше. От тільки десять вагонів махорки, що вислизнули з-під рук, не дають спокою. Страйкарі винні.

Сава Гаврилович трохи відпочив, а потім замкнувся в своєму кабінеті. Дістав розкішно оправленого синього зошита і схилився над ним у роздумі. Це була його кількарічна робота — дослідження. Він не раз хвалився знайомим українцем, що давно пише роботу, яку колись опублікує. Іноді для гостей він навіть читав кілька сторінок, заздалегідь просячи пробачення: він, мовляв, не дослідник, а так просто — кохається в багатстві рідної мови, тому й пише...

Минулого разу він не встиг закінчити фразу: «Протилежно іншим мовам, в українців кожна частина мови має пестливі форми. Наприклад...» Далі фраза обривалася. Сава Гаврилович почухав рукою потилицю і крикнув, потім дописав: «...спати, спатки, спатусі, спатоньки...»

«А бодай ти провалився!.. — згадав він раптом уголос про Каміщука. — Де ти, падлюко, взявся на мою голову?.. Це ж які збитки! Десять вагонів першосортного корешка...»

Цієї хвилини до кабінету залетіла дружина. Тримаючи прут, яким підганяла жеребця Бунчука, і подаючи чоловікові руки для поцілунку, вона радісно гомоніла:

— Чудова прогулянка!.. Даремно ти не з'явився раніше — поїхали б разом. Бунчук усе пускався учвал, та я його здержувала. Чудовий кінь! Виключна погода! Завтра буде незрівнянний пікнік. До речі, зустріла Михайла Михайловича й запросила його, адже ти не заперечуєш?.. Чудова людина! Галантний кавалер, європеець, не рівня тобі...

Сава Гаврилович хотів ще раз поцілувати дружину в руку, але вона крутилась на місці, і прут, що був у її руці, проїхався чоловікові по обличчі. Він удав, що не помітив цього.

— Ти знову не встиг поголитись?

— Завтра, завтра, моя трояндо... Спеціально для пікніка поголюся. Щодо Коцюбинського, то мені його теж треба побачити. Є в мене одна справа...

— Може, оцю статтю свою хочеш йому читати? Не раджу. Кому воно цікаве? А головне — ти фабрикант, капіталіст, і чи тобі личить братися за якийсь там писання?

Але Хоменко не погодився.

— Катерина Друга,— сказав він, помисливши хвилину,— була цариця, а дивись — писала різні твори...

Потім по паузі додав:

— Та справа не в Катерині, а в тому, що Смиренкові пройдисвіти вихопили в мене з-під носа десять вагонів чистосортної хмелівки...

— Знову Смиренко!..— вигукнула роздратовано жінка.— Чого він плутається в тебе на дорозі?..

До кабінету зайшла служниця, щоб допомогти господині переодягтись. Вони вийшли з кабінету Сави Гавриловича.

Коли гості після доброї закуски і особливо щедрої випивки почали розходитись по лісу, Михайло Михайлович вирішив підійти до Хоменка й одвести його від інших, щоб кінець кінцем якимось у розмові, між іншим викласти своє прохання. Можливо, йому пощастило б, коли б не Хоменкова дружина Розалія Юхимівна.

— Михайле Михайловичу, ви тут єдиний джентльмен і мусите провести мене до води. Я хочу помити руки і трохи освіжити обличчя після важких обов'язків господарки.

Коцюбинський не міг відмовитись.

— Саво! Савонаролочко!..— гукнула вона до чоловіка, що був напідпитку більше, ніж інші гості,— я забираю з собою Михайла Михайловича до річки.

«Савонаролочка» байдуже махнув рукою. Розалія Юхимівна поводитись не по-жіночому сміливо. Спираючись на руку Коцюбинського, вона злегка штовхнула його вниз до берега з піскової кручі.

— Який ви неповороткий!..

Вона засміялась. Потім взяла з ридикюля малесеньку хусточку, змочила кінчик її в Десні і витерла собі

обличчя, від чого воно ще дужче зайнялося рум'янцями. Помила руки, напудрилася.

— Я жінка освічена і не дуже соромлюся чоловіків,— все промовляла вона.

Потім попросила Михайла Михайловича одвернути-ся, поки вона поправить собі панчохи.

Після того Розалія Юхимівна підхопила Михайла Михайловича під руку й запропонувала пройтися понад берегом.

Довкола й справді була чудова рання осінь, що п'я-нила, як давнє, вишумоване вино, хвилювала і немов ви-магала: спинися, лови хвилину, як лист кленовий, що падає до твоїх ніг.

Дружина Хоменка нахилилася за чудовим кленовим листям. Вона збирала листя в букет, кидала його і зби-рала новий... Пробувала кокетливо наспівувати якісь мотиви, перестрибувала з одного на другий, замовкала, потім щебетала знову. Без кінця. Одночасно встигла за-кидати Коцюбинського цілим дощем запитань і своїх же відповідей на них..

Михайло Михайлович був трохи спантеличений. Вони відбилися від інших. Треба було повертатись і шукати Хоменка. Коли Розалія Юхимівна чула про це, вона хапала його під руку і сміялась визивним сміхом.

Вони йшли далі.

— Я знаю,— гукала вона.— ви мене осуджуєте... Що? Не осуджуєте?.. Прекрасно! Дякую.. Наші провінціали, що зроду й не бачили європейської жінки, не дарува-ли б мені сьогоднішньої поведінки. Але ж ви були на Заході, ви повинні співчувати мені і зрозуміти, що в цій отруєній махоркою атмосфері світській жінці можна зну-дитись, якщо не збожеволіти..

І раптом настрої її мінявся так само, як і мотиви пі-сень, і поведінка. Вона швидко переходила від нудьги до кокетування. Потім знову починала ремствувати на свою долю.

— Подобаються вам мої перли?

— Так.

— Це чоловік подарував мені в день іменин.

Вона спинила Коцюбинського і, демонструючи перед ним разок перлів на своїй гарній шиї, тягнулася до ньо-го обличчям.

— Ні, ви спробуйте на вагу — справжні. Сава Гав-

рилович для мене нічого не шкодує. Що? Ви боїтесь торкнутися цієї цяцьки на шиї вродливої жінки?.. Соромтеся, європеєць...

— Розаліє Юхимівно,— сказав Михайло Михайлович,— я цілком поділяю ваше невдоволення своїм чернігівським побутом, але все-таки нам треба повернутись до товариства. Не гаразд кидати компанію.

Він лагідно взяв її під руку. Молода жінка підкорилася, але враз зів'яла й замовкла. А проте не надовго.

Коли Хоменко й дехто з гостей обернулися, почувши кроки, то побачили Коцюбинського з ридикюлем в руках і Розалію Юхимівну, що безтурботно наспівувала собі і збирала знову букет вогняного кленового листа.

— Савонаролочко, ось і ми!...— зашебетала вона ще здаля до чоловіка.

— Тепер, моя трояндо, я заберу від тебе Михайла Михайловича. У мене до нього справа. Ти не заперечуєш?

Вона про щось думала мить. потім перекусила надвоє корінець листка і мовчки знизала плечима. Хміль її пройшов.

Михайло Михайлович був радий. Він залишався з Хоменком сам на сам.

Та склалося інше. До них причепився зовсім п'яний чоловік Хоменкової сестри, власник оптового магазину в Києві. Його кругле, як повний місяць, обличчя вилискувало від поту. Він уже встиг набриднути всім гостям своїми розмовами.

Хоменко був завжди заклопотаним ділком і мало зважав на свою зовнішність. Новий дорогий костюм, що вибирала йому дружина, висів, як лантух. Галстук висмикнувся з-під жилетки і метлявся на вітрі.

Всі троє сіли на килим. Перед ними на серветці стояло вино, бокали і бісквіти. Пив Хоменків шуряк і зрідка сам господар, що, ковтнувши чарку, тут же визнав сам:

— П'яний капіталіст — винятково вульгарне явище...

— У лісі!..— додав шуряк,— а в пристойному ресторані — навпаки.

— Образу, Михайле Михайловичу, ношу я в серці на нашу інтелігенцію.

Він виймав з різних кишень то одну, то другу хусточку і витирав собі чоло й широко лисину.

— Образу... і немало!..

— Це з українським гербовником?
— Ви вже знаєте?
— Мені Розалія Юхимівна розповіла.
— Копійчана справа,— вставив своє Хоменків шу-
ряк,— не варто звертати уваги. Я за цю справу не дав би
й п'ятака.

На нього зовсім не зважали.

— Копії і фотографії документів та портретів, що
я надсилав, мені повернуто з припискою: «Не можуть
бути використані». А чому? Що я — вискочив, як Пилип
з конопель?.. Ні, Хоменки при Богдані були в сотниках.
А одного Зіновій-Богдан надсилав до Туреччини дипло-
матом. А в князя Паскевича-Єриванського правою рукою
хто був?— Хоменко... Та, зрештою, в мене ціла гора до-
кументів! Мені кажуть: подавайте в сенат, геральдію...
Нащо це мені? Хіба славний український рід — не рід
дворянський?.. Я не за цим обстоюю. Хоменки зробили
для України багато. А що сенат не затвердив моему ді-
дові родовий герб, можна друкувати й «незатверджений».
Я сам зробив немало для української культури. І ви,
Михайле Михайловичу, перший цьому свідок.

Він прозоро натякав на те, що підтримував «Просві-
ту» грішми.

Михайло Михайлович промовчав.

— Наша інтелігенція,— провадив своєї Хоменко,—
не вміє цінувати тих, хто допомагає рідній культурі. Нас
оцінить наш народ. До національної культури він не до-
ріс, але ми створили національну промисловість, ми
дали йому роботу й хліб.

— Єрунда! — знову встряв до розмови Хоменків шу-
ряк.— Мій молодший прикажчик одержує більше, ніж
на твоїх тютюнових фабриках майстер. Я не маю подя-
ки від свого прикажчика, а ти від свого майстра... На
них не треба зважати. Вважайте тільки на себе. Що вам
треба, те й робіть. Що ж до дворянського роду, то це
нісенітниця. От гільдії — це я ціную!..

Та побачивши, що його не слухають, він з п'яною
байдужістю махнув рукою:

— А ч-ч-чорт з вами!..— і подався до гурту з пляш-
кою в одній руці і келихом у другій, розхлюпуючи з
пляшки вино.

Тим часом Сава Гаврилович розкривав свої думки,
з якими, певне, носився давно:

— Народ! Наш бідний народ! Пригадуєте, Михайле Михайловичу, рядки:

Убогі ниви, убогі села,
Убогий, обшарпаний люд.

Дуже гіркі рядки, а правдиві... Та й справді, що може дати земля народів? Злидні — і більш нічого. Народів не потрібна земля — вона однаково ж веде його до вимирання. А врятувати народ хтось мусить!.. Тільки не земля — вона вимагає поту, щоб родити, і висмоктує з бідного народу всі сили. Народ мусить ненавидіти землю! Нехай поміщики люблять землю — на ній стоять їх палаци. Вона дає їм багатство. Народ мусить іти на фабрику. Тут його порятунок. У мене чорнороб живе краще, ніж заможний селянин. Й-бо... Не вірите?

— А хто ж, — запитав Коцюбинський, — буде постачати вам сировину?

— Хазяї й поміщики, Михайле Михайловичу. А селянам бракує земельки навіть на хліб для дітей. Які з них постачальники для мене? Тільки хазяї, тільки поміщики...

Коцюбинський, звичайно, не думав дискутувати. Це було зовсім недоречно. І все ж таки він не витримав і натякнув:

— Здається, на ваших фабриках були заворушення... і зовсім недавно?

— Страйк! — вигукнув з гордістю Сава Гаврилович. — Справжній страйк, які бувають на кожному порядному підприємстві!..

В його голосі Коцюбинський почув хвалькуватість: Хоменко хотів скидатись на великого капіталіста. І не без підстав...

— Ну та їхня не взяла! Моя взяла! А їхня подумала, погедзькалася, та й... — він оглянувся довкола, певне, бажаючи сказати непристойність, але заради Михайла Михайловича втримався і тільки зареготав.

— Чия ж це, — їхня?

— Робочі...

— Народ тобто?..

— Ні, Михайле Михайловичу, не сам народ, а призвідці, бунтарі. Чоловік собі чесно робить, одержує, що помагається, і нічого більш не хоче, аби лиш була робота. Але тут приходять якийсь шибайголова й починає

йому теревені розводити, як комар над вухом, гуде та й гуде... Ну, зрештою, чоловік не камінь: роздовбає таки його пройдисвіт. А потім страйк, бунт... А від цього мені збитки.

Коцюбинський вирішив дошкулити йому.

— Слухайте, Саво Гавриловичу, але ж у подібній ситуації ви користуєтеся послугами поліції, яка придушує все передове, гуманне. Для цього вона й існує.

Хоменко замислився. Він мав талант підприємця, вузький талант ділка, а в політичних питаннях часто був безпорадний. Він підіймав пляшки з килима і приглядався, чи залишилося в них вино. Знайшов мадеру і налив чарку. Прополоскав собі зуби і проковтнув вино.

— Сьогоднішня поліція,— сказав він,— це наші найманці. Ми їм платимо, вони нам роблять.

— Як це зрозуміти?

— А тут немає особливої мудрості,— лукаво підморгнув він.— Думаєте, поліцмейстер мені за спасибі допомагає?.. Авжеж!.. Ждіть! Це шахрай із шахраїв, такий, що і з рідного батька злупить, а з мене й тим паче. Кобила Ластівка, чистокровна англічанка, вже на його стайні... Це — раз. Браслет золотий його дружині на іменини — це два. Поки що цього вистачить, навіть з авансом на майбутнє...

Обурений Коцюбинський підвівся. Але Хоменко вхопив його за руку.

— Не поспішайте. Ще рано. Ми ось поїдемо зараз закінчувати до мене.

— В мене сьогодні мало часу. Я, мабуть, не поїду.

— І не думайте тікати. Я ще вам до ладу своєї справи не розповів. Я вам ще за професорів розповім, що беруть хабарі не гірш за поліцмейстера...

Він гаряче змовляв Коцюбинського, який будь-що вирішив іти звідси негайно. Але в його уяві на мить постало обличчя Григорія Камищука за тюремними ґратами, і Коцюбинський не втримався:

— У мене до вас, Саво Гавриловичу, була невеличка справа, прохання навіть... Серед робітників вашої чернігівської фабрики, арештованих і відданих під слідство, є один мій знайомий. З приводу нього в мене є до вас розмова.

— Ну, ось, бачите, навіть справа, а ви тікаєте. Хто ж у лісі про справи говорить? Це тільки дома.

Наше товариство не таке страшне, щоб від нього тікати вам.

Хоменко знав про популярність Коцюбинського не тільки серед українських читацьких кіл, але й у Росії і навіть за кордоном. Це його примушувало ставитись до письменника з повагою. Хоменко розумів, що коректної вдачі письменникові багато чого в цьому колі не подобається, і це вражало гонор фабриканта.

Він м'яко взяв за лікоть свого гостя:

— Михайле Михайловичу, може, вам Аркадій, мій шуряк, не до вподоби... Купчисько!.. Він і мені не до серця. Ось повернемося додому і вкладемо його — нехай собі дрихне. Ми на нього не зважаємо і ви не згайте. В тверезому стані його ще можна терпіти, а як вип'є — реп'ях...

Недалеко з'явилась Розалія Юхимівна, яка щось шукала в траві, удаючи, що не бачить чоловіка й Коцюбинського.

— Трояндо!.. Що ж це в нас робиться?..— гукнув Сава Гаврилович.— Михайло Михайлович хоче тікати додому. Ми йому не до вподоби.

Вона, удаючи примхливу дівчинку, підбігла до них.

— Ай, ай... як вам не соромно, Михайле Михайловичу!.. Не пустимо, не пустимо нізащо! .

Обравши хвилину, коли Коцюбинського не було близько, вона прошепотіла чоловікові:

— Яка тут кішка пробігла між вами?

— А біс його розбере. Він не любить п'яних, делікатний. Аркадій тут нісенітниці розводив. Я перед ним сп'яну прохопився, що поліцмейстеру хабара дав. Може, це його й шпигонуло?.. Треба затримати і якимось умовити, залагодити. А то ще де ляпне, не обберешся біди...

— Ти тухтій!..— презирливо відповіла вона й пішла до гурту, де вже був і Михайло Михайлович...

Було помітно, що Хоменко уникав розмови з Коцюбинським сам на сам. Він мав час подумати, знаючи, в чому полягатиме прохання Коцюбинського.

Пересилюючи свої почуття, Михайло Михайлович сказав:

— Саво Гавриловичу, а все ж таки, хоч зараз і не час, треба мені поговорити з вами.

— Гарзд!..— промимрив той і раптом узяв рішучий тон,— ходімо до мого кабінету.

Вони пройшли до добре обставленого великого кабінету. Видно, тут порядкувала рука Розалії Юхимівни. Виконаний олійними фарбами старовинний, схожий на ікону, портрет якогось Хоменкового прадіда, десяток дрібних фотографій, серед яких була фотографія Хоменкового кума — чернігівського поліцмейстера...

Хоменко майже ліг на канапі. Коцюбинський сів оддалік, біля стола. Він був утомлений і роздратований.

— Діловий у вас настрій, Михайле Михайловичу.

— Ні, я просто користуюся нагодою.

— Прошу, прошу. Я з радістю...

Коцюбинський вирішив розрубати вузол одним махом.

— Саво Гавриловичу, ви маєте повну змогу довести громадянству свою гуманність, примусити багатьох людей бути вам зобов'язаними, якщо вживете заходів до звільнення з-під арешту вашого робітника Григорія Камишука.

— Як то?.. Нащо це?..— перелякався Хоменко.

— Це потрібно не вам, звичайно, і не мені... а йому, його батькам. Є багато причин, щоб бачити його на волі... А головне — сама людина: таких, як він, мало.

— Але ж я не влада, не прокурор, я в цій справі — ніщо.

— Ні, ви можете зробити багато. Не відмовляйтесь. Навряд чи відмовить вам прокурор, якщо ви його про це попросите.

Коцюбинському раптом спало на думку, що він принижує себе цим проханням. Справді, ніколи йому ще не доводилось когось так просити. А тут він прийшов до людини, до якої не має особливої поваги, просидів з нею мало не цілий день і тепер просить. Та відразу ж відкинув ці думки: він не для себе.

Тим часом Сава Гаврилович, що завжди трохи по-вільно мислив, зорієнтувався:

— І до того, бачите, мені не треба, щоб якийсь пройдисвіт баламутив мені людей.

— Ви можете не приймати його більше на фабрику.

Хоменко подзвонив. Прийшла служниця, і він наказав принести вина. Потім мовчки слухав Коцюбинського. Принесли вино. Він налив два келихи.

— Прошу... За народним звичаєм, де сперечаються, там і п'ють.

— Не питиму. Це мені шкодить.

— Прошу — це легеньке...

— Не можу.

Хоменко випив сам.

— За ваше здоров'я, Михайле Михайловичу, вас я глибоко шаную і поважаю. Що ж до моєї гуманності, яку, як ви сказали, треба довести, то хіба є такі добрі люди, що не ймуть віри в неї! Хіба мало я зробив людям, хіба мало чим мені зобов'язані люди? Ображаєте ви мене, Михайле Михайловичу...

Коцюбинський роздратовано знизав плечима. Хоменко помітив це і раптом перейшов на інший тон. Він повеселішав і намагався жартувати, але не поступався.

— Ви не знаєте цих людей. Та коли Камищук опиниться на свободі, то хіба йому обов'язково треба працювати в мене, щоб зіпсувати мені життя?.. Вся фабрика — його приятелі, така ж босота, як і він. Вони зруйнують моє хазяйство, знищать мене. Та, зрештою, яка вам особисто з цього користь? Не розумію я вас... Не туди українська інтелігенція мусить вкладати свою енергію. Вивести народ з темряви — ось першочергове завдання.

Коцюбинський рвучко підвівся.

— Одну чарочку... це завезене: в Чернігові таким не торгують, — сказав Хоменко.

Він випив сам і втерся рукавом. Коцюбинський сухо відрізав:

— Ніякої особистої користі я цим не домагаюсь. Я тільки знаю Камищука. Він повинен бути звільнений. Не звільните ви, зробить це хтось інший. Та й взагалі треба перевірити, чи винен він у тому, що йому інкримінує слідча влада.

Останнє він сказав, не маючи якихось конкретних даних, майже випадково. Але на Хоменка саме ці слова справили враження. Він уважно подивився на Коцюбинського, немов хотів розгадати його задум. Потім сказав:

— Ви щось маєте на увазі? Не вірте людям, ніхто з них нічого не знає.

Він навіть помітно стривожився, чого не міг не помітити Коцюбинський. Та через хвилину Хоменко вже переходив на веселий, жартівливий тон.

— Ну, не будемо сваритись. Та й немає за що. Якийсь там Камищук, підозріла, авантюрна особа... Таким саме й місце у в'язниці. Прошу, Михайле Михайловичу,— він показав на повний келих і випив сам, хлюпнувши зопалу вином собі на жилетку. Але не помітив цього і почав переходити на бравурний тон, наспівуючи навіть мотив, підслуханий ним у свого управителя. А управитель виніс цю мелодію з одного чернігівського борделя на міській околиці.

Тепер Коцюбинський зневажав цю людину до кінця. Він жахався того, що сам, разом з просвітянами, давав привід цій тварині вважати себе за мецената...

— Саво Гавриловичу,— промовив він, силуючи себе до стриманого тону,— якщо ви в силу своїх принципових міркувань не хочете зробити цього, то я прошу вас знову ж таки про це, але як про послугу особисто мені. Майте на увазі, що для мене це має величезну вагу. Це буде послуга, якої я не забуду ніколи.

Мотивчик борделя раптом обірвався. Хоменко слухав Коцюбинського, граючись брелоком від золотого годинника. Нарешті він облишив брелок і, смакуючи, потягнув з келиха вино. Хвилину подумав і невідомо для чого дістав і почепив на ніс окуляри, немов хотів заховати свої очі, які не могли опиратися глибокому, гіпнотизуючому погляді Коцюбинського. «Зараз він скаже якусь підлість»,— подумав Михайло Михайлович.

І справді.

— Михайле Михайловичу,— спокійним, діловим тоном вимовив той. Так він розмовляв з людьми, що приходили сюди до нього з проханнями.— Михайле Михайловичу,— повторив він, не поспішаючи і забувши про свою жартівливу манеру,— бувають такі справи, в яких відмовляєш навіть друзям. Адже ви, певне, не знаєте, якими словами паплюжив мене цей пройдисвіт в останній день свого перебування на фабриці, перестрівши мене біля контори...

— Звичайно, не знаю.

— То ж бо то. Одверто вам сказати — я боюся його.

— Він виїде з Чернігова.

— У цього бунтаря сто пар рук і ніг. Мені він не забуде, де б він не був. До таких людей треба застосовувати найсуворіші заходи. Їх треба знищувати — це найкраще, найбезпечніше.

— Така ваша остання відповідь?

— Остання... Та й ви на моєму місці зробили б так точнісінько.

— Помиляєтесь, пане,— гостро вимовив Коцюбинський і вийшов з кабінету.

Він не повернувся до гостей, а зійшов униз. За одними, нещільно причиненими дверима він почув знайомий притишений шепіт:

— Спробуйте на вагу — це справжні перли... Ну, візьміть же, спробуйте, ви боїтесь торкнутися..

Коли він надягав своє пальто, до нього вийшла Розалія Юхимівна. Вона навмисне щільно зачинила за собою двері, крізь які чути було вигуки гостей з вітальні.

— Боже мій, Михайле Михайловичу, щось трапилось!.. Я знаю. Не втікайте! Ну, я вас прошу. Скажіть, чим образив вас мій чоловік?..

— Нічого не сталося, Розаліє Юхимівно.

— Але ж ви покидаєте нас.

— Мені вже пора.

І Михайло Михайлович мовчки, з нервовою поспішністю продовжував одягатися. Жінка таємниче зашептала:

— Але ж про мене ви не поганої думки?.. Адже так? Я не помиляюсь? Ви, певне, зрозуміли мене?.. Ну, скажіть же..

Вона простягла йому руку на прощання, але Коцюбинський не поцілував її, як звичайно, а ледь потиснув і, широко ступаючи, швидко вийшов на вулицю. Розалія Юхимівна сумувала вслід:

— Боже мій!.. Єдиний джентльмен...

За хвилину Михайло Михайлович розшукав візника і, поки його шкапа трусила повільною рисою по кривих вулицях осіннього міста, він гірко думав про себе:

«Так, так і треба тобі, безталанний дивак! Куди ти посунувся з своїми безглуздими замірами? Про що було просити їх?.. Про великодушність?»

— Стій!— несподівано гукнув він візникові.— Повертай на Денисівський завулок... Знаєш? Ну, от... До адвоката Чижя.

— Знаємо!..— бадьоро відгукнувся візник, і шкапа його немовби вийшла з своєї повільної рисі і якось боком пішла вчвал.

Для справи Григорія Камищука адвокат Чиж робив багато. Він дав свою згоду обороняти його на суді, ознайомився з матеріалами слідства, що досить швидко закінчилося, і знайшов у показах свідків декілька суперечностей, на яких збирався провадити захист.

Камищука обвинувачувано в тому, що він під час мітингу страйкарів на фабриці увійшов до кабінету управителя і нібито погрожував йому розправою за те, що той хотів телефоном викликати поліцію. А потім нахвалювався, що висадить у повітря всю фабрику, якщо хазяїн не погодиться на вимоги робітників.

Довідавшись про суть обвинувачення Камищука, Михайло Михайлович пригадав свою розмову з Хоменком, і в нього виникла підозра, що той підставив найнятих свідків і, певне, сам вигадав історію із загрозами управителю. Адже недаремно він так підозріло збентежився, коли почув під час їх розмови в кабінеті сумніви щодо справедливості обвинувачення Камищука.

Чижеві пощастило. Обвинувачення виставляло двох свідків: рахівника Гарбузова і артільника Старостенка, які заявляли, що вони були в кабінеті управителя в службових справах, коли туди вскочив Камищук і нібито загрожував усім револьвером.

Чиж установив, що артільник Старостенко саме в цей час був у пивниці Белова на другому кінці міста. Там він зчинив бешкет, і городовик Панасенко склав на нього протокол. Копію цього протоколу адвокат уже мав у своєму портфелі. Що ж до Гарбузова, то справа з ним розв'язувалася так само несподівано для обвинувачення. З приводу його свідчень Чиж радився з деякими приятелями Камищука, що були на волі, і ті сказали, що справа, в якій цей Гарбузов немовби приходив до управителя, взагалі не могла існувати. Її було вигадано занадто невміло, без розрахунку на те, що в цих матеріалах копатиметься досвідчений оборонець. Таким чином встановлювалось, що свідки були підставні...

Свої заперечення до справи Чиж зберігав у таємниці. Він готував несподіваний удар по обвинуваченню. Знав про це тільки Коцюбинський, що багато в чому допомагав своєму другові.

Зовсім загадковою була поведінка Надії Загірної, від якої теж не треба було ховати деталі оборони, оскільки вона могла багато чим допомогти. Михайло Ми-

хайлович викликав її запискою через Марину і довго ждав в умовленому місці. Вона запізнилась, просила вибачення, згадала про якусь важливу свою справу, призначену теж на цей час.

Вона мовчки вислухала Коцюбинського. З усіма його доказами неповинності Григорія погоджувались, але вигляд її від того не веселишав. Нарешті вона просто сказала, що не вірить у реальність звільнення Григорія таким методом. Потім рішуче заявила, що Чижеві не пощастить виправдати Григорія. Але скільки не намагався Михайло Михайлович довідатись про її мотиви, вона нічого йому про це не сказала. Він зрозумів, що вона не хотіла чи не могла висловитись перед ним конкретніше. Так і залишилась недоговореною їх розмова.

Ці дні Коцюбинський ледве знаходив сили відсиджувати в статбюро. Його думка працювала зовсім в іншому напрямку. Тимчасово покинув він і писати. Треба було закінчувати другу частину «*Fata morgana*». Після перебування на Капрі він з запалом продовжував по-вість.

Тим часом Горький квапив з перекладом на російську мову першої книжки творів. Перекладач поспішав і часом допускався помилок. Коцюбинський сам перевіряв його роботу, а це вимагало часу і настрою. Амфітеатров, з яким познайомив Коцюбинського Горький у себе на віллі, теж просив оповідань для нового петербурзького журналу. Пропонував друкувати Коцюбинського, навіть не перекладаючи на російську мову. Налагоджувалась справа перекладу його творів у Празі. Деякі берлінські і паризькі видавництва теж пропонували видати його твори. Нарешті, добрі відомості були з Стокгольма від професора Іенсена — переклади з Коцюбинського шведською мовою мали незабаром вийти з друку. Здавалось, після поїздки на Капрі в його житті розпочалася нова епоха, коли з Сіверянської вулиці напівзабутого Чернігова відкриваються перед ним найширші перспективи.

Тим часом декому із знайомих стало відомо, певне, від Хоменка, що Коцюбинський втручається у майбутній процес Камищука. Поголоска варіювалася на різні лади і зовсім перебріхана доходила й до Коцюбинського. Можна було чекати нових прикростей. Визволення Григорія стало для Михайла Михайловича важливою, принциповою справою. Через неї він майже байдуже

поставився до повідомлення київського цензора про заборону його збірки «З глибини».

Часто до нього приходив старий Камищук. Приносив прочитану книжку. Потім просив нову, яку тут же загортав у газету, щоб не забруднити, перекидався кількома словами з господарем і йшов, незважаючи на запрошення залишитись на чай або просто поговорити. Він шанував час письменника.

Минала осінь. Цілоденна мжичка і відсутність тижнями сонця завдавали Коцюбинському, що хворів ще й на легені, важкої муки.

Але треба було діяти. Він уже мав репутацію громадського діяча, який не раз підносив голос проти безчинств високопоставлених осіб. Деякі чернігівські обивателі пошепки розповідали один одному про те, що оцей їхній чернігівець Коцюбинський в одному з своїх нових творів назвав пса прізвищем відомого всій Росії з недавніх подій грізного міністра Трепова... Отже, не боїться!..

Нарешті відбувся суд над Григорієм. До зали суду не пустили нікого з сторонніх. Не пустили й Коцюбинського. Місцевий обвинувач був хворий і обвинувачення підтримував приїжджий. Він чомусь поспішав, і процес мав закінчитись того ж дня увечері.

Коцюбинський не виходив з дому, чекаючи на Чижа, який мав просто з процесу приїхати й розповісти про наслідки. Чекати довелося до півночі. Нарешті по замерзлому грудді прогуркотів фаетон. Спинився біля воріт. Через хвилину Чиж сидів у кабінеті і просив чарку коньяку або чаю, бо й замерз, і намучився, і.. не знав, що сказати приятеліві.

— Ну, ну... кажіть же!..— квапив, нетерпеливо чекаючи повідомлення про суд, Коцюбинський.— Виправданий?

— Виправданий...

— Де він?

Чиж зовсім пірнув у крісло і похмуро відповів:

— Де? У тюрмі, звичайно...

— Його не звільнили?

— І не звільнять.

— Як то? Ніколи?

— Після каторги...

Михайло Михайлович вражений став перед Чижем.

— Так у чому ж річ?

— В моїй і вашій, Михайле Михайловичу, наївності. Ми з вами були наївні, як діти, і, не знаючи Камищука, взялися його визволяти. А на суді його виправдали в цій справі, але незабаром його судитимуть в іншій, про яку ми з вами не подумали. Григорія обвинувачують у революційній діяльності, в організації робітничих майвок і збройному опорі поліції під час розгону однієї з майвок.

— Але ж це наклеп.

Чиж похитав головою.

— Ні,— промовив він,— я був у нього в тюрмі після суду. Пропонував свої послуги для нового процесу. З цього вони можуть зробити все, що забажають. Збройний опір — це довічне заслання чи й каторга.

Чиж хвилину подумав і якимось зовсім новим, енергійним голосом людини, що раптом чимось захопилась, заговорив:

-- Ми з вами мало знаємо їх... Григорій ваш друг, ви думали, що ви, як психолог і письменник, знаєте його краще, ніж він сам себе... Ви не знали, що він досвідчений підпільник, який навчився тримати в руках самого себе і вести за собою гурт, масу. Адже він з вибачливою усмішкою зустрів мою пропозицію обороняти його. «Як хочете,— відповів він,— боюся, що вам не пощастить. Від заслання мене не врятує ніщо...» Ви розумієте, Михайле Михайловичу, так говорити може не просто робітник махоркової фабрики. Він сказав мені, що виступатиме на суді з останнім словом, в якому обвинувачуватиме весь державний устрій і закликатиме до повалення його. Розумієте?.. Він хоче виступати, як і личить справжньому революціонерові! І він це зможе, не сумнівайтесь!..

Для Коцюбинського це було нове. Тепер він розумів, чому Надія Загірна не поділяла його оптимізму перед судом: адже вона, напевне, знала все і, звичайно, не мала права розповідати про це нікому, в тому числі і йому, їхньому другові. Між ним і цими його друзями існувала якась межа, якої він поки що не в силі переступити. Ця межа не заважала дружбі, але все ж вона розділяла їх.

V. ПРИСУД

Слідство в новій справі Григорія Камищука затяглося надовго. Департамент поліції шукав підстав, щоб приєднати окремі незначні справи до невеликого числа гучних політичних процесів. Царизм докладав усіх сил, щоб показати громадянству свою міць.

Чи ж ознайомився з доступними для оборонців матеріалами і прийшов до висновку, що хоча справа Григорія в наступному процесі і не гратиме першорядної ролі, але Камищук напевно дістане заслання, а можливо, й каторгу. Особливо беручи до уваги те, що він поводитиметься на суді зухвало і при кожній нагоді викриватиме царський суд. Камищук не радив адвокатові брати на себе його оборону.

В тяжкому чеканні минала весна. Нарешті в останніх тислах травня стало відомо, що суд відбудеться через кілька днів у Києві.

Чи ж довідався про це перший і зайшов до статбюро повідомити Марину. Вона була схвильована звісткою і ледве змогла працювати до кінця дня. Михайла Михайловича у місті не було. Він виклопотав собі на лікування відпустку і виїхав до Києва, а потім відбув знову на Капрі. Тільки-но продзвонив дзвінок, що означав закінчення робочого дня, Марина, навіть не чекаючи подруг, заквапилася додому. Вона боялася, що вже не застане сестри: Надія часто перед вечором зникала з дому і поверталась пізно.

Але сестра була ще дома і, здавалося, не збиралась виходити. На запитання сестри про її справи Надія навіть не підвела голови, схиленої над книжкою.

Марина запропонувала:

— Сьогодні я хочу піти на Болдину гору прогулятися трохи...

Надія мовчала.

— Ти не хочеш піти зі мною?

— Піду.

— Нам слід було б трохи розважитись, Надійко.

— Треба...

День був робочий, і на Болдиній горі народу було небагато. Сестри обрали затишну місцину, з густою травою й квітами, і посідали. Марина, напівлежачи, дивилася на Десну вниз, на далекі гаї, що вже заволока-

лися синім туманом. Надія сиділа, обхопивши руками коліна.

— Як ти думаєш, буде Григорій на волі?— замислено спитала вона.

— Н-не знаю...

Надія засміялась.

— Ти не бійся чимось мене вразити чи розчарувати. Говори те, що думаєш... Однаково, я багато передумала і перемучилась, і твої слова не завдадуть мені більшої муки.

— Я думаю,— відповіла нерішуче Марина,— інші теж думають, що йому присудять заслання. Тобі треба підготуватись до такого вироку і примиритися з думкою про розлуку...

Надія звелася навколішки, повернулась до сестри обличчям, знову засміялася, чим немало здивувала сестру. Потім спокійно і якимось м'яко, натхненно промовила:

— Григорій буде на волі. Він дістане її, хоч за державним законом заслуговує на каторгу.

Марина, нічого не розуміючи, здивовано дивилася в очі сестрі. Вони таємниче всміхалися. Потім Надія почала про інше:

— Скажи, Маринко, ти нудьгуєш без нього?

Вона сіла ближче до сестри. Марина розуміла, що Надія говорить про Коцюбинського.

— Ми з ним так знайомі вже кілька років.

— Ти мені цього не розповідала.

— А нащо? Я й так багато розповіла тобі.

Надія обняла сестру.

— Маринко, наша мати ніколи не буде щасливою... через нас... Адже ми пішли не тими стежками, про які мріяла мати. Ми переростаємо, дівуючи. Вона не може збагнути, чому ми не одружилися досі. Певно, вона не діжде онуків, бо ж...

Марина тихо плакала, ховаючи обличчя на грудях сестри.

— Скажи, ти любиш його? — питала Надія.

Марина відповіла не відразу. Вона трохи заспокоїлася, втерла хусточкою очі. Тремтячим голосом промовила:

— Я не уявляю себе без нього. Колись ми думали виїхати звідси і одружитися. З цього нічого не вийшло. Потім ми не раз говорили про те, щоб розійтися,—

і теж нічого не вийшло. І тепер я тільки хотіла б, щоб він був щасливий! І більш нічого я не хочу. Я не вірю в наше одруження. Це нездійсненна річ. Та коли б це дивом якимсь здійснилося, то тільки зіпсувало б наші відносини. Може, своїм почуттям до нього і я приношу людям якусь користь...

З-за Десни насувався чудовий вечір, але було сумно.

Коли сестри, обнявшись, покидали гору, Надія спитала:

— А де ж новина, яку ти мені обіцяла?

— Я берегла її на кінець, щоб не псувати тобі вечір. Сьогодні в мене був Чиж і сказав, що наприкінці місяця відбудеться суд...

— Коли ж точно?

— Не сказав. Через кілька днів у Києві. Цими днями Григорія заберуть з Чернігова.

З несподіванки Надія спинилася.

— То не пізніше, як через п'ять-шість днів?

— Так.

— Ходімо швидше. Мені треба швидше додому. Я зовсім забула про одну справу.

І Надія майже потягла тепер сестру за руку.

Хтось ходив біля їх будинку. Коли вони наблизились, Надія зупинилася.

— Це до мене,— сказала вона і швидко підійшла до чоловіка, що стояв неподалеку збоку. Через хвилину вони зникли в морозі зовсім не освітленої чернігівської околиці.

Поїзд вузькоколійної залізниці до станції Крути відходив з Чернігова вранці. Надія боялася, що Григорія проведуть до вагона раніше загальної посадки. Вона вклала в долоню швейцарові срібного полтиника і вільно вийшла на перон. Незабаром подали вагони, але пасажирів ще не пускали до поїзда.

Надія сіла на загорошену зелену лаву і уважно оглядала неначе сонний поїзд. Мініатюрний чемоданчик стояв біля неї, на колінах лежала бісерна торбинка. Через новий темно-синій брилик і густу вуаль, що спадала нижче очей, її не зразу можна було пізнати.

Вона не помилилась: за кілька хвилин до посадки вивели на перон Григорія. По боках ішли два унтери,

тримаючи руки на розстебнутих кобурах. Слідом ішов тюремний пристав. Надія вдала з себе цілком байдужу до появи цих людей. Григорія вели під посиленням конвоєм. Очевидно, його вважали за надто небезпечного злочинця.

Вона стежила, чи подивиться Григорій в її бік. Звичайно, він не міг її впізнати, та вона цього й не хотіла. Григорій пройшов за якихось двадцять кроків від неї, але вона змогла розглянути його обличчя. Воно трохи схудло, загар майже зник, та очі залишились такими ж: глибокими, голубими, з імлюю. Здавалося, він ледь помітно всміхався і йшов зовсім поволі, немов прогулюючись. А обидва унтери ніяк не могли погодити свої метушливі кроки з його повільною і поважною ходою. Підштовхувати ж його тут, на пероні, вони, звичайно, не наслідувались.

Всього хвилину бачила Григорія. Він зупинився на мить, оглянувся довкола, немов прощався з Черніговом, і швидко зайшов до вагона. Вартові зникли за ним. Потім до того ж вагона зайшов тюремний пристав.

Радісне почуття в першу хвилину схвилювало Надію, що більше як півроку не бачила Григорія. Вона заплющила очі, і він постав перед її уявою тут, на пероні, в чорній вишиваній косоворотці з шовковим шнурком замість ременя, в чорних штанах і м'яких чоботах, немов удруге проходив недалеко від неї під вартою легкою пружною ходою, розглядаючи ясний ранок крізь імлу своїх блакитних очей. Їй заманулось, як колись, провести долонею по його білявій, злегка піднятій ранковим вітром чуприні, взяти з його рук картуз, жартома надягти собі на голову...

«Що ж я гаюся?— раптом підхопилась вона. Хотіла доручити швейцарові взяти квиток до першого вагона, куди повели Григорія, потім роздумала:— Треба брати самій, тільки самій...»

Біля каси не було нікого. Нечисленні пасажирки вже встигли взяти квитки.

— Один...— промовила вона, нахилившись до віконця, касирові.

І поки касир, не поспішаючи, готував їй квиток, Надія мимоволі на мить знову заплющила очі, і здавалось їй, що біля самого її обличчя — очі Григорія і вона відчуває його дихання. І коли б хто спитав її в ту хвилину,

чим заплатила б вона за свободу свого Григорія, хіба дозволила б вона навіть думати про ціну його свободи!..

Спочатку пішла була до вагона з того кінця, куди заводили й Григорія, та на дверях стояв унтер і не пустив її. З-за широких плечей унтера дівчина побачила зацікавлений погляд пристава. Лаючи в думках себе за необачність, пішла до вагона з другого кінця, куди проходили й інші пасажири.

Григорія посадили в окремому відкритому відділенні в самому кінці вагона і нікого на той кінець вагона не пускали. Надія сміливо обрала собі місце на сусідній, через стінку, лаві і сіла на краю біля проходу.

Поїзд незабаром рушив. Надія вийняла з чемоданчика книжку і розкрила її перед собою. Звичайно, їй було не до читання. Вона прислухалася до навколишніх розмов, і іноді до неї доходили окремі слова унтерів за тонкою стінкою. Щоб хтось з пасажирів не розпочав з нею розмови, вона удавала, що захоплена книгою. Їй треба було бути насторожі весь час, треба було стежити за кожним рухом вартових Григорія. Розмова тільки заважала б їй.

Минула година, друга. Дехто з пасажирів розгортав сніданок, і в вагоні запахло їжею. Проти Надії сидів якийсь кремезний літній чоловік, добре вдягнений і вгодований, видно, з купців. Він хотів і все не наслідкував розпочати розмову з Надією. Поряд нього сиділо ще два пасажири: очевидно, мати з дочкою. Вони, розклавши просто на лаві газету, клали на неї шинку, яйця, піріжки, булку і навіть виставили чайник з окропом. Чоловік заворушився. Видно, його розбирав апетит. Коли ж одна з жінок вийняла малесеньку пляшечку з ромом і налила трохи в чашку з чаєм, купець голосно втягнув ніздрями повітря, ловлячи знайомий дух, потім крякнув і вибачився перед Надією.

— Вибачте, мадемуазель... дозвольте й мені?..

Дівчина здивовано, нічого не розуміючи з несподіванки, дивилась на купця, що вийняв з бокової кишені сюртука плескувату пляшечку з коньяком, а з чемодана склянку і, побажавши жінкам здоров'я, вихилив одним духом. Жінки запросили і його до своєї трапези. Купець подякував таким тоном, немов відмовлявся, а тим часом захопив у них з газети складаним ножем шматок шинки і довго й старанно жував її, смакуючи.

— Добре!— сказав він і, настроївши на ніж ще один шматок шинки, відрекомендувався жінкам:— Купець... по галантереї... Що? Гільдії? Я без гільдії. Я задоволений тим, що є.

Потім налив ще півсклянки коньяку і заховав пляшечку до кишені, бо жінки від його частування відмовились. Вихилив коньяк з склянки і голосно зробив один ковток. Потім, не поспішаючи, взявся до пиріжків з рисом і яечками.

Тепер усі дружно плямкали, ковтаючи разом з їжею і слова.

Надія зранку не думала про їжу. Підвела голову і побачила, як пристав з сусіднього відділення дивиться на неї. Не зрозуміла, чи він зацікавився нею, чи просто з нудьги блукає очима по вагону. Думала про те, що добре було б, щоб не викликати підозри в пристава, взятися їй собі з виглядом безтурботності за снідання. Та це було над її сили.

Пристав не одвертав од неї свого погляду. Тоді дівчина удавано позіхнула і знову взялася за книжку.

— Десь я зустрічав вас...— промовив несподівано до неї купець без гільдії.— Не пригадую... Але ваше обличчя мені добре знайоме.

Загірна подивилась на нього суворо, і купець замештався.

— Пардон, мадемуазель... Вибачайте. У мене така вдача— як випив, то іншим не даю спокою. Більше я— ні слова. Читайте спокійно.

Потім показав відставленим великим пальцем за плече, до купе з Григорієм і вартою:

— Везуть...— голос його притих до шепоту.— І звідки? З нашого Чернігова!.. То і в нас є вони, голубчики! Не можу втямити. Тисячу літ стоїть місто, тисячу літ спокій і благодать. Чого ще людям хотіти? Є робота, є хліб і картопля. Є святині, що тішать православну душу. Чого людям треба?!— раптом вигукнув він і, злякавшись, знову перейшов на шепіт.— Я люблю людей. Що я без них? Але скажіть, чого вони хочуть?

Надії не подобалась ця балачка, і вона знову нахилилась над розкритою книгою. Тоді купчик без гільдії підсунувся ближче до жінок.

— А ви до Києва?

— До Києва. У Лавру везу дочку. Ще не була ніколи

У нас завод — свічки робимо. Дочку заміж віддаю. От перед весіллям нехай побуває.

Купець був зворушений такою відвертістю старої жінки. Їх розмова перейшла на родинні теми. Потім до купе зайшов пристав і сів проти жінок, біля Надії, певно, занудившись із своїми унтерами. Від розмов про зятів, придане і архіерейський хор перейшли на Державну думу. Пристав коли говорив, то все оглядався в бік Надії, бажаючи, певне, почути підтвердження своїх думок від неї. І їй доводилось іноді якось висловлювати й свою думку. І пристав, і купець без гільдії відразу ж поставились до Надії з повагою. Певне, їм подобалась її суворість і небагатомовність.

А Надія запитувала себе: підозріває її пристав чи просто хоче розважитись? І, немов відповідаючи на її насторожені думки, пристав почав говорити про студентів і соціалістів, що намагались пройти в Думу.

— А я гляну на людину,— говорив він, завзято підкручуючи довгий чорний вус,— і бачу, чим вона дише. Порядну людину відразу пізнаю,— і він уклонився поштиво в бік Надії.— А коли ти агітатор, то переодягайся хоч би і в спідницю — відкрію, тільки гляну...

Власниця свічкового заводу, що після сніданку і чаю з ромом не витримала політичних розмов чоловіків і почала дрімати сидячи, раптом кліпнула очима і встала своє:

— Порядні люди богом мічені, а злодії і крамольники — чортом. Прости господи...— Вона перехрестилась і знову задрімала.

Пристав попросив дозволу закурити, а купець без гільдії випередив його і галантним жестом підніс розкритий срібний портсигар. Пристав подякував і взяв цигарку. І знову потекла нудна дорожня розмова. Надія намагалася не брати в ній участі і прислухалась до слів вартових унтерів у сусідньому купе. З уривків фраз можна було зрозуміти, що один з унтерів хоче трохи відпочити. У нього було якесь чергування вночі, він не спав і тепер хотів заснути. Через хвилину Надія почула, як він грюкав чобітьми на лаві, складаючись спати. Це було добре, і Надія терпляче почала вичікувати слухного моменту.

Вона сіла в поїзд з надією допомогти Григорієві втекти. Організація не хотіла втрачати Григорія Ками-

шука і, поки не пізно, треба було влаштувати його втечу. Мали зробити це без Надії, але вона наполягла, щоб на цю операцію було призначено її. Все мало статися в Києві на вокзалі. Там уже було троє товаришів, які чекали на прибуття поїзда і все підготували.

Сидячи в вагоні, Надія боялася, що задум може не вдатися, Григорія одвезуть до тюрми, і... тоді не буде шансів на порятунок. Ця думка не залишала її.

Григорій був близько, за якихось два кроки від неї, за стіною, та ні голосу його, ні кроків не було чути. Вона уявляла: Григорій сидить біля зачиненого вікна і дивиться на лани, луки й ліси, що тепер особливо чарують своєю широчінню і багатством травневого вбрання. Можливо, він думає зараз про неї. Згадує, як рік тому, одної з таких же травневих неділь, вони вдвох плавали човном по Десні, далеко за містом блукали в лісі, мріяли про майбутню роботу, про свою майбутню долю.

Пам'ятає вона розмову на високому березі Десни, за Черніговом. Вони сиділи на траві. Внизу, коло води, лежав їх човен, якого вони витягли на пісок. Вона читала впівголоса «Что делать?» Леніна. Григорій слухав, спершись на лікоть, і поволі жував травину. Пам'ятає, як він спинив її читання і промовив:

— Знаєш, Надіє, я ніколи, нізащо не відійду від боротьби, хоч би мені загрожувала й шибениця.

— Чому ти про це говориш?

Вона подивилася йому в обличчя і нервово знизала плечима.

— Так... Прийшло в голову... Та поки це станеться — ми ще поборемось! Ще поморочаться з нами архангели.

Він засміявся і жестом попросив її продовжувати читання.

І все ж таки було весело, радісно... Невідоме майбутнє усміхалось їм. Як швидко і несподівано все урвалося...

В кутку купе, сидячи, дрімала побожна мамаша. А проте завжди, коли дочка занадто захоплювалась розмовою, вона розплющувала очі, і дочка відразу опановувала себе й приборкувала в собі бажання балакати з чужими чоловіками. Їй не дозволялось багато говорити, а личило тільки коротко і стримано, без жодної усмішки відповідати на запитання.

У вагоні панувала нудьга. Бракувало цікавих людей, не вистачало тем для розмови. Купчик без будь-якої церемонії незабаром розтягнувся на полиці і захропів. Панночка випадково зайшла до сусіднього купе та й залишилася там. На обличчі пристава засвітилось задоволення. Він немов тільки й чекав цього. Кахикнув позмовницькому разів зо два і, галантно пробачившись, запитав Надію:

— Можна поцікавитись — далеко їдете?

— До Києва, — зовсім необережно відповіла дівчина і схаменулась: зовсім не слід було йому про це говорити.

Пристав блиснув зубами.

— Прекрасно. Значить, разом: я теж до Києва. Маю важливе доручення.

І раптом Надія вирішила, що з приставом треба розмовляти, треба тримати його біля себе. Незабаром мали пересідати на київський поїзд, і в неї буде привід їхати знову разом і не викликати в цього поліція підозри. Вона змінила свою звичайну стриману манеру.

— Ви з Чернігова? Мені здається, я вас зустрічала там.

— Дуже можливо. Мене там, правда, ще мало знають. Я нещодавно туди перевівся з Одеси.

— О, з Одеси до Чернігова!.. Яка рація?

— Була рація... Сам навіть просився.

— В Чернігові нудно.

— Мені весело. Тим більше, що я часто дістаю різні відповідальні відрядження до інших міст. Наша робота швидше небезпечна, ніж нудна.

— Що ви кажете — небезпечна? Невже небезпечна?

Здивування Надії явно подобалось приставу. Він гордо поглянув на неї.

— Ми охороняємо державний лад, а це в наші часи небезпечно.

— Не уявляю.

— О, є багато людей, що їм ми, охоронці ладу, не до серця...

Пристав на мигах показав на сусіднє купе, хоча розмовляли вони впівголоса, щоб не прокинулись пасажири, і їх однаково далі цього купе не було чути.

— А хто там? — таємниче запитала Надія.

І пристав, запалюючи цигарку, недбало, немов між іншим, кинув:

— Державний злочинець. Замах на губернатора... В минулому десять терористичних актів... Військовий суд... Шибениця...

— Що ви кажете?! Це жахливо! Він, певно, страшний?

— Прегидка мордяка. З першого ж погляду переко-нуешся, що це злочинний суб'єкт. Але бувають подібні люди й з приємними фізіономіями, навіть жінки.

— Не може бути! — здивувалась Надія.

— Запевняю вас. Навіть вродливі. Я сам якось мав справу з революціонеркою, що була красунею. Вона стріляла в мене з браунінга.

— Просто важко повірити! — все дивувалася На-дія.— У Чернігові?

— Ні, в Одесі.

— Дуже цікаво!

— Навпаки: це зовсім нецікаво і дуже неприємно, коли на вас ціляться з револьвера...

— А у вас, пане пристав, мабуть, не піднялась рука на жінку?

— Де в чорта! — вигукнув він, забувши навіть про цигарку.— Я б її задушив, коли б тільки мав змогу. В таких випадках не до галантності і благородних жестів. Хіба не жінки стріляли у міністрів і навіть у великих князів?

Але, схаменувшись, він знизив голос так, щоб чула його тільки Надія, і знову роблено кахикнув кілька разів. Потім почав запалювати загаслу цигарку.

— Що ж,— запитала не без лукавства і глуму На-дія,— всі, кого ви називаєте революціонерами, займаються цим самим... ну... терором?

— Та-ак, безумо-о-вно! — і пристав для переконливості простягнув до неї руки: в одній була все ще не запалена цигарка, в другій — догорілий сірник.

Надію розважала обмеженість і брехливість цього поліція. Вона навіть трохи необачно глузувала з нього:

— Що чоловіки бувають такими — це ще мені зрозуміло, але щоб жінки стріляли в поліцію — нізащо не повірю!

Новий сірник погас від схвильованого жесту пристава.

— Запевняю вас, панно,— переконував він Надію притишеним, таємничим голосом.— Ви навіть не уявляєте

собі цих людей. В Одесі, в тюрмі було влаштовано втечу політичних. У них був зв'язок з тими, що на свободі. Під час прогулянки напали на наглядачів, а з вулиці їм перекинули плетену драбинку. Двоє з політичних перескочили по ній через стіну і серед білого дня втекли...

— Але ж варта...

— Що ж варта? Один, як тільки переліз, так і зник, як у воду впав. Серед білого дня... Мабуть, щось одяг на себе, і його ніхто не впізнав. А другого чекала тут же, біля тюрми, делікатна панночка з рисаком, впряженим у бігову дрожку. Коли я, будши без зброї, кинувся за цим політичним, який прямував до її дрожки, вона тримала в одній руці віжки, а в другій браунінг і вистрелила в мене.

— Жах!..— ледве вимовила Надія.— Ну, і влучила?

— Ні, я навмисне впав, і вона дала маху. Коли б я не догадався впасти, ви, панно, не мали б нагоди розмовляти отут зі мною.

— А політичний?

— Скочив до неї в дрожку — і тільки й бачили. На таких рисаках можна тікати!.. — закінчив пристав і знову дістав сірника.

— А яка вона з себе? — раптом спало на думку зацікавиться Надії.

Пристав спочатку трохи розгубився, але вмить знайшов відповідь.

— Не могу вам докладно змалювати її обличчя, але пам'ятаю, що була красуня. Проте все одно вигляд у неї був специфічний, злочинний. Я п'ятнадцять років служу на поліцейській службі і мав досить практики, щоб придивитись до обличч злочинців. Печать злочинця я пізнаю на обличчі людини ще задовго до того, як вона порушить закон. Злочинці народжуються такими, і тому заздалегідь можна визначити кожному його майбутнє...

Але в цю хвилину Надія прислухалась до іншого: за стіною, де був Григорій, вона раптом почула кроки — важкі кроки унтера і м'які Григорія. Потім унтер вивів арештанта з купе і повів на другий кінець вагона. Григорій не бачив Надії в обличчя і не помітив її присутності. Дівчина напружила всю свою волю, щоб не виказати перед приставом свого хвилювання. За кілька хви-

лин вони мали повернутись, і він, побачивши її в обличчя, пізнає її, свою Надію, і тоді...

Вона швидко закрила обличчя вуаллю. Під вуаллю та ще в цьому незвичайному для неї вбранні Григорій, звичайно, не пізнає її, а пристав не помітить хвилювання на її обличчі.

— Я розумію,— сказав пристав, усміхнувшись,— ви хочете непомітно для злочинця розглянути його обличчя...

Надія нервово засміялась, немов стверджуючи його здогад. Вона мала занадто мало часу. Поїзд проходив перелісками. Надії здалося, що він пішов повільніше: певне, підіймався на узвіз. У неї враз виникло рішення. Чого ждати?.. В Києві може не пощастити, а тоді — тюрма і довге заслання... І може, ніколи не зустрінуться вони в житті. Вона глянула на пристава. Він знову запаливав цигарку, що була туго набита і не запаливалась. Пристав цілком захопився своєю цигаркою.

Раптом за дверима, в другому кінці вагона, вона почула кроки. Це повертались вони. Якихось п'ять-шість секунд — і вона зустрінеться з Григорієм. І за цю швидку, як ластівка, хвилю в її уяві промайнули його задумливі голубі очі, блакитне небо над чудовою Десною. Стривожила думка: що буде в їх житті через кілька секунд?

Пристав дістав з кишені малесеньку щіточку і вдоволено розгляджував вуса. Хропів купчик без гільдії. Стукали, плутаючись у ритмі, колеса, сонце заглядало в вікно і сліпило очі пристава. «Все на щастя»,— подумала вона і розкрила великий ридикюль, немов шукаючи в ньому хусточку.

Григорій і вартовий уже відчинили двері і наближались. Надія на мить завагалася. Якась жінка з дівчиною стояли в проході, і в'язень з вартовим на кілька секунд затримались, поки мати забирала дівчинку. За ці секунди Надія опанувала себе.

Григорій не звернув на неї уваги. Коли він пройшов мимо, Надія впустила книгу на підлогу в проході і нахилилась за нею. Унтер на мить затримався.

— Тікайте,— тихо промовила Надія вслід Григорію і знову обернулась до унтера, який чув, але не розібрав, що саме вона сказала, і чекав кілька секунд, щоб вона пропустила його. Він вбачав у ній подорожню даму

свого начальника і був надто чемний. Та все це тривало одну мить. Унтер враз ринувся вперед. Надія догадалась: Григорій побіг у порожній тамбур. Вона мов ненавмисне затрималась у проході, заступаючи дорогу унтерові. Але вже скочив з свого місця пристав.

— Держи її! — гукнув він до унтера і прослизнув повз неї за Григорієм, розстібаючи кобуру.

Тоді Надія вихопила з ридикюля маленький жіночий браунінг і, коли унтер, злякавшись, відскочив назад, повернулась і встигла двічі вистрелити в спину приставу.

Спантеличений унтер схопив її вже в дверях тамбура, і вона встигла побачити, що там нікого не було і двері на східці були відчинені. І раптом її опанував дивний спокій.

Поки морочилися з приставом, унтер розгублено тримав Надію в проході вагона за зв'язані паском на спині руки. Вона стомленим поглядом дивилась на метушню у вагоні. Поїзд прогрімів по містку. Надія стала навшпиньки і понад голови людей подивилась крізь вікно: поїзд поминув якусь річку і йшов по не висохлій ще від весняної повіді драговині. І вона радісно подумала про те, що Григорій уже встиг добігти до лісу і тепер він уже десь за річкою і драговиною...

Пристава поклали на лаву. Людей вигнали з купе. Між пасажирами знайшовся якийсь старенький, певно, сільський фельдшер. Він намацував у пристава пульс. Далі повернувся до проходу, звідки заглядав до купе натовп, і промовив:

— Їх благородіє мертві...

І потім, ідучи з купе, глянув у вічі Надії. Йй здалося, що крізь густі вії і навислі брови його очі усміхнулись до неї.

Минали дні. Марина не знаходила в собі сили, щоб написати хоч одного листа Коцюбинському на Капрі. І від нього давно не одержувала. Вона проплакала кілька днів і не ходила на роботу до статбюро. Ніхто не знав, що робити... Коли б був Михайло Михайлович, він би порадив що-небудь. Але він досі навіть не знає про останні події, що раптом зробили її життя таким важким і безвихідним...

і коли нарешті примусила себе сісти, щоб написати йому бодай коротеньку записку, якщо не спроможеться на лист, прийшов листоноша. Лист був від нього, Михайла Михайловича, з сонячного казкового Капрі.

«Моя люба. Буду описувати тобі чудеса, що їх тут часто зустрічаю. В прямовисних кам'яних стінах острова море наробило чимало прекрасних печер, гротів. Перший, що я відвідав,— срібний грот. Вхід до нього такий малий, що довелося лягти на дно човна і тільки тоді ледве пролізли ми туди. Вода в гроті ніжно-зеленого кольору, така прозора, що світить вогнями. Та коли тільки махнути веслом або зачепити рукою, слід від руху стає незвичайно блакитним, а краї хвилі — ніжно-рожевими. Сполучення цих яскравих і цілком визначених кольорів так вражає, що важко поійняти віри в подібне диво. Коли занурити в воду весло або руки — вони стають срібними, звідки і назва гроту. Другий грот — блакитний. Це величезна зала з блакитними стінами і блакитною водою, яка, коли рухаєшся, грає блакитними вогнями. Для того, щоб мати уявлення, відтвори в своїй уяві найяскравіші, найчистіші кольори, кольори фарбованого скла проти сонця. Пречудовий грот зелений і ще чудовіший діамантовий, де вода світить діамантами.

Між двома прямовисними скелями, де вода в вузькій протоці темна, майже чорного кольору, раз у раз виникає дивно блакитна промениста хвиля, яка справляє таке могутнє враження, що місцеві люди називають це *riccolo diavolo* — маленький чорт.

Краса і повітря тут дивні.

Почуваю себе добре. Тішуся природою, спокоєм.

Минулої ночі якось дивно ти снилася мені: уся в білому, обличчя дивно біле, без жодної кровинки, і біля уст дві глибокі хворобливі зморшки. Це тільки сон. Але й уві сні мені прикро бачити твої страждання».

За слізьми зникли рядки його листа.

Надія Загірна бачила, як квапилися із слідством, і розуміла, що суд буде незабаром. І дійсно, через кілька днів її возили до військово-окружного суду і ознайомили з слідчими матеріалами. Тоді ж вона одержала обвинувальний акт.

Увечері її відвідав оборонець. Власне, йому не було чого їздити до Загірної. Справа була для обох сторін абсолютно ясна. Заперечувати проти обвинувачення в убивстві пристава Надія не думала. Про це попередила й оборонця. Він просив її на суді не виступати з останньою промовою або обмежитись кількома фразами, які не обурили б суддів. І вже покидаючи камеру-одиночку в Лук'янівській тюрмі, він сказав, хоч Надія й не пита-ла про це:

— Може, й пощастить чогось домогтися. Яюсь у минулому році для одного підсудного в аналогічній справі пощастило випросити довічну каторгу...

— А ви їх ні про що не просить...— відповіла тихо і суворо Надія, подаючи здивованому оборонцеві руку.

Надія чекала найгіршого. Вона знала, що за подібні злочини вішають і що їй нема чого сподіватись навіть довічної каторги. Готувала себе до найгіршого.

Проте суд раз у раз відкладали. І тільки наприкінці червня Надія нарешті почула:

— Загірна, виходити. Поїдемо до суду...

Напівтемна в'язнична карета не схвилювала її. Надія була готова до всього. В суді до неї з'явився оборо-нець і знову просив її триматися коректно. Це означало, що їй залишилося звірятися на милість суддів.

Головою військово-окружного суду був генерал-ма-йор Кублицький. Він цього дня провів кілька справ і з нудьгуючим виразом нагородив кількох підсудних заслан-ням і каторгою. Дивлячись на нього, нудьгували й судді і автоматично виголошував свою промову прокур-ор. В генерал-майора була звичка звертатися до під-судних, дивлячись не на них, а кудись на задні лави судової зали. Він умів протягом півторагодинного про-цесу не глянути й разу на підсудних навіть тоді, коли їх з його наказу вели до зали суду. Іноді, промовля-ючи, він зневажливо совав своїм пенсне по «справі» і читав.

— Прізвище? — запитав він Надію, як запитував і інших перед тим.

Надія відповіла в тон йому, не дивлячись на генерал-майора. Обличчя його здивовано застигло. А весь він зробився надто уважним. Підсудна відповіла не таким тоном, як він того сподівався.

— Ім'я, по батькові?..

і знову, одвернувшись від нього, сухо, з якимось демонстративним спокоєм, немов між іншим, відповідала Надія Загірна. Голова генерала різко повернулась до підсудної. І суд, і присутні на суді закрипіли стільцями.

— М-да... — промовив голова суду, коли процедура формального опитування закінчилася.

Секретар почав читати обвинувальний акт. Генерал-майор надів пенсне і уважно розглядав підсудну. Вона дивилась у відчинене вікно, де світило червоне сонце і цвірінчали горобці...

«Чи треба ждати від них пощади? — думала вона. — Чи зважать на її молодість? А тоді знову зустріла б Григорія, і вони пішли б крізь бурхливе і грізне життя разом».

Йй раптом спало на думку, що Григорій, знаючи, звичайно, про її арешт і суд, мабуть, приїхав до Києва і намагатиметься її звільнити. Його можуть знову схопити, і тоді вийшло б, що вона зовсім даремно віддала своє життя. І Надію охопило сильне хвилювання. Адже й справді перше, що спаде Григорієві на думку,—це звільнити її. Григорій не спиниться ні перед чим і тільки загубить себе. Як попередити його, ублагати, щоб він не робив цих божевільних кроків, щоб зовсім виїхав звідси кудись, де ніхто його не знає.

Запитання судді відірвало її від цих думок. Обидва унтери, що тоді вартували Григорія, виступали тепер за свідків. Вони теж були під арештом. Певне, їх чекала сувора кара. Надія щиро шкодувала обох. Вони часто широко розкритими очима дивились на неї і потім шепталися поміж себе. Надія почувала себе винною перед цими людьми...

Обидва вони коротко, без жодного зайвого слова, ставши «во фронт» перед головою суду, дали свої свідчення.

Третім свідком проти неї був «купець без гільдії». Він довго розповідав свою біографію, про свої підприємства і навіть про погляди на різні громадські течії, аж поки голова суду не спинив його і не попросив висловлюватись по суті судової справи. Тоді свідок метушливо щось забелькотів і почав тикати пальцем в бік підсудної. Купчисько брехав, що підсудна здалася йому підозрілою ще тоді, у вагоні, коли лагідно розмовляла з пасажирками.

Все, що чула вона тепер, було їй гидке і нестерпно важке. І коли вже після її слова пролунала команда «встати» й судді пішли радитись, вона немов відчула якусь полегкість.

На суд сторонніх людей і навіть родичів не пустили. Вона подумала, що це й добре, що так і треба, все буде зроблено спокійніше... Родичам легше, коли вони не будуть присутні під час читання вироку. Адже оце зараз, через якусь годину чи просто за кілька хвилин, судді у своїй кімнаті за сніданком виречуть їй долю... Жити чи не жити їй... «Мало прожила на світі і мало зробила»,— думала, не помічаючи оборонця, що, ніяковіючи, пропонував їй хоч трохи поспідати. Відмовилась. Сиділа сама, поки не повели її знову до зали. З жахом відчула, що її ноги не слухаються і вона не може примусити їх ступати твердо і впевнено. Ледве перемогла легке тремтіння в тілі. Та голова була напрочуд ясна і думки якось дивно спокійні.

Вона не повернула обличчя до генерал-майора, коли той, сівши в своє крісло, за хвилину підвівся й почав читати вирок. В залі надзвичайна тиша: як колись — пригадує — в дитинстві, в хвилини, коли завмирав спів архіерейського хору. Вона знову дивилась у відчинене на волю вікно.

«Указом його імператорської величності, 1910 року, червня одинадцятого дня, київський військово-окружний суд...»

За вікном на вулиці прогуркотів візник, і вона ледве чула не дуже сильний і нестерпно спокійний голос голови суду, що звичайним, завченим тоном вимовляв, іноді навіть одриваючи погляд від паперу, формулу вироку.

Візник віддалявся, гуркіт незабаром зовсім затих, і вона в гробовій тиші виразно почула останні слова вироку: «...суд ухвалив: Загірну Надію засудити до смертної кари через повіщення...»

Вона почула ще зухвале щебетання синиці, що пролетіла під вікном, і цілком реально відчула запах неіснуючих тут фіалок, як у травневому лісі над Десною...

З Києва він повертався в гнітючому настрої від серйозних попереджень лікарів, від жахливої долі Надії Загірної, від обивательських сварок і щодалі більшого розбрату в колі знайомих діячів. До всього цього домішувалось неприємне почуття від критики. Деякі українські критики, пишучи про нього, свідомо перекручували суть його творів.

Чикаленко, прочитавши рукопис другої частини «*Fata morgana*», говорив авторові, що такі типи, як Марко Гуща, і картина розправи селян з панами справляють тяжке враження на їх спільного друга Володимира Леонтовича, бо ж його маєток в дев'ятсот п'ятому році і пізніше селяни громили не раз. Про своє особисте враження від другої частини повісті він не сказав нічого, та Михайло Михайлович розумів, що й Чикаленкові, власникові двох маєтків на Україні, не дуже приємно від його повісті.

У Києві він залишив прохання про допомогу в п'ятсот карбованців для лікування. Треба було їхати на південь, куди наполегливо відряджали його київські лікарі. І, не чекаючи відповіді, він вирішив узяти тривалу відпустку і, хоч би там що, їхати. Іншого виходу не було.

Але примхлива доля, здавалося, раптом змилювалась над ним. Незабаром він одержав приємну новину. Його повідомили, що українське Товариство допомоги науці і штуці призначило йому дві тисячі карбованців постійної щорічної допомоги. Це була запізнена підтримка, заслужена давно, ще тоді, коли він був повний снаги і здоров'я... Певне, схаменулись приятелі з Товариства, що відомий всій Росії і за її межами письменник змушений просити в них на лікування.

Та все ж тепер він, бодай і пізно, зможе покинути остогидлу роботу, що за десятки років виссала з нього силу, і віддатися тільки творчості...

І він мріяв про те, що тепер, можливо, йому пощастить здійснити свої давні задуми. У нього було стільки незакінченого! Коли б тільки здоров'я!.. Він думав про третю частину «*Fata morgana*» і про великий роман, який він колись напише...

Треба було швидше їхати з Чернігова лікуватись і працювати до ясного південного моря, диких вершин під прозорим, невимовно голубим небом...

І ось перед ним, далеко, до самого обр'ю, тепле, цілюще море. І південне ласкаве сонце, і оксамитовий морський бриз, що розвіює спеку. І він, засмаглий мандрівник, прихилився до кам'яної огорожі вілли. Важка дорога в цій горішній частині казкового острова.

Потрібні хвилини, щоб дістати хустку з кишені добре пошитою світлого піджака, зняти голубу турецьку феску і нарешті заспокоїти серце. Попереду покрутилась між скель крута стежка. Очі спрагло ловили далечінь. Вгору розсипалось між скелями містечко, що ніби задрімало в полуденному спочинку.

В затінку яernih садів ховалися нечисленні вілли. І з однієї вийшов, не поспішаючи, чоловік. Він здивовано подивився на втомленого подорожнього, впізнавши його:

— Михайле Михайловичу, та ви ж зовсім не шкодуєте самі себе...

В погляді Коцюбинського промайнув сум:

— Думав — подолаю... Серце... Зараз воно відпочине.

Він подивився на земляка і якимось безпорадно всміхнувся. Це був Володимир Леонтович.

— Не вам ходити такими стежками. Ось напишу Вірі Устимівні — і все це вам буде заборонено.

Михайло Михайлович трохи відпочив. Він почував себе вже краще. Очі його виблиснули завзяттям.

— Не маю сили, щоб ходити багато по цих горах, але ще маю сили, щоб не утримати себе від цих мандрівок... Це бездонний келих — п'єш з нього і не нап'єшся. Цими днями Олексій Максимович влаштовує для мене велику пескару на морі. Вже з капрійськими рибалками домовився. Мало не на цілий день вийдемо на човнах у море. А ви, певне, готуетесь відпливати у рідні краї?

— Та вже скоро. Починаю прощатися з островом. З вами ще ми не про все поговорили.

— Я до ваших послуг.

— Якщо дозволите, я прийду завтра вранці.

— Чекатиму... А за співчуття вдячний вам. Проте все ж як не важко, а ходитиму сюди. Хто знає, скільки ще носитимуть ноги.

І вони розійшлися. Земляк пішов до міста в своїх справах, а Коцюбинський помалу подерся стежкою в гори. Там, за скелями, ховалось невеличке село і жили знайомі йому ще з минулого року селяни.

Леонтович тільки заради розваги поїхав у закордонну подорож. Будучи небожем мільйонера Симиренка і маючи власні маєтки і сейф з акціями, він не думав про те, що такі люди, як відомий письменник Коцюбинський, і на курорті мусять не забувати про роботу. Леонтович був не від того, щоб і собі зажити слави серед культурного світу. Він потроху у вільний час пробував свої сили в літературі і плекав надію спокійно прожити все своє життя ліберальним багатцем.

Приїхавши на Капрі, Леонтович енергійно кликав туди в листах і Коцюбинського. Михайло Михайлович, хоч і не дуже бажав того, все-таки застав на острові Леонтовича і не особливо зрадів, що доведеться якийсь час віддати прогулянкам із знайомим, якому він в силу обставин був дечим зобов'язаний.

Завдяки Леонтовичу нещодавно пощастило вирятувати з тюрми Ольгу, і Коцюбинський був вдячний йому, незважаючи навіть на те, що Леонтович уже не раз нагадував йому про закладну, яку все не щастило зробити через якісь важливі для чернігівського нотаря формальності.

Весляр — бородатий капрієць з бронзовим сухим обличчям, в панамі і босий. Затока злегка брижитья від теплого південного вітру. Сонце гріє в обличчя, але спеки немає. Леонтович мовчить. Сьогодні в нього поганий настрій. Хвиля хлюпає об човен, і він сковзається по ній легко й граціозно. В капрійця—спокійне, суворе обличчя, а постать, руки і ноги напружені, зібрані для дужого руху. Михайло Михайлович раз у раз кидає на нього погляд.

Нарешті Леонтович зважується:

— Я так і не маю,— говорить він, немов продовжує раніше розпочату розмову,— відповіді від вас, Михайле Михайловичу, що ж робити мені — писати чи кинути?

Він знає, що Коцюбинський або відразу ж гаряче почне його вмовляти продовжувати роботу, або, якщо

остаточно розчарований в його творчих перспективах, то, звичайно, зробить паузу, подумає і стиха почне говорити, що, мовляв, Україні бракує письменників і т. д.

Коцюбинський мовчки дивиться на весляра. Тепер човен ледве рухається за хвилею. Капрієць смалить люльку і мугиче собі якусь пісеньку. Немає й сліду його чудового напруження. Леонтович чекає. Михайло Михайлович витримує паузу і починає говорити про те, що українському народові бракує письменників...

Леонтович слухав мовчки. Він з перших днів ось побачив, якою повагою й авторитетом користується навіть між чужими людьми, серед яких є літератори з світовим ім'ям, його чернігівський земляк. Дискутувати не варт, бо коли б Коцюбинський не почав радити йому писати про революційний рух. Заперечувати ж подібні поради він не міг би, але й не пристає до них. Бог з ним, з тим революційним рухом... Дасть бог, він ширитиметься тільки в межах літератури.

Потім, уже на березі, в кав'ярні над самим морем, пригубивши келих з прохолодним напоєм, Леонтович продовжив розмову:

— Давно вам слід покинути Чернігів. Ми б допомогли вам влаштуватися добре в Києві.

Михайло Михайлович думав, що відповісти. Його врятували дами, знайомі Леонтовича. Вони несподівано з'явилися біля їх стола, і Леонтович запросив їх до компанії. Розмова одразу пішла в іншому напрямі. Дами скаржилися, що їхні чоловіки все частують їх телеграмами з Росії і відкладають через різні справи свій приїзд.

Довідавшись, що Коцюбинський любить квіти, вони зраділи і пообіцяли принести йому найкращих капрійських квітів, чим мало не перелякали Михайла Михайловича. Він сподівався після завтрашнього від'їзду Леонтовича почати напівзатворницьке життя в своїй кімнаті. Дами без угаву цокотіли і немов становили бар'єр між Михайлом Михайловичем і Леонтовичем, який трохи нервувався, і одна з дам зауважила:

— Володимир Михайлович сьогодні не в гуморі...

З прогулянки Михайло Михайлович повертався в піднесеному настрої. Він не міг без сміху згадати знайомих дам Леонтовича, якому вони, самі того не знаючи, псували останні години перебування на острові. В той

день Коцюбинський написав листа дружині і просив якнайшвидше зробити закладну Леонтовичу.

Вночі рибалки вивезли в затоку довгу — кілометрів на шість — линву з гачками і закинули її глибоко в воду. А вдосвіта три баркаси з рибалками уже чекали біля берега на Горького й Коцюбинського. З ними прийшов ще дехто із знайомих чоловіків, запрошених на пескару. Відпливли в море до закинутої линви.

Сонце ще не вставало з-за гір. Море лежало спокійне й покірне. Ранкова прохолода бадьорила. Олексій Максимович і рибалки перекидались жартами.

Нарешті підпливли до линви і жарти припинилися. Нелегкою справою було тягнути товсту намоклу линву. Коцюбинський і Горький та все їх товариство допомагали рибалкам. Спочатку знімали з гачків летючих риб, їжаків, морських зірок. Та ось витягли величезного морського вугра. Він вигинається гадюкою, ніяк не дається в руки. Його б'ють по голові залізним шворнем, він в'яне й потрапляє на купу риби в баркасі. Дедалі різноманітніша з'являється на гачках риба. Коцюбинський вражений багатством і дивовижністю її форм. Навіть уже досвідченіший на пескарі Олексій Максимович з комічною серйозністю копається в риб'ячій купі і задумливо хитає головою.

Минають години, а на поверхню все вириваються з морської безодні невеличкі одчайдушні акули, спалахують дивним вогнем своєї луски риба-чорт, вугрі, летюча риба і сила іншої, невідомої гостям з Росії. Здається, линві немає кінця. Михайло Михайлович і Олексій Максимович стають осторонь, щоб трохи відпочити. І вчасно. Саме в цю мить линва рветься, і серед рибалок зчиняється метушня. Піймалось щось таке велике, що порвало й снасть. Швидко сновигає по воді баркас, і справа налагоджується. З великими труднощами на поверхню витягають велику, понад два метри, акулу. Вона виривається з величезною силою. Починається боротьба. Рибалки сміливо накидаються на неї, б'ють її по голові. Приголомшити її не вдається. Вона в'ється в воді, і бризки спіненого моря летять на людей. Акула важко дихає широчезною пащекою з потрійним рядом зубів, а її яскраво-зелені очі світяться люття. Вони привертають увагу

Коцюбинського: без зіниць, глибокі, горять, як самоцвіти. Йому спадає на думку, що жакливім сяйвом очей хижак примушує свою жертву в темних глибинах моря застигати на місці. Певне, вона важить більш як десять пудів, і сила її величезна. Десятеро рибалок не можуть з нею впоратися. Все ж її облутують канатом, прив'язують до баркаса, і знесилений хижак пливе слідом.

В Олексія Максимовича збуджене обличчя, він оглядається на Коцюбинського і якимось беззвучно сміється. І лише тепер помічає Михайло Михайлович, що вся ця коротка й напружена боротьба пройшла серед цілковитого мовчання.

Закінчили витягати линву тільки десь через годин шість. Заїхали до печери в скелях над морем. Втоми не відчувалося. Сніданок у печері, з вином, і піснями, й танцями рибалок. Олексій Максимович жартома назвав сьогоднішню пескару військовим походом, що закінчився щасливо, і ворог зв'язаний пливе за кормою переможців.

Додому повертались надвечір. Перед цим фотографувалися на березі біля човнів з рибалками і жінками, що там, на березі, вже чекали на них. Горький з дружиною, Марією Федорівною Андреевою, зажадали, щоб Коцюбинський, не затримуючись у своєму готелі, обов'язково прийшов обідати.

— Будемо вугря їсти,— говорив Олексій Максимович.

Було шумно і весело. День залишив у Коцюбинського яскраві і незабутні враження.

Зустрівши знову Коцюбинського перед обідом, Марія Федорівна провела його на веранду і радісно похвалилась:

— А в нас гість. І на вас уже чекають.

Вона повернулася до кімнати, де вже накривали до обіду. Коцюбинський на мить спинився у дверях на терасу. Горький стояв біля поруччя, склавши на грудях руки. Біля нього на гнучому віденському стільці сидів незнайомий і, захоплено вигукуючи і сміючись, грався з білим пухнастим кошеним у себе на колінах, одночасно щось розповідаючи Олексієві Максимовичу. Він був одягнений в темний піджак з світлою вузькою смужкою; з-під застігнутого жилета виглядала свіжа маніжка з стоячим накрохмаленим комірцем. Його схиленого над

кошеням обличчя Михайло Михайлович спочатку не розгледів. Інші гості дивились на вечірній гірський краєвид острова, перехилившись через поруччя тераси, або прогулювались унизу, в саду вілли.

Побачивши Коцюбинського, Олексій Максимович зробив кілька кроків йому назустріч:

— Як завжди, вчасно! Зараз я познайомлю вас з нашим дорогим гостем. Прощу...

Кошеня сполохано стрибнуло з колін. Незнайомий підвівся. Назустріч Михайлові Михайловичу дивились ледь-ледь примружені і ніби усміхнені очі під стрілочастими бровами. Коцюбинського вразив напрочуд гарний обрис його могутнього сократівського чола. Горький відрекомендував Михайла Михайловича гостеві, який коротко назвав себе:

— Ульянов.

— Володимир Ілліч,— додав Горький.

Тримаючи руку Коцюбинського в своїй, не гасячи усмішки, Володимир Ілліч говорив:

— А я про вас уже чув. Мені розповідали. Так, так, розповідали — і все хороше...

— Хто це міг так розписати мене? — усміхнувся Коцюбинський.

Ленін лукаво подивився збоку на Горького. І тоді всі троє гучно розсміялись, повернувши увагу інших на терасі.

Але вже з'явилася в дверях Марія Федорівна і, жартома, вдавано вклонившись,— ще недавно вона виступала на сцені,— жестами запросила всіх до обіднього столу.

Іли недавно зловлену рибу, пили капрійське вино. Точилася весела розмова. Після обіду вийшли в садок коло будинку. Дехто відразу попрощався. Горький і Ленін ходили по садку вузькою доріжкою і про щось розмовляли.

Про Леніна Коцюбинський багато чув від своїх знайомих чернігівських соціал-демократів. Розповідали йому про Володимира Ілліча і в Києві, особливо після дев'ятого року. В цих знайомих Коцюбинський брав читати заборонену літературу підпільних видань. Деякі з книжок були підписані ім'ям Леніна (Ульянова). Вони допомогли йому в чернігівських політичних дискусіях, допомагають писати й тепер.

Разом з вечірніми зорями прийшла й прохолода. Утомившись на рибалці, без відпочинку за день, Коцюбинський якийсь час ще погомонів зі своїми друзями і, порівняно рано попрощавшись, пішов до готелю. Селище Капрі вже спало. Віддалік лунала музика у кафе «Morgan», розважаючи іноземців-туристів. Несказанно глибоке небо розпростерлось над Неаполітанською затокою і сіяло над нею самоцвітний зоряний розсип. Струмені п'янок і хвилюючих пахоців, сплітаючись, кружляли, ніби справляли свій тріумфальний танок. Михайло Михайлович, замислившись, не помічав, що ледь-ледь іде, наче переступаючи через думки, як через каміння на дорозі... За тисячі верстов твій тихий, приишклий Чернігів. І ти, загублений у ньому, провінці-альний письменник, що все шукаєш... І знаходиш. Знаходиш тут, у людей, що світять усій Росії. Вони далеко, вони — вигнанці. Чому ясні генії Росії — вигнанці?.. Але мислі їхні світять через темряву ночі і тобі. І ти лінеш за моря, за гори, щоб своєю спраглою душею вдихнути хвилюючий аромат цих зустрічей...

У Горького майже завжди гостювали земляки з Росії. Щодня неспокійний пароплавчик з Неаполя привозив нових туристів, і щоразу хтось із них наполегливо шукав зустрічі з відомим на весь світ російським вигнанцем. Запрацювавшись, Коцюбинський уже кілька днів не бував на віллі Горького. Він знав, що у Горького і Леніна партійні розмови і не слід заважати їм. Та якось по обіді він одержав записку від Марії Федорівни. Вона писала, що всі стурбовані його відсутністю і що Володимир Ілліч уже не раз питався про нього. Наприкінці Марія Федорівна переказувала прохання Олексія Максимовича прийти якнайшвидше.

На віллі Михайло Михайлович застав велику групу вчителів з Росії. Вони приїхали на Капрі, щоб зустрітися з Горьким.

У великій вітальні було людно. На столі стояло легке капрійське вино, за місцевою традицією в глечиках, і фрукти. Видно, зустріч тривала уже чималий час і наближалась до кінця. Стоячи біля столу, промовляв літній, з чорною, посрібленою бородою вчитель. Коцюбинський на мить спинився на порозі. П'ятницький, що си-

дів під стіною на дивані, жестом покликав його до себе. Михайло Михайлович тихо, поза спинами гостей, пройшов і сів біля П'ятницького. Горький, побачивши Михайла Михайловича, привітно кивнув йому головою. Під стіною з протилежного боку в кріслі сидів Ленін.

Як звичайно на зустрічах з приїжджими з Росії, говорилося про тяжке життя народу, про деяке піднесення революційних настроїв після кількарічного підупаду. «Що робити далі?!— запитував гість із Росії.— Які істини вони, народні вчителі, мають нести в народ?» Ленін потягнувся всією постаттю вперед.

— Росія шукає істини— говорив далі старий учитель.— І як сільська громада посилає ходаків на нові землі, так посилає ходаків громадськість шукати відповіді на своє— що робити? Одні ідуть до Ясної Поляни: скажи, мудрий старче! І чують на відповідь: «Смирися, не опирайся злу...» І мандрують люди за моря, на цей чудовий острів. І тут огріває душу пісня: «Буря! Скоро грянет буря! Это смелый буревестник гордо реет между молний над ревущим гневно морем; то кричит пророк победы: «Пусть сильнее грянет буря!..»

— Прекрасно! Браво, браво!— вигукнув Володимир Ілліч і зааплодував.

Оплески підтримали всі. А вчитель закінчив, підійшов до Олексія Максимовича і потиснув йому руку. Схвильований Горький обняв гостя і запросив усіх налити бокали.

— Як радісно зустрітися з нашими російськими людьми та ще учителями,— сказав він зворушений.— Нудьгую я тут по Росії, ой, як нудьгую! Часом хочеться заплакати...

І коли були налиті бокали, Олексій Максимович підняв свій:

— Друзі, я ще не відрекомендував вам одного нашого земляка, чудового письменника, твори якого ви знаєте і, певне, любите, бо їх не можна не любити. Я, наприклад, люблю його твори, а також і самого їх автора Михайла Михайловича Коцюбинського.

Особливо зраділи зустрічі вчителі з України, яких було серед екскурсантів чимало. Вони влаштували Михайлові Михайловичу овацію. Цього не сподівався Коцюбинський, і йому було трохи ніяково, що на нього звернено стільки уваги. Коцюбинський коротким словом

привітав земляків. Йому знову гаряче і довго аплодували. Земляки радісно тиснули улюбленому письменникові руку на прощання.

Надвечір збиралися прогулятися гірською стежкою до Анакапрі, другого містечка на острові. Михайло Михайлович, що багато ходив вранці і почував себе втомленим, почав був прощатись. Тоді всі вирішили іти вниз, до моря.

Покрученою стежкою вийшли до пристані. Тут було людно і шумно.

— Повно кукишів...— невдоволеним басом пробубонів Горький.

Так він прозвав іноземців-туристів, яких привозила сюди американська туристська компанія Кука. Усім товариством рушили на безлюдну о цій порі *Rikòla maripa*¹. Місяць викотився з-за скелі і все довкола залив голубим сяйвом. Біля ніг спокійно й одноманітно плескалося море. Вдалині тремтіли окремі вогники: капрійські рибалки виїхали ловити сепію на вогник.

— Люблю я сидіти в човні і підсікати рибку вдень проти сонця,— сказав Олексій Максимович.— Ви бачили, як я рибалю, Михайле Михайловичу?

— Бачив учора. Ви ловили поблизу пляжу.

— Я теж вас бачив отам, на камінні, біля самої води. Ви приймаєте ванни в одягу і в турецькій фесці, по якій я і впізнав вас здаля.

— Інакше мені не можна. Сонце і корисне і небезпечне для мене. Як почуватиму себе краще, може, тоді... Серце!..

Володимир Ілліч співчутливо взяв Коцюбинського за лікоть:

— Ви повинні берегти своє здоров'я. А особливо тепер... Росії зараз потрібні ясні сміливі уми, а тим більше таланти, віддані народові, його справі визволення.— І, притримавши Коцюбинського за руку, що хотів був щось заперечити, Ленін вів далі: — От ваша «*Fata morgana*»... Олексій Максимович якось цілий вечір докладно і, знаєте, художньо переказував мені зміст вашої повісті. Прекрасно!

— Я закінчив її незадовго до приїзду на Капрі і дав

¹ Мала набережна.

читати Олексієві Максимовичу. Ваше враження для мене дуже цінне.

— Коли книжка вийде, я її прочитаю. Обов'язково. Але й зараз з того, що розповів Олексій Максимович, скажу, батеньку, що ви зробили для нашого селянства, та й хіба тільки для селянства...

Володимир Ілліч не доказав своєї думки, бо вони наздогнали все товариство, що, спинившись, чекало на них. До Леніна хтось звернувся, і він захопився спільною розмовою. Михайло Михайлович помітив, що, як тільки починав говорити Володимир Ілліч, інші слухали його. Щоразу лунав його дзвінкий сміх. Незабаром до гурту підійшов уже знайомий весляр рибак Спадарро. Придивляючись до Леніна, старий підняв бриля:

— Синьйор Дрінь-дрінь?

Ленін знову засміявся і потиснув рибалці руку. Це так прозвали його капрійські рибалки за дзвінкий сміх. Іноді, коли Володимир Іллічу щастило з човна підсікти на гачок рибину, він з гучним сміхом вигукував: «Ага! Дрінь-дрінь!..»

Спадарро щось сказав, показуючи на свого човна з високими бортами.

— На море пропонує нам,— пояснив Олексій Максимович, що розумів по-італійському, хоч сам ніколи не говорив цією мовою.

— Він обіцяє посадити у свій човен усіх нас і каже, що зараз на морі гарно,— додав Коцюбинський.

— Чудово! — вигукнув весело Володимир Ілліч і перший поспішив до човна.

Прогулянка човном обіцяла бути приємною. Ленін стояв на кормі човна і подавав руку жінкам. Спадарро з братом стали біля весел. Під веселий гомін компанії рушили від берега. Марія Федорівна почала співати, але її не підтримали. Що далі відпливали від берега, то тихіше ставало в човні. Коли від острова було вже далеченько, Коцюбинський запропонував покласти весла. Човен зробив півколо і спинився так, щоб усім було зручно дивитись на острів.

Казкова панорама відкрилась перед ними. Хоч місяць був пощерблений, громаддя острова поставало в чітких обрисах, і містечко Капрі вимальовувалось на ньому з пристанями, фунікулером, віллами, готелями, кав'ярнями, все в електричних вогнях, що просвічувались крізь

рясне плетиво садів і диких заростей. Береговий бриз приносив аж до човна солодкі й хвилюючі запахи вічно квітучого острова.

Усі ніби застигли, вражені урочистою красою, хоч і не раз уже до того вони милувались вечірнім островом з моря.

— Це казка! — вихопилась в одного з друзів Горького.

Це був Осип П'ятницький, який, незважаючи на свою молодість, виступав активним партійним діячем з самого початку заснування РСДРП.

— Подивіться! — захоплено вимовив Ленін і показав рукою в напрямі Анакапрі, на околиці якого стояв старовинний, давно покинутий, монастир з церквівкою і дзвіницею край стрімкого обриву над морем.

Хтось тихо зітхнув і в човні запанувала ще більша тиша. Тільки одноманітно плюскала хвиля об борт човна. Спадарро, коли течія повертала човен, майже нечутно занурював у воду весло і ставив човен бортом до острова і знову застигав на своєму місці біля весла.

Володимир Ілліч трохи нахилився через борт над водою, ловлячи в глибині моря розмите брижами біде коло місяця.

— В житті буває, — тихо почав Коцюбинський, — що глибока, надзвичайна краса потрясала далеку перед тим до розуміння її людину, збуджувала в ній приспані почуття — і людина немов перероджувалась і завжди в кращий бік...

— Правильно, цілком правильно сказали! — підхопив Ленін, змахнувши поперед себе рукою. — Скільки подібного бачиш у житті, а щоразу це знову і знову потрясає тебе. І що дивно, дивишся на Капрі, а поринаєш в думки про Росію...

— А це, Володимире Іллічу, — озвався Горький, — закон істоти людської, якщо тільки вона піднялася до такого рівня, що може пережити красу. Я от і собі зараз думаю про Росію, і немає душі спокою, немає...

Дальній дзвін з Анакапрі відбив години і замовк, зачудований і сам чарівною ніччю. І не було б кінця нічному цьому спогляданню на морі і розмові, коли б Олексій Максимович не простягнув руки дружині і не проказав стривожено:

— Ну, Маріє Федорівно, ти зовсім залякла тут. Руки в тебе немов щойно з льоду...

— Справді,— підтримав його Володимир Ілліч.— Ми зовсім егоїстично захопились і забули про наших дам, які, певне, вже тремтять від нічного бризу. Бачите, як легко вдягнені...

Жінки спробували протестувати, але веслярам було дано команду, і човен швидко пішов навкося до берега. Вітром його таки віднесло досить далеко.

Коцюбинський теж згадав зараз про Чернігів, сім'ю і друзів, яким він не мав змоги через негласний нагляд поліції навіть писати одверто про свої думки і враження. Збуджений від незвичайної прогулянки, він думав про своїх супутників. Вони політичні діячі, об'єднані спільними партійними інтересами, розуміють один одного з найменшого натяку. Звичайно, в них бувають свої розмови, яких не провадять вони при сторонніх. Сьогодні вони захотіли, щоб і він був разом з ними. Почуття глибокої вдячності ворухнулось в душі. А хіба він сам не вигнанець у цих своїх вимушених мандрах, і ось друзі розуміють його...

Було ще не пізно, і фунікулер довів їх на площу. Потопали в світлі і музиці ресторани й кав'ярні. В розпалі був туристський сезон, і сотні людей з різних країн щодня приїздили на острів на зміну тим, що вже покидали гостинний Капрі.

Олексій Максимович запросив друзів до себе на чай. На острові вже звикли до того, що друзі Горького часом з полудня і до пізньої ночі відпочивали й розважались у нього на віллі.

Ленін повернувся до своєї розмови з Михайлом Михайловичем уже в саду, поки в домі готувались подавати чай. Вони вдвох ходили по доріжці, і Володимир Ілліч говорив:

— Я бачив, як зраділи учителі з України сьогодні, коли Олексій Максимович так несподівано для них відрекомендував вас. О, вони читали ваші твори, читали, батеньку, пройнялися повагою до вас, і тому — овація...

— Вони просто зраділи землякові — та й усе, Володимире Іллічу.

— О ні, не кажіть мені цього. Я прочитав на їх обличчях піетет, розумієте — піетет! І для цього у них було досить підстав, бо ж і в ваших творах вони черпають передові, революційні ідеї. Ось як, батеньку...

— Не звик я, Володимире Іллічу, до такого ставлення.

— А скромність тут, Михайле Михайловичу, недоречно. У своїй повісті ви піднесли ідею не просто конфіскації поміщицької землі, що вже само є великим досягненням літератури,— а й громадського користування землею. У вас бідняки й середняки утворили на забраній у поміщика землі громадське господарство. Олексій Максимович говорив мені, що у вашій повісті селяни на сходці думають, що краще,— чи поділити землю між людьми, чи, може, гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб... Я не помиляюся?..

— Справді, там є такі думки.

— І ви ж сказали всьому нашому суспільству: краще обробляти громадою!.. У вас і робітничий клас очолює селянство в його боротьбі,— а це зараз важливо, дуже важливо. Від цього буде залежати майбутня перемога. От що таке ваша повість для суспільства, батеньку!

— Але ж, Володимире Іллічу, цими думками я повинен завдячувати вам, вашим працям. Принаймні у моїй особистій бібліотечці ваша «До селянської бідноти» зачитана вже до дірок... І життя ваші ідеї стверджує. Я знаю не один факт на Україні, коли селяни конфіскували поміщицькі землі і не ділили їх, а обробляли гуртом, кооперативом.

— Отже, ви за конфіскацію і проти поділу?

— Цілком!

— А от у вас, у Чернігові, є такий політичний діяч Суворов-Борисов — він виступає за поділ землі між селянами. Що ж, сьогодні й це непогано, але треба бачити й майбутнє.

— Я знаю цього діяча. У мене з ним були не раз досить одверті розмови, як і з деякими іншими його прибічниками в Чернігові.

— Е, Михайле Михайловичу, ви у своїх творах пішли куди далі за них, принаймні в аграрному питанні...

В саду з'явилася Марія Федорівна. Вона йшла на їх голоси.

— Ходімо, Михайле Михайловичу,— промовив Ленін,— нас уже кличуть. Стало немовби трохи холодніше, і страшенно хочеться напитись чаю.

І вони пішли назустріч господіні.

З дому не часто надходили листи. Служба й домашній клопіт заважали Вірі Устимівні писати. Діти росли і де в чому вже допомагали матері, та клопоту з ними не меншало. Тільки тепер турботи Віри Устимівни були вже не ті, що колись, кілька років тому. Він не може забути випадку, що трапився цього року перед його виїздом на Капрі. Перебираючи свою бібліотеку на випадок поліційного обшуку, він раптом виявив, що дві заборонених брошури підпільних видань зникли. Перепитав усіх у домі, але ніхто з своїх книжок не брав. Зовсім стурбований, він чекав на прихід Юрка, який пішов був до товаришів на цілий вечір. Коли хлопець з'явився, він покликав його до себе й зачинив двері.

— Ти взяв брошури?

— Я.

Він дивився на батька сміливо, не відводячи очей. В голосі чотирнадцятирічного підлітка звучала впевненість щодо своєї правоти, хоч на обличчі його раптом запалали рум'янці.

— Тобі відомо, що ці книжки заборонені і за саме читання їх тебе виженуть з гімназії і можуть навіть заарештувати. Потім допит, і хтозна-чим це закінчиться...

— Знаю.

— Віддай негайно.

Хлопець дістав брошури з-під форменої сорочки, туго підперезаної поясом, і віддав батькові.

— Кому давав читати?

— Не давав нікому. З Віталієм удвох читали.

І як йому, батькові, хотілося бути суворим... Він умів бути і суворим, і розгніваним. Але тут не зміг примусити себе нагримати на сина чи пригрозити йому.

— Коли тобі щось треба взяти з моєї бібліотеки, завжди говори мені, — і відпустив сина.

Віра Устимівна прийшла до нього в кабінет, коли всі в домі уже спали. Вона знала про вчинок Юрка. Похилившись, вона сиділа на дивані, занурена в думки. Він підвівся з-за столу, зачинив вікно і пройшовся по кімнаті.

— На це треба було сподіватись.

Голос його тоді звучав тихо і нерішуче. Віра Устимівна, все ще в задумі, так само тихо заговорила:

— Якщо хлопець в чотирнадцять років захоплюється Белінським і Чернишевським, а «Пісню про Буревісника»

знає напам'ять, якщо дитина до того ж бере участь у різних тим часом гімназійних демонстраціях та має ще й таке товариство, то й справді, подібного слід сподіватись.

Але він уже заспокоївся і тон його набрав властивої йому переконливості:

— А що, власне, ми хочемо від хлопця, у якого батько з юнацьких літ під негласним наглядом поліції, а мати навіть в тюрмі сиділа за підпільну роботу і тепер поліція не забуває про неї...

Пам'ятає, він навіть усміхнувся, цілком заспокоївшись. Віра Устимівна підвела обличчя і якимось уже проясненим поглядом дивилась на свого чоловіка.

— А тітка цього хлопчика,— провадив він далі,— професіональна революціонерка, і не раз юнак був свідком, як приходила поліція, робила в квартирі трус і забирала тітку з собою, в тюрму... Ким може бути в майбутньому цей юнак?

Віра Устимівна в ці хвилини, мабуть, перегортала в пам'яті сторінки молодості. Вродлива курсистка-бестужівка, активна учасниця підпільного революційного руху, Віра Дейша не боялася навіть поліцейських репресій за участь у виданні і поширенні підпільної літератури. І пізніше — під час перебування в Чернігові — вона не покидала своєї громадської діяльності і віддавалась роботі з властивою їй сміливістю й енергією. За молодих років потрапила вона до тюрми за підпільну діяльність і зв'язки з революціонерами. Та навіть і після тюрми, вже під негласним поліцейським наглядом, Віра Устимівна не припинила громадської діяльності. Одруження з Михайлом Михайловичем тільки стимулювало її громадську активність. Зрозуміло: адже Коцюбинський теж уже мав за плечима політичний процес, перебував у близьких взаєминах з багатьма політичними діячами і, переїхавши до Чернігова, енергійно взявся до громадської справи. Молоде подружжя йшло однією стежкою і бачило в майбутньому єдину мету. Така була в ті роки Віра Устимівна, вродлива жінка з тонкими рисами обличчя, темним волоссям, зібраним у високу зачіску, і великими синіми очима, трохи суворими і вдумливими.

Минали роки, і надто відчутний тягар великої сім'ї, матеріальні нестатки, численні прикrostі з поліцією рік

у рік почали звужувати обсяг її громадської активності, хоч цілком вона ніколи не відходила від неї.

І, ніби прочитавши останню сторінку своєї книги життя, вона рвучко підвела голову й пильно глянула в обличчя чоловікові:

— Коли Юрко виросте і здобуде добру освіту, він сам обере собі шлях у житті і навіть — я певна — не питатиме нас. Але зараз... я хотіла б знати про кожен його крок. Коли бачу, які книжки він читає разом з Віталієм до пізньої ночі, я довго не можу заснути. Ніколи досі він не завдавав мені стільки неспокою, як тепер... Можливо, доля Ольги вплинула так на мене, що я з боєм і безсонням почала думати про наших дітей.

Він поділяв її думки, бо хіба ж сам був спокійний за долю дітей? Думки про них не кидають його і тут. Було приємно читати лист від гуртка чернігівських юнаків-семінаристів. Їх слова сповнені поваги і любові до свого улюбленого письменника і вчителя. Це були ті, що завжди приходили на його літературні «суботи». Але були й незнайомі підписи — це його нові, ще не знайомі друзі. Він дозволяв сидіти на «суботах» і Юркові...

І хоч не скоро повертатись до Чернігова, але думки його раз у раз линуть туди.

Першого липня Ленін виїздив з Капрі. Олексій Максимович мав проводити його до Неаполя. Прийшовши напередодні до Пешкових, Михайло Михайлович застав на веранді, як завжди, кількох гостей. Дехто за великим круглим столом грав у карти. Окремо біля низенького столика Ленін з одним з гостей грав у шахи.

Побачивши на веранді Михайла Михайловича, Горький голосно покликав його до столу. Грали в якусь оригінальну гру, яку вони самі називали «в тітки». Навчитись цієї гри було зовсім легко, і Коцюбинського з жартами і сміхом посадили до столу і всунули в руку карти. Інколи він кидав погляд у бік маленького стола. Ленін і незнайомий Коцюбинському чоловік грали завзято, з азартом. На шахах Коцюбинський розумівся непогано і, поглядаючи на гравців, щоразу розумів, кому з них не пофортунило. Ленін грав добре, але, якщо йому доводилось віддати фігуру, неабияк переживав і шкодував, що зробив неправильний хід. Проте ніколи не пробував

брати ходи назад і ніколи не дозволяв це робити своєму партнерові.

Вони грали ще кілька хвилин, поки закінчили партію. Ленін, очевидно, виграв партію і в доброму гуморі говорив партнерові:

— Я ж вам, батеньку, казав що переграю вас в ендшпілі. Так і вийшло. Я ще під час попередньої партії переконався, що ви слабше за мене граєте в ендшпілі.

Приклавши руки до грудей, переможений виправдувався:

— Але ж визнайте, Володимире Іллічу, ви, кажуть, ще в гімназії грали з професіоналами.

— Коли ж це, батеньку, було!.. Я тепер цілими роками шахової дошки у вічі не бачу.— І мить подумавши, він додав рішучим тоном.— І запам'ятайте: програли — ніколи не виправдуйтесь. Ось як...

Від свого столу, з картами в руках, Горький обернувся до них:

— Я пропоную прощальну прогулянку по острову, в гори.

Гості відповіли загальним схваленням. Ленін поставив умову, щоб прогулянка була недовга. Він хотів би ще до смерку повернутись на віллу, щоб підготуватись до ранкового виїзду.

Зачекали, поки переодяглись жінки. Потім поволі йшли вже не раз ходженими стежками. Олексій Максимович був сумний. Він всією душею любив Леніна і з хвилюванням чекав його на Капрі. Нещодавно Ленін допоміг йому розібратись у складній політичній ситуації і змінити деякі помилкові позиції в партійній дискусії, зв'язаній з капрійською партійною школою. Це тільки поглибило його приязнь до Леніна. І завтрашне прощання з Володимиром Іллічем після короткого його перебування тут навіювало на Олексія Максимовича тяжкий настрій. Увесь час вони йшли поруч. Інші намагались не заважати їхній розмові.

По дорозі нагодився знайомий візник з Анакапрі, що повертався додому. Усі впросили Марію Федорівну і Михайла Михайловича скористатися з нагоди і хоч трохи під'їхати вгору, щоб не почувати себе надто втомленими. Візник підвіз їх до самої околиці містечка, де їм слід було звертати ліворуч на круту стежку. Тут дочекались усього товариства.

Піднялися поміж скель на майже рівний майданчик, що і являв собою вершину Монте Солляро, яка обривалася прямовисно вниз. Саме тут і стояв маленький покинутий монастир, який бачили друзі кілька днів тому з моря вночі. Трохи нижче від нього була рівна місчинка з одинокою пінією. Друзі Горького бували тут не раз, зустрічали схід сонця, милувались чарівною широкою панорамою острова й Неаполітанської затоки, над якою вдалині височів Везувій.

— Віршів сюди, віршів! — вигукнула Марія Федорівна, втомлено сідаючи на обточений вітрами камінь.

Дехто ліг, відпочиваючи після не зовсім легкого маршу. Інші роздивлялись довкола — на море і на Капрі, що лежало сажнів за півтора ста внизу.

— А й справді, — підтримав П'ятницький. — Місце якраз для віршів: скелі, море, орли... Олексію Максимовичу, саме для вашого «Орел поднимается в небо»...

Горький мовчки похитав головою. Ленін, що теж сидів на камені і дивився на море, раптом обернувся:

— А що ж, Олексію Максимовичу, це правильно — про вірші. Бачите, як тут усе нагадує нашу батьківщину. І полин онде такий, як і в нас, і перепелиний перегук, і навіть Апенніни отам, вдалині, в сизій імлі, немов наші Кавказькі гори. Не вистачає тільки хороших віршів про Росію, особливо в цей вечір прощання з Капрі.

Олексій Максимович не відповів, але поривчасто підняв голову, немов прислухався до думок, які в цю мить линули до нього. Потім стиха почав читати:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває та не вип'є
Живущої крові, —
Воно знову оживає
І сміється знову...

Стало зовсім тихо. Ніхто не зронив і слова. П'ятницький так і залишився стояти навколішках біля каменя.

А сльоз, а крові!? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх...

Коцюбинський знав, що Олексій Максимович читав не раз Ленінові Шевченка. І тут, за тисячі верстов від батьківщини, це було несподівано і приймалося всім серцем. Горький читав по-українському з доброю вимовою, з надзвичайною внутрішньою силою, і слова поетового пророчого викриття западали глибоко в душу кожному. Навіть Марія Федорівна, що не раз уже слухала його читання, дивилась на Олексія Максимовича зачудованими очима. Ленін відкинувся трохи назад, щоб краще бачити Горького поруч. Коли Олексій Максимович замовк, минули хвилини, перш ніж заговорили. Мовчав ще тільки Ленін, видно, під враженням прослуханих рядків.

— От вам і про Росію! — проказав Горький. — Друкуй на листівку — і прокламація...

— Та ще й яка! — додав хтось.

Ленін замислено покивав головою на знак своєї згоди з почутими словами.

— Наче побачили звідси Росію, в димах, в імлі...— вимовив він.

Але, мабуть, ніхто не був так схвильований і зворушений, як Михайло Михайлович. Навіть коли довкола гомоніли друзі, співали, проголошували прощальні тости, він усе ще був під враженням від Шевченкової поезії, що тут, за тисячі верстов від рідного краю, на стрімкій скелі серед чужого казкового моря навіяла йому стільки дум.

Олексій Максимович проводжав Леніна до Неаполя, пообіцявши повернутись за кілька днів. І хоч до від'їзду Коцюбинському залишалось майже три тижні, він уже почав готуватись в дорогу. Ще хотілося побувати в кількох видатних містах Західної Європи, в Скандинавії, поїхати на Карпати, до гуцулів, куди кликали його друзі.

Відчував, що нелегко йому буде кидати Капрі, до якого звик за два приїзди, полюбив його природу й повітря, і м'яку, насичену морем, теплінь, і друзів, в яких він і найменшою мірою не помилився, і щиру теплінь їх почуттів.

На останку хочеться надихатись капрійським повітрям і попрощатись з кожним улюбленим куточком гір, берега, моря...

З самого ранку його вже немає в кімнаті. Ніхто не знає, куди зник він майже на цілий день. Родина Горьких стурбована його відсутністю.

Хоч денні мандрі по острову утомлюють Михайла Михайловича, він увечері приходив на віллу. А тут, як і завжди, нові гості. Приїхав Гусев-Оренбурзький, потім завітав редактор «Современного мира» Іорданський з дружиною, письменниця Никифорова...

За порадою Горького, П'ятницький, що керує видавничим товариством «Знание», купує в Коцюбинського право на видання всіх його творів у російському перекладі. Це дає змогу Михайлові Михайловичу продовжити свою мандрівку по закордону. Він остаточно вирішує їхати в Карпати, у мальовничу, чудову Криворівню, де вже чекають на нього друзі і знайомі.

І от знову велика пескара. Її на прощання влаштує заради свого українського друга Олексій Максимович. І чудовий ранок з попутним береговим бризом, і довжелезна ливва з безліччю підступних гачків і гаків, і химерне мерехтіння фантастичних кольорів риби в баркасі, і веселий сніданок у блакитному гроті з галасом рибалок, піснями, гучним нестримним сміхом...

Втомлені, воєни вдвох ідуть після пескари берегом до фунікулера. З моря до їх ніг простягся мерехтливий сонячний шлях. Він пересувається разом з ними.

Часом сідають на кілька хвилин серед купи каміння біля води відпочити. Тихо говорить Горький:

— Чекатиму на вас, дорогий Михайле Михайловичу, і наступного року. Всі ми полюбили вас і будемо раді бачити вас у себе. Та не шукайте притулку в готелі, а прямо до нас, на віллу. Знайдете у нас все, що вам треба і для відпочинку, і для роботи.

Коцюбинський зворушений.

— Спасибі, Олексію Максимовичу. Покину Капрі і буду весь час думати про те, коли знову приїду, ні — повернуся сюди і зустрінуся з вами, моїми друзями, серед яких моїй душі було так тепло і думкам просторо...

І він дивиться замислено на обрій. Звідти, з опеченої сонцем Африки, налітає гарячий вітер і приносить думки про країну білих пісків і чорних людей. Хвиля плеще в скелі *Piccola marina* і лащить біля його ніг. Він думає про те, що, може, ця хвиля мила ноги араба і те пер шумить тут, вітаючи його.

VII. ПОЛОНИНИ

Макій Габорак поволі крутить позичені в сусідів жорна. Пан, що ось із самого ранку сидить у нього на подвір'ї і дивиться, як він меле, питає, чому Макій не співає своїх співанок. Він і заспівав йому. А пан щось і записав собі в книжку. Видно, письменний... Але ж добрий пан: просить пісень співати або просто балакати. Пісні божі — вони людям на втіху. А лихому чоловікові не до пісень було б. А цей пан у дяка, через хату, живе, і дяк казав, що добрий чоловік.

І мисливець Макій співав:

Ой чому ти, легінику, та й не співаєш?
Де ти свої співаночки та й позадіваєш??
Ой знаю я, товаришу, де я їх задію:
Занесу їх в Чорпогору та там і посію.
А там будуть співаночки по горах співати,
А я буду, товаришу, по світу блукати.

Макій Габорак знає їх більше, ніж уміє лічити. Але ось кросна в жорнах розхиталися — треба їх тугіше задовбати.

— Макію, сам і зладив жорна? — питає його чудний пан.

— Де там!.. Я стрілецтвом займаюся. В мене й ченгериці своєї немає. В місті купую, щоби кулешу було їсти. А жорна Іванюкові. Він добрий газда. Має чорта, під коморою його тримає. Дає йому цукру і молока — не шкодує. Чорта, кажуть, він у горах купив за десять левів. А від цього йому зиск великий: худоба не гине, і сам дужий, і діти здорові...

— А Іванюк теж на жорнах меле?

— Ні, він на млин возить. А жорна людям дає. Потім за це чого питає — зробиш.

І знову крутить жорна. Це не легка робота, та він дужий. Навіть співає за роботою, щоправда, не голосно і з перервами.

Посеред колоди вижолоблений круг, в який покладено по його формі камінь. На ньому лежить і обертається другий — верхник, який не зсувається з спідника, бо взятий у залізну шину, приклепану до колоди. В середині верхника дірка, в яку потрохи сипле зерно. Верхник обертається погоничем, один кінець якого вложений в

ямку на верхнику, а другий угорі просунутий крізь дірку в кроснах. Макій усе крутить погонича, меле кукурудзу.

Нарешті Габорак пристає і сідає біля Коцюбинського відпочити. Він набиває люльку з мідяною протичкою, оздоблену бляшками, з довгим цибухом. Михайло Михайлович пропонує йому цигарку. Макій оглядає її пильно і обережно кладе в кресаню, що лежить біля нього. Коцюбинський дає сірники. Габорак дивиться на них і не запалює, певне, думає, чи не можна покласти їх теж до кресані. Потім таки запалює і повертає сірники.

Габорак уже літній чоловік. Він живе сам. Мав шестеро дітей, і всі померли. Після них і жінку однесли на цвинтар. Пошесть тоді блукала горами. А другої жінки Макій не хоче брати, бо на діти і «челядинку» йому не везе — обов'язково вигинуть... Ось до стрільцтва він має вдачу... Бо самої доброї пушки не досить. Треба, щоб під неї звір ішов, і треба вміти його поцілити. Цього ж ніяким майстерством і умінням не досягти, треба знати чари. Щоб кріс добре вціляв, треба піймати гадину, взяти від неї язика, а тоді гадючого часнику, ладану і вершків із дев'яти осик та відправити над цим дев'ять божих служб... А щоб кріс не гримів та марно не лякав звіра по горах, треба в бєрезні забити гадину, висушити її голову і розтерти на порошок та промовляти до цього: «Остра-с була, як вогонь; кого-с заразила, не врятував би си, так аби мій кріс, кого закрасит, аби не втік...» Проти такої пушки уже ніхто не заворожить...

Довго ще розповідав він про те, що треба, коли пушка розносить шріт, або влучить не в звіра, а в пса, або закривавиться, або на стрільця звірина не йде, чи пушка чомусь не стрілить. І на все існував тільки ворожбитський засіб, бо жоден інший не зміг би зарадити. Коцюбинський вглядався в Макія Габорака. Той говорив з таким виразом, як говорив би і про речі реальні, цілком перевірені щоденним життям. Ні в голосі його, ані в обличчі не було й тіні страху чи таємничості, з яким звичайно люди говорять речі містичні, зв'язані з віруванням чи забобонами. Для мисливця Габорака не існувало різниці між реальним і містичним — все в однаковій мірі було реальне, правдиве.

За розмовою вони й не помітили, як у хмарах поховалися гори і почався дощ. Коцюбинський підвівся. Старий мисливець запрошував його заходити, то він йому

ще розповідь, що слід робити, щоб кріс не розірвало, щоб вистріл не лякав звіра в горах, щоб відрізнити слід звірячий від сліду бісячого, або лісної, або рогатого сезника...

Обід для Михайла Михайловича готували в Гнатюків. Сюди часто заходив ще дехто з дачників, що проводили літні місяці в цьому чудовому гірському селі. На цей раз таким гостем був добре відомий у різних колах української інтелігенції, близький до літератури, але не письменник, близький і до політики, але не політичний діяч Граблянський.

Надворі все ще шумів дощ, і тому не поспішали з обідом, а по обіді не поспішали йти з привітної хати відомого етнографа і знавця Гуцулії Володимира Гнатюка. Говорили про світогляд гуцулів.

Михайло Михайлович, що вже бував у Карпатах і пильно вивчав звичаї тутешніх людей, проводив різку грань між поглядами на дійсність у гуцулів і містикою в світогляді інтелігенції.

— Символізм поета Сологуба,— говорив він,— це витончений, рафінований містицизм. Сам поет знає, що він містик, свідомо намагається обґрунтувати свій світогляд і виступає проти матеріалізму, що породжує в мистецтві реалізм. А гуцул — язичник. Ніякого уявлення про містицизм він не має. З погляду реальності в нього немає різниці між ведмедем і чортом. Його містика — тільки від його некультурності, чого не можна сказати про рафіновану містику інтелігента.

Тут Граблянський зробив нетерплячий жест азартного опонента, але від репліки стримався, певне, з поваги до Коцюбинського, до якого всі знайомі, що були в Криворівні, ставилися з винятковою пошаною.

Гнатюк зацікавлено слухав дискусію.

Коцюбинський, поволі обмірковуючи кожне слово, провадив далі:

— Чорт у поета Сологуба зовсім не той, що в напівдикого гуцула. В останнього він менш містичний. Я певен, якби гуцул знав, що чорта ніхто ніколи не бачив, він перестав би вірити в його існування.

— Які ж з цього висновки? — не без лукавства запитав Граблянський, що прожив серед диких гір вже тиждень і вже занудьгувався хоч по якій-небудь суперечці.

— А висновок такий,— рішуче відповів Коцюбинський.— Творчість навіть таких неокультурених народів, як гуцули або лемки, реалістичніша, отже, і більш постопова за творчість якихось там Сологубів...

Михайло Михайлович навмисне згадав про Сологуба, все ще модного поета, бо знав, що Граблянський чомусь возить з собою «Мелкого беса».

Опонент Коцюбинського підхопився, немов його скинули з стільця. Такої щасливої нагоди кинутися в словесну атаку він нізащо не мине.

— Ага-а!..— вигукнув він, підходячи до Коцюбинського,— то ви зовсім знецінюєте такі зразки словесного мистецтва, як...

— «Мелкий бес»?

— Так, авжеж так... «Мелкий бес»... Ви вважаєте, що творчість, скажімо, Федора Сологуба — це не постопове явище?

— Авжеж,— спокійно відповів Михайло Михайлович і, щоб зміцнити свою позицію, послався на Горького.

— Пешков?! — раптом зайшовся Граблянський.— Письменник, що дописався до таких творів, як «Мати»!.. Ви, може, й цей твір поставите поряд з «Мелким бесом» в плані прогресу?

— Ніколи!..— сказав Коцюбинський.— Не тільки цей твір,— продовжував він, розпалюючись,— але й усі твори Сологуба, все писання подібних до нього ніколи не стоятимуть врівень з повістю «Мати» і іншими творами Горького, які в наші дні є найбільшим досягненням світової літератури.

— Ви перебільшуєте...— скривився Граблянський.

Коцюбинський розсердився.

— Пане,— протягнув він з такою злістю і рішучістю в голосі, що злякав Гнатюка,— чи ви вважаєте на те, що Горький навіть у вигнанні є втіленням всього найпередовішого, революційного в сучасній російській культурі?

Граблянський був дещо спантелечений і сполоханий тоном Коцюбинського. Проте він хотів таки заперечити, але господар, не бажаючи мати в себе в хаті сварку, втрутився в розмову, вміло перевів її на іншу тему, а потім запропонував прогулятися понад бурхливим після зливи Черемошем. Крізь хмари прорвалося сонце, і кругом запарувала земля.

Черемош гримів і пінився. Іноді мчала на його хвилях вирвана з корінням деревина, то ховаючись у каламутній воді, то зринаючи наверх.

Знову на кілька днів перервалося сполучення з більшою частиною села, що лежала по той бік річки. Та вже була надія на добру годину і на подорож верхи конем у гори на полонини. Гірський кінь і провідник давно були до послуг Коцюбинського. Ждали, коли випогодиться.

Але вночі прийшло безсоння, яке мучило його вже не одну ніч. В одній кімнаті з Михайлом Михайловичем жив студент, і Коцюбинський часом заздрило йому, що той, розкинувшись, міцно спав.

Перед світанком пощастило задрімати. Кілька годин сну освіжили його, і вранці, залишившись у хаті сам, він дістав папір і з запалом почав писати.

Вдень довідався від дяка, що цієї ночі щось напало на Макія Габорака за селом. Що саме — Макій не бачив, а тільки влучено йому каменем у плече, що й рукою тепер не рушить. Хотів був щось іще розповісти дяк, та Михайло Михайлович зразу вийшов з хати й переступив через перелаз до Габорака.

Той лежав під оборогом, підмостивши під себе стару гуню, і смалив люльку.

— Чи правда, Макію, що вдарено вас? — спитав його Михайло Михайлович.

— Авжеж...

— А дуже?

— Нічю. Зажие... Крові нема, а плече болить, правцею не рушу.

— У фельдшера не були?

— Не можна... Це не чоловік кидався, а щезник. Удень, як був на полюванні то стрілив козу в смечечі, а потім як клав за плече її, то якось закривавилася пушка, а я й витер кров гунею, щоб не закипіла... А хіба можна? Треба цівку кріса вертіти навідлі і лити водою дев'ять разів та ще й повісити її на сук... А коза була щезникова, то він мстився за кров.

Він був такий упевнений, що годі було доводити йому щось інше.

Другого дня в селі було храмове свято. Коцюбинський з Гнатюком та іншими приятелями ходили селом, гуляли понад Черемошем, що вже вгамувався трохи піс-

ля дощів, і селяни перепливали його на маленькій дарабі. Розцвітала народом вулиця.

Зайшли, гуляючи, на кладовище. Воно рясніло мальовничим убранням гуцулів. Було весело і шумно, бо гуцули не сумують навіть на могилах. Раз у раз Михайло Михайлович зустрічав знайомих. Він більшу частину свого часу бував серед селян, ходив у гори, їздив на полонини, сідав біля рибалок над Черемошем, стежив, як ловили пстругів¹. Чомусь трапилось так, що за все своє перебування тут він і разу не зайшов на кладовище. Тепер приглядався зацікавлено до могилок, хрестів. Ось йому впало в око, що на всіх могилах були занадто мізерні хрести. Тим часом у матеріалі на хрест гуцул ніколи не має нестачі: треба лише вийти за околицю і в розкішному лісі вибрати собі ялину до вподоби. Певне, в цьому теж був якийсь народний звичай. Зразу ніхто із знайомих не міг цього пояснити.

Михайло Михайлович не заспокоювався. Коли вже перед ним постало якесь питання, він мусив знайти відповідь. Один із знайомих Гнатюкові селян відповів:

— А то нащо йому добрий хрест? Хіба воно чого хоче?..

Подумали, що підпилий гуцул жартує. А згодом у розмові з священником Коцюбинський звернув його увагу на це явище. І той пояснив.

— Гуцул вважає,— сказав він,— що в людини тільки земне життя прекрасне, тільки це життя можна любити повним почуттям. Плохий, нікчемний хрест на могилі — це символ мізерії смерті, мізерії кінця людини.

Михайло Михайлович насторожився.

Але священник більше нічого не міг пояснити з цього приводу та й, певне, не бажав, бо в явищі, про яке його запитали, він вбачав залишки поганського духу.

Ще раніше хтось із знайомих пообіцяв повести Коцюбинського до «бога» — місцевого ворожбита. Тепер Михайло Михайлович згадав про це, і вони пішли. Їм не пощастило: в цей святковий день біля двору ворожбита була сила народу і підвід. Люди приїздили до нього навіть з дальніх сіл, розпрягали коні біля воріт і з ранку до ночі чекали своєї черги. Коцюбинському пропонували зайти без черги, але він відмовився. Він хотів говорити

¹ Пструг — форель (гуцульське).

з ворожбитом не поспішаючи, а кілька хвилин «прийому» в цієї поважної персони його не задовольняли.

Потім, у буденні дні, він не раз заходив до цієї людини, простої, без ніяких зовнішніх ознак чаклуна. Їх розмови часом були досить тривалі. Коцюбинському не пощастило переконатися — свідомо дурить ворожбит людей чи й сам вірить у те, що пророкує людям. Він лише допевнився, що в житті гуцулів звертання до «бога» було якоюсь буденною, постійною потребою, як і до крамаря, як і до попа.

Коцюбинський знав ще силу якихось темних типів — маклерів і агентів, що живилися все своє життя біля селян. Ці набридливі люди, різні спекулянти, перекупники, просто злодії, мало цікавили Коцюбинського, але роль їх у житті гуцулів була така значна, що мимоволі доводилося придивлятися і до них. Вони обступали гуцула на кожному кроці. В них він діставав потрібні йому в скрутну хвилину гроші під величезні проценти. Відробляв їм без кінця свої позики і, зрештою, так заплутувався, що вже не мав можливості сам продати вівцю чи теля, а змушений був усе збувати цим людям за безцінь. Без них гуцул уже не міг зробити жодного кроку. Вони обсідали його, як мухи, годувалися з його праці й темноти. А коли хто й пробував йти проти них, порушити встановлений ними режим, тому оголошувалася війна.

Коцюбинський сам якось спостерігав з свого вікна, як Макій Габорак, ухопивши рушницю, гнав з свого двору одного з таких суб'єктів. Той утікав, але обертався й погрожував.

Коцюбинський вийшов з хати.

— Макію! — запитав він. — За що ви чоловіка лякаєте?

— Ах ти ж, нечиста сила! — крикнув той услід своєму супротивникові, хоч того і сліду вже не було. — Найби тебе щезник узяв!..

І, вже розпалюючи свою розцяцьковану люльку, хвилюючись, говорив:

— Пронюхав, що в Макія є з десяток лисів, що Макій хоче в місті на базарі продати своїх лисів, і приперся: «Не можна на базар возити, мусиш мені продати... Я тобі ціну дам». Диявол!.. Знаємо твою ціну!.. Мої лиси, сам наловив у зазуб, сам, де схочу, й продам. Газда

їх не потребує. Газда сам з усім упорається. Так ні ж, усе їм збувай, вони з нашої праці багатіють, а газда, поки й живе, на кулеші сидить...

Увечері Макій прийшов до дякової хати й сів на призьбі під вікном. Він довго смоктав свою люльку, когось лаяв про себе і навіть наспівував якоїсь пісні. Потім не втримався.

— Пане, пане, га? Ви є?

Коцюбинський вийшов з хати і сів поруч.

— Адже, пане, на них нема й суду...

Коцюбинський догадався, що він говорить все ще про своїх супротивників, одного з яких він гнав удень з двору.

— А то чому? — запитав він.

— Бо вони війта залякують, щоби він боявся проти них судити. А коли не збоїться, то вони його стрінуть у лісі та на гілляку й підмикнуть.

Він довго сидів на призьбі, все нарікаючи на своїх ворогів. Вони розтривожили його, і він довго не міг угамувати своїх почуттів.

Нарешті приїхав Іван Франко. Його ждали довго. За кілька днів перед тим приїхали Франкові сини і підготували для батька помешкання. Він прибув уранці. Поки відпочивав з дороги, чутка про нього пішла селом, і в обід прийшли привітати хворого письменника численні друзі.

Михайло Михайлович у цей час, не поспішаючи, повертався з провідником з полонини. Спокійний гуцульський кінь звично видряпувався на скелі, обережно сходив униз, обминаючи небезпечні місця.

Коцюбинський був вдоволений з своєї подорожі. Він прожив там три дні. Разом з вівчарами спав, їв, блуказ з ними за отарами, прислухався до розмов і пісень, слухав їхні казки і легенди. Уже який раз він буває на полонині і щоразу, сидячи в сідлі, радісно прислухається цілими годинами, як шумлять довкола смереки і, наче обеліски, гордо протистоять вітрам могутні ялиці.

Ледве помітна стежка м'яко стелеться під копита коня, пружний ґрунт, встелений давньою глищею, майже не держить слід після верхівця. Коли спочиває вітер, у горах така тиша, що чути, як десь далеко-далеко раптом

вигукне рідкісний уже птах готур і ніжно відгукнеться до нього біля своїх курчат готка. І коли падає зламана білкою суха галузка або чичиркне без діла якийсь пташок, звуки вмить завмирають, приглушені величною тишею. Десь у гущавині крадеться по м'якій глиці лис чи кунія або пробіжить хижка лисиця,— і під кігтявою лапою не лусне жодна галузка, жоден зашерхлий лист не зрадить звірину.

Тиша навіває думи, і згадуються оповідання вівчарського ватага уночі біля ватри на полонині про давніх, забутих опришків. Віками сплять вони, поховані братами-товаришами на гірських шпильях, у вкритих смерековим лісом ущелинах, щоб панське око не знайшло їх кам'яної домовини і не потривожило давнього спокою героїв. Тому й тиша така в горах, щоб не збудити опришка, бо ще не час, не пора Довбушеві вставати й гукати гуцула до пушки й пістоля.

...Прийшовши до Гнатюків обідати, він довідався про приїзд Франка. Хотілося швидше обняти старого товариша, але Гнатюк уже був у Франка і повідомив, що він відпочиватиме до вечора.

— Але як відчуває себе старий?

Гнатюк сумно махнув рукою.

— Трохи немов краще, та це, певне, тільки короткий перепочинок.

Хвороби не покидали Франка. Поневіряння, яких він зазнав за молодих років, давали знати про себе на схилі віку. Вони довершували руйнування його колись могутнього організму.

Зустрілися ввечері за досить своєрідних обставин. Господар хати, дяк, повернувшись од вечірньої відправи, повідомив Коцюбинському, що біля церкви об'явився «дід», якого давно вже не було в цій місцевості. Коцюбинський хотів обов'язково подивитись і послухати гуцульського «діда», якого не часто вже можна було зустріти. Він надягнув легке пальто і пішов до церкви.

Ще здаля побачивши гурт людей, Коцюбинський підійшов ближче. Селяни поштиво поступилися йому місцем, і він опинився всередині натовпу. Перед ним стояв сліпий гуцул з величезною палицею в руці і співав. Поводир поруч нього тримав невеличку бляшанку, в яку

селяни кидали гроші. В його піснях не було нічого вартого особливої уваги, та й голос «дід» мав хрипкий. Але народ слухав уважно і ніхто не розходився.

Коцюбинський з сумним подивом оглядав старого. Він знав, що «діди» не бувають сліпими з народження, що в «дідівській» родині існує звичай позбавляти зору старшого сина, який обов'язково мусить посісти батькову професію. І ось перед ним ця людина, що охоче дала себе осліпити, щоб мати традиційне право на жебрацтво. Мабуть, поводитир — це син «діда», і його теж, можливо, позбавлять зору. І щоб мати виблаганий кусень черствого хліба або вівсяного коржа, людина зрікається сонця і світла, зрікається назавжди чудової краси своїх казкових гір і всього, що є найкращого в житті людей!..

Коцюбинський відчув, що починає хвилюватись. Жебрак перейшов на веселі, навіть дещо непристойні пісні, і Михайло Михайлович уже не міг чути з уст цього сліпця-жебрака жартів і веселих вигойків, якими він намагався розважити такий же злиденний, як і сам, люд. Він проштовхався між селян, вийшов з натовпу і раптом побачив за кілька кроків Франка, що стояв самотньо позад усіх і, немов байдуже, слухав «діда». Вже поночіло, і Коцюбинський з хвилину приглядався: він усього рік не бачив свого друга і все ж боявся помилитися. Франко за рік багато змінився. Неуважний погляд короткозорох очей, нервовий вигляд обличчя — сліди тяжкої хвороби. Це був він, Франко. Коцюбинський, хвилюючись, швидко підійшов до старого і міцно обняв його. Зустріч схвилювала обох, і вони одійшли далі від натовпу і посідали на сухому, складеному на вигоні, дереві. Коцюбинський вдивлявся в обличчя свого товариша і вчителя. Той про щось думав. Запалені очі його вперто дивилися в одну точку. Потім тихо промовив:

— Чи не такий і весь наш народ — темний, убогий, що позбавляє себе всього, аби тільки здобути насущний шматок...

Здалеку вітер доносив уривки «дідових» пісень.

Вони сиділи поруч — обидва, як підбиті в борні гірський і степовий орли, обидва з однаковими мріями і одним щастям-долею.

— Друже мій, друже мій!.. — шептав Франко Михайлові Михайловичу.

Але той не міг зразу збагнути, що сталося з його товаришем.

І тільки тоді, коли трохи вгамувався у Франка порив раптового хвилювання, він сказав твердим, рішучим голосом:

— Друже мій, брате... так і треба показувати, як ви все те показали... Ще вернеться на село Марко Гуца, і страшний Хома Гудзь теж прийде... Та я ж, друже мій, місця собі не знаходив од радості й хвилювання, коли прочитав сторінки вашої правди, справжньої людської правди!.. Та чи знаєте ви, що дали ви нашому народові? Ви дали йому золоту мужицьку правду... Ви дали те, чого не спромоглися ми зробити за цілих п'ятдесят літ!

Коцюбинський почував себе ніяково. Він цинив кожну Франкову думку, але тут, схвильований таким щирим емоційним признанням, не знаходив що відповісти.

Вже розійшовся народ, і «дід» з поводитирем зникли. Вечірню вогкість чути було в повітрі, та вони ще сиділи: не так часто доводилось їм зустрічатися.

Згодом прийшов Франків син, що шукав батька, і старий почав прощатися.

Минали дні, і наближався кінець відпочинку Коцюбинського. І хоч він був тепер вільний від усяких службових обов'язків, але поки що статбюро в Чернігові ще ждало його. Він мав здати справи своєму наступникові — і тоді буде нарешті цілком вільний.

Прийшов жаданий лист від Марини. Їй він писав регулярно двічі на тиждень. Розпечатав конверт.

«Мій любий! — читав він схвильовано. — Ти, певне, і не уявляєш, як мені важко тут самій, коло хворої матері. Усе думаю про Надію. Забути про це — неможлива річ. Страшна порожнеча в серці. Коли б ти був тут, то знайшов би слова, щоб бодай наполовину зменшити мій сум. Та де ж тебе взяти!..»

Вранці по селу прокотилась новина: вночі забито Макія Габорака. Коцюбинський ще спав, коли почув недалеко від хати стривожений гомін. Вмить підхопився, збираючись вийти й довідатись про все. Зайшов господар.

— Чули? Макія знайшли за селом забитого. Допіру принесли до хати.

Коцюбинський вибіг з хати. На Габораковому дворі щі побачив юрбу і почав проштовхуватись наперед. Гуцули шуміли, сперечались, розмахуючи топірцями. Сільська поліція поралась біля трупа. Коцюбинський підійшов ближче. Хотілося йому востаннє глянути в обличчя широму Макієві, з яким часто сходився і слухав його пісень і розмов. Та на голову Макієві хтось накинув його закривавлену гуню, і жаандарм не дозволяв відкривати обличчя вбитого.

Сумний і вражений, поволі пішов Коцюбинський до себе і знову ліг, щоб трохи заспокоїтись. Незабаром прийшов Гнатюк. Він уже знав про новину, був у Габоракової хати.

— Пане Володимире,— запитав, підвівшись на ліжку, Коцюбинський,— поясніть мені, хто міг підняти руку на мисливця Макія, людину, що була просто великою дитиною, бо тільки ж у дітей буває така щирість і безневинність, як у нього? За що його було вбивати, коли він не мав ніякого багатства і був справедливою людиною?

— Люди кажуть,— відповів похмуро Гнатюк,— що це хтось помстився. Він завсігди одверто говорив проти лихварів, які облутують село своєю павутиною, завсігди намовляв людей не слухати цих грабіжників і не мати з ними діла. За це вони не любили його, та й не раз погрожували.

— Але ж вони за це відповідатимуть. Влада їх може викрити. Я сам був свідком, як один з таких підозрілих людей погрожував за щось Макієві на його ж подвір'ї.

Гнатюк похитав головою.

— Мала надія на владу. Лихварі тероризували всі села, і не кожен проти них зважиться судити.

— Ми мусимо проявити ініціативу...

— Можна, звичайно, спробувати, хоч і нічого цим не зарадимо.

І незабаром Михайло Михайлович переконався, що його приятель мав рацію.

Сусіди й родичі опорядили небіжчика. Коли сонце зайшло, Гнатюк знову заглянув до Коцюбинського, і вони разом пішли до Габоракової хати.

Під образами на лаві стояла труна. Посеред хати на ослонах сиділи гуцули, здебільшого старі. Мовчали. Коло мерця на труні блимали свічки. Тепер ніщо не заважало дивитися в обличчя мертвого Габорака. Коцюбин-

ський підійшов ближче. Макій лежав, як живий, тільки зблідлий, наче натрудився біля жорен. Заходили раз у раз люди, і свічки в головах то пригасали, то знову зацвітали полум'ям, і на обличчі його тремтіли тіні, неначе небіжчик то сердився, то одходив... Був-таки, справді, як живий, навіть губ не стиснув... Згадалися його співанки:

Ой чому ти, легінику, та й не співаєш?
Де ти свої співаночки та й позадіваєш?

У Михайла Михайловича заблищали вологою очі. І раптом, наче на відповідь його думкам, десь у присінку загуркотіло, загомоніло щось, і враз розітнувся жартівливий, веселий спів. Коцюбинський оглянувся на Гнатюка. Той поманив його поглядом.

Вони вийшли до хижі. Тут було темно і повно людей. Стояв такий гамір, немов справлялося весілля, а не похорон. Пісні, сміх, штовханна...

Гнатюк витягнув свого приятеля на подвір'я.

— Що ви на це скажете? — запитав він.

— Дивно, все дивно, — признався Коцюбинський. — Дивуюся цим людям.

— Такий звичай... Певне, вони хочуть довести смерті, що легіні її не бояться і зневажають.

— Все те ж — мізерія смерті, — шептав Коцюбинський, ідучи додому.

Слідство закінчилося за кілька днів після похорону і несподівано прийшло до висновку, що мисливець Макій Габорак сам наклав на себе руки. Адвокат, з яким потім бачився Коцюбинський, знизав плечима і відмовився провадити справу про неправильне слідство.

До Гнатюків зійшлися приятелі, знайомі, щоб попроситись з Коцюбинським. Настав час покинути гостинну Криворівню і добре, щире товариство. Крім господарів, була ще вчителька, що літо прожила в Криворівні, був знову ж таки трохи набридлий усім Граблянський, прийшов також студент з Чернігова та інші. Останнім прийшов разом з сином Франко. Він сів собі трохи осторонь і майже не брав участі в розмові.

Коли гості пили каву, Коцюбинський сів поруч Франка і показав йому пересланий дружиною з Чернігова лист від Лесі Українки з Кавказу. Короткий був лист, але теплий, щирий. Вона писала, що почуває себе зле і що вже

не може залишатися взимку на батьківщині, тому й готується виїхати з осені до Єгипту. Зараз вивчає Єгипет, навіть захопилася його старовиною. По весні знову повернеться на Кавказ, а може, й на Україну. А на зиму знову доведеться на південь, у Єгипет. І так кожного року... Вона писала, що поспішає творити, бо хто знає, скільки їй дано днів на це. А їй треба багато чого сказати людям!

«Бажаю Вам здоров'я і дальшого розквіту Вашого чарівного таланту. Ваша товаришка — Леся Українка», — закінчила вона лист.

І коли Коцюбинський заховав листа до кишені, Франко замислено промовив:

— Леся на зиму до Єгипту, ви — на Капрі. Перелітні птахи... Рідна зима вам уже не по силах. Лише один я не здужаю стріпнути крильми. А зима і в Франца-Йосифа і в Миколи II — важка, студена...

Коцюбинський з болем у серці згадав, як довелося збирати пожертви серед земляків на допомогу хворому Франкові, і зібрана сума вийшла така мізерна, що її соромно було відсилати...

У Франка в очах мигнули вогники.

— Та я не птах, — рішуче, з піднесенням промовив він, — який народився в клітці і звик до неї.

І він знову замовк і вже зовсім не встрявав до розмови...

В Чернігові Коцюбинського ждала родина, про яку він ніколи не забував, ждали приятелі, знайомі. Але йому було цього разу важко покидати чудову Криворівню.

Вранці Коцюбинського збудив крик. Він підійшов до відкритого вікна. На подвір'ї Макія Габорака, куди вже встигла перебраться сім'я його родичів, жінка біла ганчіркою немовля, якому не минуло, певне, й трьох місяців, і примовляла: «Візьми своє, віддай мое, візьми своє, віддай мое!» Дитина заходилася хрипким, кволим зойком...

Михайло Михайлович зачинив вікно і запнув його фіранкою. Він знав цей дикий звичай гуцулів: коли мати гадає, що її немовля бісиця підмінила на своє, вона б'є дитя надворі, сподіваючись, що бісиці стане жалко своєї дитини і вона поверне матері вкрадене.

Як хотілося йому, щоб цей останній ранок тут був ясний і не захмарений жодною прикрістю. Та цей дрібний

епізод залишив у душі його гіркоту. Гуцульщина немов дарувала йому на дорогу по собі пам'ятку. І справді, ніколи потім він уже не міг забути дитини, що неспроможна була ще й кричати, а тільки ледь чутним пищанням протестувала проти дикунства батьків...

Віз і пара добрих коней уже чекали на подвір'ї. Речі спаковані. Він ще встиг піти до пінявого неспокійного Черемошу, кинути останній погляд на його скуті кам'яними берегами хвилі. Він любив дивитись цілими годинами на ріку після страшних карпатських гроз, коли Черемош, немов набравши сили в блискавиць і громів, будить диким ревом гуцульські села і пиниться з люті, бурхливий і безпорадний.

Гнатюк з дружиною і старший син Франка Андрій, присланий батьком, провели його за околицю села. Гаряче прощалися, а потім довго ще дивились услід зворушеному Коцюбинському, аж поки віз не заховався за деревами.

Коли позаду зникла Криворівня і друзі на околиці села, Коцюбинський поринув у свої думки. Чи ж пощастить йому відтворити величний образ цих гір, століттями поливаних кров'ю безталанного народу?.. І він ще не знав, чи знайде на це в собі сили.

«Тіні» він напише. Вони глибоко в його серці. Але вже їй інше вимальовується в його уяві про ці полонини, смеркові ліси, Черемош і розкидані людські житла. Гуцульщина назавжди залишила в його пам'яті образ загиблого мисливця Макія, великої дитини гір, танки й пиятику біля труни небіжчика, мізерні хрести на могилах, безпорадний писк нещасної дитини, яку мати вважає підміненою....

І новий образ Гуцулії вабив, чарував його, як у народній казці чарівниця файного легіня.

VIII. КАМЕРА СМЕРТНИКІВ

Як багато мучеництва на землі!
Навіть у календарі на кожний день
записано кілька мучеників.

М. Коцюбинський. Із записної книжки

Залишалось тільки просити її помилування. Родичі і товариші зробили все. Звичайно, їх прохання не мали успіху. Подано було прохання від матері на ім'я коман-

дувача військової округи, але він не зважив на материні сльози. Друге було повезено в столицю. Єдиним наслідком усього цього був виграш часу. В чеканні відповідей минали місяці.

До Києва приїздили Коцюбинський і Чиж. Радилися з представниками адвокатського світу. Та знову ж таки, окрім прохань про помилування, ніхто не міг порадити нічого.

Надія тепер сиділа у відділі смертників. Вона була тут єдиною жінкою, засудженою до страти, тому сиділа в камері сама.

Одного дня в дальній одиночці по коридору з'явився ще один смертник. Коли наглядачі вийшли з його камери і за ними лунко дзенькнув замок, засуджений раптом заспівав схвильовано, поспішаючи, поки його не спинили. До його камери вбігли наглядачі. Спів обірвався. Хтось із наглядачів вилаявся в коридорі: «Розспівався тут, як на весіллі... соловей!..» Нового засудженого всі почали називати Солов'єм.

Увечері він знову заспівав. У камерах по коридору схвильовано прислухались. Потім до камери бунтівливого співця знову вдерлися наглядачі. Спів обірвався. Тоді, немов по команді, весь коридор загримів: ув'язнені били в двері, в стіни, кричали. Через кілька хвилин вся в'язниця гуркотіла, протестуючи проти побиття політичного. Наглядачі довго не могли вгамувати в'язнів.

Але ні того дня, ні в наступні співаючого бунтаря не було чути. Певно, його замкнули до карцера або тяжко побили і відправили до лікарні.

Коли Надію засудили, вона була повна мужності і життєвої снаги. Сама дивувалася з себе, що могла спати і навіть їсти. Кожного разу, лягаючи, вона запитувала себе: чи не остання це її ніч... І навіть бравувала тим, що може в таку ніч не мучитись уві сні від звичайних для її становища кошмарів. Здавалось, нічого несподіваного для неї вже не трапиться в житті: все обмірковано нею, все передбачено. Тюремники не можуть залякати її в останні хвилини ніякою несподіванкою. Смертниця Надія Загірна досконально уявляє собі кожен свій крок від камери до шибениці. Вона навіть знає, який кат зашморгне на її шиї петлю і виб'є чоботом з-під ніг ослін.

Іноді щастило коротко перестукуватися з товаришами за стіною. Її навчили цього ще на волі. Так довідалась

вона, що катівським ремеслом займався в ці часи старий городовик Печерської часті Ничипір Васильович Кругляк. За її страту він дістане п'ятдесят карбованців. Отже, її смерть дасть комусь матеріальну користь.

Вона згадала почутий років два тому на літературному вечорі в Чернігові твір. В ньому кат Лазар вішав дівчину, бліду, як хмарина, із золотим волоссям, що сяяло навколо лоба... Не боялася, не опиралась. Навіть не плакала. Щось гукнула перед смертю, наче чайка. Це оповідання написав Коцюбинський. Вона добре пам'ятає, як він читав. Шкода, що потім не прочитала його ще сама. Деякі деталі зникли з пам'яті.

Дівчина крикнула, як чайка... Це, певне, вона проклинала їх, своїх ворогів. Цікаво — скільки років було тій дівчині? А проте чи не все одно скільки... Швидше б тільки, поки є сили!..

Та минав час, довгі, нудні тижні й місяці. Ніхто не турбував її вночі. Начальство щось не квапило свого Ничипора Васильовича.

Одного дня двері до її камери розчинились. «Що — вдень?!» — запитала вона себе. Але помилилася. Це прийшов оборонець разом з наглядачем і повідомив, що одержано відповідь: помилювання не буде.

— Мені це вже було відомо, — і вона спокійно посмінулася.

— Коли? Від кого? — здивувався недотепний адвокат.

— Ще як ви думали писати прохання. Не слід було чекати милості.

Наглядач ввічливо припинив їх розмову.

Через кілька днів її відвідав з подібною ж метою товариш прокурора Київської судової палати.

— Здрастуйте! — неприродно піднесеним голосом вигукнув він ще в дверях.

— Мое вам шанування! — в тон йому відповіла Надія. — Ви привезли мені помилювання? Я чую це в вашому голосі. Чи не так?

— Ні, — сказав він, зітхнувши, — не так... нічого хорошого. Вам не щастить. До речі, як ваше здоров'я і самопочуття?

— Нічого, добре... А як ваше?

Він зрозумів, що дівчина глумиться.

— Не розумію вас, Загірна: у вашому становищі треба просити до себе священика, а ви в такому настрої...

— Бачите, пане прокурор, для туги й печалі я маю досить часу, а повеселитись тут мені не випадало нагоди. За попа дякую. Моя совість чиста, і каяття не буде.

— Та бачу,— роздратовано сказав товариш прокурора і пішов з камери.

І знову самотність. Вночі до неї стукали через стіну товариші. Питалися, хто приходив до неї вдень і чого. Вона відповіла і довідалась від них, що з чотирьох смертників двох забрали сьогодні вдень до контори і там залишили до ночі.

Надії вже доводилось чути, що робиться у відділі смертників, коли вночі когось із них забирають і він кричить: «Прощайте, товариші!» Вигуки в'язнів, брязкання чим попадеться, спів жалобного маршу, погрози наглядачів і навіть бійка... І тільки вранці вгамовується коридор смертників, що провів так, як міг, ще одного свого товариша в останню дорогу. Іноді, щоб уникнути бурхливих протестів, адміністрація в'язниці викликала смертників до контори вдень, і вони вже не верталися до камери. Вночі перевозили їх на місце страти. Надія знала про це і вирішила попрощатися з товаришами, якщо її викличуть навіть до контори.

Та все-таки вона не розуміла, чому зволікають із стратою. Адже минули вже місяці. Помилування їй не буде, це вже відомо. Чого ж вони ждуть?.. Перестукуючись уночі з сусідами, вона запитала про це. Вони відповіли, що жертва, яка жде своєї страти, мучиться тим більше, чим довше їй доводиться чекати. Це здивувало Надію: адже вона добре володіла собою, не дозволяла собі мріяти, не дозволяла нічого бажати, крім одного,— показати катам, як уміють вмирати такі, як вона, люди.

Вранці, після прогулянки, у відділі смертників поширилась чутка, що Соловей знову у своїй камері. І справді, незабаром з його камери знову полинула пісня. Але спів його вразив усіх: це вже був надірваний, кволий голос виснаженої вкрай людини.

Тюремники стукали до його дверей, погрожували, але ломитися до камери і бити його не зважувались: боялися нового протесту в'язниці... Тим більше, що про побиття Солов'я стало відомо далеко за мурами тюрми і начальство мало неприємності. Терпіли... Соловей співав тепер

короткими поривами, часто спинявся і перепочивав. Потім починав знову — уперто, незважаючи на погрози.

Надії було боляче його слухати.

Одного разу вдень до неї постукали через стіну. Це було особливо небезпечно саме в цей час, коли чергував один з найлютіших вартових. Та коли вже її викликали на розмову, то було щось важливе, і вона припала до стіни.

Сусіди сповіщали, що одному із смертників страту несподівано замінено каторгою. Щойно його попередили, що через кілька годин переведуть до пересильної тюрми, а через кілька днів повезуть аж на Лену. Через цього товариша можна переказати що-небудь тому, кому вона схоче. Надія переказала йому адресу сестри. Просила тільки не писати багато, щоб не завдавати рідним зайвих мук. Просила написати про її бадьорій настрій і незламаний намір гідно померти.

Потім подумала: «Може, зовсім не слід тривожити матір і сестру — хай би вже потроху забували»...

Настала зима. Надію не займали. Немов забули про неї. Вже, лягаючи спати, вона не ждала, що цієї ночі її можуть забрати.

Мучили довгі ночі. З тюремної бібліотеки іноді за її проханням приносили книжки, але важко було ними зацікавитись.

Вона уподобала своєрідне заняття: на читаних в'язнях сторінках дошукувалась їх слідів: в'язні робили написи. Здебільшого вони стиралися або замазувались чорнилом. Все ж Надія намагалася їх прочитати. Ні вдень, ні ввечері в камері не було особливо видно. Потрібне було велике терпіння, щоб прочитати напівстерті слова. Часто написи робили смертники. Не одне знайоме ім'я знаходила вона на полях тюремних книжок. Вона вивчала такі написи напам'ять. Іноді цілими годинами билася вона над майже зниклими рядками, написаними ледве помітно олівцем чи й просто видавленими нігтем. По двох-трьох знайдених літерах треба було розгадати ціле слово.

Надія раділа, коли їй щастило відновити слова. Часто смертник прощався з товаришами по партії. Одного разу вона прочитала зовсім чітко написаний і незакреслений рядок з Кальдерона: «Життя — це сон...» Прізвище того, хто писав, було їй незнайоме. Поряд з прізвищем стояло в дужках: «до страти на шибениці...» —

і дата. Писалося минулого року. В цих словах вона відчула, що моральні сили приреченого на смерть підупали. Перегорнула сторінку з цим написом і забула про нього.

Гірш за все було те, що не можна було говорити з людьми. За весь час її перебування у відділі смертників не було жінок. Вона залишалася сама в камері. Була певна, що сестра і мати домагалися зустрічі з нею, але їм цього не дозволяли. Надія написала прохання до помічника прокурора, який уже знав її. Можливо, він зважить на її прохання. Вона просила дозволити її матері і сестрі побачення з нею. Прохання було передано прокуророві через тюремну адміністрацію.

Але вже ввечері, сидючи на постелі, кутаючись у шаль, Надія картала себе за те, що сьогодні знову зробила помилку: не треба домагатися побачень, не треба піддаватися нездоланній спокусі. Краще відвикати від людей, щоб легше перемогти потяг до життя...

За стіною морозна січнева ніч. Місячна ясна ніч. Замерзле вікно світиться блідо-голубою плямою, і чути, як свіжий сніг рипить, наче стогне, під ногами.

Такими ночами чудесно в Чернігові. Давно погашені ліхтарі, але місяць уже підводиться за Десною. Здалеку чути кроки поодиноких людей на снігу, і веселий таємний сміх закоханої пари, і парубоцька пісня на околиці. Вони блукають без мети вулицями околиць — вона і Григорій. Її тут мало хто знає. Але Григорій часто зустрічає знайомих. Вони вітаються не спиняючись. Хочеться побігти наввипередки, ловити одне одного, сміятися, як сміються там, в гурті хлопців і дівчат, що витягли звідкись санки й метушаться навколо них посеред широкої вулиці. Григорій ловить її бажання...

Ось мчать запряжені парою коней звичайні гринджоли. Григорій приглядається і раптом щось вигукує: він упізнає знайомого підводчика. І от вони вже на незграбних гринджолах, розтрушують на них пихтір сіна, сиві від паморозі конячки зриваються з місця, з ніздрів у них іде пара. Мчать околицею, і вона дзвінко й нестримно сміється, як звичайно дівчата, коли санки на поворотах збігають убік і перехилиються на крило. Трохи мерзнуть ноги, і в пальці зайшли зашпори. Ховає руки під пальто. Йї не хочеться, щоб кінчалася така прогулянка. Візник, певне, напідпитку. Він стоїть у передку навколішках, кричить на коней і крутить у себе над головою кінцем

віжок. Вони їдуть з однієї вулиці на другу, поки візник не приїздить нарешті додому. Тоді вони з Григорієм, розминаючи ноги після довгої їзди, пішки повертаються до міста. Сповзає місяць на ліси за Черніговом, і вона стукає в шибку, до кімнати сестри. Григорій прощається і поволі йде. Вона стоїть біля хвіртки і дивиться йому вслід. Потім іде до хати і довго ще не може заснути...

І справді, все це немов сон... «Життя — це сон...» Може, так само, як вона, мріяв і цей приречений смертник і написав потім ці слова на книзі... І хіба вона, двадцятип'ятирічна смертниця, не може теж думати про своє коротке і, незважаючи на все, привабливе життя, як про чудовий сон? Думати про це вже біля стовпа шибениці...

Цікаво, що думала на самоті, чекаючи смерті, описана в знайомому оповіданні дівчина, в якої навколо чола волосся сяяло золотим сьйвом, коли кат натягав на неї білий саван?.. Що вигукнула вона до катів? Певне, прокляття...

Другого дня їй принесли передачу. З радістю кинулась до пакунка, шукаючи якоїсь захищеної записки, хоча б одного слова, бодай підпису, щоб знати, хто приїхав сюди. Та даремно. Адміністрація не дозволяла при передачах листів. Та й саму передачу хто зна як дозволили. І тільки, коли перестала шукати записки, звернула увагу на те, що було їй принесено. Тістечка, солодкий пиріг, цукерки... Ласощі! Звідти... З-за стін в'язниці... Вона впала на ліжко і вперше після арешту плакала, тяжко, з риданням, що кидало її на ліжку, як у пропасниці. Уперто намагалась затамувати свої страждання і сльози. І вперше у в'язниці не стало їй сил стримати розбурхані почуття.

І знову минав час, і знову її не займали. Зрідка бували передачі — німі, без слова і знаку привіту. Вони нагадували їй про волю й життя і тільки завдавали раз у раз важких страждань. Ще переконувалась, що починає підточуватись її здоров'я. Частіше відчувала біль у серці. Кололо в грудях. Вечорами відчувала в голові жар. Іноді цілими днями не могла подолати безсилля. Тепер вона уже відмахувалась від думок про шибеницю.

В сусідній кімнаті одного з смертників знову обдарували каторгою і негайно перевели до іншого корпусу. Вона довідалась про це під час чергового перестукування

ня. Лежачи на постелі, байдужно дивилась на брудне невеличке віконце. Воно рясніло краплинами дощу. Починалась весна.

Може, і їй страту замінять каторгою?.. Бодай довічною... Вона ловила себе на цій думці, як на злочині, і все частіше знову поверталась до неї. На прогулянках спинялася проти сонця, спрагло, до болю в грудях, вдихала вогке весняне повітря і радісно тремтіла, почувши далеко в небі курликання журавлів або весняну музику жайворонка. Вона помічала, що наглядач, певне, навмисно забуває глянути на годинника і дарує їй кілька зайвих, незаконних хвилин сонця, вітру, весни...

Коли після прогулянки вона заходить до своєї камери, то спиняється з жаху біля дверей: камера дише на неї вогким холодом, в ній тісно й темно, немов у домовині. І не може перемогти нездоланного прагнення жити.

Лягаючи, вона боялась, що її збудять цієї ночі і повезуть на Лису гору. Ночами майже не спала.

Якось перед ранком почула в коридорі легкий шум. До її дверей наближались люди. Вони намагались робити якнайменше шуму. Але Надія вже скочилась з ліжка і вмить одяглася. Раптом відчула непереможну втому і тягар на серці. Впала на постіль, пальці вп'ялися в ковдру і заклакли. Хотіла крикнути товаришам, поки не ввійшли тюремники і не затисли рота подушкою, але вони пройшли повз її двері до сусідньої камери. Вона припала до вічка і чула, як хтось з наглядачів сказав, певне, зазирнувши до сусідньої камери:

— Сплять собі сном праведників.

Він помилився: тієї ж миті дужий вигук пролунав на весь коридор:

— Товариші, нас забирають... Прощайте!

Тоді, забувши про все, Надія вхопила ослін і щосили почала гатити в двері. Загриміли всі камери. Заметушились наглядачі. Протест перекинувся на інші відділи, де сиділи політичні. Вся тюрма клекотіла.

Один із сторожів вдерся в камеру до Надії. Вона відскочила від дверей, розлютована, готова оборонятись. Поламаний ослін тримала в руках. Сторож штурхонував її в груди, і вона впала на постіль. Вбіг ще хтось до камери. Надії накрили обличчя подушкою. Один давив подушкою, другий топтався по ній ногами, доки вона не знепритомніла. Але й без її участі в'язниця бунтувала.

Надія вже не чула метушні в сусідній камері, де взяли двох смертників.

Вдень побиту Загірну забрали до карцера. В ньому було хоч і темно, але сухо. Надія боялася, що після карцера їй погіршать умови. Але через шість днів її знову повернули до попередньої камери. Розламаного ослона забрали, але нового не принесли.

Тепер Надія була чомусь певна, що незабаром туди повезуть і її. Останній протест політичних був особливо голосний, і про нього, певне, відомо й громадськості. Певне, вживуть заходів, щоб трохи позвільняти відділи... Вона не боялася страти, але життя щодалі дужче вабило до себе, і вона не могла легко від нього відмовитись...

Але забирали не її. Незабаром після бунту в'язнів стих Соловей. Останніми днями він співав багато, з особливою упертістю. Голос його усе слабшав, Соловей був хворий, і хвороба після катування швидко прогресувала. Проспівавши з півгодини, він уже насилу міг тягнути пісню ледве чутним голосом. Але що слабше співав він, то сильніше хвилювався цілий корпус.

Його забрали вдень до контори і тримали там до ночі. Тюремникам пощастило обдурити корпус, і вночі вони непомітно вивезли його на страту.

Тепер уже вона завдавала собі муки самою думкою про неминучу і, напевне, скору страту. Якось уночі вперше промайнула в неї думка про втечу. Вона звелась і сіла на ліжку. В її умовах втеча була нездійсненною мрією, але тепер здалася їй досить реальною річчю. Вона вже не думала про сон. Нова ідея раптом опанувала її цілком. Пригадала, як хтось розповідав їй про втечу з цієї тюрми кілька років тому цілої групи політичних. Вона навіть знала, як це підготували. Зрештою, вона може порадитися з товаришами за стіною, виробити план і здійснити його. Хіба мало тікають з в'язниць?..

Уявляла, як простукає товаришам свою ідею, як усі заходяться навколо цього... Мабуть, їм пощастить підкупити чи вмовити когось із в'язничних службовців, який зв'яже їх з людьми на волі.

Лише на світанку вона заспокоїлась і заснула.

Вранці прокинулась з якимсь полегшенням на душі. І коли остаточно розвіялась втома після сну, коли побачила обличчя наглядача, збагнула, що її нова ідея — просто химера, одна з нездійснених мрій, які іноді опано-

вують людей під впливом раптових почуттів і, можливо, хворобливого стану.

Під час прогулянки побачила травневе сонце, розпуклі бруньки на деревах і навіть квітки. Побачила вартових, наглядачів, високі стіни кам'яниці. А вона думала перемогти стіни і варту... Прогулянка тільки роз'ятрила її почуття. Вперше вона захотіла покинути двір і повернутися до камери раніше. Наглядач знизав плечима і не заперечував.

Швидко ввійшла до камери. Мить постояла на місці, поки не почула, як за нею клацнув замок у дверях. Тоді рвучко кинулась на ковдру, накрила голову подушкою, щоб ніхто не почув, не побачив, що вона вже не може стримати почуттів.

Коли б хтось з її знайомих з'явився перед нею, він не пізнав би в ній сувору, без усмішки в очах, мужню підпільницю.

Раптом почула: хтось відмикав двері.

Чого ще від неї хочуть? Хіба не досить того, чого вже домоглися?.. А може, це вже прийшли...

Перед нею стояв наглядач.

— На побачення...

— На побачення?! З ким?.. Хто прийшов до мене? Я нікого не хочу бачити.

Вона й справді думала не виходити ні до кого. Нічого не могло полегшити їй побачення з людьми...

— Не знаю, хто жде. Треба йти, Загірна...

Наглядач вимовив це якось багатозначно, з прихованим співчуттям. Вона пішла за ним.

— Куди? До загальної? — запитала дорогою.

— Начальник дозволив у канцелярії.

Вона знала, що кімната для побачень ремонтується і тимчасово в ній ніяких побачень не дозволялось.

Увійшли до канцелярії. Наглядач показав їй на двері до порожньої кімнати. В кімнаті, нервуючись і не вміючи приховати сліз, на неї чекала Марина. Не знане досі почуття кинуло Надію до сестри. Коли вони припали одна до одної, наглядач одійшов у дальній куток і одвернувся до загратованого вікна.

Минули перші короткі хвилини зустрічі — без жодного запитання, без єдиного слова. Вони розуміли одна одну без слів. Потім Марина розповіла, як довго їй відмовляли в побаченні з сестрою. І лише вчора товариш

прокурор нарешті повідомив, що побачення дозволяється. Вона залишила хвору матір і приїхала.

Марина ледве не промовила: «поки не пізно», але вчасно стрималась. Вона не випускала сестру з своїх обіймів. Вони могли шептати одна одній усе, бо наглядач, якому Марина ще перед цим встигла дати асигнацію, навмисне відійшов і не прислухався до них.

Надія розпитувала про Григорія. Але Марина знала тільки те, що він на волі і що партійна організація відрядила його на роботу в далеку якусь губернію, де він не ризикував зустрітися з людьми, що могли б його пізнати. Він хотів приїхати до Києва, але організація не дозволила йому. Та він знає, що друзі Надії і рідні не припинили своїх клопотань про помилування.

Вони не встигли наговоритись. Наглядач почав виявляти своє нетерпіння. Час побачення минув, і боячись, що наглядач обірве її на півслові, Надія призналася сестрі, тільки їй, як не хочеться розлучатися з життям, як здригнеться вона своїм товаришам на волі і мучиться, не будучи певна, що має бодай кілька днів життя. Але вороги цього не побачать...

І коли вже сестри, примушені наглядачем, відірвались одна від одної, Надія хвилину мовчки дивилася в очі Марині, і любов до сестри полегшила їй горе... Потім промовила:

— Будь хоч ти щаслива, люба моя... А як він — любить тебе?

Марина зрозуміла.

— Він теж приїхав сюди, зі мною, щоб побачити тебе. Йому не дозволили: можна тільки рідним. Сьогодні він жде, щоб я розповіла йому про тебе. Він немало зробив, щоб полегшити наші муки.

Наглядач рішуче ступив до Надії, і сестри востаннє упали одна одній в обійми.

Цього дня, після зустрічі з сестрою, вона вже не мала спокою. Світ уявлявся їй широким, просторим, з друзями, з постійним прагненням і надіями. Її вабило життя, нехай жорстоке, важке, але принаймні не в цій кам'яній домовині, де повсякденно вона чекає шибениці. Несподівано з'явилася Марина, і відтепер її повсякденна туга за життям обернулася на ще більшу муку. В душі народилося шалене прагнення жити, що б там не було, жити...

В неї так багато друзів, рідних, знайомих — невже вони не знайдуть їй порятунку?

Вже давно зайшла ніч, давно погасло світло в камері. Та хіба вона може спати в таку ніч?.. Вона металася від стіни до стіни в темній камері, лягала, знову схоплювалась. Сидіти на постелі здавалося їй мукою, і вона божевільно металася по камері. Розуміла, що довго так тривати не може. Їй не вистачить сили, яких ставало все менше. І тепер її мука страшніша, ніж у слизькому зашморгу.

Пізно вночі в якомусь маренні вона блукала в самих панчохах по камері, натикалась на ліжко, стіл і нерозбірливо шептала: «Каторжниця, каторжниця, каторжниця...» Ще дівчинкою так її лаяла мати. Тепер їй ввижалося, що сам начальник в'язниці приніс їй помилювання від головного військового суду із заміною страти на довічну каторгу, і вона, стискуючи обома руками голову, як сновиди, шептала: «Каторжниця... каторжниця...»

Аж перед світанком вона заснула тривожним сном. Уві сні марила все тим же.

Незадовго до світанку хтось обережно повернув ключ у дверях. Замок дзенькнув, і двері відчинились. До камери ввійшли люди. Вона розплющила очі і вмить підхопилась. Перед нею стояв той же паглядач, що водив її вдень на побачення з сестрою. З ним було двоє незнайомих. Один з них обережно наближався до неї. Наглядач спинив його:

— Не треба... Ця не опиратиметься...

І справді, вона не опиралась. Одяглась і мовчки пішла з камери. В дверях оглянувшись на стіни свого останнього холодного притулку, на заспані байдужі обличчя тюремників і раптом щосили вигукнула:

— Прощайте, товариші!..

І немов за командою дружно вибухнула гуркотом і криком в'язниця. Заметушились наглядачі. Протест перекинувся на інші відділи. Вона знала: немає сили, що змогла б приборкати цей клекіт збуреної в'язниці.

Поволі йшла сходами вниз. Гуркіт і крик навколо дужчав. Її привели у двір до карети смертників. Один з наглядачів відчинив в задній стіні карети дверцята з подвійними ґратами. Вона не поспішала. Сила протесту, яким проводили товариші Надію на страту, немов підіймала й наснажувала її. Десь у далекому корпусі

заспівали сумної пісні, присвяченої загиблим борцям. Хтось підштовхнув її, але вона повернулася до вікон в'язниці і на прощання встигла махнути рукою. Потім рішуче повернулася і легко стала на залізну приступку карети.

Її впхнули в тісний ящик, де можна було тільки сидіти не повертаючись. Замкнули за нею дверцята всередині карети. Перегукнулись про щось вартові з кінними стражниками. Але карета не рушала.

Надія чула, як через кілька хвилин ще когось упхнули в другий такий же самий ящик. Потім карета загуркотіла по бруку...

Мчали порожніми вулицями київських околиць, потім знову вулицями. Попереду й позаду їхали на конях стражники. А в тісному ящику карети — аршин завдовжки, три четверті впоперек — сиділа нерухома Надія. Вона думала про те, що все ж таки життя своє втратила немарно. Вона вишла перед товаришами, що порушила дисципліну і вирвалася сама назустріч своїй загибелі: та певже за це в їхнім серці не знайдеться для неї теплого почуття?.. Згадувала матір, сестру і... дівчину перед стратою, оту, з оповідання, дівчину із золотим сяючим волоссям над чолом...

Карета почала підійматись на гору. Коні пішли повільніше.

«Лиса гора,— подумала Надія.— Отже, приїхали». Вона дивувалася з себе: ні крихти страху, ні сліду хвилювання.

«Скільки проїхало цим шляхом, у цьому катафалку для живих!» — думала Надія.

Першим забрали з карети невідомого їй в'язня. Майже інстинктивно Надія затисла собі вуха долонями. Минуло кілька хвилин. Вони здалися їй неймовірно довгими. Думала: «Тільки б швидше...»

Нарешті вивели й її. Недалеко від карети побачила групу людей, цивільних і військових. На неї чекали. Серед них побачила священника, одного жандармського офіцера і кількох унтер-офіцерів. Позад усіх, немов ховаючись від її погляду, стояв знайомий товариш прокурора. Вона впізнала його, але не спинила на ньому погляду. Вона шукала того, про кого знала ще у в'язниці, — київського ката Кругляка. Все було наготові. Біля стола під шибеницею нахилився до землі чоловік. Коли він підвівся

вона догадалася: це й є кат. Середнього зросту, з вусами і бородою, він мав військову виправку і жорстоко-байдуже обличчя. Це він має накинути їй зашморг... І раптом побачила постать старого в'язня, що навколішках цілував простягнутий до нього хрест, і почула приглушені, одноманітно вимовлені слова: «І аз, недостойний ієрей, властю его, мне данной, прощаю і разрешаю...»

Вона одвернулась і побачила коло себе коменданта.

— Священника приймете? — спитав він.

Не відповіла. Тільки зробила ледве помітний негерплячий жест плечима. Піп, розмахуючи рукою з хрестом, поспішав до неї.

— Могли б спокійно собі їхати спати, панотче,— сказав, одійшовши від дівчини, коменданта. Потім, коли кат зробив рух до неї, вона сама підійшла до стовпа, скочила на стіл і дала зв'язати собі руки на спині. Щось читав присутній тут секретар військового суду. Надія почекала, поки він закінчив, і голосно вигукнула:

— Вішайте, боягузи!.. Скоро і вас будуть вішати на ліхтарях!..

Огидливо здригнулась від дотику катової руки. Перед нею немов пролинув у повітрі на одну блискавичну мить лагідний образ Григорія з відкинутим назад білявим чубом, з імлістими, ваблячими очима. Ще промайнула вузенька смужка Десни і пролунав звідкілясь грудний голос Марини...

ІХ. ВИРІЙ

Пізно восени Коцюбинський знову приїхав на Капрі, і Олексій Максимович, що давно запрошував його на острів, не пустив Михайла Михайловича нікуди від себе. На Villa Serafina, так звалася нова вілла, на якій тепер жив Горький, був, окрім головного будинку, окремий флігель, в якому поселився Коцюбинський. Тепер у нього було гарне, навіть розкішне помешкання, з балконом на море. Сонце більшу частину дня не покидало його веселої кімнати, добре обставленої, з картинами, фарфором, електричними лампами, при яких так добре працювалося вночі. Навіть телефон був. Щоправда, Михайло Михайлович його цілком ігнорував, щоб ніщо не нагадувало йому метушливого службового життя.

Він рясно завітчував свою кімнату, дбаючи, щоб завжди були свіжі й гарні квіти. Йому допомагав у цьому садівник, який щодня приносив букети чудесних ірисів і троянд, а Михайло Михайлович діставав на околицях містечка дикі нарциси, альпійські фіалки чи й цілу гілочку розквітлого десь у затишку мирта.

Буваючи в кімнаті Коцюбинського, Олексій Максимович завжди жартував, називаючи її світлицею нареченої, що збирається до вінця.

Туристський сезон закінчився. Але несподівано для Коцюбинського на острів приїхав Бунін з своєю вродливою дружиною. П'ятницький звичайно роками не виїздив надовго з Капрі. І товариство в Горького хоч і поменшало, та, як і досі, збиралося щодня. Якось перед обідом зішлись всі, хто приїхав на Капрі з Росії. Чекали Михайла Михайловича. Спокійно точилася розмова. Та Олексій Максимович все поглядав за вікно в садок — чи не повертається з прогулянки Михайло Михайлович.

В саду цвіли дерева, і крізь відчинені вікна до великої їдальні доносив теплий вітрець ледве чутні пахощі. Починалася зима, а на полях сходила квасоля й зеленіли свіжі вруна пшениці.

— Михайла Михайловича, — промовив раптом, шось думаючи своє, Горький, — у такі дні не заманиш на віллу. У нього в Чернігові зараз мороз, сніг його дім замітає, а тут він сам для себе власними руками мандарини зриває з дерева. Я його знаю — йому аби сонце та квіти. Та ось він і сам, здається. Нарешті!

І справді, через хвилину повз відчинені двері їдальні до своєї кімнати, намагаючись бути непоміченим, пройшов Михайло Михайлович. Але в їдальні зашуміли, і під загальний гомін і дружний сміх він змушений був увійти. Спинився нерішуче в дверях з квітами в руках, петельках і кишнях, з букетом якогось невідомого листа. А через плече — гірлянда особливо рідкісного виду плюща, зірваного десь серед скель.

— Чудових квітів приніс нам Михайло Михайлович, — жартував Олексій Максимович.

Коцюбинський стурбовано дивився на присутніх. Він розуміє: Горький жартує, але все ж тепер доведеться дарувати частину квітів, а йому шкода... Тут на кожному кроці його оточували квіти, а йому все здавалося мало.

Та поступово і його захопили загальні веселощі, і він,

жартуючи з своєї скупості, частину квітів розкладав на столі, а найрідкісніші відкладав для себе.

— Глядіть, Михайле Михайловичу, а то вас тут, на острові, вважатимуть за рознощика квітів,— жартував Горький.

Коцюбинський на одну мить зробився серйозним, пильно подивився на Олексія Максимовича й відповів:

— Це було б чудесно...

Потім розсмішив усіх, розповівши про інцидент на селі, що трапився з ним кілька годин тому, коли якась стара селянка прийняла його за приїжджого ксьондза і все намагалася поцілувати руку.

І він досі був здивований:

— Розумієте, прийняла за ксьондза...

— І не без підстави,— знову жартував Олексій Максимович, натякаючи на занадто суворий для капрійської погоди одяг з комірцем та галстуком і тонзуру Коцюбинського.

Тільки Марія Федорівна докірливо хитала головою.

— Ось напишу я, Михайле Михайловичу, листа Вірі Устимівні про всі ваші штуки і про те, як ви дряпаєтесь по горах замість лікування і відпочинку. Будете мати від неї патерностер... Але чому це ми не сідаємо обідати?

Коцюбинський забрав відкладені для себе квіти і пішов переодягатись.

Звичайно по обіді читали газети. Коцюбинський запропонував перейти на веранду. Теплий вітер з Єгипту ледве торкався тоненьких гілок на деревах. Було за двадцять градусів тепла. Ще квітнув золотом понад морем буйний дрок, а біля самої веранди струмувала солодким духом розквітла яблуня. Природа тихо тріумфувала: була зима, а яблунька не зів'яла і немов боролася з своїм сном.

— Учора в Парижі,— промовив Горький,— відбувся похорон Поля Лафарга і дружини його Лаури — дочки Маркса.

— Я ще не читав,— відповів Коцюбинський і простягнув руку до стола з газетами.

Олексій Максимович хвилину подумав, неначе вражений своїми ж словами. Обличчя його спохмурніло.

— Так помирати люди не звикли. Є в цій загибелі щось прекрасне, горде, справді людське, а не рабське...— схвильовано промовив він.

Коцюбинський прочитав повідомлення про похорон і замислився.

— Ось, Михайле Михайловичу, людина прожила сімдесят років — вік, який вона вважала межею людської діяльності. Людина мала за своїми плечима більш як півстоліття боротьби. Вона могла стерпіти багато, але не могла і не хотіла відчувати, як падають її сили і в'яне життя. Не доля, не фатум, а вона сама розпорядилася собою.

— Смерть треба перемогти,— немов продовжуючи свої думки, говорив Коцюбинський.— Помре багато мільйонів людей, зміниться не одне покоління, але, зрештою, сила людського розуму переможе смерть. Смерть зробиться нашим вольовим актом. Ми йтимемо в небуття так само свідомо, як лягаємо спати. Це й буде перемогою над смертю. Коли люди усвідомлять ціну життя, збагнуть його красу й відчують насолоду від роботи й боротьби, тоді буде переможена смерть.

— Лафарг був найстарішим і одним з найвидатніших борців за демократію і соціалізм у Франції,— продовжував розповідати Горький.— З ідеями Маркса він зв'язав усе своє життя. Торік, гостюючи в мене, Володимир Ілліч надзвичайно захоплено розповідав про нього. Адже Лафарг не тільки бився на барикадах Комуни, але й після перемоги контрреволюції понад тридцять років боровся за ідею соціалізму. Він був справжній борець і герой...

Коцюбинський раптом пожвавішав, очі його заблищали, немов якась несподівана думка запалила їх.

— Я думаю, Олексію Максимовичу, про те, що демократія завжди романтична. Адже романтизм — найлюдяніший настрій. Він звеличує добрі начала і цим свідчить, як гаряче прагне людство добра. Добре було б видавати такий літопис, записувати в ньому все, що зроблено для людського добра. Хіба не корисна була б ця річ для демократії?.. А особливо потрібно це на нашій, Олексію Максимовичу, батьківщині.

— Е-е... Михайле Михайловичу, мій дорогий, на батьківщині нашій можна з більшим успіхом видавати літопис гнітючих мерзот... До речі, це було б дуже корисно... А з добрими ділами треба ховатися, щоб вас не піймали та не повели на прогулянку по Володимирському тракту... Ось видавали більшовики «Мысль», легально, для широких мас. Хороші люди керували журналом. Ось вам і

правда, і добрі діла знайшли свій літопис. Ну, а на п'ятому номері міністр внутрішніх справ і припинив усю цю добру справу. Тепер будемо новий журнал видавати, «Просвещение», з літературно-художнім відділом. Ленін мені цей відділ доручив редагувати. Є у вас, Михайле Михайловичу, прекрасні речі. Ось подумайте і, якщо забажаєте друкуватися в нас, давайте. Вас друкуватимемо охоче.

Коцюбинський відразу заходився міркувати вголос, що він міг би дати для друку в новому журналі...

Часто вечорами приходили Прахови, Бунін з дружиною, Ганнейзер, зрідка П'ятницький. Прибула новинка — «Сашка Жигулев», роман Леоніда Андреева, модного письменника в ті роки. Збиралися в Горького у вітальні і читали по черзі. Але роман нікому не сподобався.

— Слабко... Погано, наспіх зроблено... — висловив думку Коцюбинський. — Андреев продовжує давати недоски.

З ним погодились. Тут андреевщина ніколи не була в пошані.

Знайомилися і з іншими новими творами. Два вечори читав своє Олексій Максимович, і Коцюбинський писав до дружини захоплені відгуки про ці вечори. На острів приїздила і літературна молодь. Слухали і її. А потім, пізньої ночі, коли небагато залишалося вже й до світанку, Михайло Михайлович, переживаючи безсонні «нічніці», виходив у садок і бачив у вікнах кабінету Горького тьмяне зеленаве світло. Олексій Максимович перечитував гори газет, книжок і творів, надісланих йому молодими авторами з далекої Росії...

Острів збирався святкувати різдво. Знайомі посилали один одному подарунки, квіти. В Горького, якого добре знали капрійці, на столах були гори подарунків — вино, фрукти, квіти, вишивані ляльки, персні, підсвічники, серветки і т. п. Коцюбинський засумував за різдвяними українськими ночами. Він теж одержав від якихось невідомих людей чудовий букет троянд і фіалок. Невідомі люди поздоровляли його. У свят-вечір на віллі зібрався постійний гурток знайомих. Пішли гуляти по місту. Михайло Михайлович писав про цю прогулянку своїм близьким до Чернігова:

«Ніч тиха, зоряна, тепла, святкова ніч. В костюлі повно людей, шість ксьондзів ревуть, органи грають оперні мотиви, а серед богомольної публіки в церкві бігають маленькі собачки та вичісують бліх. Вже як ми йшли до церкви, гори тріщали від петард, які щохвилини вибухали вогнем. Тепер на самому порозі церкви стріляли петарди, і дим од них влітав до церкви і мішався з димом кадильниць. По дванадцятій служба в церкві скінчилась, і публіка висипала на площу. І тут тільки почався справжній парад. Хлопці почали пускати петарди і всякі тріскучі вогні. Летить така петарда в повітрі, тріскає над головою і, окружившись вогнем, наче золотими кучерями, падає на землю, крутиться і стріляє, наче з рушниці. Діти біжать на вогонь, топчуть його ногами, лізуть у саме пекло, — а над ними летять уже сотні інших петард і стріляють між публікою так, що лякають жінок, та й чоловіки тікають. Дим устилає площу, вона вся у вогнях, дихати нічим, і гвалт стоїть неможливий. Вже не сотні, а тисячі, може, петард вибухають у повітрі. А під ногами, серед вогню і диму, мелькають тільки чорні силуети дітей — здається, що то не забава, а справжня війна. Усі веселі, щасливі, у мужчин у петельках квіти, а дами з букетами. Збоку чуєш серед неможливого гвалту якийсь безпорадний голос російського обивателя: «Ах, боже мой! н ни одного городского!»

Така забава триває цілу годину. Тріщить площа, стріляють гори, а зорі над ними такі великі, наче ракети. Врешті з вузької вулички, з склепіння, як з катакомби, показалася процесія: цілий ряд ліхтарень на довгих палках, за ними йдуть «дзампаньяри» (пастухи з Абрुцци) і грають стару, як християнство, пастораль-новелу на своїх старовинних інструментах — козі і дерев'яних дудах. На ногах постолі, високо по нозі перев'язані ремінням, чорні плащі, голови без брилів і сухі, суворі обличчя. За ними маленький кучерявий хлопчик несе повний кошичок квітів, а в ньому лежить гола дитинка — Христос, звичайна лялька. Над хлопчиком несуть круглий єгипетський парасоль з довгою бахромою, а далі з співом іде публіка.

Переходять через площу, серед диму і тріску петард, і щезають у церкві. За півгодини з другої вулички виходить ще одна, більша процесія, з ліхтарями, свічками, музикою й співом — і тільки та різниця, що Христа несе не хлопчик, а найстаріший на Капрі столяр, що грає роль

Йосифа. Ну, думаю, добрі порядки: тут цієї ночі діва Марія народила двійню. Але ходжу за процесією по вулицях, і мені весело. Думаєш: яка це все старовина, старіша ще за самого Христа... Колись люди носили отак ідолів, потім Христа. І почуваш себе одною з ланок великого кільця людського життя».

Вдень на віллу з'явилися музиканти: високий, сухий перукар, крамар, рибалка й одноокий візник. Вони прийшли в гості до Горького. Мелодії їх квартету довго не вгавали на віллі. Пили вино, грали й співали.

Новий рік теж зустрічали в Горького. О дванадцятій годині пили шипуче вино й поздоровляли один одного. Олексій Максимович обіймав Коцюбинського й бажав йому нового року, повного щастя. Михайло Михайлович був зворушений. Він бажав бодай ще один раз приїхати сюди, на цю гостинну віллу, і не був певен, що йому пощастить.

В кишені лежав свіжий лист від Марини з такими ж побажаннями, які чув він допіру за столом. Від листа немов струмувало тепло й невидне для інших проміння.

Читання нових творів у Горького тривало. Іван Бунін познайомив з своєю новою повістю «Суходол». Зійшлися послухати читання в кімнаті Коцюбинського. Бунін читав довго, майже без перерв. Жахлива повість вимирання й дегенерації цілого класу, колись повновладного і квітучого російського дворянства, поставала в уяві всіх.

Потім засперечалися. Не погоджувались, що для селянина панська садиба — зруйнована чи квітуха — рідна, що любить він її, хоч вона й була його безталанням.

— Ні, Іване Олексійовичу,— промовляв Горький до Буніна,— не бувало того, щоб мужикові була солодка панська неволя. Русь у вас ідилічна. А відійшла в історію дворянська Русь зовсім не тому, що в людях кров була зіпсута, вироджувалась... Це було тільки наслідком...

Не погоджувався з автором і Коцюбинський. Він і висловився так, як думав, і навіть для підтвердження своїх думок згадав про селянські повстання, скеровані насамперед проти панів. Ця тема останніми роками захоплювала його. Про цей рух селянства він мав досить матеріалу.

Бунін не міг нічого заперечити, але дворянська садиба була його покинутим батьківським вогнищем, і він не міг і не хотів перемагати свого почуття до неї.

Коли Бунін пішов, Олексій Максимович запитав Коцюбинського:

— Не хвалився Іван Олексійович — знайомий він з вашою «Fata morgana»?

— Не знаю.

— Треба йому обов'язково порадити прочитати.

— Нашо?

— А щоб примусити його відчути свій «Суходол» принципово інакше, зовсім з іншої точки зору...

— Героїв наших повістей розділяє цілих півстоліття...

— Е-е... Михайле Михайловичу, це не має значення. Адже Бунін вірить в існування якогось руського духу, властивого і поміщикаві, і холопові... А дух — безсмертний. Конче треба порекомендувати Іванові Олексійовичу — нехай прочитає. До речі, там у вас є паніч Льольо, зовсім не суходольський тип, хоча кров у нього та сама, дворянська.

І Горький якось незадоволено махнув рукою, похитав головою, прицмокнув сам до себе і замовк.

В такій тісноті Коцюбинському ще не доводилось бувати.

Садівник улаштував своє весілля в кав'ярні. До двох невеликих, з високим, у старовинному дусі, склепінням кімнат натовпилося сила народу. У садівника було багато знайомих і родичів. Стіни і стеля оздоблені різнобарвними прапорцями. Ганок закличаний. Прекрасні квіти, яких для свого весілля не пошкодував садівник, в'яли від задухи й диму. За столами не на всіх вистачало місця, і багато людей стояло за спинами інших. Прачка поруч Михайла Михайловича не витримала тісноти і сіла йому на коліна. Він зашарівся, зніжковів і спробував поворухнутись, щоб поступитися місцем, але прачка не пустила його.

— Нічого, нічого,— умовляла вона,— хоч і тісно, зате весело...

Коцюбинський, не знаючи, що робити, подивився на Олексія Максимовича, що сидів проти нього не в кращих умовах, і зробив безпорадний жест.

А довкола й справді було весело. Співав соло лакей із синематографа, потім співали гуртом — і непогано. За спиною Коцюбинського старий візник танцював з дружиною. Для танців не було місця, але завзятий танцюрист звільнив для себе клаптик, щоб можна було зробити бодай три кроки, і показував своє мистецтво. Народ підбадьорював його вигуками й оплесками. Дві мандоліни і скрипка не вгавали.

Старий селянин частував гостей вермутом. На підносі повні чарки. За ним ходила дівчина з повним глеком. Найперше селянин підійшов до Горького. Олексій Максимович не відмовився, хоча взагалі не любляв цього вина.

А прачка на коліні в Коцюбинського, далєбі, почувала себе не кепсько й щебетала собі про молодого та молоду. Її червоні руки миготіли перед очима Михайла Михайловича. Сусіди жваво реагували на її мову. Коцюбинський сидів під перехресним вогнем балачок.

Італійську мову він розумів, а люди його цікавили. Він глянув на Горького: того теж обсіли капрійці, і він, захоплений розмовою, відповідаючи сусідам, нахилився то в один, то в інший бік.

Яксь стара, не менш як дев'яносто літ, жінка раз у раз поривалася танцювати тарантелу. Поволі перебирала ногами в старих капцях, плескала в долоні і все викликала танцюристів. Її не слухали, але стара мала вперту вдачу і таки нарешті витягла в коло сухого-пресухого кравця й перекупку померанців. Потім до них приєднались інші, і почалася нарешті тарантела. Всі покидали свої балачки й оточили танцюристів. Навіть прачка не втрималась і пурхнула з колін Коцюбинського до танцю, від чого він неабияк зрадів. Побоюючись її нальоту знову, він устав з-за столу.

Стара жінка не переставала пританцьовувати й смішила всіх.

Хтось злегка підштовхнув Коцюбинського. Він оглянувся. Олексій Максимович стояв за ним і показував на двох хлопців в національних костюмах. Вони ввійшли в коло і приготувались танцювати. Та сама стара жінка, що викликала людей танцювати, тепер повигонила їх з кола. В коло ще ввійшли капрійці в своєму мальовничому вбранні, і почалася справжня старовинна тарантела, яку Коцюбинському довелося бачити за час своїх відвідин острова всього раз чи два.

І музика немов змінилася, і екзальтований гурт людей неначе застиг. Миготіли перед очима то в блискавичному, то в спокійному ритмі племенисті південні шовки, і то завмирав, то клекотав натовп. Зворушений цим справжнім мистецтвом, Коцюбинський оглянувся на Горького. Та Олексій Максимович не помітив захопленого погляду свого друга, вражений, зачарований дивною красою танку.

Згодом, коли вони покинули кав'ярню і поволі спускались до вілли, довго мовчали. Сяяло нічне небо, ніжно пахли квіти.

Продовжуючи якісь свої думки, Олексій Максимович промовив:

— Не знаю, чи скоро мені можна буде повернутися. Вам я заздрю, Михайле Михайловичу. Ви як перелітний птах — вам скрізь можна.

Він схвилювався, і Михайло Михайлович даремно намагався його заспокоїти. Олексій Максимович тільки безнадійно махнув рукою, вглядаючись кудись поперед себе.

— Нічого не вийде. Адже я сам за себе нікому не дам гарантії. Я державний злочинець. Боровся проти всякої мерзоти на Русі і буду боротися. Я непримиренний. Куди мені повертатись! Тільки друзів своїх підведу. Я підлягаю арештові і суду — отже, одсиджуйся, де можеш. А важко, дорогий Михайле Михайловичу, жахливо прожити своє життя у вигнанні.

Коцюбинський попрощався з Горьким у саду. Як завжди, пішов трохи побродити на самоті. Було не досить тепло, щоб ходити в піджаку, без пальта. Починався вітер — трамонтана.

В будинку Горького на другому поверсі засвітилося вікно. Він знав: Олексій Максимович читає в своєму кабінеті. Цієї ночі він теж не спатиме до ранку, але чи працюватиме він, як завжди?..

Одяг не захищав від пронизливої трамонтани. Але він уперто ходив під деревами, поспішаючи, немов боявся кудись запізнитися. Здавалося йому в цю хвилину, що й сама думка про лікування в далекому чужім краю якась мізерна. Усе рідне, дороге серцеві — далеко, а йому тяжко без нього.

Багаті знайомі, що приїздили на острів розважитись, раз у раз заважали Коцюбинському працювати, відривали його від робочого стола і думок. Його дратувала при-

сутність їх тут, на Капрі. Вони не давали йому спокою своїми листами, ще тільки вирушаючи в подорож. Потім приїздили сюди і домагалися зустрічей з ним. Вони не знають, де дівати свої мільйони, а він тут заощаджує навіть на листах, боячись перевищити встановлену вагу конверта, щоб не клеїти зайвої марки...

Все ж деякі години залишалися Коцюбинському й для роботи. Його приваблювали тепер образи Кармелюка, Довбуша, але поки що бракувало матеріалу. Вирішив улітку ще раз поїхати до Криворівні і потім засісти за народну героїку. Поділився планом з Олексієм Максимовичем і знайшов у нього гарячу підтримку.

— Це героїчна історія українського народу. Ось ви, Михайле Михайловичу, і нагадайте про неї нашим сучасникам. Адже герої майже забуті.

Чудової весняної днини розкішною яхтою прибув на острів Шаляпін. Увесь гурток земляків з Росії, що були на острові, звичайно, зійшовся в Горького послухати Шаляпіна, що був тоді саме в розквіті свого таланту і слави. Він заїхав усього на один день побачитися з Горьким, який був з ним у близьких взаєминах.

Гостей зібралося багато. Шаляпін співав арії з «Хованщини», що її сам пробував ставити. Вистава ця потім не користалася особливим успіхом. Але співав Шаляпін чудово. Не розходились до ранку. О сьомій Шаляпін попрощався. Він співав в Монте-Карло і мусив поспішати.

Після від'їзду Шаляпіна Горький був невеселий, і відразу, як тільки Михайло Михайлович висловив захоплення знаменитим співаком, він, пихкаючи в задумі цигаркою в довгому мундштуці, промовив:

— Рідко ми з ним зустрічаємось. Останні роки приглядаюсь я до нього пильно-пильно... і, признаюся, Михайле Михайловичу, з деякою тривоگوю. Боюся, чи не заберуть у нас наш народний талант. По натурі він бунтар, і в мистецтві такий, а дивись,— Шаляпіна лихий поніс співати різним пройдисвітам у Монте-Карло. А хіба не співав він уже навколішках «Боже, царя храни». А який митець!.. Який бунтар проти гнилі і рутини в своєму мистецтві! От і думаєш про те, що в ньому переможе...

Іноді до білої кімнати флігеля приходили й сумніви. Коцюбинський писав листи дружині про чудові казки

Горького, про нові його оповідання, гідні високої оцінки, про своє безсилля й неспроможність піднятися на таку ж височінь.

Олексій Максимович якось схвально відгукнувся про його твір «Самотній». Але Коцюбинський уже пережив настрої своїх віршів у прозі. Він не погодився з блискоучою оцінкою їх.

Прийшла перша книга «Современника». Коли Михайло Михайлович зайшов до Горького, він повів його до свого кабінету і передав йому журнал. Коцюбинський побачив переклад «Що записано в книгу життя?» і рецензію на другий том своїх оповідань у російському перекладі. Хвалили.

— А Марія Федорівна з приємністю прочитала це ваше оповідання. І мені сподобалось. Добре, дуже добре, Михайле Михайловичу. Літераторам є чого у вас вчитися. Бо дехто занадто вже захоплюється модною мізерією на зразок арцибашевщини.

Олексій Максимович не назвав імен. Певне, не хотів про них згадувати. Але Коцюбинський пам'ятав свою давню розмову з Горьким про Винниченкові твори і його виступи проти Горького в пресі.

Він вислухав оцінку свого оповідання і хвилину думав. Потім відповів:

— Все це, Олексію Максимовичу, не те, про що мрієш... Є багато чого розповісти людям, є чимало образів, які треба пустити в люди, великі задуми є, а сил немає, і тому нічого не виходить. Не вдається, не щастить мені. А тим часом почуваю, що, певне, не довго мені ходити по землі з своїми думками й образами.

Горький схвилювався.

— Не гаразд це. Та хто ж із нас може похвалитися своїм серцем чи легенями? А ось же, дивіться, живемо, пишемо і довго ще будемо тримати перо в руках, любий Михайле Михайловичу.

Якісь сумні думки опанували Коцюбинського, і Горький з властивою йому проникливістю вгадував їх по очах свого друга. Треба було хоч трохи розважитись. З'явився П'ятницький, і всі троє пішли до кафе «Мограно» слухати пісні й музику.

У кафе, де надвечір сходилися іноземні туристи, місцевий хор співав італійських пісень. Багаті форест'єри,

залишивши десь у Лондоні чи в Нью-Йорку свій етикет, розважалися тут шумно і поводитись вільно.

— Смак, смак який у цих людей,— промовив до приятелів Горький, почувши, як одна делікатна дама замовляла співцям давно набридлу модну пісеньку.

Господар кафе сам знайшов для Горького та його товаришів затишний куточок.

Хор заспівав замовлену пісню. Туристи галасливо висловлювали своє захоплення. Олексій Максимович заправив цигарку в мундштук і, коли стихли оплески, продовжував свою думку:

— Ці «кукиші» приїздять сюди по екзотику і просять екзотичних пісень. А пісня ця зовсім не місцева, її написав якийсь пройдисвіт десь у Парижі чи в Лондоні. А місцевий хор мусить підроблятися під смаки цієї публіки.

Але ні Коцюбинський, ні П'ятницький не запам'ятали слів.

— Ось я попрошу повторити, ви послухаете ще раз.— І Олексій Максимович сказав щось офіціантові. За хвилину той повернувся з відповіддю: співаки, що добре знали Горького, просили його залишитись після концерту — вони проспівують йому кілька пісень по-справжньому, а ці пісеньки вони співають для форестьерів і просять дозволити їм не повторяти їх.

Горький повчально промовив:

— Бачите, їм соромно повторювати її перед нами.

Михайло Михайлович розповів, що він зустрівся з подібним явищем навіть у Константинополі, де співаки-турки співали спеціальний репертуар для туристів, а свої народні скарби берегли для себе. Та й хто з туристів міг би їх зрозуміти!

— Кожен з народів,— продовжував він,— навіть той, у якого забрали свободу й обернули його на раба. Багатий своєю поезією. В ній його мрії, з неї він буде роздмухувати полум'я свого визволення. І коли приїздять чужинці і шукають у святощах народу собі розвагу, народ має моральне право приховати від них свої скарби і цим зберегти від приниження свою душу. І коли в ім'я цього доводиться показувати чужинцям не справжній діамант, то хто ж може осудити це?..

На стіл подали холодне вино й фрукти.

Незважаючи на те, що до туристського сезону залишалися цілі місяці, приїжджих на Капрі було немало.

Вїїздили одні, з'являлися інші, і завжди можна було бачити на вулицях, в околицях біля пам'яток старовини, десь на горі Тіберія з руїнами його величного палацу, в чудових кутках острова групи заїжджих людей, що шукали вражень. Скільки енергії витрачали вони на ознайомлення з не відомими досі для них місцями й речами. А ввечері, коли більшість із них приходила розважатися до кафе, для спостережливої сторонньої людини ставало ясно, що більшість із них були люди, що тікали за тисячі кілометрів від нудоти свого нікчемного існування. Капрійці називали їх форестьєрами. Горький іменував їх «кукишами».

Коли після концерту розійшлися форестьєри і кафе майже спорожніло, хор проспівав для Горького кілька кращих своїх пісень. Пісні були чудесні, і виконавців немов хто підмінив. Ніхто не шкодував, що довелося чекати. Олексій Максимович, зворушений, тиснув руки співакам і дякував.

З почуттям великого вдоволення вийшли з кафе. Ясний і нехолодний вечір бадьорив і відсвіжав обличчя. Над містом зринали і розсипалися вгорі фейерверки. Це все ще десь розважалися «кукиші».

По обіді читали газети на терасі. Коли Коцюбинський похвалився, що одержав листа з родинною фотографією, Олексій Максимович попросив показати, потім заховав картку до кишені і сказав:

— І не думайте вимагати — назад не поверну. Краще я їм свою фотографію пошлю на заочне знайомство. Скільки вашому синові старшому?

— Незабаром мине п'ятнадцять.

— Мабуть, Фенімором Купером захоплюється?

— Ні, Олексію Максимовичу, нещодавно він і його приятелі, вивчивши напам'ять вашого «Буревісника», надумали написати на стіні свого класу вуглем: «Буря! Скоро грянет буря!»

— Ох, які одчайдушні! — вигукнув Олексій Максимович. — Ну, і їх не вигнали з гімназії?

— Не змогли довести, що це зробили вони, а мене знову викликали до директора на розмову.

— От яка молодь росте нам на поміч, Михайле Михайловичу! Радісно, хай йому біс, ще й як радісно!..

Родинної фотографії він так-і не повернув, а дітям Михайла Михайловича почав готувати подарунок до дня виїзду Коцюбинського з Капрі. А цей день швидко наближався.

Весна була в буйному розквіті. Цвіли морелі, абрикоси, черешні. На Капрі буйно наступала непереможна повінь квітів. Острів потопав у зливі пахощів. Було неможливо залишатися надовго в кімнаті. Михайло Михайлович цілими днями блукав по острову, часто разом з Олексієм Максимовичем чи й зі всією родиною Пешкових.

Він засмаг, поздоровшав. Мав чудовий, сонячний настрій. І працювалося легко. Тепер уже менше турбували знайомі туристи-земляки. Хоч з одним з них, що, з'явившись на острові, звичайно завітав до Коцюбинського, довелося навіть зробити кілька прогулянок по острову.

Олексій Максимович жартував:

— Напевне, й цей ваш земляк, Михайле Михайловичу, або поміщик, або якийсь акціонер, або просто багач.

— Можливо,— відповів Михайло Михайлович. Він не сказав, що новий гість був і справді мільйонер, який перебував зиму в Єгипті і тепер, не поспішаючи, повертався до Росії.

Нарешті гості роз'їхались. Лагодився в дорогу й Коцюбинський. Олексій Максимович виїздив на кілька днів до сина. Напередодні вони вдвох багато ходили по острову. За обідом уже не було нікого з чужих.

— Ви ось їдете,— говорив Коцюбинський Олексієві Максимовичу,— через кілька днів і я... Не вірю я в передчуття, але не можу позбутися сумніву — чи доведеться нам зустрітися ще? Серце!.. Коли я бунтую, воно жорстоко карає мене. Та не можу я не бунтувати. Мало мені того простору, що дає воно. Буду й надалі бунтувати..

— У вас, Михайле Михайловичу, просто тимчасово підупав настрій. Під впливом яких-небудь обставин. Ідьте додому, перебудете літо, а на зиму приїздіть знову сюди, в свою білу, весняну кімнату, і будемо з вами знову блукати по острову та розповідати один одному свої сюжети.

— Хотілось би, не можна й висловити, як хотілось би,— відповідав Коцюбинський.— Чотири місяці капрійського життя, звичайно, підняли мене. Зараз мені хоч у солдати — не забракують. А повернуся до Чернігова — і

хто знає, як воно там буде. Завжди траплялось гірше, ніж я передчував. Встигнути б закінчити нову книгу. Три роки готуюся, матеріал, як скарб, бережу. Хочу народних героїв відтворити. Не може ж того бути, щоб і цього мені не дано зробити.

Вранці Михайло Михайлович проводив Горького до пароплава.

Перегукувались біля берега рибалки. Кілька пасажирів, не поспішаючи, несли чемодани. Димів пароплав. А над усім цим голубіло напрочуд ясне капрійське небо, гомоніли птахи і линула березнева повінь ароматів.

Треба було прощатись.

Обнялися. Тричі поцілувались. І ще раз обнялися, наче прощались назавжди. Ідучи за носильником, Горький витирає очі.

Довго ще, стоячи на пристані, бачив Михайло Михайлович чорного бриля в піднесеній руці Олексія Максимовича. І, стискаючи в руках томик творів, подарований на прощання Горьким, Коцюбинський поволі пішов до вілли. І вже згорі Михайло Михайлович ще раз оглянувся на море. Та за деревами голубіло тільки небо, в якому розтавала хмарина чорного диму з пароплава.

Х. ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА ГОДИНА

...З мого почерку ви переконаєтесь, що я досяг двадцять четвертої години.

Ромен Роллан, «Мікеланджело»

Відома університетська клініка на Бібіковському бульварі — ось куди привела його нарешті жорстока доля, що поступово і невпинно йшла ближче й ближче до кінця.

Виснажений вкрай, з гнітючими почуттями, Коцюбинський ледве знаходить сили переступити поріг знаменитої лікарні. Специфічний запах клініки здається йому в цю хвилину подихом неблаганного кінця.

Може, й не слід було і цього літа їздити в Карпати. Не по силі йому була ця подорож. А літо в Криворівні випало дощове, холодне. Це було небезпечно, і друзі умовляли його не їхати. Але для нової книги бракувало

спостережень. Ще кілька рисок, кілька розмов з легінями, кілька співанок — і правда про гори, полонини, як шире золото, засяє під його пером...

Холодні дощі, тумани і високі полонини збавили йому сили, і — хто знає — якби послухався він поміркованих, тверезих порад, то, може, і не довелось би переступати цей поріг.

Наближався мінливий жовтень. Окремі прозорі дні — як чудові просвіти в інший світ, в світ руху, боротьби, любові. Сонце за вікном палати його як розквітлий соняшник з українських полів. І, подібно соняшникові, Коцюбинський з ліжка повертає обличчя до проміння, неспроможний навіть підвестися, знесилений і блідий сонцепоклонник.

А за вікном уже міниться настрої природи. Немов на саме серце насуваються важкі, повільні хмари. Шумить за стіною Ботанічний сад, і проти вікна хитається ще не зовсім оголене верхів'ття, скидає пожовтілу свою красу. Мжичка запинає світ за вікном.

І ось світ немов уперше довідується про хворобу одного з улюблених письменників.

В газетах друкуються відомості про стан його здоров'я. Сила знайомих і зовсім не відомих йому людей, занепокоєних хворобою свого письменника, шлють йому до клініки привіти й найкращі побажання. Він хоче і не може відповісти всім.

Обмежується двома-трьома словами подяки. Але й так не має можливості одписати на всі листи.

Коли дозволено відвідувати хворих, одні відвідувачі приходять на зміну другим. Надворі пізня осінь, а палата завітчується прекрасними живими квітами. Їх приносять багато. Ставлять на стіл, на вікна. Палата нагадує оранжерею. Він любить квіти.

На столі росте гора книжок. Він ніколи не зможе їх прочитати!.. Приходять друзі і дарують йому товсті і тонкі томи, сповнені людської мудрості чи їдкої жовчі, розпачу і безнадії.

Він багато читає. Лікарі дозволяють. Він, жартуючи, говорить, що в лікарні робиться день у день розумнішим. «Іноді чудесно отак розважитись... Прекрасні люди відвідують мене щодня, приносять мені все, що я люблю, — квіти, книжки, самих себе. В вікно заглядає те ж сонце, що й вас гріє, — від того здається ще тепліше і ласкаві-

ше»,— ділиться він настроєм з Олексієм Максимовичем у листі на Капрі.

Професор Образцов і його помічник доцент Стражеско відвідують хворого щодня. Вони стежать за найнепомітнішими проявами його хвороби. За хворим палати номер дев'ять установлений особливий догляд. Він один має окрему палату в тихому спокійному кінці коридора.

Коцюбинський намагається не думати про можливе ще більше ускладнення хвороби. В його планах і мріях великі задуми. А він багато чого ще не закінчив. В уяві стає яснішою третя частина «*Fata morgana*». Останні, важко пережиті ним роки розгорнули перед ним книгу життя. І він — літописець, що запише на свої сторінки бачену правду. Десь блукає його Марко Гуца, окрилений своїми ідеями, натхненний, палкий.

«На острові» — не закінчено!.. І ніхто, окрім нього, не знає, чим завершиться ця одиссея невтомного мрійника.

А в збудженій уяві, як у синьому гірському тумані, вимальовується повість про казкові карпатські полонини, про плем'я красенів легінів, приречених на вимирання... Він віддав цьому три літа і, можливо, здоров'я і не знає тепер, чи випаде йому щастя завершити свій задум...

Серед принесених книжок натрапляє на Чарльза Дарвіна. Гортаючи знайомі сторінки, згадує давно прочитане і раптом натрапляє на не помічені ним колись замолоду слова:

«Коли б мені довелося вдруге пережити своє життя, я б постановив собі за правило читати поетичні твори і слухати музику хоч раз на тиждень — таким чином, частини мого мозку, тепер атрофовані, зберегли б свою живучість. Втрата цих смаків являє втрату певної частки щастя».

Ось про що шкодує великий вчений на порозі своєї могили!.. Як же не шкодувати за життям йому, людині, що все своє щастя бачить у мистецтві. І ось тут переконується, що головне в його задумах не зроблене, воно — попереду. І Коцюбинському здається: коли б він не жив творчістю, він би не шкодував за життям.

У листопаді помер Микола Лисенко. Коцюбинський довідується про це того ж дня. Чернігівський приятель Чиж тепер заради Коцюбинського часто приїздить до Києва. Годинами пересиджує на Бібіковському бульварі, щоб тільки дочекатись, коли почнеться час відвідування

хворих у клініці. Але цього дня він не чекає, а крадеться не помічений ніким до свого друга зранку, коли Михайло Михайлович ще тільки закінчує сніданок.

На обличчі Чиж Михайло Михайлович читає: щось трапилось... Він запитливо дивиться на свого приятеля. Але той, як завжди, важко сідає в крісло під стіною, глибоко поринаючи в нього. Коцюбинський боїться, що Чиж зараз розтягне свої довжелезні вуса і за звичкою скаже якісь непристойні слова. Тепер це було б не до речі. Але Чиж мовчить, похилившись. Щось перемогло цього чоловіка, і він не в силі підняти очі на свого хворого друга...

— Ну, що ж у нас трапилось, друже?

Та Чиж мовчить. І Коцюбинський уже розуміє, що трапилось якесь велике горе. Сталася якась катастрофа для них обох, для всіх близьких їм людей. Все вміє прочитати він на мовчазному обличчі свого друга... Ще зовсім недавно ховали Карпенка-Карого. Смерть косить найвидатніших людей батьківщини. Десь у селі, з голоду й хвороби, замучений глитаями, загинув молодий талант горя і селянських гірких сліз — Архип Тесленко. Мучиться хворобою, день у день чекаючи кінця, Іван Франко. Десь у південних краях гине, не в силі перемогти свою недугу, трагічне серце мужньої Лесі Українки. Хто з них?

— Хто? — тихо і суворо питає він.

— Микола Віталійович...

— Коли?

— Сьогодні... Газети ще не встигли оповістити.

Але Коцюбинський уже відкинув ковдру. Тепер він сидить на ліжку, звівши босі ноги. Легкий візочок із сніданком відштовхнуто на середину палати. Чиж помічає, що ноги в хворого набрякли, хворобливо-синього відтінку. Він хоче допомогти йому взяти пантофлі, що стоять тут же, і, вражений, знову сідає на стілець... Коцюбинський беззвучно плаче. Сльози скочуються з його запалених блискучо чорних очей по схудлому обличчі. Він не стримує їх, не робить спроби, як завжди, за звичкою, знайти десь у кишені хустку. Він нагадує зараз велику дитину, яку тяжко і незаслужено скривдили.

Коли клінічний фельдшер і Чиж заспокоюють хворого, вкладають його знову в ліжку, він тільки шепоче:

— Втратити таку людину! Таку людину! Втратити таку людину!..

Цей важкий день на диво довгий. У вікно видно клапоть сірого, тужливого неба, і на серці тужно і важко, здається, що друзі, які сидять поруч у палаті, десь далеко-далеко, звідки глухо, немов тривожний шум натовпу, ледве чутно долітають їх голоси...

Минає кілька днів, і серед купки листів він знаходить лист від Горького. Як вчасно завжди приходять ці листи!

«Смерть Лисенка розумію як величезну втрату, але читаючи опис його похорону, відчуваю якесь тремтіння радості в серці: як любить народ свою велику людину! І ясно відчуваєш, що народ зрозумів велич її праці. Прекрасна і смерть, коли вона веде за собою таке збуджене життя, такий полум'яний розквіт почуття любові до покійного».

Так, народ зрозумів велич його праці... Це найбільша радість митця!

Вечорами раз у раз приходять до нього думи. Вони не можуть не приходити, бо від розмов, від принесених йому новин залишається сила вражень, розпалюється прагнення взятися швидше за перо.

Він жадібно збирає відомості про різні події. Цей рік багатий на них. Після квітневих подій на Лені Росія підіймалася знову, як після кошмарного сну. В Кронштадті судили шістдесят двох матросів за участь у революційній організації. В Туркестані повстали сапери і скарано було на смерть п'ятнадцять солдатів, а понад сотню заслано на каторгу. Розгін Третьої державної думи і виборча кампанія перед Четвертою. Численні страйки протесту в Петербурзі проти позбавлення робітників права участі у виборах, страйки по всій Росії проти смертних присудів севастопольським матросам. Підіймався голос народу.

В серце Михайла Михайловича закрадається тривога. З часу, як по весні повернувся він з Капрі, вона не дає йому спокою. Росія знову вирує, десь гуркотять громи,— бути грозі... Тривога за свій народ опановує його. Він бачить: дехто з видатних земляків не помічає нічого і не поспішає. Вони прислухаються зовсім не до того, чого прагне народ. На його звернення мляво хитають головами. Він шукає, що б можна було придумати. І, здається, знаходить. Він удається до Горького, просить його пояснити всім,— широко, всенародно,— чого прагне передова російська інтелігенція. Він хоче, щоб і всі переконалися в тому, чого певен він.

Олексій Максимович на далекій чужині стежить за кожним голосом, за кожним словом з Росії. Йому й самому тривожно. І ось, у відповідь на прохання Коцюбинського, він пише до «Украинской жизни» статтю «О русской интеллигенции в национальных вопросах». За неї вислухує лайку й істеричні зойки великодержавних шовіністів.

Самотній у палаті, Коцюбинський почуває себе не самотнім на світі. Йому лише хочеться швидше одужати, щоб знову вирватися на волю, в світ...

А тим часом одужання його посувається мляво. Найгірше — нічого сталого. То почуває себе краще, то настає раптове погіршення. Ліки трохи допомагають. Але ж не слід привчати до них серце. Лікарі починають утримуватись від них.

Десятки хвороб міцно вп'ялися в нього. Він страждає вже не тільки на складний порок серця з міокардитом. У нього болить горло, різке порушення кровообігу, біль за вухами, а від уживання каломелю не перестають боліти зуби і в роті все спухло, сочиться кров, рот — суцільна рана... Професор раptom виявив у нього плеврит з лівого боку. Лікують плеврит. Другого дня встановлюють ще й розлиття жовчі. А можливо, і в шлунку якась інфекція. Болить голова, болить печінка. Через біль зубів він не може їсти. На довершення всього — безсоння, що мучить його вже роками. Це знайоме йому ще замолоду.

Його оглядає Образцов. І Михайло Михайлович чує, як він говорить лікарям:

— Нарешті, здається, є ознаки на поліпшення...

Але Михайло Михайлович розуміє: ці слова сказані для того, щоб потішити безнадійно хворого. І він думає: кепсько, якщо лікар вживає таких засобів. Іноді йому підпирає в грудях, страшний біль пронизує тіло. Він метється і кричить від болю. Минає півгодини. Біль припиняється. Йому легшає. Він лежить розбитий, втомлений, без сну і думок.

Але мусить же прийти полегшення!.. І воно приходить. Знову вдаються до серцевих ліків. Він немов повертається до життя. Біль уже менше непокоїть. Потроху регулярно спить. Приходить кращий знавець хвороб серця доцент Стражеско. Він слухає серце хворого, пульс...

На його обличчі задоволення. Він хвалить серце хворого і обіцяє Коцюбинському дозволити незабаром трохи сидіти в ліжку.

А проте лікарі не були впевнені в сталому поліпшенні стану хворого. Не було підстав розраховувати на тривале відновлення нормального кровообігу. Серцеві припадки завжди починались несподівано.

Та хворий уже бадьорішає. Все це йому набридло. Нишком від лікарів він підводиться на ліжку і дозволяє собі посидіти цілих півгодини. В його руках — записна книжка. Крила його фантазії знову міцнішають.

Тепер він — як надміру чутлива фотоплівка, що готова відбити все довкола, навіть те, чого ніколи не побачить звичайне людське око. Але в цих чотирьох стінах мало вражень. Він чуває себе бідним на враження і щиро признається в цьому в листах до Марини.

Він мріє про її приїзд до Києва... Хоч на одну годину побачити її в себе тут, наговоритись, бо скільки вже місяців вони не мали цього маленького щастя. Але це майже неможливо. І він пише їй листи, часто, через силу, лежачи в ліжку. Листи до неї носить на пошту клінічний фельдшер Гурій Микитович. Для неї, для свого почуття він добирає слова, які не вживалися між ними за всі роки їхньої дружби. Може, в цих листах — частина його творчого почуття?..

І в них він уже не тяжко хвора, майже п'ятдесятирічна людина, що виборює собі в житті бодай раховані дні.

І він спішить закінчити тут у хвилини самотності свою лебедину поему про сонце, море, кохання... Воля, казкове море, образ коханої хвилюють, зачаровують ув'язненого й закутого сонцепоклонника. Тяжко бути непевним завтрашнього дня. А він не знає, чи пощастить закінчити «На острові»... Пароплав відпливає і з ним — вона, незнайома красуня з очима-фіалками... Женуть угору свої передсмертні стріли агави, що немов спали перед цим багато років. Завтра розквітнуть вони пишно, щоб потім погаснути назавжди... Кохана недосяжна, як недосяжне його щастя.

І коли друзі майже силоміць забирають в нього не закінчений ще рукопис, він, не вагаючись, дописує: Ave, mare, morituri te salutant! ¹

¹ Здрастуй, море, приречені на смерть тебе вітають! (Лат.)

Учора вперше засідала нова Державна дума. Коцюбинський нетерпляче жде години відвідування хворих у клініці. Про що говорять сьогодні в Росії?

Рівно о третій з'являється Чиж. Він приносить нові газети і коробку мармеладу. Михайло Михайлович, ніжковіючи, дякує.

— Ну, що чути в місті?

Чиж поринає в крісло і крутить вус. У Коцюбинського добрий настрій, і він радо пробачить приятелеві його анекдот. Але не встигає Чиж розкрити рота, як до палати вривається Граблянський.

— Як, ви вже тут?! — здивовано і розчаровано гукає він до Чижа.

Він хотів перший прийти до Коцюбинського. Поки Чиж вигадує для Граблянського міцну репліку, той захоплено вигукує, розмахуючи газетами:

— Читали?.. Це ж майже наша перемога!..

Чиж насторожується. Його дошкульний дотеп не злітає з уст. А Граблянський уже не зважає ні на що.

— Ви ж лише уявіть: нащадок святого Афанасія Лубенського — голова Державної думи!.. Родзянки — старовинні козацькі полковники!.. Василь Іванович Родзянко, сотник хорольський, підписував чолобитну Павла Полуботка, був наказним миргородським полковником. Був у шведському полоні цілих сім літ, за що й дістав від Данила Апостола нагороду селами і людьми. А Михайло Петрович Родзянко у війнах проти Наполеона був ад'ютантом у Коновніцина, потім полковником гусарського принца Оранського полку, був і командиром Лубенського гусарського полку, потім дістав чин генерал-майора... Тепер Михайло Володимирович Родзянко — голова Четвертої думи!..

— Але ж цей нащадок святого Афанасія Лубенського був головою і Третьої думи... — нервуючись, спиняє його красномовство Коцюбинський.

— Був, то що ж?.. Це ж один із старовинних українських родів. Що ви маєте на увазі?

— Просто я згадав, що Третя дума схвалила столипінський закон про відруби. Куркулі радіють... Навряд чи зробить що й тепер Родзянко для народу. Хіба що схвалить новий закон, ще підліший за перший.

Граблянський з нерозумінням дивиться на Коцюбинського, потім повертається до Чижа, але й в очах того

не знаходить співчуття. Він одну мить думає і знову раптом вигукує:

— О!.. Мені ж іще в десять місць треба встигнути сьогодні... Бувайте, бувайте!.. Вибачайте, що не маю змоги залишатись довше...

І він зникає за дверима.

— Йолоп! — посилає йому вслід Чиж і присувається з кріслом до Коцюбинського, що сміється й хитає головою.

— Який настрої? — питає Коцюбинський. — Маємо ж уже Думу, маємо мало не родича головою Думи...

— Народ хвилюється. В Петербурзі демонстрації і страйки. Незабаром будуть докладні відомості.

— А в Києві?

— Теж незадоволення й обурення. Тільки «Києвлянин» захлинається в дифірамбах Думі. Але революційний настрої підіймається і в нас. Вчора ввечері в кав'ярні на Подолі я несподівано зустрів Камищука.

— Григорія?.. — підхопився Михайло Михайлович. — Де? Коли? Ви його ще побачите?

— Чого він приїхав до Києва — не знаю. Він не сказав. Звичайно, його відрядили сюди з якимось завданням. Не міг я його розпитувати. Він каже, що назривають великі події. Сам настроєний по-бойовому, когось чекає, кудись має їхати... Все це — в секреті, все партійні завдання. Він міг говорити зі мною яких сім-вісім хвилин. Допитувався про Надію — чи не дозволено було поховати її десь на кладовищі... Я розповів йому про вас і сказав, що ви знаєте деякі подробиці про її страту. Він схопив мене за руку і домігся, щоб я влаштував йому зустріч з вами...

Михайло Михайлович хвилюється.

— Треба негайно... сьогодні ж або завтра влаштувати нам побачення.

— Сьогодні не можна: він тільки ввечері дзвонитиме мені до готелю, щоб запитати про вашу згоду. Адже він живе нелегально, бачитися з ним, може, й небезпечно.

— Нісенітниця... Хай приходить завтра. Я домовлюся, щоб його пустили.

Та Григорій Камищук другого дня не прийшов. Даремно цілих три години нетерпляче ждав його Михайло Михайлович. Чекання нервувало його, перевтомило.

Другого дня приходив Чиж. Він повідомив, що Григорій телефоном зв'язався з ним і мав намір зустрітися вчора з Коцюбинським в домовлений час, а чого не прийшов — невідомо.

Приємні звістки чергуються з неприємними, добрий настрій змінюється на сум, повільне одужання затьмарюється частим і різким погіршенням. А загалом усе це до болю набридле, важке... Пора вже покидати палату. Давно впала зима, і після листопадового півморозу кімнату заповнює м'яке заспокоююче світло від снігу надворі.

В другій половині грудня в Києві розпочався терапевтичний з'їзд, і обом лікарям — Образцову і Стражеско — не вистачає часу: вони активні учасники і організатори з'їзду. Заради Коцюбинського Стражеско якось уриває трохи часу й приїздить до клініки. Він задоволений оглядом хворого і приписує йому короткі прогулянки на повітрі, звичайно, візником і в добру годину. Коцюбинський радіє, як дитина: понад два місяці він не виходив з кімнати.

З Чернігова пишуть мало, а він просить в листах писати частіше і докладніше. Він турбується за матір — Ликеру Максимівну, просить дружину краще опалювати кімнату матері, щоб не застудити її. Його турбує навіть те, щоб діти, розпалюючи грубки — а перед різдвом особливо багато палять, — не нарobili випадково пожежі. Він застерігає всіх від необережності. Але дружина пише рідко, і по штемпелях на конверті він помічає, що, написавши лист, вона не поспішає віднести його на пошту. Часто це псує йому настрій, дратує...

Біля клініки стоїть легковий візник. Служник поволі виводить Коцюбинського. Доктор Рафієв пропонував провідника на всякий випадок. Але нащо провідник? Візник їхатиме поволі. Швидка їзда Коцюбинському заборонена.

Він їде Володимирською, потім через Фундуклеївську на Хрещатик, трохи підіймається по Олександрівській, до музею. Далеко не можна: дозволена тільки невеличка прогулянка. Але надто вже прекрасна зима і пречудові дерева Царського саду в зимовому вбранні... З радості він не знає, на що дивитись. Він веселий і життєрадісний. Візник поволі їде понад самим тротуаром, і Коцюбинський вдивляється в обличчя людей. Він шукає знайомих. Йому хочеться поділити з кимось свою радість.

Знову Хрещатик. З гиканням і свистом пролітають повз нього розкішні рисаки під кольоровими сітками, проносяться авто і триколісні мотоциклетки, яких у Києві особливо багато.

Він одвик уже від свіжого зимового повітря і шуму. В нього злегка паморочиться голова. Але йому добре. Наступного разу він виїде раніше, відвідає одного-двох знайомих. Чудесно! Незабаром він покине лікарню, поживе тижнів зо два в Чернігові і знову на південь... Треба поїхати до Єгипту. Лікарі радять. До речі, там зараз Леся Українка! Побачити Єгипет!

А проте це зайві мрії: в нього навряд чи вистачить грошей поїхати на Кавказ, до Сухумі. Все ж там зима неважка буде для нього. Він уже встиг недавно позичити в Товариства допомоги п'ятсот карбованців. Лікування коштує недешево. Отже, хіба що на Кавказ. Про Єгипет чи Капрі нема чого й мріяти.

В задумі він не помічає, що за ним стежить пара очей. Людина в простому дешевому пальті й смушквій шапці, зустрівши візника з Коцюбинським, раптом повертає за ним і непомітно тримається за кілька кроків.

Вони підіймаються Фундуклеївською. Назустріч, униз, мчить чудовий рисак під сіткою, візник у передку тримається, як князь. Коцюбинський встигає розпізнати закутаного в енотову шубу Хоменка. Рукою він притримує так само закутану в хутра даму. Михайлові Михайловичу стає весело. До нього обертається візник.

— Бачили? Паня яка!.. Як губернаторша! А до кого я тільки не возив її по почах... Ця навчить, як жити...

Коцюбинський сміється: такий тюхтій, як Хоменко, і раптом — такі фортелі!.. Ну, от... А він шукає знайомих...

На розі Володимирської довелося чекати, поки перейдуть трамвайні вагони. Хтось підходить до санок і нахиляється до Коцюбинського.

— О! — вигукує Михайло Михайлович.

Перед ним стоїть Григорій Камищук. Його вродливе обличчя трохи схудло й немов постаріло. Він одпустив коротенькі біляві вуса, і пізнати його навіть давнім знайомим нелегко.

Коцюбинський не пускає його руки.

— Зачекайте трохи, — говорить він візникові.

— А я зустрів вас на Хрещатику і стежу — як би підійти... Та все не зважуюсь...

Говорить Григорій уже не співучим голосом, як раніш, а трохи згрубілим, постарілим баском. Але все ж він залишився тим же красунем, з голубими імлістими очима і смуглявим обличчям.

— Ну, як ви — одужуєте?

— Я здоровий, Григорію. Скоро виписуся з клініки і повернусь до Чернігова.

— Хочеться й мені туди!..

— Так чого ж?

— Не можна...— шепоче він Михайлові Михайловичу.— Вам казав Чиж? Я ж нелегально... Так хотів прийти до вас у клініку і...— він оглядається, потім продовжує,— ув'язався хвіст за мною... Добре, що я його вгледів, а то б якраз до вас у клініку привів.

— Я, Григорію, нікого не боюся. А вас я ждав, більше як чотири роки не бачились. Думав, що зовсім не зустрінемося.

— Спасибі, Михайле Михайловичу, спасибі за все. А ваші оповідання я всі читав і людям читаю.

Він, поспішаючи, переходить на інше:

— Поговорити б мені з вами...

Михайло Михайлович розуміє:

— Я знаю. Треба. Я з Мариною приїздив до Києва. Марина бачила її якраз за день до...

Раптом Григорій оглядається і вмить стривожено спиняє Коцюбинського. Михайло Михайлович бачить біля санок незнайому людину, що немовби цілком байдуже оглядає здаля будинок і прислухається до їх розмови. Коцюбинський розуміє.

— Прощайте,— говорить Григорій, потім нахилиється й шепче:— Побачите батька — перекажіть, що бачили і скоро хай не жде...

І він, притримуючи рукою шапку, здогнав трамвай і на ходу скочив на приступку. Шпик сів у санки незаіннятого візника і помчав за трамваем, але Коцюбинський помітив, що перед цим шпик подивився на номер його візника.

Коцюбинський теж рушає. Він бачить, як візник із шпиком далеко відстає від трамвая, в якому заховався Григорій. Біля клініки, подаючи візникові гроші, Коцюбинський говорить:

— Якщо в поліції запитають, куди пасажира возив, скажи: на вокзал...

— Покорнейше благодарим! Слушаюсь. Ми понімаєм...— весело відповів той і, хвацько відхиливши полу своєї довгої ліvreї, ховає гроші в кишеню.

Свіжий і немов помолоділий, підіймається Коцюбинський сходами клініки.

В своїй палаті застав двох незнайомих чоловіків, що відразу підвелися й назвали свої імена. Один був високий, рудий, могутнього складу, в студентській університетській формі. Другий — літній чоловік, з сухорлявим жовтим обличчям із застиглою делікатною усмішкою.

Вони заявили, що представляють Українське вегетаріанське товариство імені Григорія Сковороди, яке заснувало свою вегетаріанську їдальню в Києві, на Прорізній вулиці. Тепер вони просять всіх українців відгукнутись.

Михайло Михайлович уважно розглядав несподіваних гостей, поки ті викладали суть своєї справи.

Рудий студент, говорячи, усе втирав хусткою свою могутню шию. Він нагадував перевдягненого в студента різника. Неабиякою силою й завзяттям віяло від його постані. Михайло Михайлович думав з усмішкою про те, що, певне, цей козарлюга щовечора влаштовує з товаришами гучні гулянки й не гребує ніякими стравами, а вдень удає з себе поборника вегетаріанства... Суха постань його компаньйона нагадувала Коцюбинському людину, що її лікарі посадили на сувору діету... Цей весь час мовчав, і, певне, стежив тільки за тим, щоб з його обличчя не зникла делікатна посмішка. Говорив, жестикулюючи, студент. Чого тільки не було в його промові!.. І про погляди його на здоров'я, і про тілесну гігієну, і про гуманність, і про величезну різницю між українським вегетаріанством та російським, яке, на його думку, навіки зв'язало себе з толстовством. А ось українці обрали собі в патрони Григорія Сковороду.

Він починав уже набридати. Нарешті підійшов і до літератури.

— Письменство наше,— говорив він захоплено,— стійно відбивало ідею вегетаріанства, маючи в наші часи такий кришталево чистий і прекрасний вияв у всій вашій творчості, Михайле Михайловичу.

Коцюбинський був вражений. Ось чого він найменше сподівався від гостей і вегетаріанства...

— Наша їдальня,— не вгамовувався студент,— хоче

навіть узятися за видання книжок. І насамперед ми хочемо видати ваш твір «Лист»...

— Але ж ідея цього твору зовсім інша...

— Дарма, дарма, пане. Нам треба видавати. Наша їдальня — це не тільки їдальня. Щоправда, маємо матеріальну скруту. За чотири місяці витратили п'ятсот карбованців, але якби нам ще сто чи сто п'ятдесят, тепер би вже пішло на лад...

Вони швидко зникли, залишивши майже приголомшеного Коцюбинського. На прощання просили тільки нікому не говорити про їх розмову, бо дуже небезпечно, небажано, щоб ще хтось знав про це...

Коли Чиж зайшов до палати, то застав Михайла Михайловича в тяжкій задумі.

— Що трапилось?

— Можливо, велике нещастя,— відповів Коцюбинський.— Допіру були в мене два якісь вегетаріанці і говорили, що в моїй творчості втілена їх ідея в чистому вигляді.

І він розповів усе.

Чиж розправив свої вуса і розреготався.

— З наведених фактів,— почав резюмувати він,— ми можемо з достатньою певністю зробити висновок, що в даному разі маємо справу з кретинами. Але...

І він підійшов до Коцюбинського.

— Дорогий Михайле Михайловичу, хіба немає навіть серед ваших знайомих і друзів таких, що виявляють у розумінні ваших творів не більше тонкості, як і оці два бовдури, що допіру були тут.

— Є, звичайно,— жваво відгукнувся Коцюбинський,— та я не на них працюю. Мені аби народ зрозумів думки мої до кінця. Я для нього й пишу...

В січні збирався консиліум: вирішували — відпустити хворого додому чи залишити в клініці. Доцент Стражеско висловлює думку, що клінічна обстановка впливає тепер на хворого негативно. Йому потрібне повітря, домашні умови, розваги. Що ж до лікування, то далі воно може здійснюватись і в умовах домашніх.

В другій половині січня його виписують. За ним приїздить дружина. В кареті швидкої допомоги його везуть на вокзал, до м'якого вагона першого класу. Так наказали лікарі.

На вокзал приходять знайомі й приятелі. Проводжають тепло, вітають з одужанням. І хоч він мало вірить в одужання, але везе з Києва добрий настрій, теплі враження від друзів і від бодай відносної своєї свободи.

ХІ. КВІТЕНЬ

З Болдиної гори любив він дивитись, як обступає місто весна. З далекого, в синіх димах, лісу, з вируючої Десни, з широкої луки, що вже запалала розсипами кульбаби,— звідусіль линуть на місто запашні вітри. Будять думки, тривожать серце, кличуть.

Чернігівці звикли бачити Михайла Михайловича на цій горі. Але ось одного разу він не прийшов. Не побачили його тут і в наступні дні. І ніхто не міг відповісти на численні питання — чому?..

Він лежить у своїй робочій кімнаті. Біль у серці то гамується, то знову підсилюється. Хворий без успіху намагається здержати стогін. Біль змучив його. Цілими ночами не спить. В домі пригніченість і тривога. В своїй маленькій кімнаті беззвучно плаче Ликера Максимівна.

Коли йому бодай трохи легшає, приходять приятелі. Він просить їх розповісти про що-небудь, бо самому важко говорити.

Та ті не знаходять слів, щоб розважити його.

— Набридло лежати — страх як!..— промовляє хворий.— Скільки часу змарновано!.. Тепер би саме працювати. Є час, зібраний матеріал, весна...

Він дивиться у вікно: до нього простягає гілля яблуня, яку садив він сам. Якісь невеселі думки скували його погляд і, звертаючись до свого постійного лікаря Утевського, він тихо просить:

— Аркадію Марковичу, обіцяйте мені, коли я помру, не залишити родину мою без вашого дружнього співчуття та моральної підтримки. Особливо прошу за дітей...

Його заспокоюють.

— Михайле Михайловичу, адже ви лише почали приймати ліки, скоро вам покращає, й незабаром будете на ногах. А там і за роботу.

Він стримує стогін, прислухається до слів приятеля і лікаря. Уважно дивиться в обличчя іншим своїм товаришам. Він з надією шукає в їх погляді якогось запереч-

чення своїх власних прогнозів. Чує щось про роботу і не витримує, обриває слова лікаря.

— «Тіні» вже вийшли в збірнику. Ви читали?

І, почувши підтвердження і схвальну оцінку, продовжує:

— Всі хвалять, всім подобається...

Він робить паузу, притискує долоню до грудей. Перемагаючи біль у серці, говорить далі:

— Але ж це не все. Це тільки початок того, що я хочу сказати про них. Іван загинув у своїх рідних горах, тікаючи від житейської суєти. Він ішов на поклик свого сумління, свого серця. А коли б він не послухав його? Коли б повернувся до своєї Палагни, чи жив би він? Звісно, жив би. Але не він, тільки якась його частка, а решта, душа його вмерла б у ньому. І, зрештою, він теж би загинув...

Михайло Михайлович відпочиває й запитує в Чижа:

— До речі, ви знаєте, скільки кожний трудящий гуцул годує чужих нероб і не вільний їх збутися? Три роки я збирав матеріал про гуцульське село, про чудові гори і полонини...

— І добре. Матимемо нову прекрасну повість.

Михайло Михайлович сумно хитає головою і раптом міняє розмову.

— Я люблю життя і заради нього можу перетерпіти всяку муку. Та в тім і річ, що... здається, на цей раз уже кінець...

І він висловлює товаришам свою останню волю і дає останні розпорядження родині.

— Страшна річ, друзі мої, вмирати серед такої розкоші!..— І він показує на вікно, за яким квітує весна.— Певне, це станеться незабаром...

Наприкінці дня йому немовби трохи полегшало. Принаймні він прокинувся після короткого, хвилинного сну, і йому здалося, що стало трохи легше. Наче втихли болі.

Його здивувала тиша в домі. Мати після безсонних ночей, певно, заснула в кріслі, в своїй кімнаті. Дружина, мабуть, відпочиває в саду. Вийти б і собі в сад, полежати хвилину під яблунями, що так рясно цвітуть цього року.

Хоч глянути!

Він спинається на ноги і, тримаючись за стіну, поволі ступає до своєї робочої кімнати. Звідти добре видно садок.

Хтось покинув відчиненим вікно. Коцюбинський хапається за лутки і глибоко вдихає тепле, напоєне весняними пахощами повітря. На мить згадалося Капрі. Це було давнє, далеке, казкове...

Минали хвилини. Він стояв біля вікна, поринувши в думки, і, здавалося, нічого не бачив довкола. Тихо увійшов Юрко. Він щойно повернувся з гімназії.

— Щось допомогти вам, тату?

— Мабуть, ляжу. Утомився...

Юрій підтримав батька за плечі, одвів до ліжка, допоміг лягти.

— На столі склянка. Подай...— Зробив маленький ковток.— Постав на тумбу, біля мене. Ближче. Так.

Юрій не виходив. Він став біля відчиненого вікна і дивився на батька, ніби хотів щось сказати.

— Сьогодні наче трохи легше мені... Вже розквітли морелі?

— Рясно! Принести вам гілку?

— Так, так, обов'язково принеси... Не зараз. Потім, згодом...

— Про що ви думаєте, тату?

Здавалося, він не чув запитання. Спливали хвилини в мовчанні.

— Приснилося Капрі... Вічно квітучий куточок світу. А скільки ароматів... Острів потопає в них. Тут зима, а там проти сонця розцвітає мирт, золотиться дрок і без кінця-краю линуть пахощі. Серцеві моему було там просторо... А які друзі і знайомі були довкола мене! Ні, не доведеться їх зустріти знову...

— Я пам'ятаю, ви розповідали мені про багатьох діячів, яких зустрічали там.

Коцюбинський пожвавішав:

— Мозок передової Росії. В їх колі я знаходив не тільки визнання, але й повагу, і навіть любов... У моїх творах вони бачили вселюдські ідеали. Про це мені говорив Олексій Максимович. Подібні думки я чув і від Леніна, коли ми розмовляли про «Fata morgana».

Юрій раптом увесь засвітився, пожвавішав. Підійшовши до батькового ліжка, він із запалом проказав:

— Тату, я щоразу хочу вам розповісти... признатись хочу, бо ж не маю права ховати це від вас... Але я чекав, що ви зовсім одужаєте, і тому не зважувався. Але ж зараз...

Коцюбинський стривожився:

— Що з тобою, Юрасику? Я не впізнаю тебе.

— Я вступив до партії комуністів-більшовиків, тату, до РСДРП. Я хочу боротись за її програму. Ми організували підпільний гурток і цілим гуртком увійшли до партії. Не тільки я, а й Віталій Примаков, і дехто з наших товаришів. Але чи схвалюєте ви мій крок? Схвалюєте, тату?

Він схопив батька за руку, нахилився над ним. Запанувало мовчання. В далекому кінці саду лунали безтурботні дитячі голоси. Було помітно, що Михайло Михайлович хвилювався. Він стис Юркову руку, ніби хотів, щоб юнак нахилився до його грудей. Юрій майже припав до нього. Хвилювання за ці хвилини виснажило хворого. Голос його був тихий, уривчастий.

— Тобі сімнадцятий рік. Ти вільний обирати собі шлях. Нехай інші шукають свого щастя в славі чи багатстві. Наша сім'я була сім'єю революціонерів, нехай такою буде і на майбутнє...

Сили майже зовсім покидали хворого.

Через кілька днів лікар зранку помітив у Коцюбинського набряки. Це був грізний симптом. Михайлові Михайловичу не сказали про це. Але до Києва була послана тривожна телеграма.

Другого дня приїхав Стражеско. Михайло Михайлович трохи підвівся на постелі і показав худю тремтячою рукою на вікно:

— Дивіться, як гарно в природі, а я помираю... Ніщо вже мені не допоможе. Якби можна було полегшити мої останні муки.

В сім'ї на Стражеска покладали останні надії. Ликера Максимівна, спрямовуючи до нього сліпі очі, благала:

— Докторе, не кидайте нас, поки не врятуєте мого сина!..

Михайло Михайлович хвилювався за матір.

— Бідна моя мати... Заспокойте її.

Ликера Максимівна плакала, зачинившись у своїй кімнаті.

Був останній засіб: впорскування дигалену. Але все одно становище було безнадійне. Ніщо не могло врятувати хворого. Вирішили утриматись і від дигалену, щоб

не завдавати без жодної потреби і без жодної надії мук хворому.

Ввечері, коли в домі не залишилось нікого з чужих, Михайло Михайлович покликав дружину.

— Віро!— сказав він і взяв її за руку.— Нелегко жилося нам. Та ми боролись і жили. Знаю: важко тобі буде з дітьми. Чи допоможуть тобі? На друзів мала надія. Треба покладатись на себе та виглядати кращих днів, нового життя, про яке ми з тобою мріяли... Я вірю — воно вже не за горами. Цією вірою жили ми стільки років. Коли підростуть менші діти — розкажи їм про це. Нехай і вони вірять у це нове життя і живуть для нього... От і все...

Віра Устимівна хвилювалась, але мужньо стримувала сльози. Видно було: вона передумала багато, і їй зовсім не бракувало рішучості боронити себе і дітей в горі і безталанні, які ось тепер заходили до їхньої хати.

Коцюбинський умів читати на обличчі. Певен був: вона не розгубиться, не підкориться біді, хоч і важко їй буде з чотирма дітьми, з хворою його сестрою Лідією, з сліпою матір'ю.

Він затих і лежав спокійно. Віра Устимівна зрозуміла: тепер скоро.

Вночі страшний біль кидав його в ліжку. Він не в силі був стримати стогін. В страшній тривозі вся родина зустрічала день. Але й день не приніс йому полегшення.

Гасло життя людини, що над усе любила людей, що боліла болями свого народу і з ним була кожним прочуттям своїм і думкою. Спадав вічний морок на ясні очі поета-сонцепоклонника.

...І мчала від жандармського управління з Чернігова до департаменту поліції звістка про те, що «...12 апреля 1913 года умер поднадзорный Коцюбинский».

А до книги померлих по місту за той день під питанням: «Кто напутствовал?» — записано: «Никто, не пригласили».

...Труну несуть на руках. Тисячним натовпом захлинулись вулиці. Весняне сонце не розлучається з тим, хто любив і оспівав його. Гори вінків на катафалку. Нести їх у руках не дає поліція. Вона шукає між вінків червоних стрічок і ховає їх наспід. Це цвітуть у вінках живі весняні квіти...

Плачуть, ідучи за труною, рідні, знайомі, товариші... Плачуть люди, що ніколи не бачили і не знали в обличчя небіжчика. В натовпі десятки делегацій з різних міст України, з-за кордону. А між людьми сновигає поліція. І по смерті цієї людини вона має клопіт. Промови заборонено.

...З цієї гори він любив дивитись, як обступає місто весна. З далекого, в синіх димах, лісу «Святого», з вируючої Десни, з широкої луки, що й досі палає розсипами кульбаби,— звідусіль линуть на місто запашні вітри. Будять думки, тривожать серце, кличуть... Вітри і сонце справляють біля його могили танок і співають, наче легіні й молодичі біля труни гуцула:

...Де ж ти свої співаночки та й позадіваеш?

Квіти він любив, і йому склали могилу з квітів. У головах хтось поклав простий вінок з яблуневого цвіту.

А з далекої сонячної далини телеграф приніс щирі слова Горького: «Смертен человек, народ бессмертен. Глубокий мой поклон народу Украины».

1939 р.

ЗУСТРІЧІ

Р о м а н

За ворітьми військового госпіталю Семен Барабаш раптом спинився. Позаду в просторих палатах лікарні сонця було досить, але тут, за брамою, його зустріла гучна й нестримна сонячна повінь. Немов два світи змагалися в його уяві: світлий, охайний, дисциплінований госпіталь — віднині за його кремезними плечима — й безмежно привабний, пахучий до млості світ весняного сонця й шуму. Біла госпітальна брама замикала гайок на приміській околиці. Ступивши з десяток кроків убік, хлопець опинився просто травневого сонця на відзеленому горбкові.

Його раптом збурена уява враз почала шаленими рухами зривати завіси з такої сили перспектив, що молодий боєць уже не в силі був розплутати — існує перед ним сонце, обриси недалекого міста, бренькіт балабайки позаду в госпіталі чи це він все ще снить у набридлому ліжкові своєї палати.

Якийсь неймовірний метушливий танок справляла хлопеца уява після вимушеного двомісячного відпочинку, танок відновлених радощів, що ними віднині немовби встеляло йому шлях життя.

Скатана шинель і торба з речами лежали біля ніг. Вільно випростував груди, немов і цього багатющого повітря було йому мало. Дихав радісно й схвильовано, немовби раніше не знав млосного весняного опіуму.

Сплинуло чимало хвилин, поки Барабаш приборкав свою уяву.

Село... Йому спало на думку село. Його не бачив щось із дванадцять років. І за цей час воно ввижалось йому вві сні не більше як дванадцять разів — у диму, у злиднях і пошесті, мов у тумані,— його батьківське село. Побувати б!.. Яких дві години — не більше... А втім, і це

бажання — черговий вибрик молодечої фантазії: за двадцять років добровільного вигнання з села жодного разу не бажав його бачити. Навіть за батьків не згадалося їй разу. Це була б ганьба: безпритульного босяка, дитину міської вулиці, раптом вабить до себе якийсь там чорноземний хутір, де не дістанеш і попоїсти, коли не почнеш жебрачити; де сила-силенна «дядьків» держиться зубами за обкаляний хвіст власної корівки... А місто!.. Воно понад десять літ годувало отари подібних йому — без притулку, але й без догляду!..

Щоправда, зараз у місті на нього чекає казарма, але до вечора він має вільний час. Хіба побачити Катьку? Ось кому немає впину — гуляє... Вона теж вирвалася із села... Домробітниця! Мабуть, за нього питалася в бійців. Здається, нога цілком загоїлася, кістка зрослася. Казав лікар: тепер краще, ніж до перелому.

Десь загупали кінські копита. Це злегка протверезило Барабаша. З-за госпітального гайка якийсь червоноармієць вів коні, — четвірку струнких ситих кавалерійських коней. Хлопець не всидів на місці — враз підхопився. По трафарету впізнав червоноармієця свого полку.

— Браток, — гукнув весело й якимось одчайдушно, — дай промчу раз — розімнуса після лікарні...

Коні любив над усе.

І вже, коли скочив на спину коневі без сідла, з радощів наче заверещав...

— У-ух, чорт! Пшо-о-ол!..

Кінь затупцяв на місці, потім, відчувши впертого верхівця, рвонув щосили й помчав легкою пір'їною, підхопленою невдержним вітром, — тільки на мить поринаючи в долини й знову виникаючи на горбах. Хлопець припав до коня, нахилившись до гриви, щоб полегшити рух тварині, й мало не реготався з утіхи, відчуваючи німе бажання коня скинути його під копита й прагнення вітру пошматувати його легкий одяг.

— А, бісова личина!.. — гукав щосили чи то на коня, чи на вітер, і хльоскав кінцем оброті по дугастій коневій шиї. Він забув про червоноармієця, що доручив йому коня. А той тільки промовляв перелякано:

— Ну, скажений... Йй-право, скажений...

Прискакавши назад, стрибнув на землю й віддав вуздечку. Потім задоволено вигукнув:

— Справжній літак... Землі не торкається... Як на крилах!..

Тепер обидва сиділи поруч і курили махорку. Незнайомий червоноармієць пас очима дужу Семенову по-стать.

— У госпіталі чого був?

— Ногу зламав. Упав разом з конем — тільки кістка хруснула... Не встиг з чобота стремено скинути...

— А кінь?

— Коли б не хлопці, покалічив би держаконем від за-стуги. Хлопці відняли ломаку.

— Так і бив з поламаною ногою?

— Сидячи на снігу бив, поки забрали дрюк. У гос-піталі, гади, два місяці держали — не могли швидше ви-лікувати... Втік би, коли б не боліло.

— Тож зате відпочив.

— Нудьга. Кінчиться строк восени — ось коли гуля-тимемо... Ото буде відпочинок!..

— Не знаю,— поволі й тихо промовив коновод,— я теж не перший рік у армії. Своєю охотою пішов... до строку... І непогано. Роботи, звичайно, чимало, але ж робота скрізь. Ми не паразити якісь там — мусиш роби-ти, коли...

Він раптом затявся, здивовано дивлячись на Бара-баша. Той лежав на спині й, спльовуючи після кожної зтяжки, голосно пробував співати однієї з своїх веселих пісень.

— В тебе Гапка є?— раптом запитав він сторопілого червоноармійця.

— Була торік...

— Другого підчепила?

— Видать...

Коновод помовчав, потім додав:

— Не подобалося, що я зостався зверх строку. «Ти — каже,— тепера без перспективи...»

— Ти її в пику затопив?— враз звівся на лікоть Се-мен і, не чекаючи відповіді, знов упав на спину і продов-жував своєї пісні.

— За що?

— За «перспективу»,— гостро відрубав Барабаш.

Коли коновод верхи вів свою четвірку далі, Барабаш звівся на лікоть і довго дивився вслід. Мовчки, нерухо-

мо стежив за чотирма крупами, що вилискували на сонці, й презирливо дивився на спокійного коновода.

Коні з червоноармійцем зникли десь у долині за горами. Семен різко одвернувся і враз забув за них. І ще привабніша, запашніша здалася йому весна, веселіші дикі вигуки птахів і немов ширше розсунувся перед ним простір поля,— так що тільки ледве-ледве вловляв напруженим слухом дальній бренькіт балабайки в госпітальному садку за спиною.

Коли наближався до міста, знову промайнула думка побувати кілька годин на селі. Просто прийти, обійти кілька вулиць, зайти до колгоспу, потім завітати до колишньої своєї хати — залишився ж там хтось із родичів. Після цього сісти на поїзд — і до міста в казарму. Проте все одно без серйозної причини йому не дадуть відпустки в полку... Він вирішив про полк до вечора не думати. Піде просто до міста, пройде вулицями, завітає до Катьки — не зникла ж вона за два місяці,— а вже потім піде до казарми. Проте полк раз у раз навертався йому на думку.

На площі дорога до казарми спадала ліворуч, але він рішуче повернув на головну вулицю міста і пішов широким тротуаром, жадібно вглядаючись у людей. Він давно бачив вулицю. Якась військова частина йшла бруком, і Семен навмисне, без потреби одвернувся до порожньої вітрини магазину й удавано вглядався в скло, аж поки зовсім несподівано побачив, що й там, усередині крамниці, марширує той же підрозділ, відбитий плоским склом вітрини. Тоді рушив далі. Довго дивився вслід автомашинам, коли вони швидко мчали повз нього.

Особливе вдоволення відчув, побачивши натовп біля однієї з церков,— там лагодилися скидати дзвона. Подібного видовища не бачив ніколи. Він проштовхався наперед і радісно констатував — високо доведеться летіти дзвоніві. Він охоче заметушився, допомагаючи міліціонерові здержувати натовп, щоб не підходили до місця, де мав упасти дзвін. Одна бабуся, поспішаючи, певне, з базару, нашвидку зауважила:

— Скинути його, звичайно, легко, а ось хай спробують потім його вішати...

Барабаш глянув на неї, для чого йому довелося нахилитися, й бовкнув їй над вухом:

— А на чорта б я його вішав?

Бабуся метнулася злякано вбік: Семен явно не подобався їй.

Коли дзвін, збиваючи карнизи, гупнув на брук під церквою й з тупим металевим грюкотом розлетівся на уламки, в Барабаша вирвався радісний вигук:

— Чіпляй тепер гаком — звалимо хреста!..

Він згаряча заметушився біля робітників з своєю позицією, але ніхто не звертав на нього уваги, і він швидко прохолов, розчаровано одвернувся й пішов геть, не думаючи навіть, куди б тепер рушити.

На базарі не знайшлося нічого цікавого. Тоді хлопець сів у вагон трамвая і, використовуючи право на пільговий переїзд, зробив кілька кінців взад і вперед старим розхитаним і до того ще й перевантаженим трамваем. Але часу й тепер залишалось багато...

Вулицями проходили червоноармійці. Серед них він не зустрів жодного знайомого. Згадав своїх товаришів з батареї — з ними б він не пудгував і хвилини... Вони вміють розважатися... Але куди ж його рушити? Понад десять літ знав це місто, але ніколи не було воно таке тісне, як тепер.

Час був пообідній — хлопцеві кортіло їсти. Зайшов до скверу й розташувався на ослоні. Потім видобув з торби припасений кусень хліба й грудку цукру. В казармі, звичайно, він смачно пообідав би в цей час, але тоді анулювалася б його відпустка.

Проходили гуляючі люди, гомоніли купки дітей — все минало його вуха: це його не могло цікавити. По «обіді» розлігся на ослоні, підклавши в голови скатану шинель. По сторонах був зразковий порядок і спокій, а вгорі — здавалося Семенові — прозора блакить заступає йому все інше... Варто було заснути. І, може, десь у кущах, по молодій ніжній травиці й підкрадався до нього добрий молодецький сон, коли б не випередив його твердими рішучими кроками садовий наглядач... Довелося хлопцеві підвестися, довелося навіть відповідати на грубе зауваження наглядача.

Коли б хлопець був не у військовому вбранні... Показав би він цій остолопині, тварині, яка не хоче вникнути в його потреби, чого варте таке поведження з постійними відвідувачами скверу. Його кортіло поділитися з кимось своїм почуттям, але не було з ким... Тільки

голодний пес стояв нерішуче на алеї й не зважувався пробігти повз хлопця. Семен повернув до собаки голову.

— Олухів вистачає скрізь!— гукнув він голосно. Спонтелічена тварина з вереском зникла в раптовій паніці. Тоді хлопець зібрав свої речі й вийшов із скверу.

Катька мусила бути вдома. Він піде до неї. Хазяйка не любить, коли до її домробітниці хтось приходить. Стара ганчірка...

Він згадав, як ночами гуляв з Катькою. Хазяйка її пускає на дві-три години, а вона до ранку... Не боїться нікого. Одробила — гуляй... За це він її любить... Катька давно з села. Нікого їй пам'ятати в ньому. Її лозунг — роби й гуляй. Червоноармійці називали її: «гаубиця». Дівка!.. І за це він любить її. Та хіба тільки він!..

На дверях був приладнований електричний дзвінок, але Барабаш ніколи з нього не користався: боявся розчавити. Просто гатив кулаком у двері: мешканці реагували швидше.

Як це він раніше не надумав піти до Катьки? Забув, радий, що вирвався з госпіталю.

Катьки не застав дома. Тоді він пішов до кафе, взяв склянку чаю й сидів там з годину, поки не повернуло на вечір. Тут не можна було спробувати спати, і взагалі було нудно, але він терпляче висидів годину. І вже, коли покидав кафе, хтось міцно схопив його за плече й повернув довкола його власної осі. Перед ним стояв Мурий — давній приятель його безпритульного дитинства. Мурий — колишній ватажок хороброї купки вуличних хлопців

Семен не здивувався появі Мурого. Більше дивувався на його пристойні черевики, кепі й інші атрибути людської подобі.

— Куди тікаєш?

— Нікуди... Скучно, Мурий...

— Вертай...

Барабаш мить вагався; потім рішуче повернув за Мурим і в кутку порожнього кафе вони почали свою розмову.

— Служиш?— невідомо нащо спитав ще раз Мурий.

— Скоро вислужуся.

— А тоді?

— Не знаю... Не думав ще.

— Тут не треба думати. Пацанувати більше не бу-

деш. Знову підеш на пристань або на завод,— зароблятимеш... Робочий будеш, як Петька Чуб, Сашка Крольов, Митька, Колька...

— На завод не піду,— вимовив Семен таким тоном, що немов його вже прохано туди.

— Ну, то на село підеш — у гною ритися... Льоньку туди занесло, Ярого теж... І Гундосю... Колгоспники!..

— Мене не занесе.

— Ну, в мільтони підеш, Лізка там хліб собі знайшла, поки на фінку нарветься...

— Ти, Мурий, сьогодні злий. Розкажи краще, з чого живеш. Черевики фертові, кепі...

Мурий махнув рукою й розчаровано пересмикнувся.

— Цю справу з обговорення знімаємо...

— Здря...— ображений секретами Мурого, промовив Семен.

Той, удаючи веселого, підхопився.

— Ти молодець, Барабаш... Роби так, як кажеш. Я сам так роблю — і живу... Не працюю, не краду, не торгую, а живу. Галстук ось нав'язую, черевики,— босякую, а не піддаюся. Захочу — сплю, а схочу — п'ю. Труд у мене... чесний — не краду, не одурюю.

«Робота» Мурого зацікавила Семена більше, ніж він удавав. Але той про неї не згадав більше й словом. Барабаш був для нього вже чужий: майже два роки військової служби й два роки — вантажником-літуном віддаляли один від одного цих людей. Та й нікому не признавався Мурий у своїх секретах.

Вони згадали за колишніх своїх приятелів, що тепер порозбігались на різні сторони. Мурий презирливо згадував про них. Навіть Колька Бубон, що йому сама природа прозора натякнула на його призначення нічого не робити, відрізавши трамваєм ноги й праву руку,— зрадив своє призначення й умудрився в інвалідній колонії прихопити якусь роботу...

— Чорт його знає — зубами він її робить, чи що?— не міг заспокоїтись Мурий.

До кафе зайшла висока, огрядна жінка — їй було під сорок. Вона мовчки кивнула Мурому: певне, вони вже бачились. Той раптом підвівся й подав руку Семенові. Вони розлучились, не закінчивши розмови.

Семен повернувся до казарми, коли бійці лаштувалися спати. Товариші обступили його, але був сигнал —

розійшлися. Згодом, коли казарма заснула, на ліжко до Семена прийшов Микола Калач. Ліг поряд і зашептав швидко свої новини.

— Катька питалася — боїться, що ти кривий зостанешся...

— А їй що — верхи на мені їздити? Виходила до хлопців чи мене ждала?

— З Ванькою Стовбуном бачили... у кіно.

— Всерйоз?

— Мабуть, ні — один раз тільки... Стовбун тепер не ходить з казарми. Книжки читає й курси слухає. На осінь учитись думає.

— Голова в нього дубова для науки — такий і здохне. Йому плуга на собі тягати — самий раз...

Барабаш навіть зареготав, і Калач правильно відчув у хлопцевому реготі приховані ревності.

— Група тут збирається в полку — думають восени в колгоспи їхати... аж на Далекий Схід... Стовбун хоче й тебе загітувати.

— Мене? У гною порпатися, телята пасти?..

— Тихіше, бо дневальний почує, — просив Калач і, міняючи розмову, додав:

— Якесь дівча приходило... тебе питалося.

— Хто ж така? Не казала звідки?

— Ні... Низенька, білява... Двічі приходила — казала, до госпіталю піде шукати.

Микола Калач пішов на своє ліжко й залишив розгубленого Семена з нерозв'язаним питанням: «Хто?» Адже він і не пригадує такої серед своїх знайомих. Як хилило його на сон звечора, коли прийшов до казарми — тепер павучками по сонному плесу повзали невгомні думки в його голові. І та невідома дівчина, що приходила питатися за нього, і Катьчині гулянки з Стовбуном, і навіть — чого ні разу за два роки не чіплялася його думка — непевність становища по закінченні служби — все заважало йому міцно, як завжди, заснути. Згадав Мурого й не міг збагнути, з чого той живе. Каже — не краде, не грабує, але й не служить... Хтось йому постає. Хитрий «блат» і впертий... В нього б повчитися... Тільки він секретами живе — не скаже. Заюшити б йому фізіономію — розповів би... Ну, а Катьку він якнайшвидше побачить. Він її допитається, з ким гуляла... Розпутна...

І тільки за яку годину до ранку заснув він тривожним, неспокійним сном. Уві сні кривилося в гримаси його обличчя — неприємні сні бентежили його свідомість.

2

Барабаш і Микола Калач увечері проти вихідного дня пішли до Уляни. Вона теж була селянська дівчина, працювала десь у тресті за кур'єра й мала власне приміщення, — малюсеньку кімнату мало не на горіщі якогось старого будинку. Вона вже рік гуляла з Миколою Калачем, знала Семена й усіх інших Калачевих товаришів з полку. Збиралась на осінь жити з Калачем, навіть — потай від своєї «симпатії» — напитувала в місті для нього роботу. Щоправда, йому нічого подібного на думці не було, і за своє майбутнє він жодним словом не перекинувся з дівчиною. На це вона не зважала — звикла все робити сама й скрізь проявляти свою ініціативу. Барабаш думав пізніше піти до Катьки, але зустріли її в Уляни, і всі залишились тут на весь вечір.

В малесенькій Улянській кімнатці дівчата сиділи на ліжковій й завзято лузали насіння. Долі величезним комахником розсипалося соняшникове лушпиння. Уляна скочила назустріч гостям, а Катька мовчки віталася одною рукою, другою пропонувала зернята. Семен чекав від неї іншої зустрічі — не бачилися більше як два місяці. Але теж мовчки підсів до неї й взявся за насіння. Він удавав, що його більш нічого не цікавить. Але помітив, що Катька з самого початку стежить за його ногою.

— Болить?

— Ні, загоїлась.

— Це добре, страшно не люблю калік.

— А звісно, ноги потрібні, щоб було як по кінах з хлопцями гасати...

— Кинь, Семене...

— А що?..

— Що ти мені — указ?..

Уляна з Калачем побігли кудись у крамничку. Семен до болю стис Катьчину руку. Вона навіть не дивилась — лушила насіння. І коли в другій жмені не лишилося зернят, сказала:

— Пусти... Бачиш, занята... Що ти, вола впіймав?.. Аж рука посиніла... Кавалер!..

Барабаш глянув на неї гнівно налитими очима й кинув її руку вбік, немов ломаку. Вона знову набрала насіння, й знову тільки рівномірний лускіт порушував тишу. Незабаром повернулись Уляна й Калач з провізією. Радісним сміхом зустріла їх появу Катька, побачивши різні їстівні речі.

В приміщенні сиділи дотемна. Тут було затишно й весело. Сиділи, обнявшись, хлопці з дівчатами й вигадували різні жарти. Дівчата впівголоса пробували співати — тихенько, немов до себе. Потім ходили темними, порожніми вулицями в обнімку, заходили до шумного скверу, — там густою лавою сунув народ: Катька давно вже пом'якшала до Семена, голосно гукала до нього й штовхала його ліктем, що було в неї за ознаку хорошого, лагідного настрою. На масні Семенові репліки Катька відповідала таким гучним, задоволеним реготом, що сторонні оглядалися на неї.

Уляна міцно держалась Миколи Калача й частувала його насінням, — на розмову їм бракувало слів. На відміну від Катьки й Семена, вони поводитись тихо й непомітно. Щоправда, Калач з дівчатами був завжди єхидний і глулився з усякого приводу, але він це робив стиха, майже на вухо, спокійно, — такий спосіб глумитися був особливо дошкульний.

— Семене, підемо, вже пізно. Катька має рано вставати... — зібрався йти Микола.

— Не совай свого носа, куди не просять, — відказала Катька.

Повернулись до казарми вночі, і знову Семен довідався, що приходила білява дівчина. Незнайома дівчина у якійсь, можливо, нагальній справі.

— Тобі везе, — аж у полк приходять, — заздро кинув, лягаючи, Калач.

Той промовчав: він навіть не чув товариша, — думав за незнайому дівчину.

Одного разу перед вечором, коли Семен розважався гармонією, сидячи на ослоні біля казарми, підійшов Стовбун і сів поряд.

— Граєш?

Семен не відповів — він награвав якийсь одноманіт-

ний мотив й похитувався злегка в різні сторони в ритм мелодії.

— Ти чого?— раптом спинився він і повернувся до Стоббуна.

— Питаю, що ти робитимеш восени, як закінчиш службу?

— Піду звідси.

— Куди?

Семен знову не відповів. Злегка наліг грудьми на гармонію, поволі розтягуючи її. Теплий весняний вітер віяв в лице; гострі риси його обличчя потопали в м'якому вечірньому мороці. Він про щось думав — і що більше думав, то тихіше й повільніше голосила його гармонія. Ось вона вже ледве-ледве витискала окремі звуки, окремі верховини мелодії, а цілий мотив немов би ховався десь у чорному нутрі інструмента.

— А може, Семене, двинем з нами?.. Гурток у нас набрався десятків на два. Га?

— Це куди?..

— За Урал і Сибір, Семене, аж на Далекий Схід.

— А коли назад?

— Навіщо назад? Там і зостанемося — робити ж ідемо й жити, а не на заробітки.

— Я по пристанях піду — зароблятиму. Захочу — на море поїду, — там роботу знайду. А з вами заїдеш — не вернешся. Отакі діла, Стоббун, чуєш, Стоббун?..

Той мовчав, старанно докурюючи кручену цигарку. Потім його немов прорвало.

— Хто ти такий, Семене, я питаю?.. Хто? Ти безпритульний босяк, що жив із чужих кишень. Полк із тебе чоловіка робить, недогризений вошами безпритульний пацан. Над тобою ячейка билася торік, бо ти один був неотесаний дубовий кілок у батареї, — вся ячейка про тебе думала, хоч ти кругом безпартейний.

— Чому ж ви мене у ячейку не прийняли, як просився? Там би й робили з мене чалаве-е-ка...

Стоббун не всидів. Схопився за Семенову гармонію й, махаючи рукою, в такт рубав:

— Потому, що ти псував усю батарею... Над тобою бився політрук, комбат розпікав тебе своїм умовлянням, а хіба комісар не викликав тебе? Не говорив з тобою? За те, що ти самовільно ходив з полку, тебе слід було на «губу» завдати суток на двадцять, а з тобою

панькались, на розмови тебе викликали... мовляв, перша провина, може, хлопець виправиться. Дубиною тебе слід виправляти!..

— А що б ви зі мною у комуні робили?..

— Там би пригадали що... Там чоловік міняється.

Семен швидко взяв під руку гармонію й мовчки пішов до казарми. Йому зовсім не було потреби туди йти, але він відчув у розмові з Стовбуном, як знову по-старому збурюється в ньому почуття і гнів підпливає під груди; зовсім так, як було зимою, коли він, зламавши ногу, бив держакон безпорадного коня...

Стовбун дивився йому вслід: «Шкода бійця,— думав він,— впирається хлопець, пручається що є сили, але вже не той, зовсім не той, що був...»

Стовбун був щирий, гарячий хлопець. Легко міг захопитися якоюсь ідеєю й тоді завжди висловлювався емоційною піднесеною мовою. Він щиро шкодував Семена й настирливо намагався захопити його переїздом на Далекий Схід.

* *
*

Ранком у вихідний день бійці гуртом співали біля казарми. Пригрівало травневе сонце, вібрувало повітря від гомону й пісень.

Софійка застала їх, що згрудилися навколо одного танцюриста. Задні аж навшпінячки ставали, щоб заглянути в середину кола,— там, забувши все на світі й навіть самого себе, одбивав танця Семен Барабаш. Софійка спинилась віддала. І враз вона впізнала Семенів голос. Він приспівував собі до танцю. В гурті вона не могла бачити Семена, але все більше й більше пізнавала його голос: «Такий, як і два роки тому»,— подумала вона. Семен на мить спинявся серед кола, високо підносив голову, впершись руками в боки, співав куплета, а далі танцем проходив кілька разів по колу й знову співав своїх, невідомо звідки запозичених куплетів.

На Софійчине прохання хтось із бійців гукнув його, але із кола він вийшов, коли закінчив свій спів і танець.

Він підійшов ближче й відразу впізнав Софійку. Радісно підбіг до неї.

— Так це ти приходила, Софіє?

Вона подала йому руку, і він стис її — легко, обережно, щоб і трохи не завдати дівчині неприємності.

Софійка зовсім по-міському вбралася. Він не пізнав у ній тієї маленької селянки-домробітниці в якогось службовця біля пристані, якою була Софійка ще два роки тому. Тоді ж він і познайомився з нею. Це знайомство відбулося за незвичайних обставин біля пристані, де в заплутаних кривих завулках, як неписьменних карлючках, ховалися в льохах таємні притулки для пияк. Він, Семен Барабаш, відомий в околицях пристані своєю неймовірною спроможністю нищити вино, бажаний гість отаких притулків, повертаючись глибої зимової ночі після отаких відвідин, раптом спинився. Перед ним, просто поперек найглухішого в цьому кутку тротуару, лежала людина. Людина на снігу в таку морозяну добу та ще й глибої ночі!..

Крізь каламутний серпанок сп'яніння його збентежила думка: адже в таких умовах не один загинув на морозі. Злегка штовхнув постать ногою — не допомоглося. Нагнувся й запалив сірника — біля нього лежала дівчина в селянській свитині й чоботях, розхристана й безпорадно п'яна. Хлопець задоволено крякнув: щиро любив і поважав пияк. «Ну, ти, Гапко! Замерзнеш, дурна», — ласкаво промимрив він. Вона не реагувала. Спробував її підвести — валилась на сніг, не ступивши жодного кроку. «Здорово», — знову промимрив Барабаш. Його повага до цієї дівчини неймовірно зростала. Він підняв її на плечі й, хитаючись, у веселому настрої, поніс додому.

Другого дня не пішов на залізницю, де робив на вантажній станції, поки ріка була під кригою. Софійка не пішла до родини, де вона служила. І причина цьому була проста й зрозуміла: вони довідались, що були з одного села.

Щоправда, Семен кепсько пам'ятав село, покинувши його з десяти років, але Софійка добре знала ще кожну в ньому дрібницю, адже тільки позаторішньої весни вона пішла до міста. Семен майже несвідомо відчував обов'язок допомогти дівчині із свого села в скрутний для неї момент. І тому вранці, спльовуючи на підлогу гірку слину, сказав: «Треба, Софіє, чи як тебе там, похмелитися... полагається...» Так сформулював він свою щирю готовність допомогти їй. А коли пішов за пляшкою, Софійка запалила залізну пічку, дещо причепурилася і, коли він повернувся, побачив перед собою невеличке дівча, з

м'якими рисами обличчя, з грудним, немов підірваним голосом — мало схожу на ті десятки знайомих йому дівчат. Коли вони похмелялися, вона розповіла йому, як її з подругами вчора напували горілкою хлопці і як вона заїхала в фізіономію якомусь нахабі там, на місці пиятики, і після цього сама рушила додому.

З того дня Софійка не працювала за домробітницею. На станції її прийняли на роботу до жіночої бригади — мити пасажирські вагони. Десь і житло знайшла собі там біля залізниці. Згодом, весною, Семен знову пішов на пристань — йому вона менш набридла, аніж вантажна станція. Софійка з ним більше не бачилась. Але все ж одного разу вони зустрілись. В кінці літа Семенові набридла пристань, і він намовляв вантажників їхати до інших міст на роботу. З ним не згодились. Він навіть побився сп'яну з ними і, позбавлений товариства й притулку, подався знову на залізницю. Тоді почав частіше бувати в Софії — вона явно йому подобалась.

Проте невдача переслідувала хлопця: одного разу, прийшовши до неї пізно ввечері, застав, що вона псувала олівцем папір, розв'язуючи якісь задачі. Семен навіть розгубився в перший момент. Потім сів оддалік і, не перериваючи її роботи з книжкою, кепкував з неї в'їдливо й нещадно. Софійка працювала щовечора, і щоразу приходив Семен, сідав на своє місце й брався, звичайно, глузувати. Якось він несподівано для себе зачепив її більше, ніж вона в силі була терпіти...

— Селючка, а й собі пнеться в начальники...— їдко кинув він.

Софійка підхопилась, відчинила двері свого приміщення й показала хлопцеві.

— Ну!— сердито вимагала вона.

Хлопець спідлоба поглянув на неї, натяг собі кашкета й підвівся.

— Ну, ти... Не дуже ворохобся...— кинув їй на прощання й зник. Більше не заходив. А восени його забрано до армії на дійсну службу. Пам'ятав Софійку все ще в селянській свитці, просту дівчину, що на злість йому длубалася в якихось нудних книжках. І коли б він умів розуміти почуття інших людей, він би пам'ятав, що образив тоді дівчину на вимушеному прощанні. Тоді він не зміг би цього зрозуміти, але тепер, згадавши останнє їх побачення, відразу болісно наколовся на думку, що він

образив цю дівчину незаслужено в той останній вечір. Тому, зустрівши її біля казарми, він так обережно, м'яко стиснув їй руку.

* *
*

Вони сіли на ослоні в садку, що біля казарми. Ранкове сонце сліпуче сяяло просто в очі Семенові. Софійка мовчала, тільки настирливо дивилась в обличчя хлопцеві — певне, вона сподівалась чогось дошукатися в його погляді. І він не міг добрати — чи то від сонця збивається його погляд кудись убік у кущі, чи, може, від її проникливих очей.

— А ти змінився, Семене...

Йому це не вподобалось:

— Нісенітниця... Я й тепер такий, як був...— Далі не знайшов що говорити, дістав махру й почав крутити грубу цигарку, іноді спідлоба зиркаючи на дівчину. Її облягав легкий весняний светр і коротка спідниця. Блакитний капелюшок добре пасував їй до лица.

В такому вбранні вона подобалася Семенові, тільки скоса, неприязно він поглядав на її шовкові панчохи й вишукані жовті черевики на високих каблуках.

— Видно, вагони вже не миєш?— перервав він мовчанку.— Видно, гроші гребеш на посаді?

— Учуся, Семене. Другий рік учуся на робітничому факультеті, трохи служу, підробляю на дитячому майдані.

Семен підхопився.

— Учишся?

Звичайно, не здивувався б він її науці, але саме в цю хвилину в його пам'яті яскраво вирізьбилася розхристана постать п'яної дівки вночі на мерзлому тротуарі; тепер вона отут перед ним — в пристойному одязі, з робітфаківським квитком у кишені,— ця квולה білява дівчина...

— Це ти здорово!

— Що саме?

— А не забула, як замерзала на снігу?..

І вражало його не те, що Софійка — студентка й буде колись фахівець, а те, що саме вона самотужки зважилась на такий крок.

— Забувай, Семене... Проте в мене до тебе справа.

Була нещодавно в селі. Там у тебе є дід, що, певне, перед смертю хоче тебе бачити.

— Мій дід?— здивувався він.— У мене на селі є дід?. Чому ж він не бажав на мене подивитись, коли я в пошесть zostався без батьків?..

— Він тоді теж нездужав.

Хлопець подумав.

— А нащо я йому? Ховати його я не маю за що — хай люди турбуються...

— Дуже просив знайти тебе. Він чув, що ти був без притулку й босякував у місті, знає, що ти в армії — я йому розповідала й пообіцяла вмовити тебе.

— Хай,— каже,— приїде хоч подивитися...

— Справді, Семене, візьми днів на п'ять відпустку й поїдеш... Та й дід же до тебе має справу. Інтересний дід...

Софійка зраділа, коли він згодився.

— Значить, поїдеш?.. То ж заходь перед цим до мене — децю передам на село. Та й взагалі заходь — ти ж земляк...

Вона сказала йому адресу й попрощалась. Пішла, залишивши хлопця уявляти, як приємно дзвенить її дружній сміх, вистукують її дрібні кроки й з-під капелюшка зорять голубі очі.

3

Плохий на очі дід Лаврін... Положено в колгоспі таких, як він, на особливий фонд брати — непрацевдатні через старість. Але він odmовився. Принцип у нього... Казав голові: «Що зароблю, тим і житиму...» І покладено дідові пасти твар, що сумирна вдачею, врозтіч не кидается, ідилічністю ще з старих завітів позначена — вівці. Буває, дивиться Лаврін — одбилось одно-двоє, нагукає: «А бир-бир. А куди!..» І йде завертати — аж то звичайні кущі... «Трясця вашій матері», — вилається дід і піде знову на свій розстелений піджак, проти сонця.

Плохий на очі штатний колгоспний чабан і не розбере гаразд — хто це звернув з дороги на торішню стерню, прямує просто на вівці. Старий докурює кріпачок і, високо підкинувши голову, намагається розглянути здаля невідомого. «Зверне, щоб обійти вівці, чи ні?» — думає він, і бере його за серце, що невідомий лінується

ступити зайві двадцять кроків, а пре на отару... Вівці відкочуються в різні сторони чорними грудками з-під ніг незнайомого. «А, так, так,— бурмоче собі дід,— яка то в чоловіка вдача, що він вівці товче... Нелегко, видать, йому через неї». Маленьку ягничку, що лежала чомусь і не бажала вставати з торішньої стерні, невідомий відкидає набік ногою, аж замакало воно безпорадно, і, коли дід підхоплюється сердито назустріч незнайомому, той підходить ще ближче й не в міру голосно гукає: — Ну, здорові, діду! Пізнавайте...

Семен Барабаш стояв і дивився в вічі дідові, простягаючи руку. Бачив він, як злегка поточився старий, як затремтіли йому руки й упустили ціпка. Обома руками стискав дід Семенову руку й відчував тільки, як бажав сказати щось хлопцеві, й ураз зникло все з голови, немов видуло вітром.

— А я не впізнав... Ну, здрастуй, здрастуй...

— Богу, діду, з овечками молитесь?..

— Яка там молитва й що в нього тепер вимолиш?

Старий ширше розстелив на землі піджак.

Семен ліг на бік, а старий сів, підмостивши під себе ноги. Йому кортіло дивитись на внука.

— А хто ж направив?

— Зайшов у правління... Кажуть: «Пасе... поки не розсиплеться...» Я торбу поклав — і сюди...

— А куди то!..— враз гукнув дід.— Я, Семене, тут за пастуха. Це літо, може, витягну...

Хлопець оглянув старого — його зігнуто, зношену вже постать — і почав крутити цигарку.

— Може, витягну...— повторив дід.

— А я думаю — ні,— перервав його хлопець і вправно склеїв цигарку слиною.— Кажу, не витягнете — померете... Хіба вам радісно жити огак... біля овечок?

Дід Лаврін не відповів. Прищулив хитро око, весело підморгнув Семенові й засміявся. «Хитрує сучий сип»,— подумав він і відразу впізнав у Семенові восьмилітнього хлопця, що тікав на вулицю до дітлахів від дідових пестощів, що не раз організовував атаки на сусідські садки й баштани. Не бажала знати впишу його вихована на вулиці сирітська вдача. Та ж сама хлоп'яча впертість, та ж напористість і свавільність. Він і село покинув, не бажаючи коритися голоду. Набрал з собою хлопців, і втекли від батьків. Ті всі поповергалися незабаром, тільки

він жодного разу не дав про себе й звістки. А дід же розпитувався за нього в людей, сам ходив шукати до міста,— всі думки його линули тоді до цієї дитини. Семен розлігся на сонці, немов не існувало для нього нічого довкола.

— Надовго приїхав?

— Захочу — з місяць буду... Я, діду, їхавши не доспав... То ви пасіть собі вівці, а принесуть обід — збудите, бо їсти я теж, мабуть, захочу... Зрозуміли все, діду?

— А поняв... звісно, поняв... Після дороги воно й їсти... знову ж і на сон тее... Збуджу, конешно, на случай обиду...

— Щоб тишина була... Дисципліна, діду!..

І за хвилину дід Лаврентій почув рівне, голосне, молодецьке хропіння.

* *
*

Ночував Семен у дідовій хаті. На ранок пішов до знайомих хлопців. Хоч як давно покинув село, але все ж збереглося в його пам'яті кілька знайомих з дитинства імен. Тих, що гралися разом на вулиці, разом устрявали в різні пригоди. Тих, що з ними разом кидали село і що знову повернулися потім додому. Розпитався про них у діда й пішов.

Степан Кириченко був найближчий Семенові друг у дитинстві, й насамперед його взявся він одвідати. Степанову хату відшукав легко. Але застав тільки його молодицю. Вона була з чужого села й Семена не знала. Вона лагодилась іти на роботу.

— Степан ще рано поїхав у поле. А ви хто ж будете?..

— Я? Семен Барабаш — перекажете йому. Колись приятелювали.

Хотів було Семен відвідати й інших, та згадав, що, певне, всі на роботі — їм тепер не до нього... Вчора після вечері — він пригадав — розбирали наряди на роботу, щоб приступати зранку. Він усміхнувся, згадавши, що вчора йому розповідали про Степана Кириченка, як про кращого бригадира. Навіть премію діставав не раз. Цей колишній злодійкуватий забіяка...

Семен трохи подумав і пішов на стайню — глянути на коней і з народом познайомитись. Повезло: на стайні

зустрів одного з своїх давніх друзів — Терентія Дудку, що його здавна на селі прозвали Ведмедем. Постаттю своєю той дещо скидався на подібне створіння. Тут, біля коней, він прикладав свою ведмежу силу.

— А пригадуєш, Терентію,— розбурхував хлопцеву уяву Барабаш,— як ми з тобою хлопців з чужого кутка на річці били?..

— Ги-ги-и...— реготався від самої згадки Терентій Дудка. Його ведмежа постать трусилася з реготу. Любив вихвалитися своєю фізичною силою.

— Приходь увечері, Терентію, гуляти разом підемо.

Семен оглянув стайню. Коні були хороші, але все ваговози. Семен любив неприборканих кавалерійських коней.

Виходячи з стайні, він спинився здивований — один із стаєнних вів на повіді з водопоєю розкішного жеребця. Кінь грайливо кивав головою на довгій, вигнутій шиї й перебирав передніми ногами, пориваючись на дрібну рись.

— Це наш Партизан,— гордовито пояснив Терентій Дудка.— Премія наша...

— Не так держиш!— гукнув раптом Семен хлопцеві, що вів коня, але той уже встиг завести жеребця в стаєнок, і Семен задоволено ляснув Партизана по крижах долонею.

Потім змінив свій намір оглядати колгосп і городами пішов на поле шукати дідову отару.

Мовчки стежив старий, як хлопець вкладався на сухому дерені проти сонця й лагодився спати. Допіру були старому в голові якісь радісні, тривожно-радісні думки від весни, від добре виходженої колгоспної отари, від приїзду внука,— все це враз немов заволоклося димом, загасло миттю, зникло з приходом Семена. А ждав, ждав же як цього хлопчика з міста — побачити, поки сам живий...

— Подобається тобі в нас, Семене?

— Подобається!..— буркнув той, злякавши своїм голосом діда.

Старий бачив, що хлопець не спить, що він тільки навмисне заплющив очі, лежачи на спині, але не спить...

Весь час за кілька років, думаючи про внука, Лаврентій був певен, що тільки побачаться вони, як Семен

почне питатись за батька. Адже малим він за нього нічого не міг знати, то ж мусить тепер зацікавитися. А хто б міг йому розповісти про батька на селі? Старий не міг дочекатись, поки хлопець сам його запитає.

— Семене,— промовив старий, забуваючи про чудернацьку хлопцеву поведінку,— ти нікого не розпитувався за свого батька?

Хлопець поволі підвів голову. Справді, адже він цим не поцікавився. Був же, зрештою, в нього колись батько. Правда, він якось не відчував потреби думати про це, живучи десь у ямах міського водопроводу або коло асфальтових казанів. А в армії говорив просто, що батько був селянин. Кому цікаво мати про нього докладніші відомості, той нехай сам береться розплутувати нецікаву його історію. Але тут, на селі — інша річ...

І тоді ж на полі від старого довідався Семен Барабаш за сумну долю свого батька, Михайла Барабаша, що його він не бачив ніколи й ніхто не намігся йому про нього розповісти. Довідався Семен, що батько його все своє життя обсівав мізерний шмат землі, який вривався клином у десятини сільського старости. Хоч як домагався староста, але батько Семенів не поступався йому своїм клином, не зважаючи ні на які вигідні пропозиції. Староста вмовляв Михайла Барабаша, загрожував йому, підкупав його родичів, навіть родину... Ніхто не міг вплинути на впертого бідака. Тоді розпочато наступ іншими засобами. Барабаші посідали цю землю, не маючи жодного на це документа. Староста вигідав справу, що від дідів цей клин належав саме йому, а Михайлів батько чи, може, дід забрав її тільки орендуючи, а що звичайно строк оренди минав, то й земля мала знову перейти до рук «законного» власника. Ця справа поїхала до суду. І ось одного дня в Барабашевій клуні вирили з купи вівсяної соломи пару чобіт, украдених у сільського крамаря... Крамницю обікрадено перед тим уночі, і тепер трусили увесь куток. Шукав сам крамар з понятими — старости не було, бо саме відбувався в сусідньому містечку ярмарок... Десятські вивели Михайла за ворота його власного двору, почепивши на шию йому пару юхтових крадених чобіт. За ворітьми на Михайла налетіла юрба його ж таки сусідів — ще вчорашніх приятелів. Наполовину п'яна юрба, бо саме було якесь річне свято. Михайла з чобітьми на шиї ведено... ба — тягнуто селом,

тягнуто, заюшеного чорною кров'ю й глуфом... Музики й пісні супроводили подібне весілля. Село завдовжки чотири верстви... Михайло не дійшов кінця. Десь наполовині його назавжди вложили. Забили грубим кіллям і люшнею, через одвічну ненависть до порушників святої власності на всяку буденну копійчану мізерію. І вже мертвого, безтямного топтали його, розлютовані тим, що надто швидко припинилася його здатність задовольняти їхню невгамовну п'яну пристрасть...

А за якийсь місяць суд присудив, звичайно, Михайлів клин родючої землі Калістратові Пучці — сільському старості. І ніхто на селі на це не дивував, ніхто не бунтував проти подібної ухвали. Тільки сказано обікраденій привселюдно вдові, сказано нишком через тин:

— Неграмотная ти женщина, Барабашихо...

Саме тоді Семен доходив першого року свого існування на світі...

Тепер же від діда Лавріна довідався він, що не тільки його батька закатовано за землю, а й інших різними способами позбавив землі той же сільський староста — Калістрат Микитович Пучка. Қазали селяни між собою: «Давлять мужиків, як бліх,— Пучками». Далі Калістрат Микитович, не перемигнувши своєї пристрасті до ситого чорнозему, перейшов усяку міру, й тоді в навколишній атмосфері його ніс учув небезпеку для всіх його терпеливо набутих добр. І ось несподівано спродався Калістрат, і як вийшов за село з родиною, то й по сей день... Қазано тільки в селі — подався кудись на дарові землі.

Уже замовк дід Лаврін, уже скрутив собі з грубого паперу цигарку й одвернув од шляху отару, а хлопцеві усе здавалося, що не закінчив старий свого оповідання, і він мовчав, чекаючи від діда кінця.

— А тепер скажи,— удався старий до хлопця,— радісно чи гидко мені пасти оцю отару на давніх Пуччиних ланах?

Але в уяві хлопцевій стояла разюча картина розприви селян з його батьком. Вона заповонила його цілком, і даремно чекав дід на відповідь — хлопець мовчав. Він мовчав, прислухаючись з тривогою до не раз уже знаного буяння крові в його клітинах. Йому здавалося, що течія його крові на одну частку секунди спинилася й раптом розпочала свій новий обіг в іншому, протилежному напрямку, дико вируючи й тиснучи на його серце нестер-

пним тиском. Вона туманила мозок якимись гарячими випарами. Ясно відчував тривожний стукіт клапанів у тому кулаці м'язів, що зветься серцем... Сам не бачив розправи з батьком, але спостерігав ще малим на селі подібний суд над трьома конокрадами.

Лаврін збентежено дивився на хлопця: він помітив, як швидко змінився він на обличчі. Воно зблідло, а очі запали, і тільки яскраво вирисувалися криваві нитки на білках. Старий спостеріг, як злегка тремтить, мов застуджений, хлопець. І блідість Семенового обличчя, й хоробливість очей старого стурбували.

— Ти що, Семене... синій такий? На сирій землі полежав?.. Устань, хлопче, проходися...

Діда не хвилювали ті картини, що їх розгорнув він перед хлопцем, і тому не збагнув старий Семенової тривоги.

— Діду... а ви не пам'ятаєте, хто тоді з селян розправлявся з батьком?

Старий зовсім стривожився. Тепер він помітив і зрозумів тремтіння Семенових рук і щелеп.

— Що ти, хлопче?..

Він замахав руками.

— Саму й думку покинь... Це ж коли було... Більш як двадцять год... Та ти встань — проходися... Вівці поодвертай од шляху — знову посунули туди...

* *
*

Увечері кутковий верховода Мусій Ступак незадоволений вийшов на вулицю. Він даремне чекав до себе хлопців. І Ступак знав, що сьогодні вони не придуть, бо колгоспні бригади ухвалили залишитися на ніч у степу, щоб завтра на світанку знову наганяти процент посівплану... Хлопці з кутка залишилися по бригадах, і сьогодні увечері їх не буде на вулиці... Мусій Ступак вдягнувся по-святковому: чорна піджачна пара, неодмінний строкатий галстук й жовті шеврові черевики... Що ж до кепі, то ніхто з хлопців на селі не вмів так одягати кепі, як він... Козирок на самий ніс і трохи вбік, сама кепі — трохи назад на потилицю... Кожна її зморшка бралася на облік. Немов і народився парубок з кепі на голові. З надзвичайною пошаною дивились на нього хлопчаків,

що грались на вулиці. Мусій заглядав по дворах, але не бачив нікого з молоді. Цього вечора його гулянка могла зірватись. Він зустрів на вулиці якусь дівчину, заступив їй мовчки шлях. Дівчина, невважаючи на його жовті шеврові черевики й зверхпринадний галстук, обійшла кругом, не кинувши й слова.

— Комсомолянка!..— кинув зневажливо їй вслід Ступак і рушив далі.

Йому робилось нудно. Такі вечори, як сьогоднішній, переконували його, що він, верховода цілого кутка, щодень більше втрачає свою компанію. Був час — тільки свисне на всю вулицю — і вже сунуть до нього хлопці з цигарками, насінням і гармошкою... І дівчата його слухалися й поважали. Знали, що як накаже Мусій хлопцям не водитися з якою, то вже ніхто з хлопців не підійде. Тепер він сам заглядає по дворах, і ніхто до нього не виходить.

Особливо дошкуляло Ступака, що колгоспники ставились тепер до нього презирливо.

Семен Барабаш і Ведмідь зустрілися з Ступаком на великому вигоні за селом. Мусій не пізнав Семена й підійшов до Ведмеда.

— Куди?

— А так... ідемо собі... Чоловік на село подивитись хоче.

— Хто?

— Наш сільський... Тепер в армії.

Мусій пригнувся до Семена.

— Інтересно поговорити... Може, сядемо?

Вони посідали на зложеному серед вигону дереві, припасеному на якісь будівлі. Семен усе ще мовчав. І тільки тепер помітив Ступак, що хлопці злегка вже прикладались до пляшки. Він ударив весело по плечі Ведмеда.

— Значить, сьогодні празник буде?— І він лягнув себе по кишені...

Той здвигнув плечима, киваючи на Семена: мовляв, його питайся. Мусій вийняв цигарки й почастував хлопців. Потім, протягуючи Семенові свою цигарку — припалити, сказав:

— Сьогодні я частую... Приймається?

Семен відповів мовчанкою, але зробив такий вигляд, що без жодного сумніву промовляв за його згоду.

— А як у вас на селі,— все щось обмірковуючи, запитав він,— коли хто на гарячому попадеться, то й тепер бебехи відбивають?

Мусій не здивувався.

— Раніш обов'язательно... тепер ні.

— Чому?

— Такі люди тепер... та й власть завжди прибуває зарані. Терентію,— тихо промовив Мусій,— збігай приноси...

Він дав Ведмедеві гроші, і той миттю зник, мов змений бурею.

— У кого ночуєш?— спитав Семена Ступак.

— У Лаврентія Барабаша.

— А... Інтересний старик. От я б у артіль не пішов, хоч би й прийняли... Не желяю портить індивідуальність... Люблю, щоб на свободі... А то... ех... Півтори каліки не збереш на вулицю, щоб погуляти.

Семен більше мовчав.

— Слухай... як тебе... а не можна, щоб гармонію?.. Щоб звук був...

— К вашим услугам!..— підхопився Мусій і, неприродно розмахуючи руками, швидко рушив на село.

Семен відчував, як приємно гріла його перекинута в нутро раніше склянка горілки; тепер би йому товаришів, розваг... Але їх не було, і в горілчаній парі, як підкурені оси, закружляли туманні, плутані думки. Колись, років з вісім тому, він стежив здаля на одному з міських базарів, як селяни, що поз'їздилися торгувати, били безпритульного за крадіжку. Хльоскали пугами по босих ногах. Пацан сідав на землю, ховаючи під собою ноги,— тоді шмагали по спині й обличчю. Пацан голосно плакав і матюкався. Тоді Семен не витримав і шпурнув каменем у голову одного з селян. І тоді всі вони вдарили за ним. Це врятувало пацана. Зате за Семеном полювали з десятків селян. Він міг би легко зникнути, сховатися, але йому заважала ненависть до цих людей, що без жалю знущалися з його товариша. Він навмисне біг собі, вільно випереджуючи селян кроків на десять, щоб мати повну змогу дратувати їх, підіймати камінці й шпурляти їх у розлютовані полюванням обличчя, щоб лаяти їх страшенно дошкульними, хоч і незрозумілими ще й йому самому, словами... І не раз мстилися пацани селянам при кожній нагоді. Забуте, приголомшене різними подіями

й новою ситуацією це почуття ненависті немовби знову прокидалося... Тут, на селі, серед отих людей, що так само швидко втрачають людську подобу, коли щось сколихне до самого дна застоюну їх рівновагу,— що, власне, йому тут серед них треба?.. Чого він приїхав?

Прийшов захеканий Терентій. Підморгнув Семенові й, кокетуючи, ховав за спиною драного старого кошика...

— Думаю — у що б його взяти?.. Ну, зразу зміркував — знайшов на смітнику оцього кошика... Який ридикуль... Га?.. А Мусій де?

Ступак не затримував хлопців. За кілька хвилин вони почули на кутку гармонію, і на вигін вийшов, награвачи, Мусій, а з ним ще двійко: кривий на ногу Хведосій і один хлопець з артілі, що йому бригада з степу доручила піти на село по кожухи. Його так і підчепив Мусій Ступак з кожухами. Кривий Хведосій тягнув свою ногу, відстаючи, й махав перед собою руками, немов млин.

Терентій, побачивши збільшену компанію, висловив уболівання, що його припасів може не вистачити.

— Не шкодуй... вистачить...— враз підбадьорився й немов ожив Мусій Ступак,— я одвічаю за угощеніє. Вистачить, кажу, папашиних карбованців. Він мого стригунця продав і воли...

— Та-а, встиг твій папаша — втекли волики...

— Звиняйте,— відповів Ступак,— були дурні та ліквідували їх!..

...За селом у вербах пнулася щосили гармонія, реготалися й вигукували хлопці навколо Мусія Ступака й Семена. Пробували навіть пісень, але кожен тягнув своєї, і тому нічого не виходило.

— Пий,— гукав Мусій парубкові, що прийшов з кожухами і тепер мав намір чкурнути непомітно в степ до бригади. Мусієва рука важко впала хлопцеві на плече, і той уже не пручався. Тепер ніхто не перечив Ступакові. Семен мовчки пив і спідлоба оглядав компанію.

— Вставай,— гукав Мусій,— усі вставай, підемо селом, у артіль підемо, покажемо всім, що ми гуляємо!.. Хай позаздрять, кроти черноземні!..

Кривий Хведосій замахав знову руками, силкуючись підвестися.

— Я не можу,— сказав він,— я інвалід і пішки ходити не можу...

— Терентію,— гукав Ступак,— біжи зараз на стайню, й щоб негайно була підвода — повеземо селом Хведосія... Хваєтон Хведосею!..

Терентій Ведмідь, корячись Ступаковому наказові, побіг. І за півгодини підвода скочки прибула на місце. Розстелили на возі парубкові кожухи, посадили всередині Хведосія з недопитою сулією горілки, самі посідали й полягали купою на возі. Мусій узяв віжки й ударив ними Партизана. Вскач понеслися селом. Хлопець, чиї кожухи, Терентій і Семен взялися співати, а кривий Хведосій, стоячи навколішках посередині, розмахував у повітрі недопитою сулією й дикими вигуками висловлював повне своє задоволення... Мусій крутив над головою кінцем віжок, від чого розпалений жеребець надавав бігу. Над парканами й лісами з'являлися де-не-де занепокоєні голови селян, докірливо хиталися вслід цій натхненній колісниці, не встигаючи, звичайно, навіть розглянути учасників несподіваної демонстрації...

Наближались до крайніх хат села. Ліворуч розташувалися хати й правління колгоспу, праворуч — степ. Семен Барабаш раптом перехопив віжки й направив жеребця праворуч — він не зважився показатись в колгоспі.

— Давай до комуни!..— гукнув Ступак і знову забрав віжки. Дезорієнтований жеребчик подався спочатку густими врунами пшениці, потім таки потрапив на дорогу до колгоспу.

Раптом Семен Барабаш скочив з воза й, перегнавши Партизана, міцно вхопився за повід.

— Зла-азь!— гукнув він, розтягуючи слово, немов команду.

Впираючись передніми ногами в шлях, кінь миттю спинився. На возі стихла пісня. Хтось висловив думку повернути назад. А парубок, що приніс кожухи, хотів було нишком зсунутися з воза й утекти. Мусій Ступак схопив його за піджачок. Кривий Хведосій скористався з хвилини й жадібно приложився, стоячи на возі, до сулії.

— Пусти коня,— спокійно й рівно приниженим голосом промовив Ступак.

Але дужа Семенова рука міцно вклякла в повід:

— Куди правиш!.. Злазь, говорю...

Одну мить запанувала тиша. Чути було, як прицмокував Хведосій, тягнучи горілку з сулії. На возі вагалися. Але ніхто не помітив, як Мусій Ступак метушливо відстібував під піджаком пасок. Раптом свиснув у повітрі ремінь і впився важкою залізною пряжкою в лискучий круп Партизана. Кінь смикнув, звівся на диби. Хведосій під загальний регіт упав із сулією на віз. Семен ледве встиг відскочити вбік. Кінь шаленим галопом зірвався з місця, й віз промайнув повз Семена з дикими Ступаковими вигуками й п'яним реготом хлопців, що міцно трималися за полудрабки...

— Ах-ха!..— почув Семен здаля глумливий голос Мусія Ступака.

Саме виходили гуртом з їдальні, повечерявши, колгоспники, коли злякано хтось вигукнув:

— Держи!.. Переймай!..

Просто вигоном, де стояли колгоспні будівлі, мчав візок, і кривий Хведосій, все в тій же позі, вимахував сулією. Дехто з селян упізнав Партизана, впізнали хлопців і кинулися навперейми. Але даремне. Вигін закінчувався спадом до пересохлого рівчака, що через нього був перекинутий блаженський місток... Ніщо не могло стримати жеребця, що мчав тепер наниз. Тільки позастигали з дива постаті колгоспників, дивлячись услід. Раптом одчайдушний вигук Степана Кириченка здвигнув людей з місця, й усі цілим натовпом побігли до містка. Там з усього розгону гепнувся на місток Партизан, спіткнувшись. Хлопці покотилися з візка на місток, дехто закотився в рівчак і намагався вилізти з багнуки. Тільки Хведосій лежав поперек мосту з закривавленим розбитою сулією обличчям. Семен Барабаш уже був тут і намагався сам підвести коня. Буланний, улюбленець колгоспу, якимось чудно намагався піднятися — спочатку задом, а не передом, і його задні нековані копита сковзалися по дерев'яному мосту: Партизан неголосно стогнав таким голосом, від якого болісне тремтіння карьожило людей. У нього був перелом передньої ноги і рана в паху від розколотої дошки. Коли довідався натовп про це від колгоспного ветеринара,— всі почули від когось із старих селян на адресу пияк міцне-преміцне лайливе слово.

Позаду, над рівчаком, стояв дід Лаврін і, поки поралися біля жеребця, говорив:

— Не вдіяли проти людей, то на тварині помстилися...

А другого дня уранці Семен вийшов у степ. До станції було недалеко, а поїзд приходив тільки надвечір. Семен не поспішав. Не місяць, а тільки три дні прожив у колгоспі. Покинув село — розчарований, збайдужілий до нього. Коли цієї ночі він повернувся до дідової комірчини, — той чекав на нього, не лягаючи спати.

— Діду, — промовив рішуче цілком протверезілий хлопець, — завтра їду назад, у полк...

В його голосі не було й тіні відчуття своєї деякої провини в учорашній пригоді. Жалів трохи діда. Хотів було пояснити старому, чому саме хоче їхати, але старий несподівано підняв голову, на мить сковзнув очима по Семеновій постаті й одвернувся.

— Ідь, Семене — що ж... Це правильно.

Немов не було більше про що говорити. Мовчали.

— Пішов би, Семене, на завод... щоб прив'язало тебе до чогось... Завод тобі ось як потрібен... або робота на місці та щоб з людьми разом... Бо пропадеш вовком... Таке життя тепер, хлопче, система така... І щастя наше, хлопче, в ній, у роботі, щоб її любив чоловік. А ти не-посидючий...

...Той же навкруги степ, той же травень і гомін кругом, як і тоді, коли виходив за ворота військового госпіталю. Тільки степу більше, голосу й сонця... Але — здавалося Семенові — замикаються попереду обрії, важче, неспокійніше невгамовному його серцю.

4

Всі розійшлися, розбіглися по сторонах і присосалося кожне до свого місця — не відлучити, не відманити звідти жодною силою. І Колька Бубон, що йому відрізав трамвай ноги й руку, і Мурий, і Уляна. Софійка... мале беззахисне дівча!.. Її постать яскраво бачив Семену своїм уяві, лежачи на ослоні біля казарми. І порухи вечірнього весняного повітря, що подихали в лице, здавалися Семенові неймовірно тендітними й принадними пестощами цієї далекої дівчини. Він побачив її. Адже він, як повернувся з села, й досі не був у неї. Не ходив ще з полку нікуди.

Прийшов Микола Калач. Завтрашній день — вихідний, і сьогодні хлопець лагодився на вечір до міста.

— Сьогодні беремо на вечір відпустку.

Семен мовчав, не відривався від своїх думок.

— Одвідаємо дівчат. Катька думає, що ти на селі. Здивується, аж стрибатиме. Щоразу питається про листи від тебе.

— Я не піду,— одрубав коротко Семен.

— На селі підшукав? Так то само собою...

— Не мели, як вертілка.

Калач приглянувся ближче до Барабаша. Знову сів на лаву й сказав, дивлячись кудись убік:

— Ти, психіку... покинь.. Дівчата ждуть, Семене, як голубки... Пригорнемося, заворкуємо. Ех, Сеня!.. Життя у нас з тобою!..

Він побіг до казарми клопотатись про відпустку на вечір собі й Семенові. Були обидва здебільшого нерозлучні.

І смерком, коли закипіли вулиці людьми, загомоніли, зайшлися молодечим сміхом, Семен і Микола загубилися в натовпі.

Катька й справді не чекала Семена. Як і кожного вечора, прийшла до Уляни, несучи з собою, певне, самій їй притаманний шум і регіт, і застала там його. Вона спокійно засунула руку в кишеню свого пальта й дістала жменю насіння.

— Що ж так швидко приїхав? Несмачна гостина була? Га?.. Перший день гість — золото, на другий — мідь, а на третій — додому їдь...

І вона реготалася потужним баском, від чого соняшникове лушпиння, що завжди чіплялося їй біля губ, падало на підлогу.

— Чого ти зуби вишкіряєш? На ярмарок прийшла?— тим же віддячував їй Семен. Вона ще дужче сміялася: подібний діалог припадав їй до смаку. Вона чекала, що засміється і Семен, як завжди при подібних жартах, та він залишався спокійний і серйозний. Катька лукаво продовжувала своєї, бо любила, коли Семен розпалюється.

— Ну, то хто ж ти тепер — знову селючок?

— Може б, ти мовчала...

— От налякав! А що як не мовчатиму?..

Семен зірвався з місця.

— То я тобі пельку оцим заткну,— він показав кулак.

Зачервонів і пробігся якимось кумедно по хаті, хоч останнє було йому зовсім не властиве. Уляна й Қалач майже звикли до подібних сцен, хоч до кулаків ніколи не доходило. Қатька провела поглядом Семена й зареготалась, бо хлопець, бігаючи, мав і справді кумедний вигляд.

— Ударив, як муха крилом зачепила... А я б теж ударила... Та жалко кулака на такого дурака... Ха-ха-ха...

Семен раптом спинився посеред хати й пильно подивився на Қатьку. Обличчя його пашіло, а очі недобре блищали. Қатька завзято лущила насіння.

Уляна передчувала недобре і, щоб притишити сварку, запропонувала йти на вулицю, а Қатька милувалася з Семена, що місця не знаходив собі в хаті через свою злість.

Як звичайно, з їх сварки нічого не вийшло. За яких півгодини вже ходили дружнім гуртком по вулиці, і хлопці, дипломатично жартуючи, закидали здалека, щоб дівчата повели їх до кіно, бо, мовляв, давно були й подивитись на картину велика охота...

Перша догадалася Қатька й дала згоду. Уляна довго уникала простої відповіді: вона збирала гроші на майбутні господарські потреби. Але хлопецьового глузливого гумору не витримала, теж погодилась. Вони ще трохи ходили тротуаром, парами побравшись за руки, й Қатька, притискаючись до Семена, тепло питалася:

— Та невже й справді ударив би?..

Семен сміявся:

— А чого ж... Не роздмухуй характеру...

Потім уночі після кіно вони розійшлися парами, розводили дівчат по домах. Семен і Қатька довго стояли у темному проїзді будинку біля Қатьчиної домівки, обнявшись і близько пригорнувшись.

Проїздив іноді трамвай і освітлював їх постаті у проїзді; зрідка сліпучий рефлектор авто знаходив їх у цій випадковій схованці — було їм байдуже до всього: в такому непереможному полоні держала їх весна. Ці двоє з усього серця нехтували тепер довколишнім світом. Якийсь самотній подорожній, мимо йдучи, вловляв у морозі проїзду невиразні їх силуети, порухи, не цікавлячись, проходив далі своїм шляхом.

Потім вийшли з проїзду й попрощалися.

— Бувай!..— гукнула вона й зникла в парадних дверях.

— Бувай!..— одгукнувся Семен і подався повільним кроком, бо ще мав вільний час, до казарми. Почував у своїх щодня тренуваних на роботі м'язах невичерпну силу й міць, приємну легкість і пружність. І хоч на тротуарах зустрічалися де-не-де люди, і трамваї ревіли ще своїми невтомними моторами,— Барабаш затягнув увіголоса одну з тих пісень, що він їх приніс до казарми з собою і нізащо не бажав їх зректися, хоч і знав уже десятки нових червоноармійських пісень. Зрідка якийсь обиватель, поспішаючи додому, здивовано поступався дорогою перед ним. Хлопець не зважав ні на кого. І раптом він змовк на півслові: в цілковитій тиші, що буває вночі на вулиці, коли поблизу немає трамвая, підвід, людей, він почув голосний жіночий сміх з протилежного боку вулиці. Йї сміх... Потім той сміх зник серед голосної розмови. То йшов гурток молоді — з півдесятка людей,— і їх супроводили дзвінкі уривчасті розмови, вигуки, сміх. Барабаш стояв мертво на місці, напружуючи всю свою увагу. Йому здавалося, що не вузький брук розділяє їх, а величезний нездоланний простір, у який він навіть не наслідуюється ступити. Не здаючи собі справи, хлопець повернув назад і пішов, прихований темрявою, слідом за молоддю, що безтурботно гуторила собі трохи спереду нього на протилежному боці темної вулиці. Семен чув Софійчин голос і йшов на нього, як причарований голодний пес. Він не міг гаразд розібрати її слів, та хіба цього було йому треба? З якою охотою він розігнав би отих людей навколо, що заважають йому до неї підійти. Так би наскочив і розігнав, розсипав би їх на різні сторони!.. Але це — дурниці!.. Чому він не пішов до неї вчора? Адже допіру, приїхавши з села, він міг з нею поділитися сільськими новинами. Якийсь хлоп'ячий голос у гурті з захватом щось розповідав, інші жваво підтримували його своїми репліками і сміхом. І часто Софійка перебивала цей голос і, виправдуючись, щось говорила. Дружньо гомоніла молодь, реагуючи на її слова. Зараз у них була охота до жартів... І в центрі їх уваги — вона... Як це дратувало Семена...

Тим часом вони спинилися біля будинку, де мешкала Софійка. Але тільки на хвилину. Їм було ніколи з їх портфелями, набитими книжками й зошитами... Семен

затримався віддалік. Незабаром молодь пішла собі далі й зникла в глибині темної вулиці, а вікно Софійчиної кімнати на четвертому поверсі раптом засвітилось. Єдине світле вікно, як єдине око, в великому, вже сонному будинкові. Хлопець стояв на протилежному тротуарі і, піднявши обличчя, не зводив з вікна очей. Бачив, як іноді по фіранці рухалася тінь — її тінь... Ось вікно відкрилося, і її голова висунулась над вулицею. В темряві вона не могла його бачити. Зате він бачив яскраво її силует — голову з підстриженим, але пишно розкиданим волоссям, вузькі тендітні плечі, що в них чомусь, саме в них, — думалося Семенові, — було стільки енергії й рішучості. Коли б вона могла його бачити й пізнати. Йому навіть здалося, що Софійка дивиться саме на нього. Але ось вона повернула обличчя в далечінь вулиці. Він бачив її профіль. І немов боячись, що вона закриє знову вікно, не контролюючи себе, майже несвідомо, він свиснув, якось тихо, по-змовницькому свиснув, немов щось прошептав. Вона тої ж хвилини закрила вікно. Потім світло погасло. Софійка лягла спати. Семен Барабаш ще кілька хвилин чекав, поки переконався, що вікно вже не засвітиться. Потім пішов. «Спи, спи...» — прослизнуло в його свідомості на мить.

І сам не міг згадати — чи це він промовив, чи тільки безмовно ворухнув кількома клітинами, захованими найдалі й найглибше в закрутах його мозку.

5

Двері до кабінету комполку враз широко відчинилися під дужим натиском, і постать бійця спинилася біля порога.

— Дозвольте ввійти...

Комполку, не підіймаючи голови, дочитував якісь матеріали.

Тоді ще раз запитав червоноармієць:

— Можна ввійти?

Комполку кивнув головою, не дивлячись на бійця. Той підійшов до столу й, приклавши по формі руку до кашкета, таким же не в міру дужим голосом відрпортував:

— З вашого наказу з'явився — червоноармієць... — Він назвав прізвище.

— Ага... Барабаш!..— раптом підвів голову командир і мовчки скерував на нього погляд. Минула хвилина. Комполку не зводив очей з Барабаша. Він пильно, напружено вглядався в бійця, немов дивився на нього здалеку. Пауза робилася надто довга. Тоді комполку встав і почав широкими кроками високої людини міряти кабінет з кутка в кутку. Інколи він кидав бистрий погляд на Барабаша. Це говорило, що він не забув про нього. Хтось відкрив двері, але комполку махнув рукою, щоб зачекали,— двері зачинились. Стоячи біля столу, Барабаш оглянув кабінет. Минуло кілька хвилин. Семен не помічав, як короткими уривчастими поглядами стежить за ним командир полку. Раз у раз відчинялися двері, й робітники штабу намагалися зайти з своїми справами, але мовчки махав їм рукою комполку, й вони, безшумно зачиняючи двері, зникали.

— Значить, ви нічого злочинного не знаєте сьогодні на своїм сумлінні?— почув, нарешті, Барабаш голос комполку, що тепер став біля нього зовсім близько, так що він уловляв навіть якісь пахощі, що їх виніс допіру командир полку із голярні.

На запитання командира хлопець здвигнув плечима.

— Нічого, питаю?..

— Мабуть, ні...— непевно відповів Семен. Він сам собі перерахував всі свої дрібні й значні дисциплінарні порушення в полку й був спокійний: за одні він уже відбув кару, за інші ніхто не знав у полку і не міг знати, так йому здавалося. І, згадавши про це, він уже сміливо й переконано дивився в обличчя командирові.

— А знаєте, товаришу Барабаш, що ви скомпрометували, зганьбили мій полк...

Але як не вдивлявся комполку бійцеві в очі,— здавалося, пронизував його наскрізь своїм поглядом,— все ж не міг помітити жодної тіні збентеження, що промайнула б тому на обличчі. Мав цілком спокійний вигляд.

— Так дозвольте повідомити вас, товаришу, що ви під час своєї відпустки на селі...

— А-а,— вирвалося мимоволі Барабашеві, що відразу згадав увесь свій інцидент у колгоспі.

Щось говорив далі комполку, але хлопець чув тільки вереск чи стогін колгоспного улюбленця Партизана. В усіх деталях поставала перед ним картина. А колгоспники!.. Як дивились вони йому в лице... Тепер

побачив командир полку, як зашарілося хлопцеве обличчя і в замішанні заметався погляд. Задоволений, пройшов він ще раз із кутка в куток.

— Тепер пам'ятаєте, правда?

— Та вже ж...

— То ж кваліфікуйте свій вчинок самі. Ось партосередок колгоспу написав мені довгого листа про ваші три дні в гостях на селі. Вони пишуть, що ви піддалися під вплив ворога, який по-своєму використав вашу присутність на селі. У нас кожен боєць, який приїздить з армії на село, стає в активі колгоспного села, допомагає викрити класового ворога, бо цього навчила його армія. Кожен наш червоноармієць активний на всякій роботі, безпощадний у боротьбі з класовим ворогом, чесний, культурний і чулий робітник. А ви ось — пишуть вони — з класовим ворогом не боролися...

— Я нікого не знаю на селі.

— Це не обов'язково. Кожен мій боєць поїде в будь-яке село і швидко зорієнтується — хто йому друг, а хто ворог... Так, як на війні: ми приходимо на нові, невідомі нам рубежі, як на знайомі і вивчені зарані місця. І ось ви не зуміли використати одержані в полку знання, й через це вороги використали вас... Вони зуміли!..

Семен мовчав. Що він міг відповісти!.. Але думка його працювала напружено й суетливо. Він швидко згадав усе, про що говорив з ним Мусій Ступак на селі. Згадав хлопців і обличчя розлютованих колгоспників після пригоди з Партизаном. Згадав слова свого діда про чиясь помсту над твариною за те тільки, що вона належить артілі...

— Ну? — почув раптом над собою Семен запитання.

— Вийшла помилка, товаришу командир полку...

Усмішка промайнула на обличчі командира, але Семен її не помітив.

— Скільки ви мали дисциплінарних порушень за час служби?

— Вісім.

— Кепська атестація. А з вас би вийшов прекрасний боєць... Ви погляньте на себе: ви здоровий, міцний юнак... У ваших м'язах — неймовірна сила, — комполку навіть торкнувся Семенових біцепсів. — Мені казано, ви легко засвоюєте статuti... Вам би ударником бути, зразковим

бійцем, а ви заплямували полк. І мене особисто, як командира полку, образили й заплямували.

Барабаш мовчав, як школяр, що не має чого говорити на свій захист.

— Ну, так ось що, товаришу... Хто помиляється — мусить знати, як виправляти свої помилки. Я вам даю таку змогу... Я відряджаю вас у підшефний колгосп на п'ятнадцять днів. Візьмете з собою шістнадцятеро коней і відповідне число людей. Колгоспові треба допомогти сіяти. Через п'ятнадцять днів ви приведете назад людей і коней. Атестація від правління колгоспу вашій роботі мусить бути прекрасна. Люди не повинні мати жодного дисциплінарного порушення. Коні мусять держатися в тілі і бути всі в строю. Ви відповідаєте за все. Зрозуміли?

— Так... Зрозумів...

— Коли повернетесь, сам оглядатиму тягловий склад. Пам'ятайте, що подібні доручення ми даємо тільки молодшому комскладові, а я доручаю це вам, рядовому бійцеві, бо я вірю, що ви можете виправити свою помилку. Це буде корисно для вас, це буде приємно для ваших командирів. Ясно?

— Так.

— Ви вільні. Докладні інструкції — в політрука Мазуренка, але перед тим гукніть його до мене.

— Слухаю...

— Ну, от і все...

Барабаш швидко обернувся кругом, але вийшов поволі, роздумуючи, немов бажав щось сказати комполку.

В казармі чекали. Але нікому не відповідав Семен. Та й що він міг би відповісти! В цей день перед ним поставили питання, що ніколи за півтора року військової служби не вкладалися в його голові. Тепер те, що командир полку не поклав на нього жодного покарання, а, навпаки, дав йому важливе доручення, особливо бентежило. От чого він не сподівався. Влада комполку була повита особливим авторитетом серед бійців. Семен пригадує, як одного разу, на полкових перегонах, упав під комполку кінь на повному галопі, й серед бійців поширилася чутка, що комполку серйозно розбився. Але другого дня він виїхав на парад на тому ж своєму коні і добре тримався перед полком до кінця параду. Нікому з бійців не спадало на думку, що він під мундиром замотаний у

бинти. А після того комполку відлежав цілий місяць у ліжкові. Як тоді піднісся авторитет його в полку! А тепер він, Семен Барабаш, справді, якось доклав і свого, щоб затьмарити цей авторитет і популярність. І за це йому довелося тільки витримати мало не приятельську розмову з ним!

Увечері Барабаш знову виніс на лаву під казарму гармонію і тихенько одноманітно щось награвав, акомпануючи своїм якимсь плутаним і все ще нерозв'язаним думкам.

І коли повиходили з казарми бійці до його гармонії, він їм награвав напористо й весело, так що й самому кортіло танцювати.

6

Давно пора виїжджати до таборів. Полк затримався на зимньому приміщенні: табори ще не зовсім були встатковані. І вже більше як два тижні непереможна сила тягла Катьку в полк розпитатися за Семена Барабаша. Не заставала й разу: кудись ходив, десь відбував варту — не докликалась його через товаришів. А сам він, відколи ходили до кіно з Калачем і Уляною, жодного разу не навертав до неї. Мучили, шарпали Катьку сумніви за Семена. І страждала вона самотньо на всю глибіню свого дівочого серця. Тільки дивувалась її господарка, що дівчина й без спонукання гаряче впадає біля роботи — не розгинається, не спиниться відпочити й на хвилину. Лякало забобонну господарку, що домробітниця її ввечері не гуляє, а шукає по квартирі роботу, як миша виходу з пастки. Боялася жінка якогось лиха від цього. Бувало, Катька гримає на неї, господарку, коли з чогось невдоволена, — тепер мовчить. Нетерпляче чекала вона Катьчиної лайки...

Увечері, під вихідний день, Катька перевдяглася по-святковому й пішла до Уляни. В свідомості затаїла маленьку порожину надії, що зустріне там Семена. Коли ж ні, то, принаймні, з Уляною одведе серце. Ех, чорти б їх брали, тих хлопців, достобіса їх є на світі, цілі полки, — обирай, кого хочеш... Є за чим завдавати собі смутку!.. Вона, Катька, журиться?!

А в Уляни Микола Калач. Він уже в легкому літньому одязі, що лиш перед кількома днями видано. Виглядає, як на празнику. А й Семен же, певне, в такому...

Цього разу Микола особливо балакучий і в'їдливий.

— А, Катю, давно бачилися!.. Ну, як там твоєму Семенові йдеться?

— А я що — назирці за ним ходжу... за тим Семеном!..

За своєю звичкою Микола підсів до Катьки й тихенько, майже на вухо, подавав свої глумливі інформації.

— У Сеньки білявка! Таких на все місто одна!

Катька недовірливо косила оком на хлопця.

— Що — не віриш?.. У полк сама двічі приходила... Інтелігентная... Пальто і капелюшок, як у вітрині!.. А черевички — ніколи таких не матимеш!..— Він задоволено обдарував глумливим поглядом дівчину.

— Я чужою судьбою не інтересуюсь,— зневажливо гукнула Катька.

— З'їв — одскакуй,— лукаво кинула до Миколи Уляна. Йй кортіло, щоб він сидів саме біля неї.

Хлопець став серед кімнати, поклав руки на шию й позіхнув.

— Ох же й нудно!.. Так би оце й поїхав кудись далеко...

— Так їжджай,— кинула йому байдуже Катька. Уляна збентежено підвела голову над своєю роботою.

— Штукар ти,— і в Уляниних словах прозвучало ледве помітне благання й побоювання. Але скоро зробилось веселіше.

Катька не в міру весело гомоніла й розповідала з сміхом, як вона щоразу більше приборкує свою господарку. А та, хоч і бурчить на свою робітницю, а насправді — боїться її.

Микола Калач за столом уважно прислухався до Катьчиних слів; певне, його щось у тій мові цікавило. Потім він довго мовчав. Викурив цигарку, кинув недокурок з вікна на тротуар і гостро сказав:

— А Сенька, канешно... свол-л-ич...

— Ну, ти!..— гукнула на нього Катька. Хлопець нічого не відповів, одяг кашкет й довго поправляв його на голові перед маленьким, в жіночу долоню, ще й подряпанним на амальгамі, дзеркальцем на стіні.

— Ну, пішли гуляти — чи що?..— і він повернувся, як

у строю, до дівчат.— Ось у табори поїдемо — тоді не часто бачитимемось.

— Так у вас же табори зараз під містом, і трамвай туди ходить.— Це Уляна висловлювала все, що раніше добре обміркувала.

— Все одно,— уперто стояв на своєму Калач. Він, коли не було Семена, почував себе як ватажок. Присутність же Семена дещо стримувала його, обтинала йому ініціативу.

І, як завжди, вони рушили на вулицю, до темного вже парку.

Улянина тривога мала під собою якийсь ґрунт, хоч вона не знала нічого певного. Микола Калач нічого не розповів їй, а тим часом у його житті вистигала немала подія. Не раз гукав його невгомний Стоббун на розмову, і вони довго й серйозно розмовляли. Стоббун створював навколо себе міцне ядро ентузіастів, що прагнули їхати до колгоспів на Далекий Схід. Кортіло його поборотися з дикою цілиною, манила нев'явима далечінь. Бажав уявити собі оту одну шосту земної кулі, що про неї багато говорять. І ось давно вже мітив Стоббун на Калача Миколу, що хоч язика й кусючого мав, зате руки... коли б усім такі руки... В Миколі, що завжди з усіма полюбляв жартувати й навіть перекидатися дошкульними дотепами, Стоббун відкрив сильного й витриманого бійця, що не легко міняє свої наміри, і відтоді не раз домовлявся з Калачем.

І так же, як і Стоббун, почав проймається Микола прагненням до далекого краю, де такі незвичні гігантські масштаби роботи на землі, де одна дужа людина важить незрівняно більше, ніж тут десятеро. Спеціально для групи майбутніх переселенців у полку влаштовано лекції з агрономії, скотарства. Микола не лише слухав,— цього, як на нього, було замало. Як кортіло йому стати фахівцем!.. Вечорами або в «мертвий час» — завжди, коли була вільна хвилина, Микола вперто перемагав оті норми кінського раціону, розглядав рисунки зразкового корівника. З кожною подоланою сторінкою йому ввижалася перемога над диким степом. Там, на тисячах вільних га, він заснує ще не бачені в світі корівники ось за цими рисунками, що їх він вже не один день вивчає до найменшої деталі. Він носив постійно у своїй уяві цей план, який мріяв здійснити там, на Сході, де незчислен-

ні тисячі нескошених га сінокошу загибають даремно. Микола ділився своїми проектами з Стовбуном, але того тягло більше до ріллі. Проте він цілком підтримував Калача. «Зробити б тільки так, як я надумав,— говорив хлопець,— тисячі вагонів худоби... Це скільки міст можна б забезпечити!..» Він зовсім одмінювався за подібними розмовами. Але минала яка хвилина, й уже по-старому сипав Микола своїми шпичками всім, кого здибав коло себе. За виняток правив один Семен Барабаш. Цей не стерпів би неприємного жарту, до того ж і якоюсь виключною повагою проймався Калач до цілком не зрозумілих йому Семенових прикмет — виключної фізичної сили, нестримної його думки,— й до нерівного Семенового серця. Коли він розповів Семенові про свою ухвалу, той нічого не сказав. Але думав цілий вечір над цим. І потім буркнув до Миколи Калача:

— Всі ви «бубони»...

— Як то «бубони»? Не втямлю...

— І не старайся — не второпаєш...— знову буркнув Семен і одвернувся.

7

Коли гурток робітфаківців атакував Софійчину кімнату і проломився в двері, щоб забрати її на прогулянку човнами, вона відмовилась. Цього вільного весняного дня вона, як і завжди, годинами не підводилася з-за столу, перемагаючи все ще важкий для неї робітфаківський матеріал. Щоправда, вона не відставала від інших, та все ж її лякало, коли на лекціях нишком переконувалася, що не знає якихось загальновідомих речей. До робітфаку вона не вчилася ні в якій школі. Певна була, що це минуле її невблаганно кладе на неї тавро. І тому часто при найменшій змозі замикала вона свою кімнатку й нікому з її знайомих не спадало на думку, скільки впертості й настирливості таїла в собі плохенька постать цієї дівчини. В її комсомольській анкеті значилося «наймичка», та ні в кого не виникала потреба проявити конкретні найдрібніші деталі цього поняття.

Софійка боязко звільнила руку з товариських міцних долонь: вона боялася, що її витягнуть таки з дому, й тоді в неї пропаде такий дорогий, потрібний для роботи день.

— Не піду.

Дружний сміх вибухнув раптом на відповідь.

— Вона не піде!..

— Мені ніколи,— вже з відтінком прохання продовжувала вона, й знову дружний сміх обривав її заперечення.

— Не підеш?..— вигукнув хтось із гурту.— То ми поведемо силоміць. Хлопці, беріть її за руки...

На неї силоміць накинули легке пальто, дівчата вдягли їй капелюшка, а хтось із хлопців взявся було шукати пудру й не знайшов. Софійка впиралася ногами в підлогу, а її тягли з неймовірним шумом і сміхом. Починала й собі всміхатися Софійка... Справді, і чому б їй не піти з ними? Адже вихідний день для всіх. Зрештою, не втече від неї її затаєна від усіх, нескінченна робота. І вже коли мала вона вибухнути й собі сміхом і бігти перша на цю гулянку, несподівано розчинилися двері, навіть без попередження, й до кімнати ввійшов Семен Барабаш. Радісний Софійчин вигук зустрів здивованого й зніяковілого перед гуртом молоді хлопця. Софійку було звільнено, і вона привіталась до Семена.

— Мій земляк... з одного села.

— Повернувся з відпустки й зайшов...— сказав Семен. Він був веселий, і відблиски радісної усмішки не зникали з його обличчя.

— Що більше, то веселіше!..— вигукнув хтось, і всі підвелись, щоб поспішати на річку.

Семен відмовився. Він мав коротку відпустку. Тоді рішуче відмовилась і Софійка: вона бажала говорити з Семеном, що повернувся з села. Компанія з шумом і дотепами вирушила. Семен і Софійка залишились вдвох.

— Я не чекала тебе. Ти ж мав відпустку на цілий місяць...

— Не хотів сидіти на селі й повернувся...

— А відпустка?

— Що відпустка, коли ні в кого гостювати...

— Ну, розповідай — як там? Обсіялися? Ех, добре зараз у степу... Сама поїхала б, так не пустять ні з робфаку, ні з посади... Там я маю ще нові обов'язки. Підвищення!..

Вона раптом стихла, стурбована похмури настроєм хлопця.

Він мовчки дивився в вікно.

— Чого це ти? На селі не все гаразд? Може, дід по-

мер? Так йому вже пора... Як тобі сподобалось на селі?..

Він хвилинку помовчав, потім, не обертаючися, промовив:

— На третій день... утік — ясно тобі?

Софійка підійшла до нього, поклала на плече руку. Вона бажала повернути його обличчям до себе й відчула, як він опирався. Йому було приємно, що ось вона біля нього, що в нього на плечі її маленька рука. Його трохи схвилювали було Софійчині приятелі, але тепер він цілком заспокоївся. Вона зовсім близько — він відчував на своїм обличчі її дихання, і йому хотілося розповісти причини свого від'їзду з колгоспу якнайм'якше, щоб і трохи її не вразити.

— Я посварився з ними...

— З ким?

— З усіма.

Він ще бажав розповісти за свої пригоди на селі, але стримався: не бажав, щоб Софійка йому дорікала. І одразу спало йому на думку, що за останній час не вперше він утримується висловлювати до кінця усе, що знає, — тільки тому, що когось остерігається. Раніше нічого подібного за собою не зауважував. Таке відкриття неприємно його шпигнуло. Невже це вона стримує його? Тоді раптом повернувся до Софійки, що вже відійшла від нього й сіла на ослінчик, і, навмисне підкреслюючи кожне слово, почав їй пояснювати.

— Мені набридло дивитись, як вони по коліна в гною порпаються біля своїх свиней та телят. Я знайшов у артілі хлопців, що з ними приятелював у дитинстві, — вони тепер одверталися від мене... Куди ж пак — безпритульний босяк, злодюжка, шарпак!.. У них весна, їм тепер не до мене... «Ти, — говорять мені, — не такий, як інші... У нас, — кажуть, — хто з армії приїздить, ті за правилами на селі робляться, роботою керують... Лекції читають».

Софійці зробилося сумно. Умовляючи Семена їхати на село, вона зовсім не передбачала подібних наслідків. Вона гаразд пам'ятала того Семена, що колись блукав по пристанях, того, кому вона зобов'язана, можливо, своїм врятованим життям, яке нарешті повернулося до неї обличчям — радісним, осяйним обличчям.

Вона пам'ятає того Семена, який пішов до армії, й вона гадала, що його такого вже нема, що тепер, по двох

роках, є інший. І, зустрівшись, упевнилася, що принаймні половина того колишнього ще зосталася в ньому.

— От тоді, Софійко, я пом'янув Сеньку Хлюста!

— Хто це... Хлюст, Семене?

— Хто? Ти не знаєш?

Він голосно й гордо засміявся.

— Сенька Хлюст, Софійко, це я... Так мене прозивали колись мої корішки... Мурий, Петька Чуб, Санька Крольов, Ярий, Гундося — всі мене так називали... І потім на пристані, як був у вантажниках, теж так узивали.

— Значить, Семене, — зраділа раптом дівчина, — армія відкинула твоє старе, вигадане на вулиці ім'я?..

Він не знайшовся відповісти.

— Тепер, Семене, тобі треба ламати себе... Треба більше читати. Чи, може, ти й письма не вмієш? — Софійка навіть не знала, чи вміє він грамоти. Пам'ятала, як Семена хтось із вантажників затягнув на курси лікнепу, й він, доскочивши абетки, покинув туди ходити... Не вподобалось.

— Навчили в полку... Умію... Приставили чоловіка: «Він, — говорять, — тебе вчитиме», такий попався, що не відчепишся... Я, бач, на всю батарею один був неграмотний... виходить, псував командирові всю його команду. Ну, щоб відчепилися — я й навчився. А щоб книжки читати — це мені і в полку говорили... чув уже...

Він уперто, по-хлоп'ячому, мотнув головою, мовляв, не забажаю — не примусиш. В нього хитро блиснули очі, й знову відблиски лукавої усмішки заховалися в куточках уст. Дівчина не помітила цього. Вона сиділа на канапці й задумливо дивилась перед себе. Так, їй було сумно. Краще б їй розсердитись на Семена, як це траплялося колись, давно, але тепер вона чомусь не могла гніватись на нього. Вона починала сердитись на саму себе. Адже коли б вона не загітувала його їхати, в нього не виробилась би завчасно відраза до села. Як не подумала вона раніше: що спільного у колишнього безпритульного з селом, якого він забув і назву?.. Ось зараз вона відчуває на собі його погляд. Але вона, на злість йому, й собі не обернеться, щоб подивитись на нього. Вона чуває: він уперто дивиться на неї, він, здається, навіть усміхається... Це занадто. Це ідіотизм!.. Невже він безнадійний і ніяка сила не примусить його думки обернутися в іншому напрямку? Вона чуває, як почер-

воніло її обличчя, як тісно їй у грудях і образливо на саму себе... Вона знає: скоро невблаганні сльози затуманять їй очі... Він, здається, щось промовив...

— Що?— запитує вона, не розчувши.

— Я кажу, Софійко, що забув розповісти, як я вдруге їздив на село... в колгосп. Командир полку посилав. Не в наше, інше село. До шефів.

Вона підводить голову. Він жартує чи глумиться?..

— Викликав до себе й наказує: доручаю тобі людей і коні, і їдь у колгосп — помагати шефам обсіватися. Ти, каже, допустився помилки, то мусиш її виправити.

Тепер вона здивовано й радісно дивиться йому в лице. Його очі хитрувато сміються.

— А сьогодні вдень ми повернулись із села. П'ятнадцять днів, як один, виорали в колгоспі... І коні в тілі, і люди здорові.

— Ну, кажи далі, а що колгоспники вам казали?

— Казали, що таких ще не бачили й не чули... Орли, а не люди. Вчепиться за чепіги — не одірвеш. Допалися хлопці — всі з села.

— І ти робив?

— І я... Спочатку не інтересувався, робив так... для прикладу, щоб підручні мої не думали, що все це не всерйоз... А потім розійшовся... Норми перекривав щоразу. Хлопці, було, за мною аж кречуть, та куди їм!.. Я гарячий... Хай командир полку не думає, що я без поняття!..

— І з колгоспниками не посварився?

— Тут зовсім не так ставилися до нас...

— Бо вони люблять роботу.

Але Семен уже думав про інше:

— Завтра сам командир полку оглядатиме коні... Хай оглядає! Всі, як один — хоч сьогодні в похід. Я свого слова вмю додержати. Хай не тичуть на мене, що я всю батарею псую... На цей раз повезло мені, Софійко!.. Ти чуєш?..

Він, голосно сміючись, ловить її по кімнаті. Вона хлоп'ячому стрибає через стільці, тікає й заливається сміхом. Нарешті, він ловить її за руку, потім бере за плечі, й від нього, розпаленого й енергійного, вона раптом не ховає обличчя долонями, не виривається, не біжить...

Калачеві слова про Семена холодною росою всіяли Катьчине серце. Цього не запримітив ніхто,— тільки Микола Калач, вслухаючись до її веселощів, не вірив у її щирість. Тоді Катька сміялась і жартувала — тепер їй не до того. За якихось три дні полк виїздив до таборів, і вона таки мусить за цей час побачити Семена. Адже він нічого їй не казав, а сама вона нічого не бачила, та повірила Миколі Калачеві. Та одного вечора довелося змінити свій намір: здаля побачила на вулиці Семена... з тою білявою... Вони йшли протилежним тротуаром. Вона встигла добре оглянути Семенову дівчину, її чистий, пристойний одяг, що свідчив про достаток. Але вразило Катьку обличчя цієї дівчини — невеличке, трохи бліде. Катька здаля не добрала, які в Софійки очі, але певна була, їй навіть здавалося, що добре їх бачить — великі голубі очі. І через це обличчя й очі не змогла вона зненавидіти Софійку, хоч раніше, не бачивши її, виснажувалася з невимовної люті до цієї невідомої дівчини. І тільки мельком устигла вона глянути на Семена. З яким виглядом він ступав поряд своєї дівчини. Злегка нахилився до неї, щоб краще чути її мову, бо щось довго й серйозно вона йому розповідала. А він слухав, і вся його увага була на ній — нікого не бачив і не чув навколо. Як його в цю хвилину ненавиділа Катька... Його, кремезного вантажника, що з виглядом пюкірної тваринки чекає найменшого поруху від цієї дівчини, щоб виконати її кожне прохання. Так принаймні здавалося Катьці. Коли перші хвилини її німого подиву минули, їй заманулось піти слідом за ними — хотілось простежити її домівку, куди, певне, кожного вільного вечора ходить Семен. Але миттю відмовилась від цього наміру: надто лютувала тепер на Семена, щоб іти слідом. Вона обернулася йти своїм шляхом. Якийсь старий чоловік спідсліпа наскочив на неї, поспішаючи, й мало не звалив її з ніг.

— Ну, ти, стерво старе... осліп!..— вилаялася на весь голос Катька й завершила додому: смак їй до сьогоднішньої гулянки зник; того вечора її господарка з задобовенням слухала, як Катька обкладала її добірною бабською лексикою від простого й щирого серця...

Останній вечір перед виходом до таборів біля казарми було особливо людно. На ослонах у садку, на траві, на вулиці — скрізь були відвідувачі. На мініатюрному майдані у садку, як майже щовечора, награвав гармоніст, і вистукували танець червоноармійці.

Лігши грудьми на лутку вікна, дивився з другого поверху вниз Семен Барабаш. Він бачив, як прийшла Уляна й хлопці викликали до неї Миколу Калача. Тепер вони сидять на ослоні і, здається, ніколи не вичерпати їм теми для розмови. Ось Уляна передала Калачеві паперовий пакунок, — це, певне, якесь її домашнє печиво. О, вона не легко покине свого Миколу! Але Микола проєктує собі іншу перспективу. І відразу він подумав про себе. Адже й йому пора щось думати... Раніш перспективи його мало бентежили, але цими днями він зустрів одного з своїх колишніх друзів з пристані, і той зіпсував йому настрої. І чим? Відмовився посидіти з Семеном і розповісти йому про своє теперішнє життя — цей вантажник поспішав на нічну зміну. Їхня бригада не бажала відставати в плані вантажних робіт. Він про це на ходу кинув Семенові кілька слів, так що той і не добрав толком справи, але відчув у цьому якийсь тривожний симптом, що певною мірою в майбутньому обходив і його самого. «Цей хлопець не міг зі мною лишитись на якихось кілька хвилин..» — дивувався щиро Семен, згадуючи, як із цим вантажником він колись пропивав цілі ночі і просипав цілі дні. Таки остаточно цей хлопець зіпсував йому настрої.

Вперше за дворічну службу в армії страх за своє майбутнє, маленький і в'їдливий страх, проточився в Семенову свідомість і відклав там на вистигання свої личинки.

Раптом на мить почувся йому знайомий жіночий сміх. Семен виглянув з вікна і вниз у людському комашнику відшукав її — високу огрядну Катьчину по-стать. І, вже ніяк не сподіваючись, побачив поряд неї Стоббуна. Приземкуватого і незграбного Стоббуна, що за всю свою службу більше впадав коло своїх книжок і батарейних коней, аніж біля дівчат. Але як це все виглядало!.. Катька й Стоббун, по-селянському побравшись за руки, ходили собі під садком казарми, як і багато інших червоноармійців і дівчат. «Коли вони встигли так зійтись? — дивувався, щодалі більше запалюючись,

Семен.— То ж виходить, що вона його й раніш дурила... А Стоббун!.. Активіст і ударник!..» Вони ходили так недалеко від Семена, що окремі Катьчині вигуки чітко вловляв його слух. Катька безтурботно й весело сміялась, як це було в її звичці, кидала вигуки, зачіпаючи окремих знайомих бійців. Раптом її слова дошкульно хльоснули Семена. Спочатку він не збагнув. Потім скипів і дужче висунувся з вікна.

Червоноармійці жартома перекидалися з Стоббунном,— той удало й дотепно відповідав.

— Стоббунчику... Бережися Сені Барабаша — той за Катьку покалічить...

— Той не попустить...

Стоббун засміявся, а Катька голосно випалила:

— Хай утреться твій Сеня.. Собственность знайшов! Нехай знає своїй голубоокій пучки лизати!..

Семен підхопився.

Брови його нахмурились. Коли б щось трапило під руку, він не вагався б шпурнути в неї.

Хтось увійшов до казарми, й Семен, немов байдуже, вмовстився знову на вікні.

Якось так вийшло, що він, захоплений Софійкою, майже не згадував про Катьку. Так немов на цей короткий час на його пам'ять насунув якийсь морок — Катька лишалась забута. Він не ходив до неї, він не розмовляв і разу з нею за останні тижні.

Тепер вона прийшла сама. Вона напевне знає про все. Але з'явилась така ж, як і завжди, голосна й зухвала. Він, власне, й не чекав від цієї дівчини якихось принижених прохань і умовлянь — він її добре знає!..

Тепер йому кортіло скочити вниз і примусити її мовчати. І, як на злість йому, Катька й на хвилину не вгавала — град її вигуків немов засипав кожний куток біля казарми. Несподівано Семенові раптом почала подобатись зухвалість Катьки і її грубі, майже вуличні дотепи. Він відчув, як од серця йому відлягала лють... Скільки було привабного в цій дівчині, що чимось незрозумілим для нього, неясним нагадувала йому про давні безтурботні часи дитинства, зв'язувала думки з його довгим блуканням у великому місті. Відразу згадав Семен, як приходив Мурий. Ніколи не думав Семен, що Мурий може прийти до нього. Вони зустрічалися тільки випадково й надто зрідка.

— Був тут недалечко по делу... Ну, думаю,— дай зайду товариша відвідаю: може, в чому нуждается — допомогти... Між хорошими приятелями завжди так...

Дивувався Семен про себе... Він з Мурим «хороші приятелі»! Чудасія... Та вони за останні три роки чи й бачилися тричі!.. Та Мурий ні на що не зважав.

— Нудно мені буває самому без давніх друзів... За яке діло не візьмешся — потребується вірний товариш. Такий, щоб на нього можна було звіритися. А таких мало тепер... Розбіглися.

— Я тебе, Мурий, щось не второпаю.

— Та я й сам себе не зовсім пізнаю, браток. Скучив я за тими нашими днями, коли — пам'ятаєш? — бувало, гуляємо місяцями, і ніхто нас не спинить, ніхто слова не зважиться нам закинути... З тобою хіба тільки й можна згадати про це, а більш ні з ким... Сам я щодалі застаюся, самотнію. Врем'я таке, або, як говорять, епоха... Кожен собі свого діла шукає, а я от собі теж знаходжу діло, а хорошого кориша не знайду..

Семен тоді уважно й проникливо приглядався до Мурого. Хотів він розпізнати справжній зміст його мови, але той захоплено сипав словами. Нічого не можна було помітити за його балакучою машкарою.

— Знаєш що, Мурий, не пойму я тебе ніяк.

— Не поймеш?.. Ось ти закінчуй службу, демобілізуєшся... «Куди піти? Піду до Мурого, хай допоможе по старій дружбі». І я тобі допоможу всім, що тобі треба, нічого не пожалкую... От тоді ти поймеш!..

Мурий тоді по-хвацькому розгладив строкатий розкішний галстук, виправив модне кепі і подивився на золотий кишеньковий годинник.

Не зовсім подобався Мурий Семенові, але знав він: Мурий даремне не балакає, що пообіцяє, що намірється, те й зробить.

Вони розійшлись тоді, і Семен все ж не збагнув, чого раптом прийшов Мурий. Може, й справді — був недалеко й зайшов побачитись?..

Вже давно вкрила темрява майдан біля казарми, і дерева, і людей біля неї. Втихли голоси й музика — бійці вечеряли. Все це тільки тепер помітив Семен. Мурий розбурхав в його уяві давні картини, й спогади зародилися невгамовною зграєю. Вже коли після сигналу полягали спати, наче став перед Семеном веселий товстун

і невловимий в ті часи хапун Колька Бубон. Він не раз спадав Семенові на думку, — те хлоп'я, що без руки й ніг подався до інвалідної колонії, на роботу. Ось і Микола Калача захопили — на все життя. Упевнено йде до своєї мети... Але він, Семен Барабаш, не поїде з ними... І особливо ясно йому це тепер — коли його Софійка жагучої весняної ночі відкриває своє вікно й схиляється на підвіконня й чекає на нього — літучого вантажника хтозна-яких пристаней... І він би кудись поїхав від неї!.. Чудаки!.. Умовляють... Не давніше, як учора, знову вже який раз був у неї. І вони вдвох гуляли вечірніми вулицями. Уночі він провів її до самої домівки. Не здаля, як колись, слідкував за нею і гуртом робфаківців, а поруч, під руку, як вона навчила. Проте він і тепер не може чомусь підступитись так вільно до неї, як за звичкою до інших дівчат. Ей, Софійко!.. Все виклав би перед нею, що є на серці, щоб побачила, як пашить воно... Тільки ж іншого чогось вона домагається, не збагнути й чого. Коли б вільна була людина над своїми почуттями... Щоб керувати могла ними.

І побачив він, що насуваються на нього звідусіль поволі, урочисто дрімоти, ніби з перкалю вони — барвистого, яскравого, в квітах. І сміються квіти до нього ласкаво. Хороше, млосно йому з того їхнього сміху, й не хочеться ні зводити голову, ані поворухнути руками...

9

На лісовому шосе важко загуркотів дивізіон корпусної артилерії. Височезні стіни соснового бору швидко відбивали гуркіт коліс і кованого кроку сотні коней. Широкі бандажі важких лафетів під гаубицями народжували на брукові рівномірний незграбний звук. Його дробили на дзвінкий металевий брязкіт порожні двоколки для снарядів. І немов безперервний шрапнельний град, в усі шпарки металевого гуркоту проривався дрібний цокіт стройових коней.

Давно припинились розмови: слово тануло миттю, як віск, у гуркоті, й ніхто не міг чути власного голосу.

Колона не поспішала. Кілька годин тому дивізіон успішно відстрілявся на полігоні й тепер перемагав останні кілометри до таборів. На повороті раптом побачили попереду кінець лісу й відтулину на сонячні луки.

Ось перша гармата з'їхала з бруку на вкатаний спрофільований шлях і немов випала з загального гуркоту. Потім — друга, третя... Вони м'яко котилися, залишаючи на дорозі широкий слід лафетів. Тільки ззаду на лісовому бруку все ще деренчала відстала двоколка. Але ось і вона востаннє підстрибнула на вибої і з'їхала — немов попливла — на шлях. Тепер тільки копита глухо гупали в м'який ґрунт та якісь пташки збентежено дзвеніли на луці. Верхівці здоганяли один одного. Знову почалися розмови.

В цей час група верхівців догнала на рисі дивізіон і стишила крок коней. Командир полку поволі оглядав колону в русі. Досвідченим оком він швидко перевіряв матеріальну частину, зовнішній вигляд людей, коней. Іноді вказував рукою якому-небудь командирові на несправність у збруї або на бійця, якому чобіт намуляв ногу.

А тим часом по батареях вибухнули пісні.

З якою охотою приєднався б до них Барабаш! Але ті, що співали, йшли оддалік від нього. Його пара артилерійських коней ступала важким кроком, приймаючи на себе головну вагу гармати. Ці найсильніші в батареї коні, так звані «корні», були доручені Семенові. Він умів їх доглядати. Ще під час стрільби, коли коні стояли у схові, він носив їм свіжої соковитої трави, потім позбирав у батареї шматки хліба від обіду і з рук годував цими ласощами своїх ваговозів. Їх широчезні лискучі крупі він розписав під шахівницю, як це не раз він бачив у цирку. Для них Барабаш завжди зберігав бляшанку з дьогтем, яким зафарбовував копита. Щоб коней не турбували мухи, він пов'язав біля голови зелених гілочок. Він любив свою пару могутніх коней.

Легкий вітер послабляв спеку. Барабаш рівномірно похитувався в сідлі, відкинувшись злегка назад. Відсвіт повного задоволення світився в його очах. У таборах йому подобалось. Широко, просторо тут! Софійка обіцяла наїздити в вільні вечори. Хіба мало наїздить до таборів народу з міста! І вона приїде...

Ввечері під вихідний день він вийде їй назустріч до трамвайної станції. Вони підуть в березовий гайок, де багато сонця, веселої зелені й розкішної трави. Він візьме з собою гармонію... Вони ще не забули сільських пісень...

На короткому привалі Барабаш біжить на луку на-рвати смолок, дзвіночків і інших квітів. Він прив'язує пучки квіток до обротей своїх невгамонних коней і, коли швидко рушили знову, відкидається в сідлі назад, наполовину примружує очі й затягує пісні, якої ще співав він на селі хлопчиком:

Дівчино моя,
Напувай коня
З рубленої нової кринички,
З повного відра.

Комполку з групою командирів під'їхали ззаду, й Барабаш не помітив їх. Він тягнув своєї пісні, напівзаплющивши очі й віддавшись своїм думкам. Комполку по-ривнявся з ним.

— Здрастуйте, товаришу Барабаш!

Семен враз замовк і виструнчився в стременах, піднісши руку до зсунутого по-хвацькому набакир кашкета.

— Співаємо?..

Комполку бисто глянув на коней, на оздоблену квітами й зеленими гілками зброю.

— Ну, як ви себе почуваете? Ви так, наче з весілля їдете... з квітами й піснями.

Густе засмагле на сонці Семенове обличчя склалося в широку посмішку, блиснувши низкою міцних здорових зубів.

— Ну, а коники як носять?

— Носять...— відповів Барабаш упевнено.

Комполку подивився на бездоганно чисті, ситі, не спітнілі спини Семенових «корнів», на їх лискучі широкі крупы, на бадьорий, без напруження крок, і на його обличчі відбилося повне задоволення.

— Вашим коням таки й справді не вистачало квіток...

Командир дивізіону й інші командири зацікавлено слухали розмову комполку з їздовим.

— Ось подивіться, товариші командири,— сказав їм комполку,— як треба бійцям ходити біля своїх коней і... біля самих себе...

І всі побачили, що, незважаючи на важкий похід з самого ранку, Семен був чисто виголений, одяг і чоботи вичищені, і сама виправка Семенова приємно вражала.

— А от і не все в нього справно,— втрутився в роз-

мову один із командирів,— підметка в нього одірвалась і звисає; а що, коли б пішки довелося йти — не зміг би...

— На полігоні одірвалась, товаришу командир полку,— промовив Барабаш,— приїдемо — віднесу в госпчастину лагодити.

— За одірвані в поході підметки, товаришу командир,— незадоволено сказав комполку,— боець не відповідає... а за брудні чоботи відповідає завжди, а у вас у батареї, як десять хвилин тому я звернув вашу увагу, половина людей в брудних і немазаних чоботях.

Потім командир полку придержав коня, що виніс було уперед, і вже зовсім іншим тоном промовив до Барабаша:

— Ось про вас уже в газетах пишуть... а ви, мабуть, і не знаєте.

— Не знаю, товаришу комполку.

— З району мені надіслали газетку...

Він відкрив польову сумку і, порившись, дістав газету.

— Ось прочитайте. Тут про вас.

Семен узяв газетку й побачив окреслену червоним олівцем замітку.

— Читайте, читайте,— настоював комполку.

Семен умів читати тільки вголос або пошепки. А ще від їзди було зовсім незручно читати. Все ж він прочитав поволі замітку. Друкувалося про червоноармійську групу в колгоспі на весняних роботах. Це та група, якою командував він сам. Є кілька слів і про нього... Хороших слів подяки. Замітка Семенові сподобалась. Він віддав газету.

— Що, приємно? Правда?

Семен замість відповіді всміхнувся.

— Приємно і вам, і мені, вашому начальникові... А ось читаєте ви кепсько... занадто поволі і губами шльопаете при цьому, як стара баба молиться... Га?.. Як ви думаете?

— Не встиг навчитися.

— Не встигли!.. Хіба ви один були неписьменні в нас? Чому ж усі добре навчились, а ви губошльопкою читаєте? Та ви й листа не напишете, коли буде треба. Захочеться вам дівчині записку передати, а ви напишете так, що вона потім глузуватиме з вас... Приємно буде? Га?

Семен мовчав.

— А за коні,— сказав комполку,— дякую, коні в прекрасному стані.

Він пустив повід, і його кінь риссю виніс уперед. Але за мить комполку знову повернувся і, почекавши, поки Барабаш доїде до нього, голосно промовив:

— Барабаш, завтра підете в госпчастину й скажете від мого імені, щоб вам видали нові чоботи... Такому кавалерові личить ходити в нових...

Потім, обернувшись до командира дивізіону, наказав:

— Скомандуйте привал... Прекрасне місце для відпочинку. Товариші командири — за мною...

У затінку під вербами розташувалась просто на траві більшість командирів. Командира дивізіону й політрука Мазуренка комполку посадив біля себе. Запахтіли цигарки. Між командирами почались розмови. Мазуренко лежав на траві, підпершись ліктем, і спокійно, роздумливо жував якусь травину. Всі троє мовчали. Маленька сухувата постать Мазуренка й худе витягнуте обличчя під новим ширококрисим кашкетом здавалося наче під парасолею. Він уперто жував травину й спльовував убік відкушені шматки стебла. Він був ще молодий політрук і взагалі молодий хлопець. Лише два роки тому він закінчив університет, потім відбув дійсну військову службу й несподівано для знайомих подав рапорт про залишення його в полку. Коли йому говорили: «Слухайте, чому ви так вирішили?..»,— він відповідав: «Нас учили там, як працювати над людською психікою, ну, ми й працюємо над цим тут... Педагогіка у нас одна». Він не знаходив принципової різниці між своєю роботою в армії й своїми цивільними перспективами. Університетська педагогіка залишила свій відбиток на його мисленні. Це виявлялося, зокрема, й у звичці його мислити й орудувати проблемами. Майже у кожному питанні, яке йому доводилося вирішати, він убачав якусь проблему. В полку про цю його звичку знали й ставилися до цього по-різному, але завжди з зацікавленням. Ось чому командир полку, докуривши цигарку, кинув її далеко в траву і сказав Мазуренкові:

— От у вас ця проблема надто поволі розв'язувалася, а мій експеримент на цю ж тему відразу дав успіх... Почитайте.

Він подав політрукові газетку. Командир дивізіону, що байдуже курив до цього цигарку, раптом прислухався, пізнав газетку, яку комполку давав Барабашеві, й, зацікавившись, підсів ближче.

— Ви про Барабаша? Можу сказати: дечого ми досягли, навчивши цю людину виконувати мінімум своїх обов'язків, але добитися більшого... вибачайте — за такий короткий час майже неможливо. Що ви вдієте з людиною, яка виробила свою особливу тактику: прекрасно виконувати обов'язки, але до свого внутрішнього світу, до свого «я» нікого не підпускати... І коли цю людину питаєш, як живеться, вона не відповідає, а тільки сміється, мовляв, це наша справа...

— Неправильно! Ти помиляєшся,— підхопився раптом Мазуренко.— В даному разі ми маємо таку...

— Проблему...— підказав командир дивізіону й усміхнувся.

— Хоч би й так... Ні одно наше слово, сказане до цього типу людини, не пропадає... Все, що він тут бачив, чув, зазнав — все це не пройшло повз нього порожнім звуком. Воно ще проявиться...

— Довго ждати...

— І в цьому ти не можеш бути певен.

Мазуренко розпалився. Обличчя його зашарілося, очі заблищали. Він сидів на землі, підвернувши під себе ноги, й жестикулював, неначе вправлявся на боксі. Командир полку мовчки спостерігав дискусію. Політрук ще ближче присунувся до командира дивізіону, не помічаючи цього сам.

— Таким людям потрібно якість сильне психологічне зворушення, глибокоруйнуючі переживання, душевний шквал, який би струснув цілу людину до кореня — і ось тоді...— Мазуренко повчально підняв руку...— Тоді проявиться в ньому з нечуваною експресією все те, що він тут у нас бачив і чув... Ось у чому полягає проблема.

— Ви вже висловились? — запитав командир полку, що досі слухав мовчки, обмірковуючи разом якість питання.— В вашій дискусії, бачте, є багато цікавого, але, дискутуючи, ми робимо на практиці важливі помилки. І в даному разі теж трапився прикрий недогляд.

Всі уважно прислухалися. Мазуренко дивився крізь свої величезні рогові окуляри просто в упор комполку.

— Так ось: боєць несподівано дістає важливе й

досить відповідальне доручення. Він розуміє, що дістав це доручення не тому, що більше нікому це доручити. Розуміє, що в полку не забуто про десяток його дисциплінарних порушень у минулому і покарань. Розуміє, що його «пробують»... Він докладає всіх зусиль, щоб доручення блискуче виконати. Районний партійний комітет відзначає його хорошу роботу. Боець чекає, що й у полку його відзначать, звернуть на нього увагу саме в цей момент. Він має право так думати. Він і доручені йому люди працювали добре. Повернулися в нормальному стані. Тяглова сила обходжена як слід, в хорошому стані й вся в строю. Але в полку мовчать. Його заслуги не помічають, ним не цікавляться так, як треба в цей момент. І боець, іздовий Барабаш, сам не цінує своїх досягнень, сам не хоче помічати їх. Пізніше він уже не згадає ніколи, що одного разу він так високо піднявся, й не буде намагатися весь час дорожити своєю репутацією. Тут ми припустили недогляд. Треба думати, як свою помилку виправити хоч із запізненням. Ми ніколи не минаємо нагоди відзначити бійця за хороші якості, заохотити його вчасно. Але в даному випадкові не доглянули.

— Ніколи не пізно вжити відповідних заходів,— відгукнувся командир дивізіону.

— Я теж так думаю,— продовжив комполку,— і я пропоную зробити таким чином: завтра на ранковому огляді буде присутній командир дивізіону, який від імені служби винесе Барабашеві подяку й прочитає мій наказ про відзначення хорошої роботи Барабаша в колгоспі. Завтра ж цей наказ буде надрукований у полковій газеті. Будемо розв'язувати, товаришу політрук, вашу «проблему», не орієнтуючись на сильні психологічні зрушення бійця, чого ми, запам'ятайте, й не маємо права робити.

Після цього командир полку підвівся. За ним підвелись командири. І за кілька хвилин дивізіон знову рушив. На м'якому, добре вкатуаному ґрунті не гриміли лафети й не деренчали зарядні двоколки. Тільки глухе гупання копит, слова команди і розмови супроводили дивізіон. Та ще неголосна безконечна пісня іздового Барабаша:

А дівоче серце,
Як весняне сонце,—
Ой хоч воно й хмарнесеньке,
А все ж теплесеньке...

Рідкий березняк і буйна нескошена трава навколо полкового табору. На цьому тлі білі намети, як ескадрилья літаків у виструнченому авіапарку. Тепер сильніш захоплювались грою вечірні оркестри полків і веселіше переживали вечори численні батареїн гармонії. І тут приземкуватий і впертий Стоббун розгорнув свою роботу. Партосередок поклався на нього. І не тільки Стоббун, і не тільки Микола Калач, а вже добігало до третього десятка їх гурту на Далекий Схід. Скільки розкішних вечорів пересиділи вони тут же в гаю, заглиблені в тонкощі своєї майбутньої роботи. А одного разу комісар викликав Стоббуна.

Він довго розпитувався про роботу групи майбутніх далекосхідників-комунарів. Потім сам порушив питання про Барабаша.

— З ним важко щось зробити,— заявив Стоббун,— упертий і свавільний індивідуаліст. Ні один боєць у полку не виявляє такої впертості.

— І все-таки,— перервав його комісар,— нам треба попрацювати над цією людиною. Таких, як він, в армії— окремі одиниці. Вони виняток. Тим важче з ними працювати. Але треба.

— Пробували... Мізерні наслідки...

— Не такі мізерні, як ви уявляєте... Але все одно — наш обов'язок виховувати всіх... Барабаш мусить бути цікавий для нас... На ньому ми зможемо перевірити наше вміння працювати над людським матеріалом. Звичайно, з ним важко працювати. Це не кадровий робітник і не колгоспник... Це виключно твердий матеріал, але ж і для нього ми знайдемо засоби... Чи не так?

— Звичайно.

— Не забувайте: Барабашеве минуле життя не навчило його бути одвертим. Ми не знаємо, що робиться в його мозкові. Адже він нам про це не скаже. Він погодиться з вами, товаришу Стоббун, але може вам про це не сказати. З ним слід говорити обережно, по-товариському... Тепер чи пізніше, але заложені нами в його натуру якості повинні проявитися. Спробуйте на ньому своє вміння працювати з бійцем...

— Я спробую... Можливо, мені пощастить.

— Так, так... Спробуйте, не ігноруйте його. Не

забувайте: ми готуємо безкласове суспільство і мусимо переборювати своїм впливом ще твердіший матеріал... Таких може бути не мало...

Днів за два після того Стобун і Барабаш зустрілись у ліску біля табору.

— Ну що, Барабаш?

Семен мляво подивився на нього.

— Нічого... залишилось не більш як чотири місяці...

— А там що?

Семен раптом спалахнув.

— Слухай ти... Якого біса чіпляєшся? Набрид, як сорока,— усе каркає... Піду з полку й не скажу нікому — куди... А ви собі їжджайте, куди вам кортить.

Він це сказав спересердя і хотів було йти далі. Але Стобун став йому на шляху.

— Що ти хочеш цим сказати?

Вони стояли на стежці в рідкому березняку, що сполучала намети з артпарком. Їм треба було йти в різні сторони. Низенький настирливий Стобун, завжди гарячий, завжди переконаний у своїх словах, тоном, властивим людям з певною владою в руках, кинув в обличчя Барабашеві загрозово:

— Ну?..

Він не поступався шляхом і тоді, коли побачив, як загорається лице в Семена. Він мовчки хотів зсунути Стобуна з дороги, але той уперто знову став на стежку. Тоді Семен різким рухом плечей відкинув Стобуна з стежки. Несподівано для Семена, той неймовірно швидко знову загородив Семенові шлях. Але Семен уже запалився. Він ухопив Стобуна за гімнастюрку на грудях і, нахилившись до нього, майже прошепотів:

— Ти одв'яжешся?..

В цю мить чиясь рука схопила за плече Семена.

— А це що?— почули обидва біля себе. Політрук Мазуренко, здивований, дивився то на одного, то на другого.

Червоний, залитий потом і брудний від розмазаного на обличчі пороху, Стобун невдало всміхнувся, щосили намагаючись удати веселого:

— Це ми жартуємо...— вимовив він нарешті,— сказати б... заняття з фізкультури...

— Ну, то ви легше проводьте свої заняття...— відповів Мазуренко і рушив до наметів.

Хлопці теж розійшлися: Стоббун до артпарку, Семен слідом за політруком. Побачивши позад себе Барабаша, політрук спинився й зачекав.

— Я не заперечую проти фізкультури, товаришу,— сказав політрук,— але для вас особисто потрібна ще й інша культура. Розумієте?

Семен мовчав, не відповідаючи. Він ішов поруч політрука, ще й досі охоплений злістю до Стоббуна, червоний, з блискучими, наче вогкими очима, і видно було — він мало дослухався мови свого начальника, бо його перемагали хвилі якихось інших думок, збурених вибухом його вогненебезпечних емоцій.

— Я його іншим разом...— вихопилось само собою в Семена.

Але тепер Мазуренко і трохи не здивувався — навпаки, він цілком спокійно, навіть з доброзичливою усмішкою порадив хлопцеві:

— Треба себе, товаришу, стримувати. Сильні люди мусять мати силу ще й тримати себе в руках... Свою енергію слід переключати на інше, потрібніше і значно корисніше — культуру. У мене в батареї майже не залишилось політично неписьменних, а серед цих кількох перше місце належить, безперечно, вам. Ви над цим коли-небудь міркували? Мовчите?.. Вам нічого сказати. Вам мусить бути соромно за себе. Армія хоче зробити з вас свідомого й культурного робітника, ліквідувати вашу культурну відсталість, а ви цьому мовчки опираєтесь...

Вони підходили до наметів. Політрук повернув до свого намету.

— Ви, товаришу Барабаш, завтра після обіду придіть до мене — хочу з вами поговорити.

Люди, подібні до Семена, сприймають течію своїх днів легко й непомітно для себе — неначе короткий побідній сон, що його звать «мертвою годиною». І коли, трапиться, поволі плазуватиме в цих людей якийсь день, як розтерзаний копитом вуж, це — вже пересторога для них, це — перша ластівка далекого епілога.

Відколи повернувся з міста — десь глибокої ночі, — відчув Барабаш, якою надто повільною ходою рушають хвилини. Він і заснув тільки під ранок. І через безсонну ніч розповзаються думки, і тоскно, наче на безлюдді. Половину вихідного дня блукав між наметами, нічого не шукаючи, без мети й бажання. Але й всидіти на місці було не під силу. Вчора в місті Софійка зустріла його радісно, як завжди, хоч і лагодилась кудись іти.

Цього вечора він надумав розповісти Софійці, як учора на ранковому огляді приходив сам командир дивізіону і оголосив йому, Барабашеві, подяку командира полку за успішну роботу в колгоспі, за хороше виконання обов'язків під час виїзду на полігон. Бажав похвалитися їй, показати полкову газету з наказом комполку. Цю газетку спеціально для неї він носив у кишені. Їй буде приємно. Адже він починає розуміти, чого б вона бажала від нього. Це буде несподіванка для неї. Тим більше вона радітиме.

— Може, підеш зі мною? Мені до дитячого колектора треба на кілька хвилин. Лише деякі розпорядження — там прибула нова партія дітей — і вільна на цілий вечір.

Але хіба міг він тоді не піти з нею? Пішли до колектора, подібного до тих, з яких свого часу утікав він вісім разів, лише встигали перевдягти його в казенний одяг.

І ось, коли прийшли до будинку, коли поминули ряд кімнат, повних дитячого гамору, Семена враз охопили неприємні спогади. Він пам'ятав усе до деталей, — навіть оцей мішаний дух темних коридорів, скрізь однаковий, порізані й списані стіни, знівечені безжалісно дитячі книжки, і в них зіпсуті малюнки, і, головне, неблаганний, скрізь присутній голос завідувачки. О цей голос!.. Тепер він належить Софійці. Навіщо вона його привела сюди? Краще б він постояв якісь півгодини на вулиці. Але ж ні — вона вперто тягне його далі коридорами, потім розчиняє одні двері, другі, нарешті за третіми вони спиняються перед купкою притихлих, дезорієнтованих хлоп'ят. Вчорашні безпритульні, дрібні злодюжки, хапуни і завзяті картярі — вони миттю вгамувалися, не розуміючи, що тут потрібно завідувачці і червоноармійцеві. Семенові відразу потрапив на увагу обшарпаний хлопець, брудний, з одним оком. Він ближче за всіх

підійшов до Софійки, довго дивився їй в обличчя і раптом голосно вигукнув, немов упізнавши її:

— Оддай карти... карти мої... Слиш!

Потім його єдине око витисло на лице кілька краплин дитячого жалю, що за ними Семен прочитав безпорадність і розпач. Софійка обернулася до чергової, що теж була тут.

— Коли стрижка й лазня?

— Стригтимуть сьогодні, а лазня — завтра зранку. Зараз добираємо одяг.

Один із хлопчаків прокрався до Семена, смикнув нишком за рукав:

— Дя-а-а... бичка...

І вперше з подивом глянув Семен на Софійку: вона гостро заборонила хлопцеві курити.

— Та вони ж позвикали, — виправдував їх Семен.

Але Софійка, — цієї хвилини якась відмінна, не така, як на вулиці або дома, — так само запально відповіла:

— Ми їх відучимо... Це наш обов'язок.

Звідки вона навчилась тих слів? Софійка... Як переконано тоді вона подивилась на нього. І якась мізерна чудернацька думка, як бульбочка на воді, з'явилась тоді в нього на одну лише мить: вона б і його, Семена, теж приєднала до гурту цих безпритульних... Але, певне, сама відчувши свою холодність, Софійка вже всміхалася Семенові одній їй притаманним голубим сміхом своїх ласкавих очей. Вона віддала якісь розпорядження черговій, і вони пішли. Хтось із безпритульних, заклавши до рота пальці, щосили свиснув їй услід, і вся братія голосно зареготала. Це піднесло настрої і Семенові.

— А вони втечуть від тебе, Софійко.

Вона трохи злякано глянула на нього.

— То чому ж ти радієш?

— А так, весела братва...

На вулиці Софійка раптом зайшлася сміхом. Хлопець, нічого не розуміючи, дивився зніяковіло на неї. Що сталося? Він пильно оглянув себе.

— Ох, Семене, ти мені нагадуєш теж безпритульного... Сеньку Хлюста... Так, здається, тебе прозивали? От би я тебе разом з ними пропустила через свої руки!..

І потім дивувалася з того, що Семен не міг зрозуміти цього жарту. Він спалахнув, але намагався приховати свій настрій. Софійка все ж помітила. Вона здавна

знала властивість його вдачі — раптом загоратися, зперто мовчати при цьому і потім враз вибухати. Проте останнім часом їй не довелося цього спостерігати в ньому. Він перемагав себе, перемагав задля неї... Їй здавалось, що вона зрозуміла. І, як хвилі прибою оголюють кам'янисте дно, їй здалося — за прибоєм Семенового настрою вона бачить самий краєчок хлопцевого самопочуття. Вона м'яко взяла його під руку, і вони пішли далі. Завернули в садок. Семен пізнав — це був той чималий сквер, до якого заходив він снідати, вийшовши з госпіталю. Чомусь мало було людей в садку цим пізнім надвечір'ям. А Семенові хотілося бачити навколо густий гудючий натовп — молодь цілими гуртками з реготом і піснями, червоноармійці з їх дівчатами навколо гармоніста... І, щоб не мовчати в цім порожнім сквері, промовила Софійка:

— Я, Семене, люблю отих дітей, що їх виховуємо ми в своїх дитбудинках. Беремо їх здебільшого з вулиці й привчаємо до кваліфікованої роботи. Візьми отих, що ми бачили сьогодні, безпритульних, за якихось півроку я покажу тобі їх знову, й ти побачиш, як захоплюватимуться вони столярними верстачками в дитбудівській майстерні. Спробуй тоді їх виманити звідти.

— У свій час, Софійко, я вісім разів тікав з дитбудинку...

— Ну і що?

— Ат...— сердито махнув він рукою.— А коли я не хочу, не люблю ваших столярних верстачків.

— Сеню, любий,— незвичайно ласкаво промовила Софійка.— Ти не правий, вір, що ти помиляєшся, як десятилітній хлопчик, що думає про неможливість жити без горілки... Ти помилився в житті сам і хочеш виправдати помилки інших. Не те життя тепер, Сеню. Тепер повинно бути на обліку все, що має здатність творити, як у вашому полку кожен боець.

Колись Семенові ці прості істини були незбагненою мудрістю. Тепер він не дивувався Софійці: він зважав її бачити такою, як вона є тепер, і забував колишню, давню Софійку. Про те, що говорила вона, мало не щодня він чув у полку — на політгодинах, під час відпочинку бійців, коли всі рвалися в якусь суперечку, дискусію, певне з цих же питань, і тільки вечірня «зоря» могла відрядити їх по ліжках. Але йому завжди бувало

нудно слухати ці вигуки й промови, хоч він потроху й починав перетравлювати мислі, проте ж запалу їхнього не поділяв жодною мірою. Про це ж говорить і Софійка — плани, прориви, змагання... Певне, і всі тепер тільки й знають говорити про це... Він згадав, як кілька днів перед тим застав Миколу Калача, що переписував з якоїсь книжки цифри до свого учбового зошита. Цифри!.. Всі тепер захоплені цифрами.

— Ех, Сеню,— продовжувала Софійка,— тобі слід добре приглянутися до життя... і до себе. Треба думати над своїми звичками й навіть боротися з собою.

— Так, як ти?— спитав він, і ледве помітна нота іронії пронизала тон його вислову.

— Ні, Семене, ти міг би краще збороти себе — ти здоровий, сильний, сміливий. Тобі потрібне бажання — і ти міг би у найміцнішій кризі день і ніч прорубувати собі східці в життя... Мені, кволій дівчині, далеко до тебе..

Семенові зробилось ніяково за іронічний присмак своєї репліки. Софійка взялася розповідати за свій трирічний шлях. Змагання її, залізничної поломийки, за робфак, що його досягти коштувало їй сили ночей, бо завжди вдень була на роботі. І кожної такої недоспаної ночі вимріяний робфак здавався вчорашній наймицці таким далеким і недосяжним, як людське щастя, що багатьом пливе повз руки, а вхопити його вони не вміють. Її підганяв страх, він будив її сили, що по денній роботі просили відпочинку, він одганяв сон, бо хто боїться — не спить. Цей страх не зник і тепер. Він не зникне ніколи. І ще першого року на робфаці, коли бачила вона, як все ж далеко відстала від інших,— гаряче бралась за роботу й почувала, що здоганяє, випереджає інших. Вона радісно працювала. Дитячі ясла, доручені їй, правили за перший і переконливий доказ її зросту. Потім за рік її поставлено на зава дитколектора, й їй тепер уже не здалося це чимось дивним.

За все розповіла Семенові. Він слухав і мовчав. Лише за одно не сказала Софійка — часто-густо протягом цих двох років вона згадувала його. Не знала, в якій саме військовій частині, розпитувалася і таки знайшла. Він був потрібен їй. Знала тепер, що з ним має робити...

Семен сидів на ослоні перед нею темним великим силуетом — нерухомо, втягнувши голову в плечі, й тихо, одноманітно насвистував все одної.

Він немов забув, чим хотів похвалитися в цей вечір Софійці. Вже не було захоплення вчорашньою подією на ранковому огляді. Жодна згадка про це не наверталась йому на думку. Вперто насвистував і стежив, як за далекими деревами зникає краєчок сонця. На одну мить промайнула йому думка, що й його серце заходить знову в вогкий драглиючий туман.

12

Але Катьчина зухвалість була насправді тільки хистким мохом на глибоких ковбанях суму й розпачу, хоч її глум із Семена, що поперся до «інтелігентки», її дошкульна красномовність були щирі й непідроблені. Вже не раз чіплялася вона за поручні трамвая до таборів, і не раз бачили її там із Стовбуном. Не раз у розмові з ним вона їдко глумилася з Семена. І коли в такі хвилини пашіло її обличчя нежіночою силою і загоралося привабними рум'янцями, Стовбун притискав її лікоть до себе й пашітував:

— Вдвох і на полі будемо робити...

Тільки весело й хвалькувато реготалася Катька.

— Та в колгоспі... аж на Зеленому Кліні... Далеко звідси.

— Де?

Вона весело щипала й штовхала ліктем хлопця, але про свої думки так і не казала. Він був певен, що вона буде з ним. Він говорив про це, вона не заперечувала. І тільки, коли хлопець на хвилину спинився, промовила, неначе гукнула:

— Та ти толком скажи — у яку це землю їхати і як туди люди дістаються?

— У вагон посідаємо, Катю, і будемо цілих півмісяця їхати...

— І преться ж туди народ...

Стовбун знав, що ці колгоспи осідають біля маньчжурського кордону Радянського Союзу. Дещо з книжок він таки прочитав про цю землю. Узявся розповідати про неї дівчині, але Катька, бурхлива й непосидюща, хвилювала його, і він плутався у словах, не закінчував думки й хапався за іншу. Катька дивилася на нього своїми проникливими гарячими очима, злегка, не знаючи чому, всміхалася. Вона мало розуміла Стовбуна. Вона й не ба-

жала його до кінця розуміти. Потребувала хай жменьку якогось нового незнайомого матеріалу, щоб із нього роздмухати буйні пломенисті картини, бо ж цього тільки вимагала тепер її спрагла вдача. Вона бачила в уяві перед собою те, чого прагла...

Ранком другого дня Катька раптом не захотіла вставати, коли її будила господарка. Вона підвелася на ліжкові на мить і гукнула:

— Ну, ти, стара ганчірко!.. Повертай голоблі звідси!

І, побачивши здивоване з переляку господарчине обличчя, уже вкладаючись знову спати, додала:

— Вершу розкрила.. п-п-паразит!..

Вона мстилася жінці за свої сполохані прекрасні сни... Але снів цих більше не побачила — не могла знову заснути, звикши вставати рано.

— Інтелігенція прокисла!..— лаялась про себе, одягаючись, хоч господарки вже давно не було біля неї: вона, як задубіла, стовбичила за стіною в другому приміщенні, збираючи до ладу свої думки. За хвилину вона зірвалась несамовито з місця й прожогом вломила в кухню, де вдягалась Катька.

— Геть!.. Зараз геть звідси... Духу твого не стерплю тут!... Іди в свою спілку з договором, іди куди хочеш...

Катька, що не могла ніяк взути на праву ногу свого старого черевика, зозла кинула його вбік, вдарила себе долонями по заголених колінах і витріщилась раптом на господарку:

— Го-го-го,— реготала вона, мотаючи невзутю ногою,— стара шкапа... Не наравиться, що наймичка захотіла пізно спати!..

— На... На...— істерично верещала господарка й почала діставати звідкись із-за декольте гроші на роцот Катьці. А та ще дужче зайшлася реготом.

— Куди заховала стара!.. Га-га-а... Правильно — до тебе ніякий дурень не полізе... не спокуситься...

— Повія!.. Повія!..— все ще верещала господарка.-- Зараз зв'яжуй речі й іди... Досить я натерпілась!..

Катька спокійно взяла із столу купку дрібних паперових грошей і, не рахуючи, заховала гроші точно таким же способом, як і господарка.

— А я їх теж туди... І не боюся, хоч до мене то вже полізе!.. Ха-ха-ха...

Вона звелася, щоб дістати закинутий черевик. Хазяйка, хрестячись, задкувала до порога. Їй здавалося, що домробітниця збожеволіла. Було їй страшно їй, але їй не бажала йти звідси, щоб Катька разом із своїми речами не потягла чого з кухні. Зляканим поглядом вона слідувала за кожним рухом дівчини. Збулися її передчуття — Катька її кидає. Щоправда, вона сама жене її, але не можна ж держати зіпсуту дівку на роботі. Катька догадалася, чому стоїть господарка.

— Боїшся, що занесу що... Та погорить воно, барахло!.. Дивиться на нього гидко... І без хліба сиділа, а не крала...

У хазяйки клекотіло в грудях. Їй хотілося, щоб оце хто вскочив і з чого-небудь застрелив Катьку або хоч набив — така ненависна була їй дівчина. Але, піджавши лукаво губи, мовчала: боялась цієї розпаленої людини. Душилась Катька з люті на неї, на сусідів, знайомих — на всіх людей, що ніхто з них не міг би тепер допомогти їй. Ось зв'язала свої нечисленні речі в простиню, скинула клунок на спину й пішла до дверей. Аж у коридор далеко вискочила господарка, поступаючись дорогою.

— Мое шанування,— не витримала вона і в'їдливо кинула вслід колишній своїй домробітниці. Серце її бистро шарпалося з радощів, що легко збулася такої небезпеки. Катька обернулася на порозі.

— Бувай здорова, мокра трухлятино!— гукнула вона й гримнула дверима, аж нервово задзвеніли дзигарі на стіні. І що нижче сходила Катька з четвертого поверху східцями, то більше гамувалося її збурення й тяжка, мов осіння ніч, журба охоплювала її на цих темних сходах. На вулиці в першу мить прищулила око — літне ранкове сонце сліпило. Потім швидко рушила вулицею, несучи на спині свій клунок. Згадувала, що, власне, йти не має куди, і далі — більше здержувала крок. Важко було їй йти й не знати куди; ще важче — нести з собою клунок темної злості й розпачу й не мати сили розпрощатися з ним, плюнути на все й, скинувши тягар, зайтися тим веселим голосним реготом, що нікому, як їй, властивий був завжди. Не зчулась, як опинилася біля залізних ґратчастих штахетів того скверу, куди завжди заходила з Семеном увечері — пізно, коли вже люди поспішали по домівках,— сиділи, щільно притулившись, на

лаві й тоді, тільки тоді, чомусь мовчала, не сміялась вона. Та це ж немов так давно було, здавалось, кілька років тому... І вона вже зовсім поволі, хворою ходою завершила на бічну доріжку в сквері — до порожньої лави в найдальшому безлюдному кутку. Кинула на ослін клунок, сіла поволі сама, одну хвилину намагалась зібрати в лад свої думки, як розсипане намисто. Раптом заворочалась неприродно, обсмикувалася, спробувала вузол на клунку, стерла ліктем порох із нової кофти, від самої себе бажала вона приховати кілька сліз, що заслідили її рум'яні, повні щоки. Це та лють, що душила її, видавила пару сліз, важких і гарячих. Була Катька під цю хвилину незвичайно тиха і незвичайно самотня, безсловесна якась, як загнаний громовицею голуб під стріхою — тільки вузол на клунку стягнула так, що затерпли пальці, — а вона й не відчула.

Клунок Катька занесла до Уляни, а сама зникла на цілий день. Уляна була на роботі, а коли повернулась, застала в себе Миколу Калача з Стовбуном. Сусіди передали Катьчиного клунка. Микола й Стовбун приїздили до міста купувати книжки для гуртка майбутніх переселенців і разом завітали до Уляни. Вона застала їх за переглядом своїх пакунків з книжками.

— Що це? — здивувалася дівчина.

— Університет... — коротко відрубав Стовбун. — Микола надумав учитися в університеті, так оце читатиме книжки...

— Таку гору?

— А чому ж... Його голова видержить.

Але Уляна вже нашорошила вуха. Вона збентежено запитала:

— Навіщо йому про сільське хазяйство, коли він у місті робитиме, як відслужиться.

Микола й Стовбун перемигнулися. Уляна помітила і ще більше збентежилась: щось надумав Микола й хо-ває від неї.

Таємницю розкрив Стовбун:

— Микола поїде з нами на Далекий Схід.

— Що?.. Куди? — вигукнула дівчина.

— Та ти ж чула куди... Оце й літературу придбали для кваліфікації...

Микола винувато всміхався, мов зловлений на шкоді. Він не бажав, щоб Стовбун розкривав перед нею його

перспективи, але коли вже на те пішло, то він прикривається брехнею не буде.

— Зробимо Миколу там завідувачем по скотарству, на відповідальну роботу поставимо...

Але Уляна одвернулася до вікна й раптом заголосола тоненько й притишено, щоб не почувли сусіди за стіною. Плакала в хустку й розтягуючи вимовляла:

— Обіцяв же зі мно-о-ю залишитися...

Микола сидів мовчки й вертів у руках для чогось книжку.

— Ну й тонкосльоза...— зауважив, жартуючи, Стовбун.— Збираймося, Миколо, час до полку...

Він бажав вивести звідси Миколу. І взагалі він не розумів Миколу — навіщо той затягав його сюди.

Уляна вийшла провести їх до трамвая. Коли Стовбун пішов уперед, вона раптом сказала:

— Миколо, бери мене з собою... Хіба я там роботи не знайду?.. Адже більше як рік ми з тобою..

Сльози заважали їй говорити. Вона покірно дивилась на здивованого її проханням Миколу. Той раптом гукнув Стовбуна й розповів йому, що просила Уляна.

— Ет, чудаки!.. Поберетесь, то й їдьте, а так Уляну не приймуть у колгоспі...

Тоді, зважившись, весело сказав Микола:

— Згода... Ідьмо, Уляно... Ідьмо разом.

— Давай, бо трамвай рушає...— гукнув Стовбун і побіг до вагона. Щось іще хотів сказати Уляні Микола, та не встиг — побіг за Стовбуном. І остовпіло стояла недалеко колії Уляна, й не знала з радощів, що б таке гукнути цьому скаженому хлопцеві, що вже махав їй із швидкого вагона. І вже давно зник трамвай в далині вулиці, а йому вслід дивилася зачарована дівчина, потім враз повернулася і мало не бігом рушила додому.

— Громадянку, куди поспішаєте? — перестріли було її на тротуарі якісь хлопці, що вийшли прогулятися. Вона жваво оббігла їх, сміючись. Як кортіло їй поділитися з кимось своєю радістю, та раптом одна думка сполохнула їй настрої: ні, нікому не розповість вона про своє довгоплекане щастя, бо такі кругом заздрісні люди... І маленьку свою радість поклала собі берегти, як бережуть велику заповідну таємницю. Наткнулась несподівано на гурт людей під великим будинком, хотіла

обійти, та враз почула лайливий жіночий голос і спинилась глянути.

Всередині сиділа на тротуарі, впершись рукою в землю й відкинувши ноги, розхристана Катька й хрипким, пропитим голосом, ковтаючи п'яні слова, вигукувала сороміцьку лайку на хлопчаків, що намагалися було смикати її за обвислу хустку, кидали в неї гнилими огірками. Вона підводилась і враз падала знову, коли хто її смикав ззаду... Люди, які, незважаючи на свої невідкладні справи, цікавились подібним видовищем, мовчки з задоволенням стежили. Жінки намагалися дошкульно поглумитися з Катьки. А вона лаялась і плювалась кругом.

— Катю, що це з тобою?..— підбігла до неї Улька й потягла її за руку.— Ходімо звідси...

Вона розігнала нахабних хлопчаків, підвела Катьку й повела до себе.

— Усі, Ульцю, сволочі... Погибелі на них немає...— белькотала Катька, хитаючись. Важко було Ульці тягти подругу. Ледве-ледве, втрачаючи рештки сил, вона втягла її в приміщення й кинула на ліжко.

Катька раптом звелася на ліжкові.

— Ульцю, нікому в житті не вір — хто й правду каже, той себе дурить...

— Ти випила, то лягай та проспися... До хазяйки підеш сьогодні?

Катька зареготалася.

— До тієї?.. Плюнула я сьогодні на неї... Дивитися на неї не стану...

Тоді Уляна збагнула, нащо Катька принесла сюди свій клунок, і шкода їй стало подруги.

— Лягай та спи, нещасна...

— А вона щаслива!.. Дивіться!..— Катька сміялася з Уляни.— Думає, що вона колись матиме щастя. Може, наше щастя — дітей у пелені колисати... Так воно не про мене. Цур... Знати нікого не хочу над собою... Кидаю, Ульцю, тебе, всіх кидаю. Далеко звідси поїду... Далеко!..

Вона вже лягла й засипала, й важко було розібрати, що вона каже. І коли захропла вона по-чоловічому, Уляна довго зосереджено і співчутливо дивилася в зблідле обличчя своєї подруги.

Уже який день стоять у Семеновій пам'яті Софійчині слова: «Обстрижемо, потім обмиємо...» Так вони переробляють людей... Стрижуть, ведуть до лазні, потім до столярного верстата... У цих безпритульних навіть не питають ні про що. Їх ламають, як лозу, роблять з них складаний кишеньковий аршин, що з нього беруть ту міру, яку потрібно. Власне, ті з хлопчаків, яким вулиця над усе, все одно підуть з дитбудинку при першій нагоді — втечуть... Їх не втримає жодна сила... Та справа не в тому... Ех, Софійко!.. «Обмиємо, обстрижемо!..» Та що ж — його вона теж стригтиме й перечищатиме в своїй лазні?

На його свідомість напливало щось темне й важке — хвилиenne збурення, яке, проте, розвіювалось миттю від згадки про Софійку.

На ніч з батареї вигонили коні до річки на свіжий випас. Клади багаття на сухому горбі, і п'ятеро бійців лягали на шинелях навколо. Семен завжди в стороні недалеко, але не спав,— навіть коли наставала і його черга спати, не міг заснути. Його спокій був порушений... Що він тепер? Босяк, якого почали «стригти»?.. Якесь дівча заступає йому простір... І знову вдесьте вже ті самі думки млявим сонним танком закружляли перед хлопцем. Семен голосно вилаявся. Високий кощавий червоноармієць Кривоніс, анекдотист і штукар, підвівся наполовину, одвернувся від вогню, і його суха постать окреслилася чітко на спалахах багаття.

— Що там тебе, портовий байстрюк, блохи дошкуляють?..

І не діставши відповіді, кинув презирливо до товаришів:

— Ось вона — любов!..

І знову ліг, але вже другим до вогню боком. Лише заходила північ, і ніхто не хотів спати. Та й Кривоносові анекдоти відгнали саму тіль снів. Пахкали махрою й чіплялися до Кривоноса.

— Та продовжуй, Савко... То Семенові хтось у лапи потрапив уві сні — лається.

І знову над вогнищем точилася Кривоносова розповідь.

Семен дивиться на нього, вглядається уважно в обличчя цього батарейного сміхуна, хоч і не чує його тихої мови.

Цього Кривоноса він майже вмовив уже йти з ним, після служби, на різну випадкову роботу. «Сьогодні заробимо — сьогодні й прогуляємо, що завтра заробимо — завтра й прогуляємо...» Кривоніс вагається ще, але таки пристане до нього, бо перспективи його — швах... Стовбун, правда, йому свої картини малює... Але цей, замість відповіді, стріляє анекдоти. Гулящий, а хитрий...

В цю мить голосний регіт знову сполохав його повільні ключі думок. Це Кривоніс закінчив щось розповідати... Потім всі змовкли, і тільки нудний, як застарілий мозоль, голос Перепьолкіна не вгавав:

— Вася, папіроску...

Цигарки йому не давали, хоч і курили самі; він усе тягнув своєї:

— Вася-а-а...

— Цить, зануда... Пиляє, як бугай у болоті... — не стерпів Семен.

— Всі ви паскуди, — зробив раптовий висновок Перепьолкін і, одвернувшись, сердито замовк. Це була невеличка хвалькувата людина, що могла задовольнити свій фізичний голод своїми хвалькуватими брехнями й мати несказанно велику насолоду, коли було кому дивуватися на його зухвалі оповідки. За цю зухвалість і хвалькуватість його не полюбили в батареї. Його вигнали з комсомолу, бо застали тричі вночі, що він спав на варті. Свою провину він заперечував, заявляючи, що він не спав, а просто заплющив очі — однаково ж уночі нічого не видно. А його все-таки вигнали з відповідною популяризацією в стінній газеті.

Раптом Семен підвівся. Він поклав свою шинель на цей раз біля самого вогню, якимось особливо уважно оглянув червоноармійців і теж ліг. Джерело Кривонових анекдотів на цей раз немовби вичерпалося.

— Ну, Савко, рішився? — продовжуючи якусь давню розмову, спитав Семен.

— Ще, — відповів той, поміркувавши.

— Боїшся, що чоловіком не будеш? Так тепер усі люди, а не паразити... А будеш шкодувати — знаю...

Перепьолкін і собі перекинув шинель ближче до вогню. Уважно вслухався в Семенову мову. Він скинув чоботи — поклав ноги біля самого вогню.

— Дай, Сеня, подумати... Це ж, брат, не анекдот...

— У нас з тобою від роботи одбою не було б... Обидва коли б за що взялися — тільки порох куриє би... І повна свобода. Сьогодні на пристані, завтра — на залізниці... Куди захочемо...

Один із червоноармійців, селянин, зацікавлено дивився на Семена. Йому забажалося висловити свою думку.

— Я на завод піду. Десь на великому заводі працюватиму — нема краще...

— Двір будеш мести? — крикнув йому зневажливо Семен, — думаєш, як мотор на курсах в полку вивчив, знаєш, як його мазати, то вже й механік...

Червоноармієць терпляче проковтнув Семенову пілюлю й, нітрохи не розсердившись, весело засміявся.

— Нічого, браток, навчимося... Ми гній руками розкидали, а це ж не двір мести... Головіс — взяли б на завод, а там...

— Осісти завсігди встигнеш, — не залишав Кривописа Семен, — а поки молодий, — поблукати не завадило б... Поїхали б на Херсон, Одесу.

— В паразити претеса, — вставив своє червоноармієць, що з села.

— Твоє діло після свиней нюхати, — гукнув на нього Семен.

Червоноармієць з села зареготав глумливо в обличчя Семенові. Той спалахнув, як підпалений порох. Він ніколи не міг стримувати себе. Скочив на ноги, щоб зайтися потоком властивої лиш йому в батареї барвистої лайки. В цю мить цілком несподівано переляканий храп усього табуна коней підхопив на ноги бійців. І за одну секунду з усіх боків почули скажений тупіт копит — все ближче й ближче. В світле коло вскочили галопом перелякані батареїні коні, важко сопучи, збилися мордами.

— Ку-у-ди!.. — заволав Семен на коня, що мало не збив його з ніг, протискаючись ближче до багаття. — Же-ни їх, чога поставали!..

Але коні хропли, й видно було, як вони нервово тремтіли.

— Вовк, чи що?..— кинув було червоноармієць, що сперечався перед цим з Семеном.

Але в цей час Семен кинувся вже між коні.

— Зник Тімур...— гукнув він.

Тімур був призовий заводський жеребець, який мав уже славу на іподромах. Відсутність його особливо вразила бійців.

Семен скочив на якогось коня.

— Іду шукати.

Але кінь підкидав задом, і не було змоги примусити його відійти з гурту. Семен вилаявся й зліз.

— Доведеться пішки...

Семен не раз скакав на Тімурі і тепер найбільше ним стурбувався.

Хлопці дивилися, як зійшов він униз з горба і зник у темряві.

— Візьми хоч клинок...— гукнув хтось услід.

Відповіді не було, хоч Семен був ще недалеко.

— Семене, і я з тобою,— голосно вигукнув Перепьолкін.— Зажди.

Він поспішав натягти чоботи, але недбало загортав онучею ногу й чоботи не налазили.

— Та швидше, бо не доженеш...— зауважив йому Кривоніс.

Перепьолкін нарешті натяг чоботи і схопив клинок. Він зник вслід за Семеном. Його вигуки щоразу тихішали — він заходив усе далі. І раптом усі почули вже далеку, але чітку Семенову лайку на адресу Перепьолкіна. Певне, набрид Перепьолкін йому своїми вигуками.

— Ну, значить, зійшлися,— зробив висновок Кривоніс.

І лише згодом розвели коні по луці, недалеко від горба. Семена й Перепьолкіна не було.

Вони повернулись до таборів тільки пізнього ранку, ведучи в поводі Тімура. Ніч до ранку виблукали луками між річкою й лісом. Перепьолкін часто присідав, вглядаючись у темряву,— йому ввижалося спереду щось подібне до коня. Він тоді поривався вперед, і клинок, стукаючи, плутався йому в ногах. Звичайно, він помилявся.

«Невже хто вкрав?» — щоразу більше спадало Семенові на думку.

Оглянути село пішов Перепьолкін, а шукати по лісових галявинах за селом подався Семен. Потім, коли він вів уже на поводиті впійманого з великими труднощами на одній із галявин Тімура назад, біля того ж села його зустрів Перепьолкін.

— Значить впіймали! — радісно гукнув він.

Звичайно, він не сказав Семенові, що й не думав ходити на село, а просто висидів час біля дороги й розпитувався селян про жеребця.

— В тебе не залишилося хоч на цигарку? — прохав він Семена.

Кілька днів тому якийсь недосвідчений їздець набив Тімурові сідлом спину, й виразка ще не загоїлася. Полохливу тварину діймали мухи, й кінь нервово смикався, іноді підкидаючи передні ноги. В такі хвилини Перепьолкін відскакував убік і випускав вуздечку, що її тимчасово йому доручив Семен. Скрутивши цигарку, Семен знову взяв у Перепьолкіна вуздечку. Перепьолкін ішов поряд Семена й намагався розважити його.

— А ти правий, Сеню, нащот кар'єри...

Семен здивовано глянув на нього.

— Я кажу, Сеню, що куди краще попоходити по різних містах, поробити день на одній роботі, потім на другій... Я теж люблю таке життя. Моя психологія не витримує довго однієї роботи. Я б, Сеню, літав як орел — сьогодні тут, завтра — за сто верст — аж поки знайшов би добру роботу...

Семен, всміхаючись, мовчки глянув на хлопця.

— Ну, то приймаєш до компанії?.. Я ще, брат, краще за Кривоноса зумію...

Він не встиг закінчити. Семен зареготав, насунувши вільною рукою Перепьолкіну кашкет на ніс.

— Чого ти зайшовся?

— Та що ти, малий, з нами робитимеш?

— Що ви, те й я.

— Це брехеньки добре розповідати дурням... А з нами попоробити...

Цієї хвилини вони лісовою стежкою продерлися до табору.

— Аж за селом зловили у лісі... — охоче інформував червоноармійців Перепьолкін. — Важко було чорта шукати... Ну, та знайшли... й спіймали, — од нас не втечеш... Треба гвинтівки з собою брати, коли коні

виводимо на випас. Бо тут у лісах вовків до біса... Якби оце ми з Семеном хоч на одного натрапили, от би рубонув я!..

І він виймав наполовину з ножен клинок і з силою штовхав його знов у ножни. Бійці сміялись. Сміявся й Перепьолкін. Коли б хто поспитав його, то він і сам би не відповів — чи жартома, чи всерйоз нахвалявся він на вовка.

14

Не одна минула декада, як вони не бачились. Не вважаючи на літню перерву на робфаці, Софійка повним возом тягла свої численні навантаження. Але щовечора чекала Семена.

Він не приїздив. Раз — що не давали відпусток бійцям до міста — у полку готувалися до інспекторського огляду, а друге...

Якось Семен прийшов до Перепьолкіна:

— Ну, то пристаєш до мене й Кривоноса в компанію?

Саме начищав до блиску Перепьолкін чоботи. Він, не кидаючи своєї роботи, сказав:

— А ясно. Я це вже давно вирішив...

Як зневажав Барабаш у цю мить Перепьолкіна. Зневажав як!.. Не здержався.

— Ех, ти, дохла перепелиця...

Тепер випростався Перепьолкін, глянув услід Семенові.

— Ну, ти не дуже зі мною... Я тобі не...

Він проковтнув кінець і взявся за другий чобіт.

Софійка сама приїхала до Семена. Увечері в вихідний день, коли на узлісся до таборів з'їздилося сила люду — знайомих і родичів — у гості до бійців, Семен латав гармонію. Упав на неї з полиці в дивізійній каптьорці штир від польового телефону, не догледіли...

— Там мадам твоя прийшла... — всунув до намету голову Перепьолкін. Він тепер намагався годити Семенові.

— Зараз вийду — перекажи.

Він обережно склав гармонію, зібрав у торбинку клей і латки й відніс усе до каптьорки.

Понад табором карлючився широкий шлях. За ним — ріденький ліс з прекрасним, як на малюнку, узліссям — у стежках, галявинах між старезними дубами. Недарем-

не сюди вечорами стримів народ з міста. Уздовж шляху і в сітці безконечних стежок у дубах — гармонії, гомін... І навіть оркестр духовий — з естради коло табору.

Семен розшукав у народі Софійку.

— Що трапилося? Ти чого не приїздив?

— Не пускають у місто — щодня то виїздили на стрільбу, то інша робота.

— А я думала знову яке нещастя... як зимою було...

Вона сама взяла його за руку, й вони пішли шляхом, потім стежкою в ліс. Семен дивився в Софійчине обличчя: воно схудло трохи й зблідло... «Впряглася»,— подумав він, і йому стало шкода її — малої, тендітної, але завзятої і негомонної. Софійка мов угадала його думки.

— Відряджали на південь до санаторії. Не поїхала.

Вона не сказала, чому вона не поїхала, але Семен зрозумів, що це заради нього жертвувала вона своїм, таким потрібним і тричі заслуженим відпочинком.

— Софійко,— докірливо сказав він,— тобі треба все кинути і їхати туди... а ти відмовляєшся...

Вона закрила йому долонею рот й не дала закінчити.

Він схопив її за стан і високо підняв над собою. Софійка здавалася легшою за все, що йому доводилося держати в своїх руках. Її сміх, дзвінкіший за скляні дзвоники, викликав у Семена таку ж легку дзвінку веселість.

— Софійко, впушу — і впадеш.

І, справді, вона немов падала, але звисала на його кремезній шиї і все ще високо бовтала ногами...

Для нього, кремезного, грубого бійця, вантажника, ніжні Софійчині пестоці і її дівоча щирість були п'яним вогнем, здатним розтопити все на своїй путі. Якійсь млосний дим заволікав йому свідомість, туманив пам'ять. І вже не існувало для Семена його минулого життя — жоден епізод не вимальовувався в його пам'яті. Він жив тільки однією годиною — сьогоднішньою, млосною, палахкучою.

Софійка не опиралась його обіймам, і тільки взялося в один суцільний рум'янець її обличчя. Вони сіли під якимось деревом просто на траву, й Семен безтямно шептав:

— Ми будемо, Софійко, разом робити все, що ти скажеш... Як хочеш, ми поїдемо разом куди-небудь...

Граючися його коротко обстриженим волоссям, м'яко промовляла Софійка.

Тут, біля неї, було йому добре, й кругом усе — гай, табір, оркестри й гармонії десь там за гущавиною — таке прекрасне й привабливе, немов сниться воно в ранковім сні...

Нехай вона говорить йому казок, яких він не розуміє,— однаково буде радісно й тепло йому, буде сміятися він, як дитина, без жодної причини.

Чийсь кроки за спиною раптом перервали його думки. Він незадоволено обернувся: просто на них ішли Стоббун і Катька. Семен остаточно забув, про що говорив Софійці. Він знав про Катьчину поведінку останнього часу й у цю мить боявся одного: Катька може тут образити Софійку, й він цьому не зможе запобігти.

Вони наближалися, й Катька, закопилівши зневажливо губи, іронічно всміхалася. Семен чудово розумів, до кого адресується ця усмішка. Йому кортіло скочити й, поки не пізно, силою примусити цю пару повернути назад. Проте це було неможливо. Стоббун і Катька пройшли за якихось чотири-п'ять кроків від Семена й зникли в лісі.

— Що це за дівчина? Вона якось недобре дивилась на тебе.

Семен промовчав.

— Вона тебе знає? — питала Софійка.— Ще трохи, здавалося, й вона почала б з тобою якусь розмову...

Софійка спостерегла те, що в подібній ситуації помічає більшість жінок,— небезпеку... І раптом Семен, навіть для самого себе несподівано, відповів:

— Це Катька... міська домробітниця.

— Але ж вона тебе знає?.. Знайома?

— Та вже ж...

Софійчина рука сковзнула по стриженій Семеновій голові і впала. Вона докірливо глянула в очі хлопцеві.

— Ти мені раніше про неї нічого не казав.

— Вона злопам'ятна, Софійко, й сильна, як хлопець,— тобі слід її остерігатись...

— Хіба в неї зі мною які рахунки?

— Вона була моєю дівчиною.— І, поспішаючи виправдатись, швидко додав: — У полку в багатьох червоноармійців є дівчата... Вільними вечорами гуляють.

— Ех, ти, не міг до цього часу про це розповісти... Ти думаєш, я вважала тебе за невинне хлоп'я? Що? Не думаєш? Ти правий — я знаю тебе. Я ж, Семене, знаю

життя з усіх сторін і не можу я бути в претензії на те, що ти знався з цією дівчиною. А ховатись від мене не треба.

І знову відчув Семен на собі її руки, теплі й тендітні, немов дитячі. І, обіймаючи її, він боявся розчавити її своїми мамонтовими м'язами, боявся завдати їй найменшого болю, бо — здавалося хлопцеві — нічого в житті не мав ще він такого коштовного й близького.

Тихим, зовсім тихим сміхом, тільки йому чутним, зверталася вона до Семена. Йї нічого не треба було промовляти до нього, думати, — її серце говорило більше, ніж міг би надумати мозок.

Темніло, коли Софійка покидала табір. Знову пройшли вони залюдненими стежками й понад шляхом.

— Добре тут у вас, — говорила Софійка. Вона здаля зацікавилась гуртом навколо гармоніста. Хтось там вистукував танець, і ляскали дзвінко долоні. Підійшли ближче, й Софійка, ставши навшпиньки, заглянула понад плечима бійців у коло — там накручував якийсь боєць свій хитромудрий, з усякими штуками танець і в парі з ним поважно плавала колом, закидаючи голову і впершись у боки, Катька. Софійка зачудовано дивилась на неї. Повільні, плавні рухи й спокійна постать у Катьки, але очі — великі, чорні — блищали гарячою вологою й зухвало впивалися в бійців.

Потім Софійка довго стояла біля загородньої трамвайної зупинки. Біля неї спинялися один по одному вагони, вертали до міста, але вона не сідала. Самотня стояла осторонь, намагаючись при світлі електричного ліхтаря розглянути людей. З міста приїздили військові, інші їхали до міста — десятки й сотні облич пройшли перед її очима; вона стояла мовчки, нерухомо, ніким не цікавлячись. Та ось враз немов зірвалася з місця, але не пішла — спинилася знову. Повільно, немов повна якихось радісних згадок, в коло електричного ліхтаря ввійшла Катька. Перед Софійкою стояла висока, огрядна, селянського типу дівчина, вбрана по-міському — в дешевій кофті й короткій ношеній спідниці. Стрижене під хлопця волосся відкривало повну шию. Черевиком вона вистукувала об рейку, певне, все ще згадуючи про танець.

Коли Софійка ззаду торкнула її за лікоть, та поволі

обернулась. Помітила тільки Софійка, що вже не блискують гарячою вогкістю її очі.

Навколо, крім них, не було нікого.

— Я бажала спитати вас,— якнайлагідніше почала Софійка,— ви знайомі з Семеном Барабашем?

— Чи знайома, питаєте?..— Катька з надмірною безпечністю засміялася.— Та це ж мій ухажор... Падлец такий!..

Засміятись хотіла й Софійка, але усмішки не вийшло: не зуміла.

— Я, бачте, теж його знайома...— виправилася вона.

— Та я ж бачила... бачила...— сказала й знову засміялася, але тепер уже цілком щиро, Катька.

— Я його землячка...

— Та бачила ж, кажу...

— Я дивилася, як ви танцювали. Дуже добре...

— Та... настрибалася, аж ноги наче хто підмінив. Заморили клятї хлопці. А чому ви не пішли до танцю? Не вмієте?

— Та ні... не мала охоти.

— Таке!.. Та в мене є охота чи нема — однаково танцюю. Не завжди ту музику почувеш... Бувало, наробишся в хазяйки до вечора — ноги стинаються. А підеш у полк, так до гармонії на танець і тягне... Характер такий... дурний...— закінчила вона, знизивши тон.

— Ви працюєте домробітницею?

— Де в чорта!.. Вісім год робила, а тепер — хай мені золотом платять — не піду нізащо. Найду якоїсь іншої ..

Дивувало Софійку, що ця дівчина говорить тоном, в якому немає й тіні злості на неї. А тим часом Катька мала «за традицією» всі права зневажати свою, так би мовити, «суперницю». Та й що, власне, примусило її спеціально чекати й потім підійти до цієї дівчини?.. Познайти, ризкуючи мати якусь вуличну неприємність, як попереджав її Семен? Жіноча чулість примушувала Софійку повним серцем відчувати, що Катька мусить ставитися до неї вороже. І от це, тільки це примусило її підійти до Катьки. Ніби вона була в чомусь винна.

Тим часом Катька зацікавлено розглядала Софійку. Так, тоді на вулиці, здаля побачивши Софійку, вона не помилилася: у цієї білявої дівчини голубі очі.

— Ви вчителька?

— Ні, я студентка... А колись була домробітниця.

— Невже?

— Атож.

— Де в вас та й сила береться? — засміялася Катька.— Ви такі плохенькі... Невже ото наймитували?

— Я вам сказала правду. І, можливо, саме Семенові я мушу завдячувати, що я покинула цю роботу.

Підійшов трамвайний вагон; вони зайшли всередину й посідали поряд.

— Коли б захотіли,— промовила Софійка,— я б охоче допомогла вам у цьому.

— В чому?

— Знайти хорошу роботу і трохи вчитися...

— Оце!..— здивувалася Катька.— В мене вся сила тут,— показала на свої грубі, великі руки,— а голова в мене — тільки до сміхів... Та це ж і мука яка над тими книжками сидіти. Сама я неграмотна, і життя у мене неграмотне. Чорт його бери!.. Що мені — життя шкода? Не таке воно в мене, щоб я за ним жалкувала...

Тепер уже Софійка щиро засміялася.

— Чудні у вас думки...

— Та які ж вони в мене можуть бути?

Софійка помітила, що Катька весь час не просто дивиться їй в обличчя, а пильно розглядає його, немов пізнає. Намагається приглянутися до її рук і ніг. Тим-то Катька не особливо уважна була до Софійчиної мови.

— Скажіть,— не втрималася-таки вона,— то певне й справді, коли кидаєш оту важку роботу, як ото, приміром, моя, то обличчя робиться таке тендітне, наче квітка, тонке якесь і руки меншають? Чи воно в вас з природи?

Софійці зробилося ніяково — можливо, через її чудні запитання, чи, може, за свою недоречну мову під час цієї зустрічі.

Коли вони вийшли з вагона й розходились, Софійка нерішуче запропонувала:

— Я б могла вас поставити на нову роботу, коли схочете. В мене є...

— Дякую вам, я не хочу,— несподівано швидко й якимось сухою відповіла Катька й пішла.

Вражена Софійка не могла збагнути цю невгомну, гордовиту людину.

Від батарейних зборів у Семена каламутний настрій. Він ледве-ледве здержався, щоб не вилаяти привселюдно Кривоноса. З ним Семен давно вже домовився про їх спільну роботу після військової служби. До них з власної охоти приєднався Перепьолкін. За Кривоносівими анекдотами важко побачити, чим живе ця людина. І ось Кривоніс, батарейний штукар, анекдотист, бере слово, виходить, промовляє... Про кого? Про нього, Семена... «Індивідуалізм треба винищувати...» і ще, й ще... Де він тих слів набрався? І увесь час натискає на нього, на Барабаша, що він, мовляв, поширює ліквідаційний настрій серед бійців, щоб скриньки готувати, додому йти... А батарея підтакує Кривоносові. Це ще можна терпіти. Але Кривоніс не втерпів і на самих зборах вигадав і розповів про Семена якийсь новий анекдот. А всі сміялися. І Мазуренко, і комсомольці — вся батарея. Навіть... Перепьолкін, він теж заходився реготом. А потім всі, хто виступав, висловлювались в цьому ж дусі. А він? Стояв і намагався приховати своє кипіння. Та коли б то тільки були не збори, а так просто зійшлися поговорити, щоб не було голови й секретарів усяких, та ще коли б не було політрука... довідалися б вони, чим він тоді дихав. Взнав би його і Кривоніс... і мізерний Перепьолкін, що задоволено реготався...

Щоправда, політрук Мазуренко дещо залагодив справу. Він таки наприкінці в промові зазначив, що Семен Барабаш у житті не паразит якийсь,— теж важко робить, а ось тільки... І далі він почав верзти якусь нісенітницю на манір Кривоноса. Можна подумати, що вся батарея проти нього. Та ж він знає, що це тільки здається на зборах так; а ось прийдуть по наметах, і будуть з ним, як друзі, курити, ділитися родинними новинами... От тільки не чекав він подібного вибрику від Кривоноса. А начальство навряд чи причепиться. Адже тепер він усе, що йому доручено, виконує якнайретьельніше. А за пійманого Тімура у полковій газеті по наказу йому й Перепьолкіну комполку подяку висловив. Перепьолкін цю газету показував у батареї і ще раз оповідав з подробицями, як він ловив коня, а Семен немовби йому допомагав. Був момент, що Семенові кортіло й самому виступити і сказати Кривоносам і всім

щось гостре, зразу приголомшити їх або хоч вилаяти... Але бажання зникло після слова командира батареї. Не чекав цього. Усі були проти нього — і лаяли, і сміялися, й підколювали його. А командир батареї виступив і немовби теж приєднався до всіх, а тим часом нагадав їм, що в Семена Барабаша, мовляв, кінь добре обходжений, і сам він підтягнувся, і провини протягом усього таборового часу — жодної... Це він здорово. Всі аж при тихли...

Проте не самі збори сколихнули до дна Семенову рівновагу. Вони нагадали, що переїзд до міста, в казарми, незабаром. А з цим переїздом — така була традиція — в полку оживали розмови про недалеке звільнення в довготермінову відпустку, «демобілізацію», як здебільшого кажуть бійці. Учора ввечері, проходячи повз намети господарської чоти, бачив він виставлений на сонце свіжо пофарбований саморобний чемодан — це хтось із бійців уже готувався додому. Ще доводилось йому чути подібні розмови після вечірньої зорі в наметі, коли лягали спати. Чув, як уголос думав про це Перепьолкін. «Я з Барабашем,— казав він,— сядемо в поїзд і пашо-о-ол з одного міста до другого. Свободні, як орли!..» Перепьолкін навіть не помічав, як стиха глузували з нього бійці. «Підете по кишенях чужих їздити»,— резюмував хтось хвальбу Перепьолкіна. «Кожна пташка своїм носом годується»,— докинув ще хтось. А Перепьолкін ще довго нахвалявся... Цуценя, що лащиться до всіх... А з Кривоносом, після сьогоднішнього його виступу, звичайно, компанії не вийде — прогоріло. А з ним би він попоходив по світу. Та на біса всі вони йому здалися?... Його, Семена, кожна пристань знає, і скрізь вистачить кулів на його горб. Софійка... Учора він пробував написати їй листа. Це після того, як багато про неї передумав. Ось Микола Калач, той просто зробив — дійшло в нього з Уляною до її дівочої сльози, і їде він кудись на Далекий Схід, і бере її з собою. Стобун біля Катьки крутиться. А їй що? Забере її — поїде. А Софійка, його вимріяна, ні з ким незрівнянна любка... Нікуди вона не поїде, та й нікуди він її не візьме. Ніколи не було в нього такої дівчини, щоб ото близька така й незвичайна. Та все ж таки вона... тільки дівчина, мале дівча. Коли уявляв її співучий голос, сам лякався: якої великої і дужої влади вона набула над ним...

Тож учора ввечері надумався було написати їй листа, хоч кожна літера йому малописьменному, як сокирі сукуватий прикоренок,— не давалася.

А сьогодні вранці згадав за цього листа й нишком його знищив і розсердився на себе — дурний: до нього дівчина прилітає з любов'ю, а він одмовляється. Він пошматував свого листа й кинув на вітер. І весь день хотів забути про це, а воно вертиться в голові й ніяк його не позбудешся. Тому й ходив сьогодні біля своїх коней, як ніколи. Так, що казали: «Старається Барабаш, до міста на вечір хоче».

Того ж вечора Семена покликали до політрука Мазуренка. Намет був порожній, і тільки Мазуренко сидів над якоюсь книжкою біля газової лампи, коли прийшов Семен. Мазуренко кинув йому сидати.

— Не за хороші діла ви взялися, товаришу Барабаш.

Семен усе ще під враженням сьогоднішніх зборів мовчав. Так поводився він завжди, коли йому в чомусь докоряли.

— Намовляєте бійців іти кудись бурлакувати з вами... До чого це? Мені шкода й вас і ваших легковірних друзів.

— Я сам, я нікого не підбиваю,— вставив Семен.

— Ну й добре, що нікого... Я вірю. Але й вас самих, товаришу, шкода мені. Більше того — за вас особисто я відчуваю свою відповідальність. Ви прослужили два роки в армії, незабаром звільняєтесь, але ви не пройшли того шляху, який пощастило завершити іншим бійцям — вашим товаришам. Ваші досягнення ще не ті, які ми мусимо вимагати від кожного бійця. Я вас не думаю тут агітувати — пізно... За якихось два місяці ви підете з армії. Але саме через це я й викликав вас, бо мушу вас, як політичний керівник, який відповідає за ваше виховання, попередити: ви повертаєтесь до життя цивільного громадянина, але не знаєте, не бачите й не відчуваєте, що воно, оте життя, зовсім не таке, яке ви знали два роки тому, до армії. Оце я вам повинен нагадати.

— Я знаю,— тихо промовив Семен.

— Ви, товаришу Барабаш, мало знаєте його, бо ви надто відстали. Лише життя, підкорене найгострішій дисципліні, дає найвищий ефект. Ось чого ви не розумієте в сьогоднішньому дні, й ви згадаєте моє попередження. Я не збираюся вас тягнути до колгоспу, куди ідуть багато

бійців, хоч це й був би для вас непоганий вихід. Я просто звернув на вас увагу, бо серед нашої батареї ваша постать маячить якимось строкатим, не зовсім зрозумілим опудалом. Коли б оце я вас спитав — що ви, власне, хочете?

— Нічого, — відповів коротко хлопець.

— В тім і річ, що ви й самі не знаєте й не уявляєте чітко й завершено — чого бажаєте. Скажіть, хто був ваш батько?

Семен розповів усе, що йому самому розповідали за батька, яскраво, з усіма деталями згадав і за жакливу батькову смерть. Особливо захоплено розповідав за це. Мазуренко мовчки слухав і, коли хлопець нарешті закінчив, запитав:

— То хто ж убив вашого батька?

— Хто ж — селяни...

— Неправильно, товаришу, зовсім неправильно... Калістрат Пучка вбив, використавши темноту й анархію тодішнього села. Так ось і самі ви скидаєтесь на тих же селян, які й самі не розуміли, що робили. Зрозуміли?

Семен мовчав. Такого повороту їх розмови він не чекав, і все ж йому ще важко було до кінця зрозуміти політичного керівника, хоч і вразив його цей несподіваний висновок. З ним він не згоджувався. Адже він завжди, скільки пам'ятає самого себе, не любив села, зневажав і глумився з селян, з їх рабського порпання в гною й болоті... Колись він не міг пройти повз селянина десь у місті, щоб не вдарити його якимось дошкульним, образливим словом. Професійний гонор безпритульного вимагав зневажати селянина, і кожен з цих хлопчаків, коли тільки він приходив на міську вулицю з села, намагався швидко позбутися всіх ознак свого селянського походження — в одязі, в мові, і так само у поглядах на речі. І раптом тут йому сказано, що він сам і досі нагадує в чомусь того ж селянського дядька, що кидає свій гній і лопату, щоб піти замучити десь людину, яка немовби вкрала...

І після мовчанки Семен, не згодившись, кивнув головою.

— Ви думаете інакше?

— Та вже ж, товаришу політрук, інакше...

І, щоб не звучало це як неприємний якийсь непослух з його боку, додав:

— Малограмотний я.

— Справа тут, товаришу, не тільки в грамотності...

В цю хвилину над табором пролунав сигнал на вечірній огляд.

— Нам з вами ще не раз доведеться продовжувати нашу розмову,— політрук одпустив Барабаша.

16

Давно вже не сходився такий гурт під казармою. Стояли колом й, щосили напружуючи голоси, переходили від однієї пісні до іншої. До гурту виходили з полку нові й нові бійці. В самій гушавині імпровізованої капели вимахував руками Семен Барабаш. Це була новина,— така його раптова ініціаторська роль в цьому веселящому співі. Він вигинався перед бійцями, вимагаючи якнайповнішого голосу, сам брав на повні міхи бездоганних легень і, здавалося, п'янів, надміру сповнений втіхи від своєї витівки. Дивлячись на нього, ніхто ніколи не довідався б, що хололо на серці цієї людини.

Останні два місяці промайнули швидко. Дні в таких людей, як Семен, одміряються непомітно. Скільки стояло задач перед ним,— жодної не зумів розв'язати. Його розумовий апарат не був удосконалений, щоб розплутувати якісь хитромудрі вузли. А тим часом бурхлива його натура рвалася до одного й одне бажала визнавати в світі — життя на повен захват легень, дихати нестриманим почуттям і жити під однією дисципліною — свого нутра. А що буденні проблеми не давалося розкрити його мозком, то хлопець почав дивитися вперед, як на шлях, де верстовими стовпами бовваніють якісь там загадки. Годі йому, почесному босякові в минулому, блукати «психом» між наметами, вигадувати й шматувати на клаптики якісь, певне, недоумкуваті записки!.. Потім не раз приїздила до таборів вільними вечорами Софійка, і Семен пам'ятав і відчував тільки біляві її кучеряшки на своїм обличчі, та голубі її очі — на своєму серці. Нащо йому знати про те, за що вона не питалась?.. А Софійка не допитувалась ні до чого. Вона безтурботно розповідала йому про своїх хлопчаків, що не думають кудись тікати. Знав уже Семен те, як привчала вона їх з своїми помічниками орудувати рубанком. Що йому було до них? Певне, й тут були якісь загадки, що до

них він утратив усякий смак. Він знову брав життя так, як і колись — два чи десять років перед тим. І, насвистуючи одну з своїх пісень, Семен не раз за цей короткий час на ходу чіплявся до вагонів трамвая — у місто. Цими вечорами чекала його в своїй кімнатці Софійка...

Тим часом полк знявся з таборів, і тепер уже під самою казармою призначали бійці побачення своїм знайомим. Чуючи, як перегукується дошкульним жартом Семен з бійцями через усю казарму, не визнавали його в полку. Найголосніший гурт — Семенів, і найдивовижніша витівка десь у фізкультурній залі — теж його. Зникла без сліду його похмурість.

І ось лишилося перебути на службі всього кілька днів. Якимось на політзаняттях ворухнулися в Семенові знову тривожні передчуття, але важка була сила його життєрадісної енергії, й вони, темні й хмурі думки, промчали, як перед знайомою, але закиненою станцією. Напередодні останнього дня служби було особливо людно біля казарми. Іти на прощальний вечір у клубі було ще рано, й тому зібралися надворі, й, за виробленою звичкою, Семен очолював цей могутній хор.

Повз гурт промайнула спина заклопотаного підготовкою до прощального вечора політрука Мазуренка. Семен непомітно вислизнув з гурту й догнав його. Він просив звільнення на кілька годин до міста.

— Краще, коли б ви не пішли, але, якщо дуже треба до міста, йдіть.

Незабаром Семен вийшов із казарми. Він трамваем дістався на протилежний кінець міста — до пристані. Пройшов вантажними пристанями і пішов вузьким покрученим завулком. Давно не бував у цих добре знайомих місцях. Пройшов крізь якийсь заплутаний двір, зійшов на кілька східців униз, у півпідвал, і постукав у замкнені двері. Вийшла незнайома Семенові жінка.

— А хазяйка вдома?

— Я ж і є хазяйка? А вам кого?

Знайомий підвальчик уже перейшов до інших рук, і нова хазяйка була незнайома з Семеном. Знову дзенькнув замок, немов прощався з Семеном. Колись у цьому приміщенні був прихований продаж горілки, й тут зустрічав тоді Семен своїх колег мало не кожного вечора. Хвилину подумавши перед зачиненими дверима, Семен покинув двір і пішов далі такими ж вуличками. Ввійшов

до одного з невеликих кам'яних будинків. Біля одного з приміщень смикнув за дзвінок. Поки йому відчиняли, встиг прочитати, бо ще не зовсім було темно, на дверях мідну табличку: «Пилип Тимофійович Соловей». Усміхнувся й увійшов у розчинені двері. Здивована злегка жінка швидко пізнала його:

— Це ви, товаришу Барабаш?

Семен привітався. Це була дружина його давнього приятеля, вантажника Солов'я.

— А Пилип, здорово!..— засміявся Семен і повторив: — «Пилип Тимофійович Соловей»...— І тут тільки помітив Семен, що він зовсім не в тому приміщенні, в якому раніше бував, відвідуючи товариша. Кімната, власне, була та ж, але обстановка... Навіть не запитавши про самого Солов'я, якого, видно, не було вдома, Семен розглядався по хаті. Нове умеблювання і вся обстановка були в такому охайному стані, що йому було якось боязко сідати на вкрите бездоганно чистим чехлом кріселко. Висіли по стінах різні портрети — до них не додивлявся Семен. Але йому відразу впав у око невеличкий стіл біля вікна й на ньому приладдя до письма.

— Коли ж це в Пилипа повиростали діти?

Дружина Солов'я, все ще оглядаючи Семена, гордо всміхнулася:

— Це не для дітей... Пилип вечорами мусить працювати над деякими паперами, писати — отож і завів собі приладдя.

— Бач...

— Та він там серед вантажників щось за старшого... Тепер йому багато клопоту. Ось наче б і давно вже пора додому, а немає.

Семен дивився на жінку, і впадала йому в око велика відміна від тієї, якою звик її бачити раніше. Завжди обдерта, брудна й хаплива, вона тепер носила пристойний одяг, була спокійна й якась переконана в своїх словах і вчинках.

— То вже Пилип і до Варки не зайде?

— Давно не заходить. Та й, здається, її ліквідували...— відповіла жінка.

— Я заходив... Там хтось другий живе.

Варка — це була господиня таємного кубла, де в усяку годину можна було дістати горілку й випити,

заївши солоним огірком. Це була «великодушна» кредиторка широкого гурту вантажників.

Пилип прийшов незабаром.

— Сьогодні я маю право відпочивати,— почув за дверима Семен його голос. А за мить він з'явився в кімнаті перед Семеном.

— А-а!.. Здоров!.. Усе ростеш і дужчаєш?

— А ти в наркоми прешся?

— А що ж мені...

Вони привіталися.

— То чого ти саме сьогодні маєш право на відпочинок?

— Бо виробили зверх норми...— вигукнув Соловей.— Натисли!.. Оце хлопці! Не второпав? Кажу — перевиконали денну норму навантажень. Боремося щодня за норму, але часто підводять хлопці... Не виконують. Ну, а тобі ще довго?

— Кінчаю. Завтра звільняють мій рік...

— Так чого ти мовчиш?.. Завтра повернешся, позавтрьому виходь на роботу. На пристані в нас хлібна пробка: не встигаємо розвантажувати. Тимчасово у мене житимеш, коли немає де. Тільки попереджаю — п'яних тепер на роботу не положено... Артілі змагаються, а п'яні тільки зривають...

Семен нічого не відповідав. Він навіть не дивувався Пилипові, колишньому своєму щоденному другові, що так же, як і він, був постійним вечірнім гостем у Варки. Він довго слухав Пилипа мовчки, зосереджено. Потім раптом, зухвало всміхнувшись, кинув:

— А мені від такої роботи нудно... Це, приміром, я запив і не вийшов сьогодні на роботу, так ти на мене нацькуєш моїх же хлопців? Це мені не по серцю!.. То за такі речі знаєш, як колись бувало...

— Ти дурний, Семене... Ти думаєш, коли через тебе вони пастимуть задніх у нас на пристані, то вони мусять тебе хвалити? Тепер не такий народ: узявся робити — роби.

— На чорта б я його брався. На мої плечі стане роботи... Підшукаємо...

Соловей дружньо потріпав Семена по плечу.

— Держишся на своєму?.. Ну-ну...

Він за звичкою держав дома завжди пляшку горілки — «на всякий випадок». Щоправда, такий «випадок»

випадав у нього мало не щодня. Зате не пропадав Пилип вечорами у Варки.

Семен знав, що, з'явившись до казарми підпилим, дістане арешт, але не хотів показати перед Солов'єм своєї покори перед дисципліною й тому, голосно жартуючи, вихилив склянку, заїв ковбасою й підвівся йти.

— Це куди?

— Більше не маю часу... Звільнився тільки на три години. У мене сьогодні вечір зайнятий.

— Добре тебе в шори взято. Зовсім не той, що був...

Це злегка образило Семена. Може, через це, а може, від горілки, він гукнув на прощання:

— Ніхто мене, Пилипе, не злама... А позавтрьому — держися пристань!.. Семен Барабаш з армії повертається....

Він покинув Солов'я й подався до казарми пішки. Таки нікуди було йому поспішати. Над пропозицією Солов'я не було чого особливо міркувати, але все ж вертілась вона йому в голові й не давала спокою...

— Той... той же, що й був... — уперто повторював він сам до себе.

17

Катька довго й без певної мети дивилась на освітлені вікна полкового клубу. Садок проти вікон казарми, в якому сиділа вона на лаві, кутаючись од вечірньої вогкості в блаженське пальто, уже спорожнів і сумно шумів голим гіллям. Кілька холодних краплин, струшених вітром з дерева, впали на її руку, й вона нервово смикнулась, немов прокинулась од міцного сну. Навколо було пусто й тихо. Усі там, за вікнами в клубі, звідки долітає до неї іноді знайома музика. Уляна, коли йшла в полк на вечір, пропонувала і їй йти разом. Та Катька не забажала. Вона просидить вечір у квартирі сама. Йї ні до кого йти. А коли Уляна пішла, їй теж заманулось побувати на випускному прощальному вечорі в полку. Довго стримувала себе, але таки зібралась, пішла. Вона не хотіла б зустріти тут Семена. Але з Стовбуном у неї було одне питання, якого вона не змогла ще й досі розв'язати для себе. Щоправда, йому вона обіцяла їхати з ним, але ж про себе вона ще не зважилася на це. І почуває сама, що нездатна тепер думати над чимось так же

ясно й просто, як раніше. А може, їй краще оселитися назавжди в кімнаті Уляни й піти десь на завод працювати?..

У клубі особливо голосно заграє полковий оркестр. Їй хочеться влізти на фундамент будинку й заглянути всередину. І знову не помічає Катька, як приковується поглядом до вікон, як зникають з голови усякі думки. Вітер шумить кущами, але Катька не рухається.

А в великому залі клубу повно людей, шуму. Щойно закінчилася урочиста частина. За кілька хвилин почнеться коротенька вистава, що її підготували самі випускники. Кожна батарея готувала до випускного вечора свої номери. Їх почали готувати ще в таборах. З тим більшим інтересом чекали початку.

Микола Калач і Уляна сидять у перших лавах од сцени, біля самого вікна. Біля них стоїть політрук Мазуренко й оглядає мисливську рушницю, якою премійовано Миколу на випускному вечорі.

— Хороша рушниця. Але я не знав, що ви полюєте.

— Та я так... Іноді, коли є час та компанія. В нашому районі добре полювання. З дому пишуть, що збираються до засідок на вовків. Та я, звичайно, не встигну.

— Нічого,— втручається Уляна,— нам із ним для такої дороги це підходяща штука.

Мазуренко сміється. Він уже давно познайомився з Уляною й цілком схвалив Калачеве рішення їхати з нею разом.

— Ви думаєте,— сказав він,— що там без рушниці не покажеться? Це не так. А от полювання там буде розкішне. У вільні години візьмете лижі — й з рушницею в сопки...

У цю хвилину біля сцени злегка відчиняються двері й звідти виглядає в зал чиясь постать: низенький чоловік з рудою бородою, в жилетці, з сорочкою на випуск і блискучих нових чоботях. Микола вказує на нього й регоче:

— Когось під куркуля підробили.

Але чоловік миттю зачиняє двері й зникає.

Мазуренко віддає рушницю й поволі оглядає зал.

— Немає ні Барабаша, ні Стоббуна,— говорить він.— А Стоббун обіцяв мені показати свою дівчину, з якою збирається їхати на Далекий Схід.

— Катьку? — догадується Микола.

— Здається, так її звать. Він ще сам не впевнений, поїде вона з ним чи ні.

— Катря? — вигукнула несподівано Уляна.— В кому з Стоббуном?!

Вона аж підхопилася з радості.

— Ви з нею знайомі?

— Знайомі?! Та це подруга моя, й живе зі мною. То невже поїде?

— Стоббун просить дозволу й для неї.

Але радість Улянина раптом немовби погасла. Вона недовірливо хитнула головою.

— Не вірю я,— сказала вона,— що Катька зважиться на це.

— Чому? Ви з нею говорили про це?

— Ні, просто не віриться якимось... Я знаю її...

Вона розказала про те, як серед ночі Катька прокидалась, підводилась на своїй койці й довго, годинами нерухомо дивилась у вікно на місто, як хапалася руками за голову й знову падала в ліжко — мовчки, без жодного звуку. А вранці уперто мовчала, удавала веселу й вечорами ходила з нею гуляти. Мазуренко раптом зробився особливо уважний.

— Слухайте,— сказав він, коли Уляна закінчила,— я хочу обов'язково побачити її. Мені це конче потрібно.

Він попросив Улянину розповісти все, що вона знає про минуле життя Катьки, її роботу, вдачу.

«Це ж інтересна для мене людина»,— думав сам собі Мазуренко.

— Ви скажіть Стоббунові — він її приведе,— поради Калач. Але Стоббуна не було в залі.

Хтось із командирів, ідучи по залу, покликав Мазуренка, й той пішов разом з командиром.

— Чекай мене тут,— сказав Микола Уляні,— я однесу до казарми рушницю.

Він швидко вийшов. По залу ходили, голосно розмовляли, а десь посередині організувалися, як завжди, співи. Одхиливши завісу, в зал виглянула знову загримована голова з рудою бородою й довгими рудими вусами. В залі хтось засміявся. Голова зникла.

Микола чомусь затримався. Уляна щодалі частіше поглядала на двері. Нарешті Микола з'явився в дверях, хтось гукнув його, але він одмахнувся, поспішаючи.

— У садку,— сказав він їй,— сидить Катька. Я

тягнув її сюди — впирається. І сюди не заходить, і не каже, чого прийшла.

— Я піду до неї,— промовила Уляна.— Шкода залишати її саму.

Вона пішла до виходу, а Микола взявся розшукувати Стовбуна.

Катька й Уляна самі сиділи на ослоні в садку, коли маленькі двері чорного ходу з клубу стукнули й якась чужа постать вийшла в садок. За мить дівчата побачили перевдягненого й загримованого під куркуля червоноармійця, який оглядаючись, простував до них. Здалеку ліхтар кидав на оголений садок своє кволе проміння. Дівчата відразу стихли й зацікавлено дивилися на постать. Вони знали, що це хтось із «акторів» вийшов прогулятися.

— Здорові, дівчата!

Він подав їм руку. Катька раптом зареготала: зодяг і грим «актора» смішили її.

— Можна біля вас сісти? — спитав він і сів, потиснув дівчат на самий край ослопу.

— Прогавиш своє представлення,— жартуючи відповіла Катька. Її настрої швидко змінився.

У цей час у клубі глухо пролунав дзвоник.

— Це скоро почнеться спектакль,— сказала Уляна. «Актор» раптом узяв Катьку під руку, притис її до себе й щось прошепотів на ухо.

— Стовбунчик! — вигукнула вона.— А ми ніяк не могли пізнати.

— Куркуля буду представлять,— сказав він уже своїм звичайним голосом.— Шкода — дзвонять, не можна посидіти з вами. А ви чому не йдете всередину?

— Та я кажу їй, а вона не слухає.

До них підійшов Микола.

— Ну, що — пізнали артиста?..

— Миколо,— сказав Стовбун,— проведи до залу Катрю й посади, а я тільки звільнюся — вийду. Покажу, Катю, тобі премію свою... За хорошу службу без єдиного порушення дисципліни командир полку годинником преміював...

Микола й Уляна взяли Катьку під руки й, хоч вона трохи опиралася, повели до залу. Стовбун чорним ходом пішов на сцену.

Під час вистави Микола нахилився до Катьки:

— Ти поглянь на свого Стовбуна — майстер він на все... Грає як! У роботі, як звір, не спиниш. Але й на сцені — проти всіх найперший.

Катька й сама потроху захоплювалась виставою. Але, дивлячись на Стовбуна, вона не могла позбутися однієї думки: поїде вона з ним чи залишиться. Він подобався їй, розумний, діловий. Щоправда, Барабашева неврівноваженість вабила її сильніше, але про нього вона намагається тепер не думати. Вона нікому не сказала, що й до клубу не хотіла заходити, щоб не зустрічатися з Барабашем. А цікаво, чи не привів він сюди своєї білявої?..

Вистава швидко закінчилась. На початку перерви до Катьки зразу ж вийшов одягнений тепер у свій військовий одяг Стовбун.

— Тепер, — сказав він, — будемо дивитися, що дадуть інші батареї.

До Стовбуна підходили товариші оглядати його премію — кишеньковий годинник. Потім закінчилась перерва й швидко почали чергуватися короткі хоріві виступи батарей, сольні номери, танці, частушки, музика і інше.

Катька й Уляна сиділи поряд, обнявшись, і в захопленні не зводили погляду зі сцени. Іноді, під час гумористичних виступів Катька голосно сміялась. Вона забувала про все й тільки бачила перед собою на сцені танцюриста-червоноармійця, що мелькав і крутився, як дзига, чи веселого куплетиста, або, закриваючи очі, з насолодою слухала знайомі ще з села пісні.

Неуважний був до цього Стовбун. Він теж дивився на сцену, але думав про інше. Сьогоднішній успіх хвилював його. Завтра зранку почнуть роз'їздитися по домах. Тим, що їдуть в далекосхідні колгоспи, слід поспішати. Через десять днів вони знову мусять бути в полку, щоб вирушити в далеку путь. Ще й по сьогоднішній вечір він непевний, чи поїде з ним Катька. Йому прикро думати над тим, що вона й досі, певне, не забула Барабаша, хоч вони, безперечно, розійшлися. Йому треба до від'їзду, саме сьогодні, в цей вечір, остаточно запитати її...

Дивиться на Катьку збоку. Вона захоплена сценою. Зараз вона ні про що не думає. Ніщо інше її не хвилює в цю хвилину. Він мусить тут же, сидючи поряд, запитати її, й вона одним своїм словом може затьмарити сьогоднішню його радість.

Багато виступів пройшло на сцені. Вже скоро закінчиться вечір. Він бере Катьчину руку. Вона гаряча, й у самої Катьки пашить вродливе обличчя і вогким блиском горить захоплений погляд. Якийсь танець захопив всю її увагу. На щоках під очима в неї невеличкі рожеві плями. «Це сліди сліз»,— думає Стоббун, і йому прикро думати про це.

Прошуміли оплески. Закінчився танець. Стоббун подивився на порожню сцену. І раптом ледве всидів на місці: на сцену з-за лаштунків повільним незграбним кроком вийшов Семен Барабаш з гармонією. Йому поставили стілець, і він сів. Стоббун відчув, як Катька смикнула нервово свою руку, але не забрала її.

Барабаш широко, на весь розмах, розгорнув гармонь, спробував голосники, й улюблений інструмент батареї сипнув тихими незнайомими голосами. І тої ж миті й сам Барабаш затягнув тихим басом маловідому пісню. Поволі він набирал голосу, ширше й голосніше розсипалася дзвінкими бризками гармонія. Його пісня підкоряла собі зал. Стоббун оглянувся довкола. Сотні голів витяглись уперед. Під стіною біля сцени командир дивізіону, киваючи на Семена, підморгував політруку Мазуренкові.

Тепер уже Барабашів голос виповнював широкий клубний зал, і десь за ним то відставала, то здоганяла його, поспішаючи, гармонія.

Стоббун подивився в лице Катьки. Воно було нерухоме. Тільки зблідло, й раптом погустішали рожеві плями під очима. Але очі горіли ще дужче. Вона не ворухнулася, коли Барабаш закінчив першу пісню і всі почали плескати в долоні. Семен почав другу. Катька слухала, все ще дивлячись кудись у куток, повз Семена. Її цікавило питання — чи бачив її Семен. Пісня була знайома. Катька її часто співала разом з Семеном, коли вони бували в Уляни. Пісня була жалібна, але чомусь не доходила ця жалість до неї. Владно відганяла її від себе. Наче крилами змахнула гармонія й затихла перед останніми словами пісні, і Семен, затихаючи, повторив двічі:

Не жаль мені доріженьки,
Що пилом припала,
А жаль мені дівчиноньки,
Що дурно пропала.

Не діждавши закінчення концерту, Катька підвелася, коли Барабаш зник за лаштунками.

— Ходімо.

— Куди ж ви? — запитала було Уляна. Катька обернулася до неї, усміхнувшись.

— Там заждемо вас Разом додому підемо.

У садку біля клубу вони сіли на ослоні. Здивований Стоббун мовчав. Він розумів, яке враження справили на всіх Барабашеві пісні. Катька зразу запитала напрочуд спокійним і навіть сухим якимось тоном:

— Коли переселенці їхатимуть?

— Завтра по домах роз'їдуться, а днів через десять поз'їздяться з речами. Тоді й їхатимуть.

— І ти їдеш завтра додому?

— Мушу їхати.

Вона раптом схопила його за руку.

— Стоббунчику,— інакше вона не звала його,— то й мене візьмеш з собою?.. Адже ж так? Ти ж і сам про це казав...

Катька поспішала, наче боялась, що Стоббун її не слухатиме. Але вражений несподіванкою хлопець хвилину сидів, не знаходячи слова на відповідь.

— Та лиш забажай! — вигукнув нарешті він, обіймаючи її за плечі.— Та про це ж я й прошу тебе. Що нас тут держить?

— Як я хочу, Стоббунчику, поїхати звідси. І щоб далеко, далеко... найдалі, куди тільки можна. Працювати за двох і вже ніколи не скажу й слова всупереч.

Хлопець обняв її міцніше й відчув, що тепер його буде ця здорова, вродлива і вперта дівчина, до якої схиляє його нездоланне гаряче почуття.

Коли Микола й Стоббун, після концерту, проводили дівчат додому порожніми нічними вулицями, їх наздогнав Мазуренко.

— Сьогодні ви особливо веселі. За кілька кварталів вас чути.

— Такий уже сьогодні вечір, товаришу політрук. Ніколи не забудеться...

Стоббун підійшов з Катькою до Мазуренка.

— Оце, товаришу політрук, та дівчина, за яку я вам говорив...

— Добре, дуже добре... То це ви... Ну, як живете?

— Та мені що... Усе хорше!..— засміялась Катька.

— Це правильно, товаришко. У вас мусить бути добрий настрій, адже ви їдете в найцікавішу подорож, їдете жити по-новому, по-новому працювати.

— Та я хоч де — не лінуюся. Щоб тільки й погуляти можна було.

— Далеко їдете, товариші... Так далеко, що скоро забудете й полк, і командирів своїх, що цілих два роки керували вами.

— Я свій полк ніколи не забуду,— завзято заперечив Микола,— полк для мене — це неначе пересадка на інший поїзд, в інше життя... Хіба можна його забути?!

— Не забувається,— додав Стоббун.

— А в полк прийдуть нові,— продовжував Мазуренко,— нові бійці... І ми над ними почнемо працювати, як колись два роки тому над вами починали. Ви знаєте, що я вам зараз, неважаючи на пізній час, запропоную?..— раптом змінив він тон, немов знайшов довго шукану думку.— Зайдімо зараз усі до мене. Щось вам хочу показати.

— Пізно. Та й куди нам таким гуртом у чужу квартиру?

— Нічого. Я живу сам — нікого не турбуватимете. Ось тут недалеко й моя домівка.

Зайшли. Четвертий поверх. Вікна на згасаюче місто. Мазуренко дістав з шафи пляшку червоного вина. Налив келишки. Уляна було одмовилась, але хлопці настояли, взяла й вона келишок.

— Ну,— промовив Мазуренко,— за щасливу вашу далеку путь, за таку ж зразкову роботу в колгоспі на Далекому Сході, як і тут, у полку! За успіхи ваших майбутніх жінок!..

Катька й Уляна ніяково засміялися.

— Які будуть ваші там успіхи — ви мені напишете. Адже так? Ваші листи для мене — це не просто продовження знайомства, це далеко більше — сила листів, що їх я дістаю від своїх колишніх бійців, допомагає мені вивчати бійця так, як ви вивчаєте свою гармату — всі її особливості і звички...

Було вже дуже пізно. Попрощавшись з політруком, вийшли на тиху й порожню вулицю. Довго всі четверо йшли мовчки, заглибившись кожний у свої думки, навіяні прощанням.

Напередодні виїзду в далекосхідні колгоспи із сіл з'їздилися з родинами червоноармійці. Їх тимчасово розташували в залі полкового клубу. Із Стовбуном їхали в колгосп батько, двоє дорослих братів і сестра. Вони багато чули про Зелений Клин, мали там не одного родича й охоче погодилися на пропозицію Стовбуна, що повернувся з армії. Клубний зал, повний речей, охороняли вартові червоноармійці, тим часом власники їх блукали містом, купуючи всякі речі на дорогу.

Того ж дня вранці приїхав з села на Уляніне приміщення Микола Калач. Дівчата щойно повставали, коли повносив він свої скриньки й клунки. Речей було багато — добре впакованих, надійно перев'язаних мотузками. Микола весело стиснув руку дівчатам, вітаючись і наповнюючи Улянин закамарок шумом і вигуками. Звеселіла Уляна побігла готувати чай. Від Миколиного настрою їй раптом зробилось весело. Зате Катька стояла мовчки серед хати, дивилась невидючим поглядом на Миколині речі й, вишукуючи по кишенях у спідниці окремі зернята від учорашнього насіння, автоматично їх лускала. Потім вдягла старе осіннє пальто й мовчки подалася з хати. Її невеличкий вузлик, що з ним налагодилася їхати за Стовбуном у далеку путь, залишився на вікні самотно.

Як шукала вона останні десять днів, відколи відпустила бійців із полку, Семена в місті. Він немов зник для неї. А вона ж кого тільки не питалась. Вона не звикла здавати собі справу в усіх своїх вчинках, тож і Семена шукала, саме не відаючи нащо,— так, немов тільки вчора вона гуляла з ним уночі вулицями, побравшись за руки. Це було ще ранньої весни, та в неї немов атрофувалось відчуття часу. Кілька днів тому випадково зустріла на вулиці Софійку й, ховаючи свої почуття, спитала в розмові:

— Ну, як там Семен?

— Я його вже кілька днів не бачила,— щиро оповідала Софійка.— Приходив до мене останнім часом мало не щовечора — тепер зник. Я навіть не знаю, де він. З полку їх уже відпущено.

Катька якось невиразно, туманно, десь у натомленому своєму почутті, зраділа. Так він уже який день не

приходить до своєї білявки... Вона пройшла з Софійкою до самого її будинку, але зайти до приміщення відмовилась. Після того ще дужче прагнула побачити Семена й не знайшла його ні того дня, ані по тому. Тепер поклала собі обійти пристань — певне, він знову підрядився туди на роботу. І, твердо ступаючи своїми стоптаними черевиками, по-чоловічому розмахуючи руками, пильно оглядалася по дорозі на пристань — може, блукає десь вулицею в сірій військовій шинелі Семен. Хмуре жовте небо наче падало вагою на її настрої, і вогкий вітер з ріки тріпав її діряве пальто, як журба серце. Та вона немов не відчувала цього — обходила вантажні причали, вглядаючись у кремезні, заповишені борошном постаті вантажників. Не реагувала жодним рухом чи словом на їх жарти. Побачила десь гурт вантажників, що відпочивали, закуривши цигарки. Підійшла.

— Кого, кого? — вихопився один із них. — Семена Барабаша?.. А ось я замість нього... Чим не кавалер!

Катька зневажливо глянула на нього й одвернулася. Пішла далі, не дивлячись на вантажників, що глузували тепер з свого невдахи товариша.

Катька сіла на дошках біля пристані і ждала. Ще блимала в ній надія — може, він прийде.

Останнім часом її руки відмовлялися служити. Вона не ставала тому на жодну постійну роботу. Заробляла трохи пранням. Та й на цю роботу їй ледве ставало терпіння. І боялася признатися собі, що втрачає над собою владу.

Ждала появи його, ждала, як живлючої краплини. І все надаремне...

Стовбун влаштував родину в полковому клубі, сам метнувся до міста. Казав батькові й братам — приведе ось до них її, дужу й гарячу молоду свою — Катьку. Коли згадував про неї — немов удвоє набирився сили. Смілива й дужа вона. З нею стати до будь-якої роботи... А Стовбун любив селянську роботу... й тільки бракувало йому «масштабу»... його вабив Далекий Схід з його масштабами. Казали — там нескошені луки, ґрунтів — скільки око... А людей не вистачає. Ледве один чоловік припадає на цілий квадратний кілометр.

В Уляни він не застав Катьки й даремно чекав на неї. Уляна не знала, куди та зникла й коли прийде. Стовбун

повідомив Миколу Калача про завтрашній виїзд. Він починав увіходити в свою роль — відповідального за свою партію переселенців. І знову пішов до казарми, бо мав силу усякого клопоту. Тільки перед вечором хтось із червоноармійців гукнув Стоббуна до Катьки. Вона чекала біля казарми. Він миттю вибіг. Мала Катька обличчя в червоних плямах і заплакані очі. Здалося хлопцеві, що вона якось поменшала в зрості, знітилася й була незрозуміло покірною й тиха.

— А я тебе шукаю... Ходімо.— Стоббун показав на клуб, де була його родина.

— Я не поїду з тобою...— сказала тихо Катька.

Стоббун здивовано схопив її за руку.

— Що ти?.. Чого це?.. Хтось одсовітував?

Вона хитнула головою й поволі звільнила свою руку.

— Стоббунчику,— раптом немов звільнилася вона від ваги.— Ти не сердься на мене... Ну, не сила моя їхати звідси... Нічого з собою не вдію...

Вона одвернулася, бо вже не могла себе здержати... Дістала вогу хустку й приклала її до обличчя.

— Віддала б, Стоббунчику, все, щоб тільки покинути оце прокляте місто... Хто й зна, як воно остогидло мені... А ось наче хто прив'язав...

— Може, боїшся далеко їхати?

— Не боюся й трохи... Але не можу...

Стоббун не розгубився, але й що мав робити — не знав. Він не міг зрозуміти — що за причини в Катьки. Зачекав, поки вона трохи заспокоїлася.

— Може, таки передумала?.. Може, підемо заберемо твої речі? Що на тебе напало?

Вона опанувала себе.

— На,— раптом рішуче простягнула йому руку,— і не сердься на мене й трохи... Дурна я, Стоббунчику, дурна, як курка... А ти не шкодує, що я не поїхала з тобою...

І коли вона пішла, бачив він, як намагалась поспішати, певне, бажала швидше зникнути з його очей. Стоббун знизав плечима й швидко рушив до казарми.

А під казармою — вже повиходили сільські дівчата з клубного залу, змішалися з бійцями, й звичайний гулянковий шум приходив з вечірньою темрявою...

Щовечора Софійка чекала на Семена. Не виходила з дому й прислухалась до кожного шуму на східцях. Мусив же він, зрештою, завітати. Адже стримів він до неї, кожного вільного вечора влітав вихором до її кімнати й завжди, вітаючись, підносив її високо над собою... Були вечори!.. Тепер ні в кого й допитатись. Була в полку й довідалась, що ніякого квитка на виїзд Барабаш не вимагав. Отже, залишився в місті. А може?.. Софійка жахнулася. Йй спало на думку, що Семен десь нарвався на п'яну сутичку, і його могли покалічити. Хіба новина для нього, напившись, орудувати всім, що лежить наповхаті. Щоправда, важко було б комусь перемогти у подібних бійках, але його могли взяти підступом. Мінялись її думки й здогадки, і тільки лишалася незламна певність: Семен прийде. Так, мабуть, думала кожна дівчина в подібному становищі.

Здавалося їй, що знала Семена цілком, бачила його кризь запальні його очі до самого дна. Відчула, що боїться він зв'язувати себе найменшою дрібницею. Боявся всього, що стряло б перед ним з своєю волею, як лякається потворний дивитися в дзеркало, як боягузові страшно бути сміливим. І тоді ж сказала вона Семенові:

— Я тебе, Сеню, нікуди ні до чого не тягну... Такий, як є, ти мій.

— Ех, Софійко!..— вигукнув він, як дикун, і навісний кружляв з нею по траві. Це було ще в таборах, у лісі.

Раптом вона прислухалась. Хтось підіймався сходами. Невже й знову хтось до сусідів?.. І враз сильний стукіт у парадні двері зірвав Софійку з місця — так завжди стукав Семен. Вона промчала довгим коридором і, сміючися з радощів, як дівча, нетерпляче розплутувала ланцюжок на дверях, а він усе заплутувався у неї в руках. Відчинила, нарешті, і поточилася з несподіванки.

Перед нею, за порогом, стояла, бажаючи щось вимовити, Катька. Від електрики її обличчя здавалося ще блідішим й густішали на скронях червоні плями.

— Надумалась зайти... Ви колись казали...

— Ходімо, ходімо до кімнати. А я думала, що це...

Швидко заговорила Софійка й запнулася. Вона не хотіла при цій дівчині згадувати за Семена.

— Це ви добре зробили, зайшовши... Я зараз цілком вільна... Ви, мабуть, прогулювались?

— Еге ж... гуляла...— немов прогула Катька.

Вона мовчки сіла в Софійчиній кімнаті на стілець і чекала, поки та щось промовляла до неї.

— Може, ви голодні? Чаю хочете?

— Хочу,— все ще не знаючи, з чого почати, сказала Катька.

Вона почувала себе ніяково в Софійчиній кімнаті. Голодна вона була таки й справді, бо за цілий день не згадала й разу за їжу.

Софійка вийшла на кухню, й тоді Катька вільніше розглянулася в приміщенні. Вона добре розуміла що ніхто, як Софійка, кінець кінцем спричинилась до її нещастя, але цілком щиро відчувала, що й трохи, й на одну піщину не має на неї серця. А навпаки — щиро ставилась до неї, з приязню і доброзичливістю.

Коли повернулася Софійка, Катька нерішуче промовила:

— Ви казали, що маєте якусь роботу для мене.

Софійка, вражена, стала перед нею.

— Але ви завтра їдете...

— Я залишаюсь тут... Не хочу їхати...

Софійка, не розуміючи, знизала плечима. «Не хочу». Як часто вона чула це від Семена. І справді було щось подібне між цією дівчиною й Семеном.

— Ви остаточно вирішили не їхати?

— Та вже ж... Так. І Стівбунові заявила — не їду.— Помітно було — не хотіла вона розводитись тут за причини своєї раптової ухвали.

— Як собі хочете,— промовила Софійка.— Коли вам треба роботу, я можу вас улаштувати при їдальні, що в моєму дитячому будинку. Ви погодитесь?

— Мені байдуже... Аби робота. Треба ж щось їсти. Я не перебиратиму роботою. Мені тепер однаково.

Софійка умовилась з нею, й після чаю Катька збралася йти. Проводжаючи її, говорила Софійка:

— Ми вас на курси лікнепу влаштуємо... А далі, може, ви й учитися захочете в якій школі.

Катька засміялася, виблискуючи своїми великими чистими зубами.

— Чому ви смієтесь?

— Так... Вона мені й на розум не піде... наука.

— Треба присилувати себе.

— Та вже ж...— не переставала сміятися Катька. Вона згадала, що освічена Софійка відбила в неї Семена, й сміх її тепер був неприродний і тупий. Так сміються тільки хворі чи благуваті люди.

19

Семен прокинувся пізно. Він уже який день у Солов'я. Завжди, прокидаючись пізно, бачив себе на самоті. Соловей рано йшов на роботу, а дружина його півдня ходила у своїх господарських справах по місту. Кожного такого ранку, згадуючи за порожню свою кишеню, Семен кривився в незадоволену гримасу. Він ще не зміг забути, як зустріли його давні знайомі вантажники, й, зневажливо всміхаючись, лаявся вголос:

— Шантрапа...

Він прийшов на пристань другого дня, як повернувся з армії. Застав ще багато давніх своїх приятелів. По «шабаші» зійшлися кружка, розпитувалися, закурили цигарки. Знайшлися й такі, що по давній пам'яті заради такого випадку запрошували Семена на чарку. І справді, зайшли, як і колись, у якесь порожнє тієї години кафе, де й знайшли горілку і закуску до неї. Довідався він, що більшість із його колишніх колег уже не ходить вечорами до пивниці... Та все ж було тут весело й затишно, хоч і не так привітно, як два роки тому у Варки. Потім, коли зайшлося про Семенову роботу на вантажній пристані, він помітив, як усі відмовчувались, тягнули слова й уникали простої відповіді. Семен догадався: ніхто з них не хоче мати його в своїй бригаді. І він пригадав свою розмову з Солов'єм, коли той розповідав, що жодному вантажникові не вигідно мати в своїй бригаді п'яного товариша або непевного в дисципліні... «Вони змагаються...»— промайнуло Семенові в голові, а він може запиячити й не вийти на роботу. І кожен боявся б, як колись, вимовити йому слово докору... Ось чого уникають вони. Хоч і туманіла винним туманом його свідомість, а гамір заважав зосередитися думкам,— все ж зрозумів він їх побоювання. Злісною каламуттю виповнювався його погляд, і ледве-ледве помітно здригали ніздрі, як у нервового коня, що передчуває скажений чвал. І коли над якимось його запитанням

нависла загальна мовчанка, він підскочив за столом і схопив у жменю порожню пляшку.

— Свол-лочи!.. Селюки!..

Він закінчив брутальною лайкою й, поставивши пляшку на стіл, від чого забряжчали тарілки й склянки, рвучко вихопився з підвалу. Вузько було йому на тротуарі по кількох склянках вина... Шарахались у сторони від його матюків подорожні.

Після того він не приходив на пристань. Соловей знав від вантажників про цей випадок і з обережності давав час Семенові вгамуватися, розраховуючи, що досить буде кількох днів.

Сьогодні в ліжку згадалося Семенові про полк.

Коли кожен з відпускників завдав свої клунки й скриньки на плечі — розходилися по домах,— Семен перший підійшов до Перепьолкіна.

— Ну, що ж — підемо зі мною?.. Підемо блукати по заробітках?

— Хто?.. Я?..— здивувався вголос Перепьолкін і не ймовірно щиро знизав плечима.— Чого б це я з тобою пішов, коли мені обіцяно хорошу, вигідну роботу?

— Може, й ответственну?— запитав хтось жартома.

— Може, й ответственну,— сказав уперто Перепьолкін і одвернувся од Семена до своїх численних речей.

Бійці зареготали.

До Перепьолкіна Семен удався цього разу з своєю пропозицією несерйозно. Просто бажав поглузувати за нього — не більше. Він уже знав, що не блукати йому, як було колись, по пристанях — від гурту до гурту. Він своїм приходом до Солов'я, кілька днів тому, тільки зробив рекогносцировку, щоб перевірити свій висновок: змінилося життя — треба і йому міняти свої звички в роботі. Ще в полку, щоразу більше замислюючись над своїми перспективами, він прийшов до подібного висновку. Але уперто мовчав. Він, звичайно, не боїться роботи. Він уміє працювати краще за інших вантажників. Але вимоги, виставлені бригадами спеціально для нього — образливі... і зривають давнє приятелювання... Що він не знає, як тягати на плечах сотні важких лантухів?.. Він захоче — всіх викличе на змагання... Хто кого перетягає?.. А ставити укази йому, старому вантажникові!..

Від запалу Семен стукнув кулаком по ліжку й підхопився. Соловей, звичайно, правий: хлопці не бачили його

два роки, тому й не зовсім довіряють... Не ймуть віри.. Йому! А він, дурний, у полку ще мріяв побачитись з ними, погуляти... Побачимо, хто кого переборе!.. Ось вийде він у Солов'єву бригаду... Щоправда, Солов'єві він не давав за себе, як той каже,— гарантії. Але його він не підведе... Та... без гарантій тепер не роблять.

Вікна були відчинені, незважаючи на пізню осінь. З ріки долітали хриплі гудки пароплавів і перестукування суетливих моторів з гавані. Семенові кортіло піти туди, походити. Але вирішив погуляти ще день-два. Тоді піде. З Солов'єм разом піде. І хлопці, звичайно, того... Він навіть злегка вилаявся. Але не завадило б зібрати декого з них, погуляти перед тим, як починати... Хай знають: Семен гарячий, але зла не пам'ятає...

Раптом він насторожився. Витягнув уперед голову й прислухався. З вулиці спочатку тихо, потім щохвилини дужче й дужче долітали такі знайомі, переспівані сто разів, слова:

Із-за поля, з-за діброви
Хлопці кажуть вість:
Іде сам нарком військовий,
Гей, до наших місць...

Семен грудьми ліг на підвіконня, вглядався вздовж вулиці. По голосах і манерах він здаля впізнав призовників, що з недалекого села рушили до частини. Хтось із військових, що ними командував, наспіх навчив їх бойової пісні, й вони завзято співали. Семен захоплено дивився їм назустріч.

Шахтарі сміються в вуса:
Добре, поглядим,
Це ж наш брат, донецький шлюсар
Ворошилов Клим...

Все ближче й ближче. Нарешті, він бачить їх обличчя, найрізноманітніший одяг, нечітку ходу. Все селянські хлопці. І він не помітив, як захопився їх піснею, тактом їх кроків і командою молодшого командира, що їх проводив.

Вони спинились на короткий привал якраз під вікнами Солов'євого приміщення. Посідали, де хто зміг. Інші одійшли пити воду. Гамір, сміх, вигуки запанували враз над кварталом. Семен дивився на них з вікна першого поверху, перехилившись на вулицю. Він помічав у їх

рухах вузлуватість і незграбність. А в розмові — якусь повільність, недотепність. Його вражало, що деякі з призовників були обшарпані й брудні, взуті в якісь недоноски, яким давно пора на смітник. Це дратувало Семена, і він знав, що це ті, які засвоїли незрозумілу дрібно-власницьку шкурницьку звичку: коли йти до армії — вдягати на себе найгірше барахло, немовби хтось забиратиме від них їх власний одяг. Одного з таких Семен побачив недалеко від себе і раптом не стримався.

— Гей, ти, шкуро, гіршого нічого не знайшов на плечі?.. Жебрачити ідеш?..

Кругом зареготали...

— То він по особому заказу...

— Боїться, що позаздрять та знімуть собі...

— Не... то він пролетарське проісхожденіе доказує. Інакше не доведе...

Обшарпаний призовник дивився на кожного, хто говорив, і благоувато сміявся: очевидно, його не дошкуляло ніщо.

«Це із тих, що рватиме там, де іншим це і в голову не прийде», — подумав Семен. Він щиро зневажав його в цю хвилину.

Призовники знову вишикувалися. Команда подана. Рушили.

І говорив він промову,
Нам казав: «Брати,
Доведеться, може, знову
В армію піти...»

Вони вже були далеко, але Семен все ще чув мотив і слова знайомої пісні. Нарешті, вітер доніс тільки уривок мелодії, і далі нічого не було чути. З жалем Семен одійшов од вікна й раптом піймав себе на думці, що він заздрить цим призовникам, що йдуть до своєї частини, що йому хочеться знову бути в полку, бачити навколо себе товаришів, з якими, невважаючи на свавільність і буйність своєї вдачі, зжився й злюбився. Він і Стовбуна тепер бачив би і поговорив з ним щиро... Йому робиться нудно... Він давно одвик од самотності. На пристані перегукуються пароплави, гомін, шум. А він валяється на стовченому ліжку... Чого ждати? Сьогодні ж увечері він скаже хлопцям. І завтра ж він вийде з Солов'евою бригадою в порт. Треба б дістати на сьогодні трохи грошей. Ні, позичати зараз він ні в кого не згодиться.

Звичайно, кожен би йому щиро допоміг, але просити він ні в кого не буде...

І враз щось надумавши, він витяг свій клунок з різним старим одягом. Він згадав за давно знайомих йому старожечників. Колись він їм спродував свої ганчірки й купував у них різний ношений одяг. Залишився ж хтось іще з них...

Пішки дістався базару й загубився в густому натовпі. Вже коли біля ятки старожечника перелічував одержані гроші, хтось узяв його знайомою хваткою за плече.

Семен підвів голову.

— Му-у-рий!..

— У-у... Сеня!.. На всьому товчку ні одної знайомої пики, і враз повезло.

Семен таки щиро зрадів цій зустрічі.

— А ти що на базарі робиш?

— Я? Свою нудьгу розганяю, Сеня.

— А ти, Мурий, усе франтом?

— Та все одно, Сеню, життя — нудьга з ранку до вечора. Ми твоє барахлішко, Сеня, замочимо зараз... Не можна ж так: з служби повернувся й мовчиш.

Семен хотів заперечити, але Мурий міцно обійняв його за плечі й вивів з натовпу.

— Ми ж з тобою, Сеня, й разу не поговорили до кінця...

Семен давно забув про Мурого. Та зараз в одну мить промелькнула в його пам'яті незакінчена розмова по весні. Так у чому ж його секрет? Він блукає містом веселий і дужий. Сміється з усіх, бо його не тривожать ніякі сумніви. Життя колишнього безпритульного заткано густим плетивом усяких секретів. Його варто послухати. А можливо... Мудрий у такий скрутний момент допоможе і йому... Чим? Ну, та в нього різні там способи...

Голова в Семена працювала гарячково й напружено. Він почував, що, мабуть, не слід саме тепер зв'язуватися з цією людиною. Хіба він, Семен, не знайшов би собі сам виходу?..

Але не зміг перебороти свого захоплення раптовою, блискавично виниклою ситуацією.

Мурий відрекомендував недалеко шумливий, повний людей бар.

— Моя мадам сьогодні не дала нічорта на випивку... От і живи...

— А ти що — побрався з кимось?.. Устиг уже?

— Це, Сеня, секрет... А поки що скажи отому дяді — нехай тягне пиво й бублики...

Все це швидко з'явилося на їх маленькому, уже заллятому, столі.

— Ну...— кивнув Мурий. Потім, зваживши на Семєнову пасивність, сам поналивав склянки.

— Сьогодні моя мадам не в настрої...— продовжував Мурий.— А мені — наплювають... Я все одно блукаю містом з нудьги, бо руки до роботи просяться, а вона стерва...

Він жадібно припав тремтячими губами до склянки. Але далі не продовжував.

— Де робиш? — спитав коротко Мурий.

Семен мовчки слухав, як закінчували свою метушливу мелодію музиканти. І коли зробилося навколо тихше, він відповів:

— Ніде...

— Це чудесно!...— захоплювався вже дещо сп'янілий Мурий. — Я теж н-не р-роботаю.

— А з якого біса житимеш...— піддав його Семен.— У шармачі я теж не согласен...

— А ти бабу собі шукай...

— Ну й що?

— На себе подивися — молодець який... На тебе налетять... Не розумієш...

Щодалі тихішав Семен. В цей момент голова його потребувала мислення, й він на відміну од Мурого ошаджував свою мову, вслухався й напружував мозок.

— У мене є дівчина,— промовив він тихо.— Хороша дівчина...

У Мурого хлюпались слова:

— Уміє заробити?

— Працює на посаді...

— Ну, й чого тобі ще!..

— І учиться... робфаківка...

— Ну, та аби заробляла... Ти до неї переходи жити, а там зробиш, як захочеш...

— Не можу я, Мурий, йти до неї. А чому — ти не втямиш...

— Боїшся її?.. А ти заяви, що не підкоряєшся... Понятно?

— Чудак...— продовжував Семен тихо,— хіба вона наказує мені що?.. «Я,— каже,— нічого від тебе не хочу...» А власть велику взяла наді мною... ось уже десять днів, Мурий, ходжу вулицями й не йду до неї... Кружляю навколо, а не йду. Бо щодня сильніше вона, а я, брат, себе не визнаю... І боюся, що не видержу, коли вона тут недалеко... То що ж мені — виїхати звідси?

Мурий зареготав.

— Оце попав ти в перепльот...

Знову пивниця втонула в гучних, як дитяче брязкотельце, мелодіях оркестру. Розмова тимчасово припинилась. В мелодії самовільно вривався дзенькіт спорожнілої пляшки, що випадково звалилася на мармуровий стіл. Мурий порядкував, і рій порожніх пляшок на столі щохвилини зростав. Але Семен відмовився пити. Він рішуче відсунув від себе налиту склянку й одвернувся. Мурого це особливо не бентежило. Думки заважали Семенові пити. Він знав, що за півгодиши вони вийдуть звідси і йому знову доведеться йти до Солов'я. Було б добре завітати ввечері до Софійки, але він не піде. Тепер уже не піде. Він рішуче переконався, як щоразу, йдучи від неї, ніби зменшувався він у своїй постаті, ніби розтавала, як хмара в ніжній блакиті, його сила й зухвалість. І сам він робився схожий на підмоклу грудку цукру. Далекий од вигадки й містики, визнаючи завжди тільки реально бачені речі, глузуючи при кожній нагоді з тих, хто говорив йому про свої якісь передчуття, Семен непомітно для самого себе починав злегка й не цілком поки-що переконано вірити, що вона, ота привабна й раптово виникла на його шляху дівчина, несе йому біди й нещастя. Несе йому загибель, якої ніколи не уявляв. Він не міркував, якими шляхами принесе ці нещастя й чому саме вона, Софійка, викличе їх в його житті, але вірив у подібне Софійчине призначення. І містичний страх перед нею, як раптовий блискавичний птах, промчав у свідомості хлопця й здався йому тим жахливішим, що ніколи його він не знав,— того безпричинного страху. Таємничі думки вогниками по сухих гнотах поповзли в забуті вже шари його минулого життя. Згадав, як раптом зовсім несподівано й загадково з'явилася Софійка вперше перед ним уночі на жахливому морозі, п'яна й безсила... Хіба міг він її таку обминути?.. Він приніс її сам у свій закуток, щоб не дати їй загинути. Цієї хвилини

тут, у барі, вразило його, як неприродно й таємниче об'явилась вона вперше перед ним. Це мало бути, звичайно, тільки коротким епізодом... Але вона залишалась назавжди в його житті. І тепер його ще більше вразило, як швидко, казково й неймовірно зростала вона в його очах, зникаючи й знову виникаючи перед ним у новому відмінному вигляді. І навіть тоді, коли він уже забув її, коли вона майже зникла з його пам'яті, йому довелося знову зустрітися з нею. Вона сама прийшла до нього в полк. Це вона намовила його поїхати на село до якогось чудного діда, який чомусь забажав бути його родичем... Нащо? Щоб довідатися за жахливу, дику загибель свого батька?.. Смерть — це було єдине, чого він завжди лякався. Уявляв собі тільки життя й, немов давній язичник, любив життя й ненавидів, лякався своєї загибелі... Смерть батька захопила було його помстою. Тепер і його нещасливий виїзд на село з Софійчиної намови брався в його свідомості таємничим нерозгаданим туманом. Він завжди помічав у ній якусь нелюдську силу — ту силу, що з простої, темної наймички зробила її освіченою, дала їй гідний подиву розум і владу.

Тепер вона міцно входить у його, Семенове, життя й без слів владно вимагає від нього зламати свою давню життєву лінію. І він майже здався...

Мурий тим часом покінчив з останньою пляшкою на столі. Він каламутно дивився на пивну калюжу на мармуровій дошці столу.

— Моя мадам знову лягатиметься, що я напився без неї,— промимрив він.— А що мені?.. Холуя собі знайшла!.. Захочу — зовсім покину... Проживу й без її грошей.

Він раптом присунув свого стільця щільно до Семена й нахилився до нього, дістаючи Семенові лише до плеча.

— Ти хочеш знати секрет про мою мадам? Хочеш? Ну, то знай, що ніяких секретів немає. Понял?

Семен, нічого не розуміючи, знизав плечима, але секрет Мурого давно його цікавив.

— Ніякого, кажу, секрету немає, бо всі знають, що я в неї за приймака. Вона гасає вдень по місту — купує, продає, спекулює, загібає червінці на краденому. Випасла собі м'яса, як корова вгодована... Аж труситься на ній усе, як іде... А я в неї за штатного кавалера... на жалуванні... Понял? На жалуванні!..

Він оглянувся навколо себе. Вийняв дорогі цигарки й закурив. І раптом з цигарковим димом знову запихкали з його рота заплутані слова.

— Я до неї приходжу щовечора... По договору... Йй потрібен сильний молодий хлопець... на ніч... Вподобала мене. І поки що сокращенію не підлягаю... Я, бач, служу совісно!... А мені що? Хто б не був — однакова конфета... І жалування сплачує регулярно, не задержує. Боїться, що покину. Оце жизнь!.. Що, Сеня, понял?

Семен сидів, здивовано дивлячись на Мурого. Ні, йому сьогодні рішуче щастить на новини... «Так оце той секрет!..» — колола його думка. Ота таємниця, що за нею ховається безтурботність, самохвальство Мурого, — цього колишнього босняка й ватажка безпритульної вулиці... А він всерйоз вірив раніше Мурому, прагнув за всяку ціну довідатися за цю його «таємницю». І злість, не стільки на Мурого, як на самого себе, враз підпливла йому під груди.

— На, — сказав він, подаючи руку Мурому.

— Куди?... Я теж з тобою... — розтягував слова той і без успіху намагався підвестись. Семен заплатив за пиво й, не оглядаючись, швидко вийшов з пивниці. Йому вслід спідлоба, прискаливши каламутне око, дивився п'яний Мурий і плутано ворухив губами — він матюками проводжав свого компаньйона.

Вулиця була вогка, шумна і здавалася непривітною.

— Тепер куди?

Це питання ходило за ним слідом скрізь, де він не був.

— Куди?

Перші хвилини, згаряча вирвавшись із пивниці, він ішов швидким військовим кроком, потім згадав, що питання — куди йти? — не вирішено, пішов зовсім поволі, не підіймаючи голови. Хіба піти в полк, може, не всі ще роз'їхались... Та й серед тих бійців, що не одбули ще строку, є в нього багато знайомих. Він раптом згадав, що, здається, в цей день мусили від'їздити далекосхідні колгоспники.

Тепер у полк!.. Він мусить їх побачити. Він хоче побачитись і поговорити, порадитись із Миколою Калачем, з Стовбуном...

Барабаш прискорив кроки. Він не хотів собі признатися, що не тільки через приятелів, а й через якісь

неясні для нього причини вабить його полк, затишна казарма його батареї і батарейна гармонія, на якій він так добре грав на прощальному вечорі.

Полк був недалеко. Семен завернув у бічну вуличку й зразу побачив казарми. Він спинився й хвилинку подумав. Раптом почув далеке іржання коней із стаєнь, що за казармами. Ну, то спочатку він зайде на стайні, відвідає своїх коней, своїх могутніх неприборканих «корнів», яких годував він часто недоїдками хліба з руки. Він швидко обійшов садок біля казарми й підійшов до дивізійної стайні. Біля неї не було нікого. Він подумав: поки не прийшов новий набір, у полку мало людей, тому й тут порожньо.

Біля конов'язів він побачив прив'язаного одного з своїх коней. Очевидно, його виведено чистити. Семен радісно гукнув коня. Тварина повернула до нього голову, смикнула ланцюжок і нетерпляче почала скребти копитом землю. Семен підійшов і ласкаво поляскав коня по дужій його шиї з буйною хвилястою гривою. Кінь замотав головою й за старою звичкою ткнувся мордою до Семенової кишені.

— Нема, нема...— промовив до нього Семен і пошкодував, що не взяв з собою хліба для коней.

Уцю хвилину з воріт стайні вийшов командир дивізіону й політрук Мазуренко. Вони щойно оглядали стайні дивізіону. Барабаш козирнув. Вони привітались до нього.

— Заскучали по казармі? — запитав, сміючись, Мазуренко.

Барабаш теж усміхнувся.

— Влаштувались десь на роботі?

— Ще... не встиг.

— Все думаєте?.. Влаштовуйтесь і заходьте до нас у гості... Розкажете, як живете... Радий буду вас послухати.

Вони поспішали до казарми. Семен зайшов до дневальних по стайні. Запалили цигарки біля воріт стайні. Від дневальних довідався Семен, що завтра прибуває новий набір у полк, що далекосхідників сьогодні возили вантажними машинами з полка на станцію вантажитись у вагони... Семен не поспішав. Йому не хотілося йти в місто. Із стайні він пішов до казарми. Заглянув крізь шибки скляних дверей до штабу дивізіону. Там сидів один Мазуренко, заглибившись у якісь папери. Бараба-

шеві хотілося зайти до нього. Він пройшовся кілька разів під штабом. Потім рішуче відкрив двері.

— Можна?

— А, це ви, Барабаш!.. Сідайте — я зараз закінчу...

Барабаш постояв хвилину, потім поволі сів.

Мазуренко швидко перегортав сторінки якихось паперів і робив помітки червоним олівцем. Потім одсунув папери набік і відкинувся на спинку стільця.

— Ну, що нового, інтересного у вас, Барабаш?

Семен мовчав, нерухомо дивлячись кудись убік.

Тоді політрук пильно подивився на нього, встав, пройшовся кілька разів по кімнаті і знову сів.

— Говоріть усе,— сказав він,— все, що думаєте... Адже ми з вами давні знайомі. Якось порозуміємося.

Потім він вийняв цигарки, почастивав Семена й закурив сам. І тоді, глибоко затягуючись цигарковим димом, не поспішаючи й обмірковуючи, Семен Барабаш розповів Мазуренкові про свої справи на пристані, про свої розмови з знайомими вантажниками, про давню дружбу з Мурим і сьогоднішнє з ним побачення.

— Чудово! — вигукнув радісно Мазуренко.— Що ж ви в результаті всього цього надумали робити?

Барабаш мовчав, не відповідаючи. Мазуренко теж почав щось обмірковувати.

— Моя вам порада,— сказав він нарешті,— змінити місто, змінити обстановку, щоб ніщо вас не зв'язувало з вашим давнім життям. Вам слід розпочати жити й почувати по-новому... Адже ви самі нарешті збагнули, що весь час спотикалися на помилках...

— У мене, товаришу політрук, немає спеціальності... Вантажити я вмію, а більше — нічого...

— Хочете, полк улаштує вас, поки не пізно, переїзд до далекосхідних колгоспів, де ви працюватимете серед старих товаришів, але на зовсім новій роботі, в цілком нових умовах і новій місцевості? Там є чим захопитися!

Барабаш подумав. Він не поспішав.

— Я з охотою,— сказав він нарешті.— Коли ще не пізно.

— Ходімо,— рішуче підвівся Мазуренко.— Зараз ми зайдемо до штабу полку й оформимо вам документ для відрядження. Сьогодні ввечері вагони з нашими переселенцями причеплять до пасажирського поїзда... Встигнете потрапити...

У штабі полку, коли готували документ, пройшов повз них командир полку. Він помітив Барабаша й спинився.

— А Барабаш що тут робить? — запитав він.

Семен виструнчився й привітався. Комполку потиснув йому руку.

— Іду.

— Далеко?

— З групою Стоббуна...

Підійшов Мазуренко.

— Вийшло приблизно так, товаришу командир полку, як я вам колись казав, коли їхали з полігона...

— Ну, я радий, товаришу політрук, за вашу «проблему», а ще більше радий за Барабаша... Я був певний, що він переборе всі свої труднощі. Ідьте, працюйте... Роботи там багато, робота цікава, і край надзвичайно цікавий... Щиро бажаю вам щастя.

Він ще раз потиснув руку Барабашеві і пішов, чітко відстукуючи крок.

Пасажирський вагон, навантажений переселенцями Стоббунової групи, стояв на запасних коліях біля станції, чекаючи на пасажирський поїзд. Біля вагона ходив Стоббун з кількома червоноармійцями, радий, що цілком щасливо закінчилось вантаження. Сьогодні йому припала велика робота — турбуватися про харчі на дорогу, вантажні машини, літературу, документи. До вечора з усім цим уміло впорався. Він ледве встиг віддати кілька хвилин своїй родині. І за весь час він ні разу не згадав Катьку. І лише тепер, чекаючи на запізнілий поїзд, згадка про неї навернулася йому на думку. Її бракувало йому, щоб відчувати себе цілком щасливим. Вся покладена на нього робота — організація виїзду до колгоспів — ось щойно успішно завершилась. Тепер йому хочеться, щоб поруч нього завжди був дужий і сильний товариш, гідний його в роботі. Такою уявляв собі Катьку, хоч і знав, що над нею треба було б неймовірно багато працювати, щоб знищити її дикість і темноту.

Стоббун раптом обернувся в бік гуртка червоноармійців, що враз загукали на когось. І тієї миті побачив і пізнав у цивільному одязі Семена Барабаша, що ходив запасними коліями, розглядаючись на вагони.

— Прийшов, Семен... Прощатися прийшов...— гукали з гурту. І справді, Семен підійшов до гурту. Його

оточили бійці, захоплені якоюсь особливою веселістю що буває тільки при від'їзді. Семен через голови їх побачив біля вагона Стоббуна й рушив до нього. Інші двинули слідом, знали, що між ними останнім часом були далеко не приятельські стосунки. Семен спинився проти Стоббуна, глянув в обличчя цьому мовчазному хлопцеві й усміхнувся, немов готувався до чергової витівки.

— Ну, прощай...— сказав і подав тому руку. Стоббун автоматично подав свою, не промовивши й слова. Семена щодалі опановував добрий настрій.

— Слущ,— не вгавав він,— а що, коли б, при мерно, я оце забажав їхати з тобою, невже не взяв би?

Червоноармійці уважно прислухалися.

— То, питаю, чи взяв би?

Стоббун пильно глянув на Семена й простягнув руку.

— Давай документи,— сказав він напро чуд спокійним голосом. Семен вийняв кілька своїх документів і поклав у Стоббунову руку.

На найближчому пункті виклопочу тобі переселенський квиток,— сказав Стоббун, ховаючи документи.— Займай у вагоні місце.

І тільки тепер помітили всі, що Семен під пальтом увесь час при держував невеличкий клунок, який він тепер витяг і, не кажучи більше й слова, пішов до вагона. І голосний вибух захоплено-здивованих голосів враз про гримів йому вслід.

Сопки безконечним ключем розкинули свій бівуак понад кордоном. Хмарна ніч ховала з очей їх облізлі, спустошені пізньою осінню боки. Але кожний з людей в секреті відчував їх недалеку присутність; знали також, що за спиною тайга — не добігла кілометрів з сорок до сопок, як люди перегородили їй шлях зраною цілиною. Вони давно, вже з тридцять років, поставили на цілні село, й відтоді щороку взимку дзвенів промерзлий масив столітнього кедра. Сумна була його доля — ogrівати нещадних людей, пилятися на хліви й свинарні, на зруби хат. На нещастя переможеної тайги, попався їй мужик, що після соломи й кізяків дорвався до вікового кедрового бруса, й його ненаситі нема кінця... Порожніе тайга, і далі, за сто кілометрів углиб, ховає свої живі скарби.

Але люди, що відбудувались висілком недалеко села, не ймуть і на крихітку віри тій порожнечі, що віє на них з осінніх сопок і зраненої безнадійно тайги. Вони поставили свої секрети на ніч у баюри, логовини, за пухлинами суцільно зраного степу. Вони викинули за околицю свого висілка чималу заставу, озброєну гвинтівками й мисливськими рушницями. Вони, оті люди, зібрали в великий будинок, зложений із перевезених куркульських домів, чималу варту своїх людей і насторожили свої вуха й очі за всіма правилами сторожової охорони.

Вночі колгосп на військовому стані.

Секрет, що найближче до сопок, заліг і сховався в кущах і сплутаних пасмах дикого винограду. П'ятеро людей, підмостивши під себе сухе, шелестке листя, куталися в кожухи, щоб не дошкулив легкий осінній мороз, і, переборюючи нестерпне бажання закурити, нашорошили вуха — жоден підозрілий звук не зникав безслідно

від їх напруженої уваги. Вони прийшли сюди опівночі, а вже недовго було до світання. Стомився слух і очі, й дехто ловив себе на блискавично-короткому, секундному сні. Тоді один із колгоспників витягнув з кожуха довгу свою шию в напрямку до старшого й шепнув йому на вухо:

— Я б оце замотався з головою в кожух і закурив би хоч на пару зтяжок... Га? Як?

Старший повернув до нього голову й так само на вухо, але, не шепотом, а вичавленим придушеним голосом відказав:

— Я тебе... зтягнуся!..

І, одвернувшись знову, спробував спокійно долонею ствол гвинтівки — чи не заросився. Затвор був сухий, холодний, і навколишня п'ятьма була беззвучна й теж холодна; пахло морозом і бур'яном. Тоді він знову втягнув голову в кожух, так що тільки очі й вуха немовби ворушились над баранячим коміром. «Хоч пару зтяжок»,— згадав він прохання підвладного йому тут колгоспника, і Барабаш усміхнувся внутрішньою іронічною посмішкою. Старі звички в ставленні до людей жевріли ще в ньому, хоч і вкривалися тонким шаром свіжого попелу.

Та все ж порожньо було довкола них, тихо, і звідусіль віяло сном. Люди в секреті лежали нерухомо, й кожен своїми думками намагався приголомшити, перемогти нестерпуче бажання закурити.

Згадав Семен Барабаш, як умовляв голова колгоспу одного з хлопців, що все намагався покинути колгосп, щоб іти собі на заробітки до великого порту.

— Я тебе відпочивати на два місяці пущу... На роботі хорошій стоятимеш... Квартиру матимеш добру... Чого тобі ще? Куди ще ти поперешся світ за очі?..

Тут дорого цінували людину.

Тоді в приміщенні для вартових нахвалявся Семен:

— Ач паразит... Мені б його дали — я б з нього зробив що треба.

І він красномовно підносив свого кулака.

Незабаром довідався він про великий морський порт на південному сході. Ввижалося йому й уві сні привільне бурлакування в портових барлогах. І все ж — сам собі дивувався Семен — не пішов він з купкою дезертирів у свій вимріяний колись порт...

...Банда була невеличка — не більш як два десятки людей, але поки вона мала змогу клацати затворами своїх рушниць, колгосп не міг спокійно виконувати свої плани. Банда мстилася за свої, звезені до колгоспу, вкриті імпортом цинком доли, за свої давні гектари, розкидані в степу і в сопках. І ось уже четверту ніч залягають комунари за околицями, й Семен із своїм секретом — під самою сопкою. Тим часом колгосп збирає зброю й організує загін, щоб переслідувати й знищити банду.

Лише два дні відпочивали в колгоспі по довгій дорозі через увесь Радянський Союз. Потім Стовбуна призначили на начальника охорони, а він узяв до себе Семена — мав такий намір ще в полку, коли сподівався залучити й Семена до гурту переселенців. Семен легко погодився: охорона була хоч і небезпечна, зате привільна робота. Якось він у часи відпочинку прийшов до корівника. Це було на четвертий день по приїзді — він уперше зацікавився оглянути колгоспне господарство. У хліві, де містились племінні бугаї, хтось тихенько наспівував, видно, за роботою. Семен прислухався. Це була знайома в полку пісня й голос. Тоді мотнув головою, догадавшись, і ввійшов до хліва. На лантусі сидів Микола Калач і, наспівуючи, сплітав величезного батога.

— Здоров!

— А... мое вам...— вигукнув Микола і знову заходився біля батога. Він з особливою старанністю сплітав мотузки, потім розпушив самий кінець і, крутнувши батіг над головою, вправно його смикнув назад. Батіг ляснув, наче постріл. Бугаї в стайнях боязко смикнулися.

— Робиш? — запитав Семен.

— Роблю,— відповів той. Потім дістав з кишені саморобного складаного ножа й вирізав на держалні батога свої ініціали.

— Це для німця,— сказав він Семенові. Той не зрозумів. Тоді Микола повів його повз довгий ряд станків і з самого краю під стіною показав на породистого німецького бугая. Бугай обернувся мордою до відвідувачів і показав свої налиті кров'ю очі.

— Цього без батога не проведеш на водопій...— розповідав Микола. І, видно, було йому радісно відчувати свою владу в цих хлівах і той порядок до найменшої дрібниці, що він запроваджував. Проводячи Семена до

дверей, він підняв з долівки шмат сіна й кинув його в станок, потім переконливо заявив:

— Да-а... порядочок ми встановимо...

На дверях з'явилася Уляна з відром теплої води. Вона йшла до телят і зайшла сюди. Її обличчя було сумне й заклопотане.

— Ну, що там? — спитав Микола...

— Здохла... Чорнявка здохла...— вболіваючи доповіла вона.

Чорнявка — це було маленьке хворе теля, що його всіма силами намагалась виходити Уляна. Вона навіть не звернула уваги на Семена за своєю бідою, пішла до своїх телят.

Вже покидаючи скотарню, Семен звернув увагу на кумедну тварину біля величезної собачої халабуди під стіною дерев'яного сарая.

— Це на забавки хлопцям...— пояснив Микола. Вони підійшли ближче. То було вже чимале ведмежа. Його впіймали на узліссі лісоруби кілька місяців тому й забрали до колгоспу. Коли ведмежа піросло, воно зірвалося з ланцюга й неабияк подряпало нічного вартового, що трапився йому на дорозі; настигли хлопці з дрюччям, й пораненого звіра потім знову прив'язали біля коривників.

Семен зацікавлено стежив за звіром. Воно лізло на верх халабуди, звідти — на дерев'яний дах сарая, дряпалося на самий верх і під голосний сміх задоволених робітників скотарні сповзало назад, до самого низу даху. Потім повторювало цю процедуру знову. Невідомо, чим саме вподобало воно подібну розвагу, але людям це було надто втішно. Микола Калач голосно реготав. Семен кілька хвилин мовчки дивився на ведмежа, потім підійшов до халабуди.

— Куди ти? — гукнув злякано Микола.— До нього в нас тільки стайничний підходить — інших не підпускає.— Але Семен узяв одною рукою ланцюг, другою — ведмежа за вухо й труснув йому голову.

— Що, друже, й тобі знайшлося діло? Привчайся...

І вже зовсім несподівано для Миколи Калача Семен щиро зареготав. Ведмежа заховалося до своєї халабудки і звідти недовірко оглядало людей.

Ще згадав Семен, як за кілька днів після того прийшов до нього Калач. У колгоспі не справлялися з обмо-

лотом: бракувало машин. Бралися за ціпи. На цю роботу йшов Микола й тепер гукав з собою його. Ба... навіть пропонував змагатись.

І ніхто не знав, що тієї ночі Семен пішов до Стовбуна. Той лагодився спати.

— Ще виспишся — ходімо зі мною.

Заінтригований Стовбун покірно пішов за Семеном. Вони прийшли на тік. Семен узяв цип і подав Стовбуну.

— Ну, показуй...

— Що? — здивувався Стовбун.

— Як молотити. Завтра йду в бригаду до Калача. Кілька годин тієї ночі він учився орудувати ципом...

* *
*

...Семен повернувся знову обличчям до своїх людей. Вони тихо лежали й не ворухилися — декого, певне, брала дрімота. І під тихий, ритмічний плескіт думок і самому немовби дрімалося Семенові. І враз далекий тріск гвинтівки і скавчання кулі в напрямку на сопку підкинуло всіх на їх підстилці. Дехто нервово схопився за гвинтівку.

— Ну, ну...— сказав спокійно Семен. — Лежи, коли не вказано вставати...— І далі всі нетерпляче долежували останню годину своєї варти.

Вранці, коли Семен прийшов до Стовбуна доповідати про варту, побачив гурт людей біля Стовбунового стола й посередині — високого й надміру худорлявого селянина.

— Перебіжчик...— шепнув хтось.

Стовбун провадив допит у присутності кількох вартових. Перебіжчик був відомий на селі п'яничка, сам бідняк, але вічно на послугах у заможних, що не стільки його годували, як напували спиртом. Його прозвали на селі Черногуз. Це назвисько так і залишилось за ним. Цієї ночі він покинув своїх покровителів, після того як вони спалили в одному з довколишніх колективів стайню, не дозволивши селянам рятувати коней. Так і погоріли всі, за винятком забраних для банди. Черногуз розповідав, як його забрали з села. Йому обіцяли, що вони зразу ж візьмуться за контрабанду й носитимуть через кордон з Харбіна спирт, шовк, опій і різний інший контрабандний крам. Розсмакувавши справжній стан

речей, він шукав випадку розпрощатися з своїми хазяями. Цієї ночі йому пощастило. Вартовий колгоспної охорони зустрів його пострілом у небо, перелякавши Черногуза вкінці. Він щиро розповідав усе Стовбуніві.

— Та коні ж... коні ж які!.. Де в цих людей серце?..

Він розповів, що організував банду відомий колись на селі куркуль Ієремія Кажан. Він був зник, а це знову об'явився; кажуть люди, переходив кордон. Але командував ними Кажанів синок Тишко, який прийшов через кілька днів після організації банди до них у сопки з Харбіна. Ще у громадянську війну він був офіцером у одному з карних загонів і потім зник. До останнього часу він сам водив банду, а при нападі на один колгосп його поранили селяни, і йому не пощастило втекти. Тепер командує ними старий Кажан. Ще розповів Черногуз, що старий Кажан не хоче кидати цей район, бо надіється визволити сінка.

Семен підсунув свого ослона до селянина, потім увесь час уважно дивився тому в очі. Він не пустив повз вуха жодного Черногузового слова.

2

Озброєний гвинтівками, мисливськими рушницями, револьверами загін колгоспників швидкою ходою наближався до сопок. Передбачали на шляху грузькі глини осінніх сопок, і тому не брали з собою коней. З району прибув спеціально для ліквідації банди уповноважений Іващенко. Він вилазив тайгу й сопки Східного Сибіру й Далекого Сходу в боротьбі з Колчаком. Тепер перебував у старшому командному складі одного з полків гарнізону. Він ішов попереду загону в новому кожушку, зовні немовби незброєний, чухав двома пучками свою ріденьку руду борідку й, немов не маючи іншої розваги, розмовляв з Черногузом. Той, не вважаючи на свої довжелезні ноги, дріботів риссю біля Іващенка. Він, Черногуз, узявся довести загін до землянок Кажанової банди в сопках, де вони відпочивали й переховувалися після ризикованих нападів на села. Він же повідомив, що Кажан нізащо не бажав іти на зиму до тайги, а мав на оці по кількох щасливих грабунках сопками перейти з награбованим вантажем до Маньчжурії. І тепер начальник загону Іващенко, не зовсім довіряючи пере-

біжчикові, хитро розважав Черногуза різними оповіданнями й анекдотами й тим часом випадковими питаннями намагався встановити, чи не відрядив цього довголапого куркульського прихвоста сам Кажан, щоб відвести комунарів од справжнього його шляху до Маньчжурії. Черногуз дорогою встиг ще з десяток разів розповісти про зазмажених на пожежі в сусідньому колгоспі коней. Він один на весь загін не мав зброї. Так розпорядився Іващенко. Черногуз, навпаки, радів з приводу такого розпорядження. Іващенко й Стовбун зіпсували собі немало крові, вмовляючи цю людину показувати шлях колгоспному загоні. Тепер Черногуз боявся, що Кажан і його хлопці неминуче помстяться йому за зраду, коли випаде їм така нагода, і він, замість відповідей на Іващенкові запитання, гаряче вмовляв начальника загону не лишати жодного живого бандита.

— Впіймаємо...— дріботів він словами, як погами,— зараз до дерева — і розстріл... З ними не можна панькатися. Вони нікого не жаліють, і їх не слід... Ось вони коней у колективі — живих, безвинних монголок — посмажили на печеню. Тільки шерсть смерділа...

— Полагається суд...— заперечував Іващенко.

— Суд? Нащо суд?... Таких гадюк без суду в розстріл...

Мали підійматися на зарослу чагарником сідловину між двома сопками. Перед цим зробили перепочинок. Повернулася частина розвідачів — шлях на сідловину був вільний. І близько не пахло Кажановими слідами. Потім ще кілька годин блукали вогкими стежками в сопках. Черногуз і сам плутався в дорозі, але, зрештою, заявив притишеним голосом, — немов його міг чути сам Кажан, — сказав, що за півгодини, а то й раніше, вони прийдуть до землянок — треба тільки переповзти зарослу опуклість схилу невеличкої сопки. Полкових занять з тактики наступу ще не забули комунари, щоб уміло наблизитись до ворога. Обминали невеличкі лисини, пригинаючись у кущах. Іващенко дивувався, що досі розвідувачі не принесли потрібних відомостей. Із-за обережності він спинив розгорнутий загін. Залягли цепом і чекали. Розвідка повернулася незабаром. Доповіла: за кілометр й справді є землянки, але після довгого спостереження розвідачі переконалися, що землянки порожні.

Іващенко наказав підсилити флангову охорону й розгорнутим загоном рушити на землянки. І коли прийшли до них, переконалися, що землянки порожні й покинуті. Все, потрібне для перебування в них, забрано. Ієремія Кажан міг були далеко звідси. Ще більше не вірив Черногузові Іващенко.

— Куди б це він подався? — по-простяцькому питався Іващенко у присутності Черногуза. Той мовчав, знижуючи плечима. Ясно було, що Кажан, боячися зради Черногуза, переніс свою квартиру. Несподівано начальника увага перекинулася на інше: кроків за півсотні від землянок на галявинці повзав навколюшках один із колгоспних червоноармійців. Його кремезна постать то випростовувалась, то знову, зробивши кілька кроків, нагиналася до землі, й тільки гвинтівка в лівій руці височіла над головою.

— Хто? — запитав Іващенко.

Хтось недбало кинув:

— А... Це Барабаш Семен — із охорони... Якусь ягду надібав...

— Хо-хо-о, ягду... На носі зима, а йому ягоди...

— Семене,— гукнув хтось. Але той не відгукався. Тоді Іващенко сам пішов до нього.

— Ось,— показав Семен йому на стежку.

— Помілилися,— сказав спокійно, всміхаючись у свої руді вуса, Іващенко.— Помілилися...

— Е, ні... Це його слід...— особливо переконано і боячись, що начальник йому не повірить, говорив Семен.

— Та вже ж... кажу, помилилися, не обійшовши цієї лисини... хоч і хитра куркульня.

За чверть години загін продирався схилами сопок. Кажан поки що вдарився на далеку тайгу. Досвідченому Іващенкові здавалося, що він розгадав намір банди: тайгою пересунутися на захід з півсотні кілометрів і звідти йти на кордон. Всім куркулям цього краю добре відомі прикордонні шляхи. Контрабандна спекуляція ще не так давно давала їм неабиякий зиск. На цей раз Іващенко вислав утрое більшу розвідку — три групи, щоб жодна латка густого чагарника не залишилась не обстежена. Далеко вперед вислав він десяток найкращих розвідачів і поставив на старшого впертого Семена Барабаша. В ньому він певен — цей не впустить з-під носа. Іващенка приємно здивувало, що Семен сам на-

просився в розвідку, хоч мав право на відпочинок, бс йшов у розвідці весь час до землянок. І взагалі, начальник загону цілком був задоволений з людей. Більшість нещодавно з армії — в подібних справах досвідчені. Що ж до Черногуза, то було помітно, як спадав тепер його настрої, і своєї підозри не покинув Іващенко. До Черногуза було приставлено двоє людей... на всякий випадок.

Йшли до вечора в обраному напрямку, щасливо потрапляючи інколи на сліди в насиченому вогкістю суглині... Кажана сподівалися наздогнати десь на ночлізі. Та, незважаючи на очевидну наявність підозрілого випадкового сліду, колишньому партизанові Іващенко не раз уже спадали на думку сумніви в своєму успіху, та й інші мало вірили в певність не раз викритого на їх шляху сліду. Хіба мало безлюдних просторів у цьому краї, мало степу, тайги і безладно накиданих сопках... І не одному вже уявлялася холодна ночівля в морозну ніч на дощульному вітрі в сопках.

Розвідка Барабаша посувалася тим часом в сопках. Вогкими суглинками, рідким оголеним чагарником, затишними логовинами Семен поривався вперед, а четверо розвідачів раз у раз його стримували. Іноді по м'яких ґрунтах вони потрапляли на чийсь ледве помітні сліди. Семен пригинався, розглядав, угадуючи напрям і кількість людей. Але сліди завжди траплялися невиразні й плутані. Семен кожного разу сердито лаявся, закидав різко на плече рушницю на ремінь і надавав ходи.

В ньому несподівано прокинувся інстинкт переслідування. Оповідання Черногуза про банду розбуркали в ньому гаряче бажання швидше відкрити Кажана. Тепер особливо часто він згадував оповідання діда під час свого виїзду на село весною й небаченого свого ворога Калістрата Пучку. А хіба він не може зустріти в банді Пучку або його синів... Адже дід казав, що Калістрат двадцять років тому подався сюди, на дарові землі Далекого Сходу... Семенові навіть здавалося, що саме в цій банді він знайде когось із родичів Калістрата Пучки. Він уперто відганяв думку, що це ж нісенітниця — шукати безвісти пропалу двадцять років тому людину саме серед цієї купки людей.

Сильнішав вітер із сходу. Присохле на чагарниках вогке листя глухо й м'яко шелестіло. На схилі раптом

знову натрапили на сліди. Вони розходились широкою двоїстою вилкою. Це були сліди цілого гурту людей.

— Тут кілька чоловік покинули гурт,— зауважив один із розвідки,— їх, мабуть, послано на село. От би там їх прихлопнути!..

Але Барабаш не відгукнувся на цей здогад. Він став на одне коліно й пильно вдивлявся в сліди, що відгалузились праворуч униз — до села.

— Сюди пішло не більш, як трое-четверо і... озброєні...— промовив нарешті він, підводячись. На вогкій землі серед багатьох слідів він знайшов кілька ледве помітних відбитків від затильників гвинтівок.

Не було сумніву — банда пройшла цими місцями. Але в можливість її наздогнати й побачити хоч здаля всі мало вірили. Можна було вертатись до загону.

— Ждіть мене тут,— сказав Барабаш. Він піднявся на горбок і швидко зник за ним. Хтось із розвідачів побіг услід, але за хвилину вернувся.

— Ну, що?

— Сказав — ждіть, скоро прийду, або сигнал дам... Я, каже,— тут начальник.

Вони обрали затишне місце й посідали. Треба було ждати.

Семен швидко йшов логовинною, обминаючи невеликі багнища. Довкола на схилах шумів над його головою чагарник. Звідти вимітав рвучкий вітер ще не злегле шаром листя й сипав у логовину. Зима запізнювалась у цьому році. Іноді вітер раптом падав у логовину, роздував Семенові поли кожущка, здував з цигарки запалений тютюн; Семен приглушено лаявся й спинявся, щоб запалити знову, ховаючи сірник од вітру в долоні. Після того він надавав ходи. Ті трое або четверо з банди, напевне, проходили тут, і він, хоч не нажене й не побачить їх, то вже довідається, куди зникли. Йому спало на думку: чому банда до цього часу не перейшла кордон? Адже це був би для неї порятунок. Кажан уперто не покидав їх район. Вони могли б податися в тайгу. Але вони оперують тільки в цьому районі. Він згадав Іващенко, який казав, що куркулів ваблять до себе «рідні» села... Тут вони мають своїх агентів, тут...

У логовину падає дужий порив вітру. Позаду чути тріск зламаною гілля. Семен спиняється, довго вглядає-

ться в кущі... Зустрітися б оце з кимось... із тих чотирьох... Він сміється до себе і йде далі.

Кажан не піде далеко звідси... Його синка колгоспники тут піймали, і старий топчеться довкола, як вовчиця біля зруйнованого лігва... Доберуться і до вовчиці... Ого!.. Кажуть, як запалив старий колгоспівську стайню, то не допустив рятувати коней. Бадьорі, невтомні монголки посмажилися до одної... Цей гірше за Калістрата. Той вибирав кого, а цей нищить без розбору. Доберемось!..

Тепер логовина перейшла в глибоку балку з крутими боками. На мить нерішучість спинила Семена. Він задумався, оглядаючись. І тоді побачив на рівні своїх очей на крутому підйомі майже свіжі сліди. Хтось видряпувався тут з балки на гору, хапався за кущі і чоботом позначив свій шлях. За хвилину Семен виліз із балки. Стужавілий ґрунт уже не відбиває сліду. Сплутаний чагарник замикається довкола Семена. Він легко перестрибує промиті водою рови й раптом згадує рідне село на Україні. Давні, прадавні, але завжди яскраві, наснажені сонцем і радістю спогади. Густий чагарник за левадами над річкою, говірки рівчаки в лузі — з в'юнами й карасями, яких ловив він з хлопцями дідовою підсакою чи й просто сплетеним з лози кошелем. В кущах у луці хлопці цілим кутком гралися в розбійників, у війну... А ввечері, коли за селом безперервним шумом гуділи жаби, він лягав спати в свіжому, запашному сні і мріяв... Зараз уже не пригадати, довкола чого вирувала його фантазія. Пам'ятає тільки, що вабило його перейти в степ, до залізниці, якою й разу він ще не їздив... Поїхати б!.. Далеко!.. Потім повернутися й розповісти хлопцям про все, що бачив...

Зігрітий спогадами, Семен немов не помічає, як рвучко вітер метляє полами його розстебнутого козушка. Чоботи потрапляють у вогкий ґрунт. Тут варто пошукати сліду.

Семен пильно приглядається під ноги. Невже він повернеться до товаришів без результатів?! Не знають вони його!..

А раз у дитинстві трапився цікавий випадок. Семен з хлопцями заліз у чужий город по соняшники. Він пригадує, що йому доводилося підстрибувати, щоб ухопитися за соняшник. Їх виказав потім малий крамаренко, хоч

і сам гуляв з ними. Семен узявся набити крамаренка. І ось у неділю, коли розходилися з церкви, він упіймав тут же під самою церквою, на людях, святково одягненого крамаренка, й перш ніж старий крамар збагнув, у чому справа, він добре набив хлопчача і вихором зник з майдану. Це було геройство!.. Як поважали після того його хлопці з кутка! Він до вечора переховувався у чаргарниках, а хлопці носили йому їсти, збиралися навколо й зачудовано дивились на свого героя. Тільки пізно ввечері дід знайшов його там і оборонив від матері... Наскаржився-таки крамар.

На дні неглибокого сухого рову ледве помітний одинокий відбиток чобіт, і в ньому розтоптаний махорочний окурок. Семен намагається вгадати напрям. Він нахиляється над слідом, стає навколішки...

Але ж і добре тоді перепало крамаренкові. Він його кулаком просто в руду виплекану пику — раз, другий, ще й ще, аж юшку розмазав по обличчі... Той кричить, виривається... Люди репетують, а крамар, задихаючись, поспішає на допомогу... «Рятуйте,— кричить він,— рятуйте!..» Ха-ха-ха... Пам'ятатиме крамареня соняшники!.. Блискавична тінь промайнула у рові. Барабаш миттю підводиться й хапається за гвинтівку... Кілька важких постатей падає на нього з обох боків рову...

3

Минав четвертий день, як банда, втікаючи від колгоспників, водила з собою й Семена Барабаша. Хитрий, досвідчений Іващенко зумів навіть у неоглядних просторах цього краю тісно порозставляти пастки. Щодень більше обтинаються шляхи Кажанові, і грізна виснага падає туманом на свідомість його людей. Вони не чекали, що Іващенко посадить частину людей на коні, й вони обженуть низом, щоб потім перетнути їм шляхи. Ще менше думали вони про Іващенкові застави. І нарешті сам Кажан, що за двадцять років вивчив до останньої стежки район,— і він дезорієнтувався, не знаючи, звідки має чекати головного загону колгоспників. Уже траплялося — кидалися вони одним шляхом і натикалися на колгоспних червоноармійців, бралися назад — теж метались зацьковані, завдяки тільки темній ночі рятувалися. Із со-

пок пішли на село — вийшов у них харч — і тікали, не дійшовши до села, знов у сопки, без припасу. Скрізь їм на шляху виростав Іващенко з своїми людьми. Він виставляв застави, робив засідки, переслідував, перетинав шляхи — він мав перед собою зацькованого звіра, що його мусив порішити, не зважаючи ні на що. Іващенко гаразд розумів, що цієї осінньої доби звір може жити тільки по селах, поза ними жодної готової поживи не покладуть на його шляху ні поле, ні сопки. Тайга?.. Але між ними й тайгою виростали Іващенкові бійці довгими цепами, і блискавичний їх огонь знову відганяв Кажана і його спільників на голодні порожнини. День тому перед самим надвечір'ям вони потрапили на одинокую підводу в степу. Кинулися з голоду на коня, навіть не звернувши уваги на селянина, що, переляканий, схопився з воза й побіг назад не оглядаючись. Ієремії не щастило: його хлопці не встигли впорати забитого сокирою коня. Іващенкова застава відкрила по них вогонь, залігши за горбами. Відстрілюючись, перебігали кажанівці до недалеких сопок — скидалися на голодних вовків, що, підібгавши хвости й злісно скалячи ікла, нехотя кидають здобич перед тиском сильнішого ворога. І сьогодні, на четвертий день скаженого втікання, вони залишили Іващенкові двох своїх спільників — вони обидва разом сіли на землі, відмовившись рушати далі. Їх не рятували — не бажали послабляти цим самих себе. Привид виснаги рушав слідом за всією бандою, не відстаючи тепер і на жоден крок.

У банді Барабаш був зайвий. Він був незручний, тимчасовий вантаж. Щоправда, здоровий хлопець, зваживши ситуацію, не відставав від інших, не пручався й корився кожному дрібному наказові. Але його треба було добре пильнувати, ставити завжди варту. Для Кажана Барабаш мав велику ціну. Другого ж дня, як привели Семена, ватажок доручив якомусь випадковому селянинові віднести до Іващенка наспіх надряпану записку, де він пропонував обміняти Барабаша на Тимка Кажана. Це було причиною, чого ватажок не відводив своїх людей з цього району. Він чекав на відповідь комунарів. Але Іващенко знав, що молодшого Кажана вже немає навіть у районі, що його, як диверсанта, який перейшов кордон, судитимуть у крайовому центрі. Його неможливо повернути в район.

— Ось передадуть ваші мені Тимка, й підеш собі до своїх. Обмін... Так, як на війні буває...— говорив Семенові Кажан.

Семен скося дивився на хитрого і впертого ватажка в кожусі й смушковій шапці з наушниками. Йому спадає на думку, як помилявся він нещодавно, пробуючи уявити собі цю людину. Замість хижого орлиного профіля й могутньої постаті, він бачить перед собою середню на зріст людину, з плескуватим, майже східним контуром обличчя. Невеликий, немов вдавнений ніс видається вперед тупим, посинілим кінцем. Худий, оброслий ріденьким чорним вруном, що йшло від тремтячої нижньої губи до непомірно випнутого кадика. Над пожовклими білками очей ледве помітні були безбарвні й напіввилізлі брови.

Колись давно Кажан утік з України від кримінального закону і з того часу не забув він всіх своїх незліченних дрібних і великих злочинів. І з часом у нього виробилася нова звичка: трясучи нижньою губою, розгублено кліпати очима, коли десь недалеко він учував небезпеку. Він немов завжди намагався втягти все довкола в поле своєї невтомної уваги. Коли за перших два дні Семен заспокоївся і немов звук до банди, він завжди бачив, що його пильнують. Часто вночі, коли він не спав, твердо вірячи в неминучий напад колгоспників, він помічав, як Ієремія прокидався й підводився. Потім оглядав своїх людей. Він боявся, щоб не втік Барабаш. Це була єдина й дуже невелика надія на поворот його Тимка. Семен розуміє: без Тимка, що вмів командувати людьми, Кажанові боязко. Він боїться своїх голодних і виснажених спільників. І пригадує Семен оповідання командирів ще в полку, як бандити часто-густо складали зброю, видаючи своїх ватажків. Хитрий і підступний цей бородастий хижак...

Семена майже не годували. Вони й самі не щодня мали будь-яку їжу. І ось першої ж ночі, перележуючи в куцах разом з усіма, Семен почув, як хтось злегка смикнув його за кожух. Поруч його лежить здоровий парубок і смалить цигарку, ховаючи її в кишеню. Семен несподівано намацав під боком у себе шматок сухої риби. Парубок курить цигарку й мовчки дивиться вгору. Потім непомітно він сунув недокурку Семенові. Ще за кілька хвилин він ледве чутно, пошепки питається:

— А що зробили ваші з Черногузом?

Семен пригадує довжелезну, незграбну постать перебіжчика. Він відповідає не зразу;

— А що йому зробиш?.. Випустили...

— Хіба?! — зраділо й необережно запитує парубок.— А я побоявся з ним тікати... Двоє нас було отаких дурних, що за цими пішли.

Семен мовчить. Він ще не довіряє парубкові.

— Я б, може, й не пішов з Яремою Кажаном, та за мною гріхи були: китайців із спиртом у сопках зустрічав і до нього проводив. Тож мусив із ним і в банду йти, бо загрожував, що викаже. А тепер пропав нізашчо.

Семен знає: втекти після Черногуза з банди стало неможливо. Варта завжди посилена. Бояться перебіжчиків.

Барабаш знає, що Тимка не вернуть. Але він надіється, що Іващенко й без того визволить його, надіється на свою силу, спритність... І тоді ж спало йому на думку порохуватися з старим Кажаном.

...Коли й не пощастить йому кинути цю зграю куркулів, то хай хоч не даремне він... але далі думки його обривалися. Він житиме!..

Це було першої ж ночі...

Тепер вони швидкою ходою рушають у напрямку на кордон. Іноді примушені видряпуватись на сопки, перекидатися на другий їх бік і всякими способами плутати слід. Кажан вирішив — облишити тимчасово свою помсту і рятувати життя за кордоном. Звідти він вимагатиме повороту сина в обмін... Адже він офіцер... За кордоном він грав значну роль. Певен,— доведеться пробиватися й залишити ще не одного на розмоклих суглинках. Знає своїх людей Ієремія здавна — в одному селі хазяйнували, знає їхню вовчу вдачу — свою рятувати шкуру — й починає лякати його, що в розпачі перед загибеллю вони спробують ціною його життя рятувати своє. Він підозріло дослухається до притишених розмов своїх людей, і в очах кожного він бачить іскру майбутньої зради..

— Гей ви, куркулі!.. — гукає він і сміється, закликаючи їх бадьоритися. Кілька висохлих облич кривиться в усмішку — вони розуміють жарт свого ватажка. Семен був серед них і знає, що даремне непокоїться старий — серед його людей немає розмови про зраду. Ніхто

з них не думає про милість ворога. Вони добре всі знають, що в житті вони виштовхнуті з своєї колії, вони знищені, хоч і залишені живі, і ніщо, ніхто, ніяка милість і ласка ворогів не верне їм втраченого.

З першої ж ночі, коли Семен надумав порішити з Кажаном, певність свого успіху не покидала його.

Він вирішатиме долю ватажка. І він знайде нагоду провести в життя свій намір, перш ніж Іващенко наздожене банду. Тільки його і нічия більше рука знесеться над цим дідком, який сам не знає, що поруч нього ходить його загибель. Його не турбувало, що куркулі самі порішать з своїм ватажком — однаково це не врятувало б їх, а тому вони на це й не наважаться, — він боявся, що на дорозі їм виникне якась Іващенкова застава або застідка, й тоді пропаде його, Семенова, розправа над ватажком. Слід би поспішати. Він нікого не допустить до Кажана... Це його, Семенова, жертва. Звичайно, може він виконати свій присуд тепер, кожної хвилини, але він і сам хоче врятуватися. Як давніше, як завжди, кожної миті свого життя, він хоче і рветься жити. Ніщо в світі не одверне його від цього непереможного потягу до життя. І особливо тепер, коли він бачить перед собою зголоднілу, виснажену, засуджену так чи інакше зграю людей... Вони можуть гинути, але він мусить жити. Мусить сам покласти кінець своєму полоніві. І тепер він самому собі здається ситим вовком, що на всякий випадок не хоче відставати від охопленої скаженим жахом овечої отари.

На одному з перепочинків Кажан згадував, як діяли його спільники за його ж таки наказом у колгоспі ще до організації банди. І Семен почув, як куркулі, пролізши до колгоспу, домішували в пшеницю дурману, накидали в перебори молотарок болтів, як отруїли кількох бугаїв, звернувши потім на пріле сіно. Як вони з своїми прихильниками розповідали недосвідченим переселенцям, що тут такий хліб родить, од якого люди п'яніють, а морози зимою просто забивають незвиклу людину. Що комарі тут сіють смерть серед людей і що селяни з України скучають по садовині, яка тут немов би зовсім не родить... Траплялося, що вони давали такому наївному селякові гроші на переїзд назад, і він набирив собі компанію, і кидали вони колгосп на другий день по приїзді

до нього. Куркулі своїми підводами розвозили їх по залізничних станціях.

— Помагало, та не дуже,— підсумував похмуро ватажок,— відбудувалися!.. Їх тільки огнем можна спити... Люди, як вовки,— огню тільки й бояться.

— Та в тебе, старий, видать, важка рука,— промовив Семен.

— Важкенька,— погодився той. І тоді, запалившись десь усередині, він вигукнув, наче поклявся:

— Нога моя не ступить через сопки до китайця, поки не спалю комуну з усіма бельбехами... Я їм насмажу печені — наїдяться!..

Своїм визнанням він не вразив Семена. В цю спокійну хвилину, коли, здавалося, Іващенко тимчасово облишив їх, хлопцеві марилося своє далеке село, дикий Калістрат Пучка у ролі старости, подібний до Ієремії Кажана. Став на мить у хлопцевій уяві дід, який розповідав про смерть його батька, а за цим неминуче воскрес у пам'яті образ Софійки. Він тоді переміг себе, не пішовши до неї, як вийшов з полку. До неї вабило його й тепер, неважаючи на час і відстань. Зникало все перед ним, коли уявляв собі її м'яке, ласкаве обличчя й промовисті серйозні очі... Великих зусиль коштувала йому тоді перемога над самим собою. І він дійшов цієї перемоги. Тільки в поїзді на якийсь день путі він відновив у пам'яті написані колись для неї слова і тоді не надіславні. Випросив у Стовбуна конверт і хімічним олівцем написав адресу. Тоді не боявся сумувати за нею, бо щогодини далі, за тисячі й тисячі кілометрів, мчав його від покинутого міста поїзд. «І як я піду до тебе,— писав він,— коли кожного дня більшає твоя власть наді мною і можеш ти, як тільки схочеш, життя моє все перевернути по-своєму». І далі намагався він висловити в листі, що й сама поява її здається тепер йому несподіваною й загадковою, як і життя її останніми роками... І вже не чув він, як далі продовжував Кажан про свої знущання з комунарів, упійманих десь у степу з підводами; минали його зосереджену увагу ватажкові заміри востаннє налетіти на село.

У цю хвилину прибіг один із вартових: наближався роз'їзд Іващенко. Вони були ще далеко, але сховатися від них не легко. Кажан знав, що його слідами йде другий колгоспний загін і що тепер не можна відступати

назад, а треба шукати якоїсь бічної стежки. В нього виникла думка, що спереду — це тільки випадковий роз'їзд, один із тих, що їх розкидав Іващенко по району шукати його. Отже, можливо, цей роз'їзд відірваний від загону. Можливо, головний загін значно відстав. І тоді наказав частині своїх людей непомітно вийти вперед назустріч роз'їздові й залягти в кущах. Решту розіслав по сторонах розглянути, чи вільно відступати. Бачив Семен, як ще більше вужчають Кажанові очі й суворіше, зеленіше робиться його лице.

— Ти біля мене... Відступишся на крок — застрелю...— кинув Кажан Семенові й перевірів свою іржаву, певне, відкопану недавно гвинтівку. Його люди слухняно розходились виконувати накази.

— Бігаємо, як зацьковані...— бурмотів він.— Та ось тепер здибаємося!.. Аби тільки мужики не поскоплювалися із схованки зарані. Хо-хо-хо... — зайшовся він нервовим сміхом і на спробу приклав до плеча свою іржаву гвинтівку.— Мені б сюди з двійко живих комунарів... Хлопців потішити... Кажана Ієремію вони пам'ятатимуть!

В міру наближення небезпеки не тільки піднесення опанувало його — він скаженів, займаючись гарячковим огнем. Тільки більшало його старече обличчя, бралися вогкістю вузькі очі. Не глядячи на Семена, тільки рукою показуючи на своїх людей, що кроків за триста залягли в зарослих пухлинах ґрунту, він сказав:

— Коли б мені хоч двійко живих сюди...— Він раптом, здивований і вражений, поточився від Семена вбік: той стояв випроставшись і цілив йому в голову з нагана.

— Ах ти ж!..— гукнув Кажан, не стільки переляканий, як вражений: він зрозумів, що хтось із його людей озброїв Семена. За мить ватажок, прикинувши гвинтівку до плеча, натис на собачку. Сухий лускіт капсуля не зміг витиснути з ствола кулю. Семен, не пускаючи ватажка з мушки, сам запалюючись з довгого плеканого задоволення, вигукнув голосно й переконливо:

— Викинь її... там висипано порох із патронів...

Семен не встиг закінчити: Кажан крутнув над головою гвинтівкою й шпурнув її прикладом у Семена. Хлопець відскочив убік...

Старому не пощастило вихопити з кишені револьвер: Семен схопив його за груди, струснув так, що й лапаста

шапка злетіла у Кажана з голови, а другою рукою стиснув ватажкові руку вище долоні. Той не вдержав нагана, тільки спробував гукнути на допомогу, але попередив його Семен, ударивши в щелепи колодкою револьвера...

— Я тобі гукну!..

І в цю мить розітнулися постріли з одного й відразу з другого боку — бандити відстрелювалися від бійців Іващенко.

— Задущу,— прошипів Кажан, спльовуючи з кров'ю останні зуби. Сплутане волосся розсипалося йому жмутами з голови.

— Це за батька...— вигукнув Семен ці незрозумілі бандитові слова, кидаючи з силою його на землю. Той важко гупнувся об ґрунт, але кожух зм'якшив удар. Швидко скочивши на ноги, Кажан вдарився тікати. Семен витягнув руку з револьвером і кілька разів, один по одному, вистрілив йому в спину... Потім підійшов до трупа. Кажан лежав на череві; кожущок задрався йому на голову вовною вгору. Семен розгублено подивився на наган. Чого домагався — зробив... Його раптом потягнуло до товаришів, до Іващенко — розповісти їм про все, битися в їхньому гурті з Кажановою бандою і, головне, показати їм, переконати, що він хоче бути з ними разом і разом ділити одне почуття. Але поспішати!.. В цю мить почув за собою гупання важких ніг — це поверталися Кажанові люди, що обслідували бокові стежки. А спереду й ззаду розлягалася тріскотнява рушниць, дезорієнтуючи бандитів. Вони кинулися до ватажка і вмить зрозуміли все. Тоді Семен побіг просто назад на постріли — він з горба за яких півкілометра бачив постаті загону Іващенко, що ворушився в складках ґрунту. І ті з бандитів, що бачили забитого Кажана, побігли було слідом, шукаючи своїх: у них у самих уже бракувало патронів. Семен повернув убік, щоб обминути бандитську засідку. І коли ті зрозуміли, що він обминає їх, кулі їх засвистіли над його головою. Семен бачив, як ближчали до нього групи Іващенкового загону. Він чув раптовий гомін і перекування серед них, — певне, пізнали його. Хтось загукав до нього знайомим голосом: «Падай, падай, Семене!» Він тільки чув знайомий голос, але не добирав змісту, він навіть не думав, хто це гукає... Тепер радість п'янила його, радість, наче вітер, мчала його між горбами до своїх. Ворога знищено!.. Він на бігу махав рукою

до своїх і щось радісно вигукував. Незвичайно легко й швидко мчали його ноги.

Потім, коли він раптом упав на пересохлий пирій, йому здалося на мить, що він спіткнувся, а разом з ним заметалося, спіткнувшись, і сонце. Яскравим, барвистим килимком хтось кинув на його очі... І враз чорним мороком оповито йому голову, і в ту ж мить урвався біль у всьому тілі...

* *
*

Коли перед самою околицею села Іващенкові сказали, що Семен Барабаш ще й досі не прийшов до пам'яті, він, поскрібши свою руду борідку, подумав і тихо промовив:

— Не можу втямити їх, таких людей.

Колгоспники навколо мовчали. Вони розуміли не більше. Знали тільки, що Кажана Ієремію застрелив Семен.

— З норовом чоловік...— кинув нарешті хтось.

І згодились усі: «З норовом...»

Групами виходили люди з села назустріч загонові. Підійшла до передніх бійців заплакана Уляна. Вона тихо про щось запитала. Хтось із загону кивнув їй назад на вози. Уляна підійшла до першого воза і підняла край кожуха — закусивши нижню губу, лежав перед нею Семен. На засмаглих його щоках не згасли рум'янці. Знала Уляна про кінець Кажана. І, вкриваючи знову Семена кожухом, немов відчула вона, як радісно б'ється його серце.

4

Чотиридобова ніч раптом урвалася, й особливе, молочне світло госпітальної кімнати м'яко залоскотало спраглий зір. Барабаш хвилину оглядав бездоганно білі стіни палати й високу стелю з грушастим матовим абажуром на гаку. Він був один. Здалеку глухо доходили голоси й кроки...

Та де ж він?

Вчепившись руками за ліжко, Барабаш зробив необачну спробу схопитися й втекти з цієї тишини... Біль і повна фізична безпорадність знову скували його на ліж-

кові й закрили повіки. Але тепер уже свідомість вернулась до нього, й він збирався з силами, щоб знову підняти повіки... Ось іще трохи напружитись — і він знову побачить м'яке, заспокійливе світло... І коли за хвилину йому це вдалося,— стеля з грушастим абажуром плавно коливалась над ним. Вона поволі зменшувала свій розмах і, коли спинилася, Семен покірно, не зводячи голови, глянув на шибки величезного італійського вікна. За скло чіплялися лапасті сніжини й падали безшумно, поволі... І від них кіпнота сповнялась по вінця радісного молочного світла...

Семен Барабаш не знав, що після події в сопках йому привезли сюди до районного міста за сорок кілометрів од колгоспу, що позавчора йому, непритомному, зробили операцію тут же, в невеличкому військовому госпіталі... Він не знав основного — тут у його одужанні ніхто не був певний.

Хтось обережно йшов коридором. Семен чомусь навмисно заплющив очі. Хтось увійшов до палати, й кроки затихли біля самих дверей. Семен чекав хвилину, другу. Потім розкрив очі. Просто перед ним посеред палати стояв високий стрижений чоловік з перев'язаною рукою на грудях, у халаті і туфлях-шльопанцях. Семен не гадав когось побачити біля себе. Вони мовчки дивилися один одному в вічі: зацікавлено й напружено, чекаючи — хто ж перший порушить тишу. Семен побачив за спиною незнайомого ще одне ліжко. Як він не помітив цього раніше? Збігала хвилинка, вони мовчали. Семен вглядався в очі свого нового товариша. В цих чужих очах він прочитав тривогу. До нього звернулося грубе обличчя червоноармійця-селянина, що раптом ніяково пробувало всміхнутися. Семен одвів погляд. Тоді червоноармієць несміливо промовив:

— Хіба піти... Сказати?.. Супу принесуть.

І, дивлячися в стелю, Семен попередив:

— Зажди...

Потім помовчав і додав:

— Що — здорово мене шарахнуло?..

— Від таких кульок тигри вмирають...

— Так то ж тигри... — спробував засміятися Барабаш.

— Чотири дні за тобою тут... така суєта... Бігають...

А ти хоч би око розкрив, хоч би стогоном озвався — як брус кедровий...

— Чотири дні? — Семен жваво повернувшись до нього головою, і важкий біль знову різнув його тіло.— Чотири!.. Та це ж небагато й до...

— Та вже ж небагато... Тигри не видержують... А тобі вийняли — й дива — ожив...

— Недалеко до кінця,— сам про себе повторив Семен. І крізь гострий біль і муку прокидалася в ньому радість... Зараз у колгоспі чекають на нього товариші... Він раптом захвилювався, збентежився. Коли сестра-жалібниця принесла бульйон, Семен довго не дозволяв себе годувати. Хвилювання минало надто поволі. Потім із своїх рук годувала його сестра-жалібниця, і цей його товариш по палаті радо прислужував їй однією здоровою рукою. І, незважаючи на хворобу й кваліть, мрія про одужання примушувала його жадібно ловити вустами страву й швидко, по-тваринному ковтати її.

Так розпочав своє перебування Барабаш у госпіталі, де, не виходячи довго з палати, він відчував присутність тут же за стінами кількох десятків таких же, як і він, людей, привезених, щоб нудьгувати по життю, яке бадьорими монгольськими кіньми мчало по снігових перепуттях в тайзі, в сопках, в безконечних степах далеко-східних колгоспів.

* *
*

Часто в Барабашеву кімнату сходилося кілька хворих колгоспників, і Семен з великою втіхою слухав дивні оповідання Григорія, свого товариша по палаті, досвідченого мисливця цих країв. Його оповідання скорочували довгі зимові вечори, коли газети були перечитані, заняття, що іноді практикувалися, проведені, і замість добре зробленої книжної повісті хотілося всім живого й безпосереднього оповідання від своїх товаришів, що встигли багато чого побачити в житті. Григорій у кволі й безпорадному Семенові бачив сильну й уперту людину й зрозумів, яка тяжка для цієї людини фізична безпорадність. Тим-то Григорій збирав до себе хворих бійців, щоб не залишати самого Барабаша. Семен умів цінити його дружбу.

А одного разу, прокинувшись якось удень, Семен побачив Григорія, що з похмурим виглядом ходив по палаті. Його рука ще висіла на перев'язі, але — знали всі —

рана майже загоїлась. Щодня чекали, що Григорій вийде з лікарні. Дехто говорив йому про свою заздрість: адже він скоро покине госпіталь, вернеться в полк, що живе повним, не відірваним од навколишнього світу життям. Він і сам веселів, коли згадував про це. Він навіть утратив зовсім несподівано здібність захоплено й цікаво розповідати свої мисливські оповідання. Вже ніхто не міг упросити його згадати хоч невеличку якусь свою пригоду. Відчуття скорого звільнення з чотирьох стін лікарні хвилювало цього бійця, збуджувало в ньому нові почуття й мислі. Семен уже знав, що в його товариша є на селі дівчина, якій він за всю свою службу не написав тільки про свою хворобу.

— Григорію! — тихо гукнув Семен.

Той не відгукнувся. Потім раптово відчинив квартирку й жадібно висунув руку надвір під тихі, повільні сніжини. Семен знову запитав:

— Чого ти?

— Дзвонили в полк — по обіді пришлють за мною сани.

«А я?..» — промайнуло в Семеновій голові. В ці дні він ледве знаходив сили звестися й сидіти кілька хвилин у ліжку.

Вгадуючи його думки, Григорій промовив:

— Ти міцний... Ти скоро одужаєш...

Вдень вони прощалися.

— Коли випишуть з лікарні, — казав Григорій, — ти заїжджай до мене в полк...

— Можна буде — заїду... Чого ж... Нудно буде без тебе...

— А чого?.. Ось покладуть когось нового... Все з полків — свої хлопці... Коли б мені після служби з тобою зустрітись... Ми б з рушницями попоходили берегами. Ти впертий і міцний — за тобою удача і щастя...

— Кажеш — за мною щастя?.. Чи не воно припнуло мене до ліжка?.. Ач... і звестися не дає... щастя!..

— Терпіти треба. Поперло тебе до Кажана в зуби — отже, терпи... Думаєш, як тиждень з бандою виблукав, то уже й одстраждав.

Семен мовчав. Він не зовсім розумів Григорія. Йому здавалося: все, що він зробив, було неминуче й потрібне.

— Адже Кажана вхлопав... — непевно вимовив він.

— Велика штука. Ми ось тигрів глушимо, та й то не рахуємо. Для щастя, браток, багато страждати треба.

Так багато, що не всякому й вигідно. В мене дід на цьому тямився. Він уже знав, як її добувають — ту жизнь... З тридцять тигрів на віку уложив, а самого ведмежа придушило — не видержав. Як помирав — усе село зійшлося. Знаменитий був дід. Повернув востаннє голову до народу, дав знак батькові, а тоді й шепче йому на вухо... Люди думали — заповіт який, а він: «Виходить,— шепче,— і ведмідь страшніший за тигра буває...» — та повернувся і вмер.

По обіді Григорій покинув госпіталь. Барабаш уявляв, лежачи нерухомо в ліжку, як ось Григорій виходить з лікарні, набирає повні легені чистого морозного повітря, здоровкається з бійцем, що приїхав по нього, й лізе в сани. Він, мабуть, сміється з радощів. Ось він закутав ноги в сіно й накинув зверху попону. Надворі ж мороз. Боець забирає в коня оберемок сіна, кидає його в сани. Береться за віжки й жене коня. Біжить поряд і вигукує щось незрозуміле. Григорій сміється до нього. Потім червоноармієць на бігу падає в сани, й над ними одну мить видно тільки його білі валянки. Григорій дужче сміється до нього, й дужче починають нести коні. Пахне сіном, морозом, завірюхою... Ех, швидше б!.. І Семен поривчасто пробує підхопитися. Жахливий біль в животі різким вогнем вкладає його на ліжко. І Семен пригломшено стогне з болю й злості через свою безпорадність. Він не може підійти навіть до вікна, що вабить його сліпучими відсвітами зимового атласу.

Минав перший вечір, коли Семен Барабаш залишився сам у палаті. Вперше в житті він відчув самотність так гостро. Напружено давив у собі образу й злість за свою покинутість — на комунарів, на незнайомих людей госпіталю й сусідів по палаті. Щось подібне відчував тільки, коли в перші дні після служби в полку покинув у пивниці п'яного «кориша» Мурого й вийшов на порожню вулицю нарешті цілком самотній, нарешті без єдиного друга в світі... Це там, далеко на Україні. Тоді теж була образа, і злість за невиправдані надії, й самотність, але там він сам кидав інших, сам утікав від них. Та після того він же зрозумів все по-новому, він сам пішов до ешелону, щоб від того вечора жити по-новому. Тепер його покинули й забули. І вже минає другий тиждень, як ним тут у госпіталі ніхто з його старих товаришів по полку не поцікавився. Ха-а... Хіба їм цікаво.

як там від рани в живіт помирає якийсь їх знайомий бурлака, який сам поперся до чорта в зуби... А потім на-рвався на кулю...

Всі наступні дні друге ліжко в Семеновій палаті залишалось вільне. А він нетерпляче ждав, що ось придуть служники й приведуть нового хворого замість Григорія. Він прислухався до кроків у коридорах — чи не ведуть?.. Розпитував служників, що приносили йому їсти і ходили завжди біля нього. Ліжко залишалось порожнє, а Семенові щоразу важче було зносити свою самотність. До ліжка приносили йому газети, пропонували книжки. Газети він так-сяк перечитував, але від книжок відмовлявся: ще був слабкий, до того ж і не мав звички їх читати. З якою б охотою він слухав оповідання Григорія! Коли довгим коридором повз його кімнату проходили хворі, гуляючи парами, він заздрив їм і нетерпляче ждав дня, коли він зможе піти разом з іншими. Але рана загоювалась надто повільно. Лікарі побоювались ускладнень. Ночами Семен марив, кричав уві сні або зовсім не спав.

Іноді вдень приходив до Семенового ліжка культробітник госпітального клубу.

— Мабуть, я нікому не потрібний... Чогось до мене ніхто не приходять, відцуралися...— удаючи спокійного, сказав йому одного разу Семен.

— Ого! — відповів той.— Такі, як ви, саме й потрібні.

— Кому це?

— А ви хіба не знаєте?.. Хіба в полку вам не говорили?

— Я малограмотний... — спробував уникнути відповіді Семен.

— Ви потрібні, товаришу... Щоб боронити нашу Соціалістичну Батьківщину.

Культробітник розповів про реальну близькість майбутньої війни, її загрозу, що тепер особливо нависає над країною.

— Можливо,— говорив він,— на отих сопках, де ловили банду, ви будете переслідувати ворога, такого ж ворога, як і ваш Ярема Кажан, але наймовірніше сильнішого... І тому потрібно багато, багато таких, як ви, щоб перемогти.

Культробітник говорив те, що не раз у полку чув Семен на політгодинах, але він ніколи цього з такою

увагою не слухав, як тепер. Він навіть уявляв собі зрити окопами сопки, всіяні кулеметними гніздами, воронки від снарядів і десь між сопками замасковані диким виноградом батареї...

Так. Це він собі уявляв... Війна...

Культробітник говорив, що, можливо, за яких півсотні кілометрів звідси пройде перша лінія дротяної загорожі, що ніхто не знає: таке ж спокійне буде завтра, як і сьогодні, чи, може, прикордонні колгоспи прокинуться вранці від шалених вибухів важкої артилерії.

— Тоді — на коні! — вихопилось у Семена.

Тільки б одужати швидше! Що вони тепер роблять там, комунари?

Непомітно насунув присмерк. В коридорах світила електрика й човгали туфлями хворі. Ніхто не прийшов до його палати засвітити світло, і його кімната розкритими дверима жадібно дивилася на світло коридора.

І раптом Семен болісно смикнувся на ліжку: в сусідній палаті вибухнув регіт хворих. Тепер у тій сусідній палаті сходилися хворі гуртком, розповідали різні історії перед вечерею. Весело у них.

І ось знов шкереберть полетів з великим трудом набутий спокій.

* *
*

Кілька днів Семен Барабаш розважався своєрідним способом. Проти дверей його палати на стіні висіли старовинні дзигарі з двома мідними гирями на ланцюжках. Вони довго не привертали до себе уваги — старі, зіпсуті, іржаві. Потім якось один хворий червоноармієць, шукаючи до чого докласти своїх рук, зняв дзигарі і відремонтував. Тепер вони бадьоро йшли. Коли одна з гир, звичайно на прикінці дня, зовсім знижалася, хто-небудь, йдучи мимо, підтягував її вгору, й дзигарики весело продовжували марширувати маятником. Це розважало Семена. Повернувши голову набік, він з ліжка стежив за цим нескладним приладом. Він стежив за стрілкою й маятником. Вдивлявся в циферблат довго й напружено. Він звик до годинника і до свого цього оригінального заняття. І коли хтось випадково зачиняв двері, Семен хвилювався, стукав кулаком у стіну або якоюсь книжкою об підлогу й вимагав знову відкрити двері.

Одного разу з книжки для юнацтва, що зовсім випадково лежала біля нього, Семен прочитав оповідання, яке його глибоко схвилювало. Він перечитував його вдруге. Потім прочитав усю книжку і шкодував, що в ній не було вже другого подібного оповідання.

Юнак із бурятської юрти під час громадянської війни на Сході, пасучи отару свого хазяїна, помічає здаля наближення загону японців і, неважаючи на заборону хазяїна, біжить попередити червоних партизан у лісі за селом. Потім сам же проводить їх малознаними стежками в багнищах до густих масивів тайги. Цим він рятує червоний загін. А коли другого дня повертається до хазяїна, той виказує на нього японцям, і його розстрілюють тут же біля отари перед очима гурту остовпілих з несподіванки чабанів. Юнак не просить про помилування й мовчки приймає кару.

«Коли б я був на його місці...— захоплено думав Семен,— я не повернувся б до хазяїна. Я пішов би з партизанами й коли-небудь привів би їх до свого хазяїна: ми поговорили б...»

Після того Семенові ще дужче закортіло покинути госпіталь. Йому здавалося, що тепер він відкрив у житті багато нового... А одужання далеко, так що ніхто з лікарів навіть не може сказати — коли... При самій згадці про це Семен почував, як свідомість проймається безсилою, беспорядною злістю.

І ось крізь біль образи Барабаш згадав, як минулого року в полк до нього завітала Софійка. Вона приходила, коли він уперше лежав в госпіталі, вона шукала його. В нього були близькі приятелі й ціла казарма товаришів. Він був не самотній.

Софійка тепер стояла в його уяві. Навряд чи її він побачить коли. Сюди їхать тринадцять днів поїздом і кілька годин кіньми. Да-а, у нього був один друг, якого він не міг зрозуміти...

Він знав, що тепер буде думати про неї і його безпорадність буде йому ще важча і нестерпніша... І ось здається: стоїть вона перед ним схвилювана й радісна. Гори, ліси й ріки більш не розлучають їх. Вона простягає йому руку і намагається щось розповісти чи засміятись.

Семен не витримує й важко повертає голову до дверей. Тепер він бачить дзигарі на стіні і стежить за

стрілками. Він напружує всі сили, мобілізує рештки волі, хоче прикувати до дзигарів усі думки, всю увагу; почуває, як кидається його уява в суєті, наче в пропасниці, і раптом помічає, як гиря від дзигарів уже зовсім низько. Скоро розмотається увесь ланцюжок, і стрілки зовсім спиняться. Він не може цього припустити... Треба запобігти... Стрілки повинні рухатися.

Вона підходить ще ближче. Шовкова її долоня на його чолі. Вона холодна з морозу. Прохолоджує йому запалене обличчя. Її радісні очі...

Ну, ясно... ще кілька хвилин, і ланцюжок не зможе розмотуватись. Завжди його в такий час підтягають. Ніхто не проходить повз дзигарі. Порожньо в коридорах і тихо. За госпітальним розкладом дня зараз — «мертва година». Ось видно, як легко й плавно посувається хвилинна стрілка. Вона немовби на невеличких ніжках скаче по тоненьких рисках циферблата і кожного разу залишає за собою хвилини. І ось ледве-ледве помітно починає ворухитись годинна стрілка... Вона справді ворухиться, пливе, неймовірно повільно, неймовірно тихо, обережно. Вона може спинитися, коли хтось буде проходити повз годинник. Так, так... рушає... Але що це?.. Яюсь безвільно й мляво хитається маятник, певне, за інерцією. Спинилися стрілки... Ага, ланцюжок розмотався до кінця!.. Підтягніть його швидше!.. Гирі повинні бути вгорі...

Він гатить кулаком у стіну, шпурляє книжкою з улюбленими оповіданнями на підлогу.

— Підтягніть гирі — вони спинилися... Підтягніть!.. Швидше!..

Кругом тишина. Всі мовчать. «Мертва година»...

— Підтягніть! Вона ось де!.. — гукає він і кидається в ліжку. Потім у розпачі зриває з себе бинти, відриває присохлу бавовну від рани й застигає, відкинувши на подушку голову.

У цю хвилину до палати входять навшпинячки Микола Калач, Стівбун і Уляна.

5

За годину, коли свідомість знову вернулась Барабашеві і до нього знову пустили гостей із колгоспу, зустріч з товаришами приємно схвилювала його. Він радісно оглядав кожного.

— Давно збиралися, та роботи було сила... І самі заняті, і коні в роботі... Цей рік півзими молотьба буде,— інформував Микола Калач, а Стоббун, приглянувшись до Семенового обличчя, співчутливо промовляв:

— Подався, подався, браток, здорово... Щастить тобі... Ну, а все одно — твое від тебе не втече.

— Як то? — не міг зрозуміти Семен.

— А так... У нас посада начальника охорони вільна тепер... Правління на тебе міряється... Вижидають, поки одужаєш.

— Потому, що хоробрий ти, Сеня...— не втрималася Уляна.— У нас після тієї події що розговору було... Куркулів повезли в'язаних до району, а котрі биті, так теж повезли... А потім, як Микола і Стоббун повернулися з лікарні — тебе одвозили, та розказали, що ти й до тями не прийшов, так усі кажуть, що хоч ти, Сеня, сильно больно́й, а герой, і потому всі шкодували. А голова правління на другий день посилали до тебе чоловіка верхи, щоб довідався, як... А він приїхав та говорить: «Лежить ще не при собі...» Так днів за два ще послали стайничого й наказали, щоб із лікарем поговорив і просив лікаря, щоб доглядали добре і все, що треба, задовольняли б... потому що больно́й, мовляв, герой, а колгоспові таких требається...

Уляна розмотала з голови важку хустку, поклала її на коліна й продовжувала:

— Тільки не пустили й цього до тебе. Звеліли переказати, що, мовляв, больно́й уже ледве прийшов до пам'яті, дуже слабкий, но живий буде обов'язательно... Лише тоді ми заспокоїлися. Знали, що ти жилавий — видержиш.

Семен слухав їх мову, як сон чи музику колискову, що навіває розкішні сни. Так, його ждуть в колгоспі, його шанують ще більше, про нього говорять з повагою й подивом. Він, що той юнак із прочитаної казки, зумів теж постраждати й не показав себе й трохи боягузом. Він згадав раптом, що начальником охорони весь час сидів Стоббун.

— Ну, а якже ти? — спитав він Стоббуна.— Адже тебе поставлено на охорону...

Стоббун усміхнувся.

Уляна знову вихопилася:

— Його в нас у район забирають. Активний сильно.

Комсомольців організував... Боба * в копах на полі під сніг пішла... Більш як триста га...

— Триста десять,— виправив Микола.

— Ну от — триста десять га... Ледве встигли пшеницю вивезти. Тут, Сеня, сіють не так, як у нас там у Європі... Вісім тисяч висіяли, а людей, що здатні вийти в поле, й півтори тисячі не буде... От і впорайся в жнива та молотьбу. Ну, то він комсомольців організував, і вивезли вони на своїх методах всю бобу з поля, ще й молотарку стару полагодили та пустили. Ну, а людей тут мало, так його після того в комсомол... на ширший масштаб... А потім думають: кого ж замість нього в охорону? Ну й погодилися, що ти, скажуть би, перший кандидат... На роботі себе показав, храбрість проявив... «Це,— говорять,— такий, що, як піймає, то спуску не дасть... Та й руки такі, що не вислизнеш...» Це нащот злодіїв або контрабанди...

І Семен відчув, як спокій і рівновага знову вертаються йому, як добре бачити друзів тут, біля себе, слухати їх розмову й радісно всміхатися думкам Уляни. Тільки стомило його попереднє хвилювання, блискавична зміна настроїв, чудна якась образа на людей і фізичний біль від рани. І хочеться йому злегка забутись під рівне щебетання Уляніне, відпочинути, бо ж знову його темні почуття і настрої враз обірвалися несподіваною радістю. І коли він, втомлений розмовою, тихо заснув, усі троє перемигнулися й вийшли так само тихо, як і ввійшли. За хвилину Уляна сама вернулась, уважно приглянувшись до хлопцевого обличчя, поклала на стільця біля ліжка рясно вштемпельованого листа. Потім усміхнулась хитро й пішла.

* *
*

...У палаті довго не засвічували електрики. Широка світляна доріжка з коридора лягла довгим променем вподовж кімнати. І, здавалось, по ній вривався до палати гамір оповідачів за стіною й шльопання кроків з довгих коридорів.

Семен прокинувся спокійно, і перше почуття, що при-

¹ Боба — соя (так її називають селяни на Далекому Сході).

мусило його всміхнутися, було широке, всеохоплююче задоволення.

Повз двері палати хтось прочовгав у госпітальних туфлях, і довго, поволі стихали кроки.

Як легко й хороше! Рана заспокоїлась, і не проймає вже тіло в усі боки холодними стрілами... як учора. А ті чудаки в сусідній палаті уже знову зішлись на вечірній анекдот. Прекрасно. Ще кілька днів, і він теж зможе приповзти туди, або їх перетягне до себе. Лікар каже — цими днями буде злам на краще.

Десь у кінці довжелезного коридора народились кроки. Вони ближчають. Це не затягне шльопання хворих, це дзвінки знайомі кроки високих підборів. Йде прислужниця. Вона заходить в деякі палати, де хворі самі не встають. Звичайно, вона розносить чай. Ось вона з'являється проти його дверей, становить піднос на широке підвіконня, а до нього в палату заносить склянку чаю й щось із печива. Вмикає електрику й становить чай на стільці біля ліжка. Він дивиться на її молоде, лагідне обличчя, а вона чомусь лукаво підморгує, сміється, хитаючи з жартівливим докором головою, й поспішає з палати. В неї ще сила роботи. Він дивиться їй услід, як вона забирає піднос і зникає. Їй теж, певне, радісно. Обидві гирки дзигарів підсмикнуті вгору, й маятник бадьоро марширує. Він ніколи не втомлюється, цей вічний солдат часу.

Запах чаю лоскоче ніздрі. Семен звичним рухом хоче взяти з стільця склянку. Але рука натрапляє на папір. Він повертає голову й бачить маленький гарний конверт. Він забуває чай, забуває госпіталь і рану й не чує чергового вибуху парубоцького реготу в сусідній палаті...

«Сеня, дорогий! Я нічому не дивуюся, бо добре знаю тебе. Але довго я не могла придумати, де ти міг подітися. Ніхто не міг мені про тебе сказати. Ні твої знайомі, ні в полку — я була й там,— ні на пристані, де свіжі залишились твої сліди. І тільки щасливий радісний випадок допоміг мені.

Ти, звичайно, пам'ятаєш ту дівчину Катьку, яку ми колись зустріли в лісі біля таборів. Десь у дні твого від'їзду на Схід вона з'явилася до мене й попросила роботи. Мені легко було її влаштувати у себе в дитбуді вбиральниці. Ти, звичайно, не знаєш, як працює ця дівчина. Вона тепер забажала вчитися грамоти. А від роботи її

не відірвеш. Вона показує приклад багатьом нашим робітницям. Тільки мовчазна й невесела була попервах... Не могла допитатись я — чому... Тепер веселішає. Любить дітей, і вони їй віддячують тим же.

І ось учора вона показала мені лист до неї від її подруги Уляни, що там же у колгоспі, де й ти. Вона пише своїй подрузі про всі дрібниці свого життя й між іншим — про тебе. Вона пише, що ти працюєш по охороні, й, здається, здорово змінився. Більше про тебе нічого.

Від'їжджаючи, ти не захотів зайти, а можливо, ти не міг мене побачити. Я знаю тебе. Але тепер я рада. Хіба я можу не радіти кожному крокові, що хоч трохи віддаляє тебе від того ж кошмару, який пережила колись і я. Завжди я ладна віддати все, щоб тільки забезпечити тобі правильне, наше радянське, а не босяцьке життя. Я злякалась, що ти поїхав так далеко, але зраділа твоїм рішучим і правильним крокам. Я сиділа ніч у себе в кімнаті й придумувала тобі листа. І далі щодня чекатиму твоєї відповіді.

Я шкодную за одним: ти надто далеко від мене, й я нічим не можу тобі помагати. А ти, я знаю, ще потребуєш допомоги й, можливо, саме моєї...

Коли я в штабі полку розпитувала про тебе, командир полку — він проходив мимо і зацікавився моїм запитанням — сказав: «Я думаю, ця людина виправдає найкращі надії. У нього є одна сторона, якої бракує багатьом, — завчасне відчуття особистого тупика. А це зовсім не мало. Я цікавився ним у полку й певен, що не помиляюся». Сеня, його слова візьми до уваги: він не помиляється. Він бачив тисячі людей і вміє їх розпізнавати.

Про себе не пишу. Тільки два слова. Я, звичайно, нічого цим не хочу сказати, любий Сеня, але коли я переконалася, що ти кудись виїхав, я почувала себе трохи ображеною... Адже ти мусив би зайти. Я ніколи тебе не затримувала. Але попроситися, як добрі, багатозобов'язані один одному товариші, треба було. Це не докір і не сльози міщаночки (хоч перші дні я не раз і плакала) — це тільки товариська ширість. Одного разу Катя на службі спитала мене — чи приходив ти прощатися, і, довідавшись, що не приходив, довго думала, а потім сказала: «Він буває іноді самашедчий і псих — до нього людям важко звикати»... На Катю ти не ображайся —

вона добре працює й живе чесно... Як я до тебе звикла... Скучно мені... Здається, облітала б землю, знайшла б... Тільки не знаю, як бути...

Надряпай, Сенька, листівочку — може, долетить... Привіт тобі від Катерини Гаврилівни».

Так несподівано кінчався лист.

— Від Катерини Гаврилівни? — запитав себе Барабаш.— Це від Катьки! Здорово!..

Через кілька днів Семенові дозволили сидіти в ліжку. Але ходити він був ще слабкий. Зате почував, як день у день повертаються йому сили й міць. Він потягався, сидячи на ліжку, й сам розумів, що обдарований од природи силою і здоров'ям. «І щастям»,— казав йому Григорій. Воно немовби ходить слідом... А може, він і правий. «Ходить слідом...»

Культробітник госпітального клубу довно вже не заходив. Виїздив по літературу, а коли повернувся, зайшов. Побачив Барабаша, що сидів на ліжку й весело розмовляв з двома хворими. Останнім часом хворі почали навідуватись до Семенової палати.

— Ого,— вигукнув культробітник,— значить, здорово живемо!.. Наші лікарі й мертвих на ноги ставлять.

— Мене поки що посадили...

— А ходити?

— Не виходить... пробував.

Обидва хворі вийшли з кімнати.

— То як же ситуація, Барабаш, га?

— Начебто все гаразд. Тільки скучно. Скажіть,— раптом знизив тон Барабаш,— хочу спитати у вас.

— Ну, ну... Чого ж — з охотою.

— Хворий тут був разом зі мною... Григорій. Я тоді зовсім плохий лежав. То він казав, що я з тих людей, за якими щастя ходить. Ну, а я не знаю — чи вірити.

— Він був правий: ви маєте всі дані на те, щоб вибрати собі щастя. Треба тільки якнайменше помилятися. Ви кажете — у вас тепер гаразд. Це добре. У вас було гірше. Мені розповідав тут лікпом, як без будь-якої причини, через якісь примхи, ви зірвали з себе пов'язки і, звичайно, тільки нашкодили собі. Тепер все немовби ввійшло в норму. Чудесно. Багато людей у подібному становищі думають, що в цьому й щастя. А насправді до нього ще далеко. Ось я вам розповім одну правдиву історію, якщо ви не стомилися й не дуже хочете спати.

— Кажіть... Я слухатиму.

— Років із два тому я брав участь у маневрах червоних частин в районі містечка, або вірніше чималого села — Камінь Риболов. Я тоді призначений був за квартир'єра. Заїхали до колгоспу, в правління. Потрібні були приміщення. У правлінні показали мені голову колгоспу. Я до нього, а він до мене: мій давній приятель і, можна сказати, спільник по комсомольській роботі. Він мене враз пізнав, хоч і не бачились щось років із вісім. Влаштував він нашу квартир'єрську справу, а ночувати мене до себе повів. Жив у просторій хаті під гнутим цинком. У нас на Україні таких домів не будують. Познайомив з дружиною — зовсім молодою, гарненькою й привітною жінкою. Вона там же й працювала лікпомом на селі. Потім почав мені розповідати. «Я,— говорить,— працюю спокійно. Все, що поклала на мене держава, я виконав і виконую вчасно і справно. Порядок у мене по колгоспу, як сам бачиш, непоганий. Зумів поставити дисципліну. Від партії не мав жодної догани чи бодай попередження. Маю дружину — прекрасну робітницю».

Вона зніяковіло всміхається. А він продовжує: «Від крайового виконавчого комітету мав відзначення. Я спокійний. Коли я приходжу додому й маю вільну хвилину, я накручую свій патефон — премію одержав... романси в мене всякі, вальси, марш Будьонного... Хороша організація роботи в колгоспі дозволяє мені розважатися, дає мені час на це й настрої».

Загалом цей чоловік вважав себе за щасливого, бо ж був здоровий і сильний, розумний, освічений і вмів працювати...

Вранці я виїздив від нього під враженням його щастя. Я цілий день під час маршу на тридцять кілометрів усе був під враженням, нав'яним давнім моїм другом. Потім враження розвіялось, але зацікавлення моє цією рединою не зникло.

За рік-півтора після того я мав відрядження до частин у районі між селом Чернігівкою й станцією Манзівка. Робота була нескладна. Вільного часу мав досить. Згадав про колгосп мого давнього приятеля і вирішив віддати день на побачення. Від Манзівки до Камінь-Риболова залізнична вітка всього на кілька десятків кілометрів. Легко було туди дістатись. І я вранці сів на якийсь то-

варно-пасажирський поїзд. Знайшов колгосп. Серед нових будинок знайшов і нове приміщення правління. Кругом все змінилося — не пізнати. Спитав голову колгоспу — показали на зачинену кімнату. З радості я смикнув двері і, вражений, зніяковілий, спинився на порозі — за столом сидів зовсім незнайомий мені чоловік.

— Заходьте, — запросив він.

Я зайшов.

— Вибачте, — сказав я, — тут головою правління був мій приятель...

І я назвав прізвище. Очевидно, мій військовий одяг дозволив голові колгоспу поставитися до мене з належним довір'ям. Він запросив мене сісти й розповів.

— Одного разу, — сказав він, — ваш приятель виїшов уночі перевірити вартових за селом. Удень дістали відомості про групу контрабандистів, що немовби мали напрям на наше село. Вартових призначили вдень, а вночі він сам захотів перевірити. Все було як слід. Він спокійно повертався додому. Але біля самого села в нього пущено три кулі з нагана. На смерть... Це було місяців зо два тому. Тепер я його тимчасово заступаю.

За годину я вже їхав поїздом назад. Я не міг зв'язати кількох думок. І тільки, коли з Манзівки я їхав до частини верхи, я зміг мислити логічно знову. Я пустив коня вільним кроком і віддався думкам.

Культробітник раптом замовк. Семен нерішуче запитав:

— І як ви собі вирішили?

— Я ні до чого нового не додумався. Я собі зробив той же висновок, який ми, комуністи, зробили вже давно і який є основним стимулом роботи для нашої найпередовішої частини — ми не можемо заспокоїтись на своєму щасті, доки існує ворог. А їх у нас поки що є, вистачає... Сьогодні нас підстерігає ворог у нашому селі, а через момент він посуне до нас через кордон. У нас тут із одного боку — море, а з другого — кордон. Ми мусимо бути сильні.

Семен бачив, який схвильований і захоплений зробився цей чоловік, і трохи його настрою передалося й Семенові. Але він мовчав. Це все було надто просто зрозуміти, але відчуття це — було неймовірно важко Семенові. Вчора розповідали в госпіталі, що чужий літак десь у цих районах залітав на нашу територію. І частка обурення

бійців передалася й Семенові. Він голосно реготав, коли довідався, що цього літака немовби примусили в нас сісти: мовляв, гостинність, так гостинність до кінця...

* *
*

Барабаш чекав другого листа від Софійки. Вчора на огляді лікар дозволив йому потроху щодня ходити. Йому принесли товсту палицю, на яку він міг би спиратися. Тепер Семен деякий час перестоював біля вікна. Коло його спостережень значно поширилось. Він бачив хлопчаків, що на лижах сковзалися по найбільших кучугурах снігу. Небо сіріло похмуро, й окремі, поодинокі сніжинки падали за вікном. Певне, на вечір збиралася завірюха. Замерзлий пес завернув було у двір лікарні, сторожко оглянув двір і байдуже побіг назад. Безупинно метушились люди.

Одначе лист від неї міг уже бути. Тижнів зо два його листовна відповідь іде туди, стільки ж її лист йтиме до нього. Цими днями минає місяць, як він одписав їй: «Листа твого получив, і празник мені від того був на багато днів. Тільки лист прочитав я не в колгоспі, а в лікарні... Бандити мене було пристрелили, та я видержав, тільки з ліжка не можу ще підводитись. Вчора були в мене наші колгоспники, привезли твого листа й говорили, що я проявив хоробрість в бою з Кажаном. Якщо писатимеш на село або побачиш кого звідти,— хай перекажуть дідові, якщо не скрутився старий, що я собственоручно гнусного Ярему застрелив з іржавого нагана... Но у колгоспі і тут у госпіталі дехто говорить, що його застрелено не по правилах... Що його треба було стріляти всім разом і без анархії... Що завжди треба з усіма ділитися. Правда, розправою над Кажаном я ні з ким не поділився, та тільки ж і пузо прострелено мені одному, так що і не знаю, коли й вилізу звідси...

Правда, лікарі й лікпоми кажуть, що єсть надежда, та тільки вони одному тут чоловікові зробили операцію й усе казали, що «єсть надежда», поки той і вмер...— Так вони в той же день почали казати, що він був безнадьожний...

Тут, звичайно, жизнь зовсім інша. Все б нічого, а тільки про тебе ввесь час думаю... і не знаю, як буде далі. Боюся, чи не піде все шкереберть знову...»

У вихідний день перед вечором до Семена прийшов Григорій з Іващенком. Рука в Григорія зовсім одужала, але він все одно залишався такий же незграбний, мовчазний; коли розмовляє, то дивиться убік і говорить коротко. Крок у нього м'який, нечіткий, носки трохи всередину.

Повернувшись до полку, Григорій дочекався, коли Іващенко приїхав з відрядження по ліквідації бандитизму й розповів йому про Семена Барабаша. Після цього на другий день вони разом рушили до госпіталю. Обернувшись на шум кроків — стояв біля вікна, — Семен побачив гостей і здивований не рушав з місця. Іващенко й Семен міцно обнялися. Григорій задоволено всміхався. Він, буди ще в лікарні, надумав привести сюди Іващенка, але через свій характер мовчав про це.

— Можна сказати — бойовий товариш, — говорив Іващенко й крутив Семена за плечі, оглядаючи, як на призові. — Подався, подався, брат, — не пізнати. Чи годують погано?

— У нього, товаришу командир дивізіону, — втрутився Григорій, — дірка була в животі з кулак...

— А-а... звісно, в дірявому животі хіба що вдержиться? Дорогенько, друже, тобі коштує Кажан. А можна було б купити й дешевше...

І не даючи Семенові відповіді, продовжував:

— Я, друже, після того ще півтора місяця по районах виганяв... Всякі дрібні справи «по ліквідації», ну, щоб удруге таке трапилося, як у вашому колгоспі, — не можу сказати...

Іващенко зробив паузу й поскуб свою руду борідку.

— Я ж ці райони знаю так, що хоч зараз можу карту рисувати. Та Кажан краще за мене знав... корінний житель... тільки соки коренями не з землі, а з людей. Ну, а тепер я краще знаю. На практиці поновив знання з географії й топографії. Цю штуку треба вивчати. З усього видно, що тут таки будемо відбувати всі практику, та вже справжню практику... і незабаром...

Тепер Семен сидів на ліжку, а гості біля нього на стільцях. Іващенко, все ще зацікавлено й з усмішкою розглядаючи Семена, смикав свою руду борідку.

— А ми з Григорієм, — сказав раптом Семен, —

збиралися після військової служби з рушницями в берегах полазити... Тут, кажуть, дичини — як комашні.

Григорій дивився кудись вбік і злегка всміхався. За нього казав Іващенко.

— Цього тут водиться. А до кінця служби Григорія можна й не ждати, а вибрати вільний день і піти. А з тебе що — мисливець завзятий? — удався він до Семена й, не чекаючи відповіді, продовжував. — Та й дждатися кінця Григорової служби буде не легко: він уже рапорт подав.

— Рапорт?

— Атож... Рапорт...

— Залишаюсь на зверхстрочну...— промовив Григорій.

— Що ж, служба до смаку чи йти немає куди? — запитав Семен і почав дивитися в вікно на порожній у цю хвилину двір.

— Не, Сеня,— пожвавішав раптом Григорій.— В селі завжди є робота для мене... Та я в армії хочу зостатися... Так. Хлопці, приміром, теж зостаються. А підеш додому, ну там різні діла... Корови там, оранка, молотьба. Добре, та... за цим ділом забудеш, як і за правило тридюймовки братися... Це, сказати б, на полюванні... Ну, рік один не походиш, рушницю забудеш... Ну, потім у корову не влучиш... А в фазана... Таке діло... брат, війною пахне... так щоб кваліфікація не падала.

— Абсолютно правильно... Григорій не помиляється. Тутешній народ для наших полків найпотрібніший — до клімата звикли, географію знають.

— Григорій не помиляється,— рішуче промовив Семен і знову сів на ліжко. Було видно — його цікавить у цю хвилину інше питання. І, обравши зручний момент, він запитав:

— Скажіть мені, товаришу Іващенко, одверто й щиро — ви, начальник тодішнього нашого загону, теж не стверджуєте мого способу діяти?

— Це ти щодо Кажана?

— Та вже ж.

— Щодо твоєї розправи з ним?

— Ну, та ясно...

— Ні, не стверджую.

— Застрелив не по правилах?

— І застрелив не по правилах... і попався йому в ру-

ки не по правилах...— суворим і їдким тоном відповідав Івашенко.

— По-вашому, треба виставити взвод стрільців, а Кажана поставити під стіну... Тоді «плі... по ворогу революції!..» Отак треба?

— Отак треба.

Семен зареготав. Дивлячись на нього, всміхався і Григорій.

— Це діла...— сміявся далі Барабаш.— А от Кажан... так ніяких правил — прийшов, підпалив, застрелив трійку комунарів, що трапились під руку... А коли б піймав Івашенка, то без усякого взвода й «плі», а так просто... «Коли б,— каже,— мені на забаву для хлопців двох-трьох комунарів». Ото б він порозважався з вас, товаришу Івашенко,— рідного батька прокляли б, що народив на світ... А ви: «Взвод, по ворогах революції — огонь!» Я йому з нагана півбарабана висадив, ще й по зубах огрів колодкою — так і він відчуває, і я...

Івашенко нервово смикав себе за борідку. Григорій, чомусь ніяковіючи, дивився у куток і всміхався. А Семен хоч і був утомлений, але знову зірвався з ліжка й узявся ходити по кімнаті. В цю хвилину його очі випромінювали глибоку рішучість і виключну, незламну впертість.

Івашенко не поспішав говорити. Обидва хлопці ждали від нього відповіді. Нарешті він почав. Він промовляв тихим, напрочуд спокійним тоном, але за ним відчувалося хвилювання й напруження. Григорій перестав усміхатися й зосереджено дивився на свого командира. Семен Барабаш спинився біля вікна й байдуже оглядав двір.

— Коли начальник указує розвідці її найдальші рубежі, вона не має права порушувати наказ і переходити вказані межі... Коли начальник наказує розвідці просуватися групою, а боєць, якому доручено керівництво розвідкою, покидає її і без поважних причин іде чорт знає куди й по що, такого бійця полагается судити... йому на науку й іншим для прикладу... Сміливість — це не єдина риса бійця... Коли ворог оточений і йому залишається тільки віддати себе на милість переможця, боєць мусить пам'ятати не тільки про сміливість, а й про розсудливість... Треба не тільки стріляти, а й думати... Ватажок перейшов кордон і організував у нас банду

диверсантів — вигідно вбивати такого ворога за півгоди-ни до його капітуляції? Невигідно. Такого звіра вигідно ловити живим. Йому живому далеко вища ціна... А від суду й кари він не втече... Коли ж ти не в силі здержати свого нутра і вбиваєш такого ворога, значить, ти ще не боєць... бо втрачаєш розсудливість у бою.

— Виходить, я не боєць? Я життям своїм ризикував,— не змовчав Барабаш.

— А хто тобі дав право розпоряджатися ним у бою?..

— Комунари кажуть, що я герой...

— У нас і героїв судять, якщо заслужили. А такі як...

Мало не зірвалося в Іващенко гостре й дошкульне слово, але він умів себе стримувати; тільки підійшов до Семена, руку поклав йому на плече й лагідно, весело промовив:

— Та-а ти, хлопче, справді сміливий і сильний. Та це ще далеко не все, що тобі треба.

Семен мовчав. Він знову одвернувся до вікна і нерухомим поглядом дивився в засніжені сопки, що височіли далеко за містом.

7

З часу відвідин Іващенко і Григорія перегорнулася на відривному календарі проти Семенового ліжка не одна декада. Але тепер його кімната цілими днями була порожня й тиха. Семен блукав по госпіталю. Він організовував по окремих палатах балачки й співи. І сам перший брався співати своїх улюблених пісень. Лікарня не пізнавала хлопця.

Швидко гоїлася рана. Тужавіли м'язи. Кроки робилися тверді й важкі. Але в них відчувалась відновлена легкість і впевненість. А іноді в спокій і тишину госпітальних палат вривались несподівані вигуки Семена. Час робив свою справу. Йому врятовано життя і здоров'я.

Іващенко, безперечно, зацікавився ним. Барабаш тоді прощався з ним досить холодно. Він не хотів поступатися своїми думками. Але Іващенко все пояснював його хворобою.

Чомусь довго не відповідає Софійка. Власне, хіба він може від неї цього вимагати? Хіба вони не відірвані один від одного назавжди?

І саме тепер виникло перед ним нове, велике, ніколи до того не доступне йому питання — так хто ж винен, що він утратив найкращого з своїх друзів, того, для кого він усе забував, усе кидав? Ніколи до того він не ставав перед цим питанням, та й чи міг би він думати над ним? Звичайно, ні. Адже він здатний був розв'язати тоді найпростіші, найзрозуміліші питання. Дивно, як це він тоді ще, в полку, не міг так просто, ясно мислити. Та він же сам, тільки він причина цієї втрати. Тепер це так ясно й просто. Він сам тільки він, його безмежна чудакуватість і нестримна зухвалість. Йому бракувало слів означити те, що він точно й ясно відчував і що вважав за єдину причину свого розриву з коханою дівчиною. Як це йому раніше не щастило перемогти в самому собі свавільного Сеньку Хлюста?

В одну з таких хвилин Семен написав листа Миколі Калачеві. Йому хотілось бачити саме Миколу, з яким разом, плече в плече відбув два роки військової служби. Тільки з ним ділився він своїми пригодами й сумнівами. І кожен епізод цих років був неодмінно зв'язаний з Миколою. Тому з усіх товаришів Микола найближчий Семенові. Проте з якою радістю він би побачився зараз з усіма, з усім колгоспом!.. З Уляною, що плаче над загиблим телям. І з Стовбуном, якого, певне, вже немає в колгоспі, бо його ж висунуто в район на роботу... З диким ведмежам у халабудці біля корівника..

Микола приїхав відразу, як тільки одержав листа. Він щодня чекав Семенового повороту. Ніхто не думав, що рана на такий довгий час його затримає.

— Почуваю, що скоро повернешся до нас,— промовив Микола, звільнившись із ведмежих Семенових обіймів.

— А скоро... Дуже скоро... Тому й викликав. Хочу про все розпитатися. Я, брат, наче проспав три з половиною місяці. Ну, як там у нас?.. Як Уляна? . Я думав — і вона з тобою приїде.

— Не можна відлучитися... Морози пішли, за телят боїться. А мене все підбивала, щоб поїхав, навідав.

Обидва зайшли й посідали в Семеновій кімнаті. Семен запитав про Стовбуна. Але Микола про нього знав надто мало. Його викликали до районного містечка й залишили там на роботі. Більше нічого поки що в колгоспі про нього невідомо.

— Десь робить... і мабуть, добре робить,— казав Микола,— бо це такий, що як упряжеться, то хоч би що — потягне...

— А я б мав йому дещо сказати, Миколо.

— Зустрінетесь колись — поговорите.

— Ні, я тепер, ось зараз хотів би з ним побачитись. Пригадуеш, коли в полку, ще в таборах, він збирав людей, щоб їхати сюди, ми тоді з ним одного разу побилися. Так просто, нізачо побилися. На мое щастя, нас розвів політрук. Для мене це минулося тоді безкарно. А Стовбун через мене мав і тоді й пізніше чималі неприємності. А знаєш, Миколо, коли б не він, то чи й був би я тепер у колгоспі. У нього таки до біса настирливості. Бувало, як натисне з агітацією, то тільки заберу гармонію й піду геть... Інакше не вборонюся. Просто не міг його слухати. На Перепьолкіна не міг дивитися, а цього не міг слухати. А тепер самому смішно...

— А Стовбун знав, що ти пойдеш таки з нами?

— Це не важко було знати. Коли б я вже не застав тоді вас у вагонах, я доганяв би вас швидкими поїздами — як здоганяли нас потім на всьому шляху ті, що спізнилися або відставали.

Вони захопилися спогадами.

— Я пригадую,— промовив Семен,— у Східному Сибіру на одній станції ми простояли з годину. Дорогу давали кур'єрському поїзду. Надворі холодно — забилися в станцію. А там землячок попався. У вихідний день від нічого робити зайшов до станції на пасажирів глянути.

— Звідки? — питаємо.

— Чернігівський... А тут на золоті робимо.

— Ну, й як?

— Нічого... Риємо...

А тут хтось із наших парубків і поглузував:

— Чорта лисого,— каже,— нарили, мабуть...

Землячка за живе взяло:

— Звиняємося,— говорить,— нашу артіль тут мало не на руках носять.

Розстібає кожух.

— Ось... Костюм — премія. Годинник «Павел Буре» — премія... Дома в рамці — грамота... Потому, що ми золото миємо, потому, що ми норми вдвоє перевищуємо.

Бачу — в наших хлопців очі розпалилися. Оточили землячка й кожне слово ловлять, не минають,

— Ну, а самородки трапляються? — знову хтось щиро поцікавився.

— Самородки? Конешно, єсть... Тільки чорт їх знайде... Та ми й без них...

Тут подали сигнал. Поїзд рушив. І я бачив, як троє наших хлопців, ті, що без родин їхали, навмисне спізналися вибігти до поїзда. Зосталися. Я тоді промовчав. Тепер би я цих молодців приструнчив: підписувався їхати — їдь... Колгосп наш — це, сказати б... форпост при кордоні. А на людей для золота буде інший план.

Микола Калач помітив у Семена певний гонор... Він немовби злегка хвалився, що розбирається в усякій ситуації і правильно може про все судити. Калач добре знав свого товариша й хоч ніколи не думав над влачею й психологією близьких йому людей, все ж подумав про те, що подібного нахилу Семен не виявляв ніколи до того; навіть коли вже був на Далекому Сході.

— Ну, та недаремне ж тебе висунули в почальники охорони, — підбадьорив Калач Семена.

— І охоронятиму. У мене рука тверда — я зумію. Розповідають, що років зо два тому тут намагалися проводити свою лінію куркулі. Було, прийдуть нові переселенці, приміром, з України. Зараз куркулі закличуть до себе одного такого свіжака й починають його намовляти, починають усякі брехні розповідати... Хлопець, звичайно, перелякається. А вони йому гроші, підводу до залізниці дають, аби тільки покинув усе та їхав звідси. Ну й натрапляли, бувало, на такого, що погоджувався. Набирав собі компанію та й на залізницю. От тоді робота для мене була б. Без Ієремії Кажана такі справи, мабуть, не обходились. Тепер спокійніше по районах.

До кімнати заходили хворі бійці. Розмова зайшла про домівку. Микола Калач розповів про свої справи по скотарству. Він запрошував присутніх приїздити до нього ознайомитися з господарством. Звичайно, наслідків його роботи ще треба довго чекати, але початок покладено й успіхи забезпечені.

Микола ще до військової служби гаряче цікавився таким господарством. Але йому бракувало будь-якої практики. Його колгосп і всі довколишні села жили виключно хліборобством. Йому треба було б шукати відповідну школу, але поблизу її не було. Та незабаром, уже в армії, Микола познайомився з перспективами далекосхідного

колгоспного господарства. В полку Стівбунові було доручено організувати групу колгоспників-далекосхідників. Їх знайомили з основами сільського господарства відповідно до умов краю. Калач підійшов до цього обережно, не поспішаючи. Така в нього була вдача. Але коли переконався, що перед ним тепер постала цілком реальна перспектива здійснити свої широкі плани господарської діяльності, він захоплено віддався підготовчій роботі.

Армія була для Миколи школою. Він їхав до колгоспу вже з певним своїм широким планом і твердо схваленою для самого себе програмою дій. В поїзді він по-хлоп'ячому уявляв себе видатним практиком-господарником в галузі нового скотарства. Потім йому не довелося розчаровуватися. Його настирливість і точне розуміння справи легко перемагали всі труднощі й перешкоди до здійснення його плану. І тепер він, повний переконання в своїх успіхах, захоплював оповіданням гурток бійців-селян в Семеновій кімнаті.

І зараз Семен не заважав Миколі розповідати. Він дивився на Миколу й думав: ось перед ним його товариш, з яким він ліжко в ліжко прожив два роки, з яким ходив розважатися до дівчат, з яким наближче дружив у полку. І тепер цей колишній штукар і взагалі веселий і вірний хлоп'яга розповідає про свою самостійну, величезного значення й відповідальності роботу.

І Семен немало шкодував, коли Микола зібрався їхати, що надто швидко минув час.

Коли прощалися, Микола попередив, що привіз і здав до госпіталю для Семена кожух і теплі чоботи. Коли вийде, щоб було в чому ходити на морозі.

— Це Уляна за тебе подбала, щоб видали в колгоспі.

— Молодець Уляна...

— Часто за тебе згадує. Вона листи з України дістає. Від Катьки. Та вже сама дещо дряпає, а дещо під її слова пише ця твоя бувша баришня...

— Софійка?

— Вона... Ну, просять і про тебе писати.

— Інтересуються?

— Авжеж...

Коли пішов Микола, Семенові хотілося співати й мало не стрибати з радості.

Довгожданий ранок настав. Семен Барабаш зачинив за собою двері госпітальноу й спинився, засліплений снігом і сонцем. Цієї ночі падав сніг і вкрив блискучою лускатою пеленою поруділі замети. Світла й блиску було стільки, що хлопець мимоволі примружив очі. Дитяча радість опанувала його. Схотів було зліпити сніжка й шпурнути в собак, що нишпорили біля госпітальної кухні, але сніг не ліпився. Тоді він лизнув язиком вогненно-холодний пух з долоні й швидко рушив з двору. Під білими з червоним розписом валянками скрипів, наче крохмаль, невтоптаний сніг. Семенові це подобалось. Вийшов на вулицю невеликого районного міста — поблукати.

Вдень до лікарні мав під'їхати саньми Микола Калач. Так було умовлено. Не йти ж йому пішки понад сорок кілометрів. Але ще рано. Микола, коли приїде, підожде. До того Семен устигне поблукати містом — розім'яти трохи ноги. І треба обов'язково зайти до Григорія. І була ще в чього друга думка, так, між іншим,— побачити в полку, де служить Григорій, самого Іващенка. Тільки показатися йому на очі: ось, мовляв, видужав... не гірший, як і раніше був. І ніякі Іеремії не зіпсують йому життя. Обов'язково треба показатися Іващенкові. Після — можна й до колгоспу.

Так, ходячи вулицями, Семен піймав себе на тому, що весь час думав про колгосп, Миколу Калача й Уляну, про Стівбуна, свою майбутню роботу по охороні... Він таки занудьгувався за ними всіма. Недовго й працював, а звик... Людина найшвидше звикається з роботою. Ще його тривожила зустріч. Справді: як його зустрінуть у колгоспі? Знову почнуть говорити про Кажана, про Семенову тактику й таке інше. Можливо, Іващенко й має рацію, але чого ж вони тепер від нього хочуть? Іващенко він побачить, але про це розмовляти з ним не буде. Краще всього, він запросить його й Григорія до себе в колгосп, коли вони матимуть вільний час.

Семен побував у Григорія. Казарма нагадала йому його власну службу в армії. Він з приємністю згадав кілька пережитих епізодів. Григорій примусив його в гуртку бійців, що підсіли до них у клубі, розповісти свої пригоди під час боротьби з бандою Кажана. Семен не мав особливої до цього охоти, але його, видно, хотіли послухати

бійці. Він вважав їх за молодих бійців, і бажання похвалитися перед ними перемогло. Семен захопився, забувши навіть за присутніх. Він був переконаний, що в нього було про що розповісти. Його слухали зацікавлено. Бійці звикли до порядку. Запитання й розмови почалися, коли він закінчив. Говорили про свої пригоди, висловлювали свої думки й поради, немов сказане Семеном ще не відбулося, а лиш передбачалося. Семен прислухався. Ще коли був безпритульним, у нього виробилася звичка трюхи, зовсім примітивно хитрувати. І тут він таємно бажав, ідучи в полк, почути ствердження своїх дій од бійців. Тому й мовчав, слухаючи. Але з самого ж початку жвавої розмови йому спало на думку зовсім інше. Він, сидячи в полковому клубі, почував себе бійцем, і це дало йому змогу легко й швидко відчувати в настроях бійців і всьому житті полку атмосферу готовості до немовби недалеких боїв. Це позначило всі висловлювання. Семенове оповідання якимось чином проектувалося на тлі цієї великої основної теми, що жила в думках і почуттях бійців. І саме це насамперед зафіксував Семен. Все тлумачилося ніби в умовах бойової обстановки.

Один червоноармієць говорив про очевидну непридатність Семенового методу в бойовій обстановці. Проти думки цього бійця ніхто навіть не сперечався. Тут для всіх це було цілком очевидно. Семен не сперечався, хоч як він бажав, щоб саме бійці його підтримали. Тут йому не пощастило.

— Ну, товариші, мені пора,— сказав він, встаючи.— Григорію, ти не знаєш, як побачити Іващенко?

Йому дали адресу. Семен попрощався з бійцями. Трохи його проводив Григорій.

— Матимеш вільний день — приїзди до колгоспу. Поблукаємо з рушницями.

У Григорія загорілися очі.

— Це того... не завадило б... Давно полював. Часу не стає. Може, й розучився...

Іващенко Семен не застав дома. Стара служниця запропонувала залишити записку. На аркушикові блокнота Семен надряпав олівцем кілька слів: «Маю честь представиться. Совершенно здоров. Семен Барабаш».

Микола Калач уже чекав біля госпіталю, але несподівано й на велику радість Семенову — з засідланими кіньми.

Сідали на коней в підвищеному настрої. Місто проїхали дрібною рисою. За околицею неоглядне широке поле блищало на зимньому сонці. Певне, перед цим проїздили обози й виїздили на свіжому неглибокому снігу нову дорогу. Семен раптом скрикнув, насунув на лоб малахай і нахилився вперед. Видовбаний сніг грудками забризкав з-під ніг його гнідого ситого коня. Слідом за ним і Миколин кінь відразу взяв галоп. Незграбна Семенова по-стать прикипіла до сідла, голова витяглась уперед.

— А подать мені Кажана Іеремію!..— гукав скажено Семен.

— Жени — доженеш!..— гукав позаду Калач.

* *
*

Голова колгоспу ухвалив дати Барабашеві після лікарні десять днів відпустки. Семен гуляв цілими днями, ходив на село; іноді скакав верховими кінями, щоб не застоювались на стайні. Навчився ходити на лижах і щодня виходив за село. Вибрав пайвищі горби й пускався з них на лижах. Горіло обличчя, в ушах свистів різкий вітер. В рукавах і за коміром гімнастюрки було повно снігу й вогкості. Сніг був навіть у кишнях і в тугих халявах чобіт. Семен падав у замети неймовірне число разів. Він одного разу звихнув було собі ногу, садонув плечем об дерево, закривавив обличчя. Хмаркою над ним здіймалася пара. Все це подобалось Семенові. В їдальні під час обіду він хвалився своїми успіхами в лижному спорті перед колгоспниками й мацав обережно пальцями чергову гулю на потилиці. Сліди довгого лежання в лікарні зникли зовсім з обличчя.

Одного ранку з гори Семен побачив роту червоноармійців на лижах. Вони вправно сходили на горби, швидко летіли вниз. Потім зникли десь за горбами. Очевидно, це був учбовий перехід на лижах. Семен довго напружено дивився в той бік, де зник загін. Потім, як завжди, голосно гукнув і просвистів з гори. Зняв лижі й повільно пішов до колгоспу. Почував, що охота до цього спорту раптом зникла. В ньому була енергія. Треба було до чогось докласти рук. Лижний спорт раптом перестав його задовольняти. Він приходив до стаєнь і допомагав стайничим напувати коні, носив на плечах величезні лантухи

з вівсом із комори аж до стайні. Увечері пішов до голови в правління й сказав йому, що хоче з завтрашнього дня починати свою роботу. Замість положених десяти днів, він прогуляв шість. Голова неухважно слухав його: в нього були якісь свої турботи. Він не зрозумів Семена і кудись вийшов, не відповівши на хлопцеве прохання.

Семен пішов шукати Миколу Калача. Він і тут, як у казармі колись, щодня бував у нього, й вони були взаємно проінформовані про кожну деталь їх побуту і думок. У клубі-їдальні відбувалися збори комсомольців. Микола був там.

Ідальня одночасно правила й за клуб, де відбувалися збори й різні розваги.

Семен пішов до себе. У великій кімнаті разом із ним жили ще троє неодружених хлопців. Вони мали власний музичний «інвентар» — балалайку, гітару й гармонію. Був ще й бубон, але Семен, повернувшись із лікарні, спробував навчитися вистукувати і розбив кулаком шкіру. Ніхто тим часом не лагодив інструмента.

У кімнаті не було нікого: час був робочий. Семен хотів обов'язково побачити Миколу, що жив з Уляною в сусідньому корпусі. Вирішив піти до них пізніше.

Він заскочив до кооперативу, купив конверт і папір. Потім замкнувся в своїй кімнаті й почав писати листа до Софійки. Хоч тепер ніхто не міг йому заважати, але все ж важко було придумувати слова, що точно відповідали б його почуттям і думкам. Він точно описав, скільки пробув часу в лікарні, що робив тепер і на яку роботу його призначено. Потім довго думав, але про свої почуття нічого не написав. Зазначив тільки, що скучає й довго вагався, але тепер вирішив — застається тут надовго. Йому тепер треба держатися своєї роботи тут, щоб знову не пуститися берега. І таки не втримався і з чисто парубочькою хвалькуватістю вставив десь між рядків: «У колгоспі я тепер свій чоловік, і мене тут помічають...»

І поки не роздумав — пішов і віддав цього листа на пошті.

Увечері прийшов один із хлопців, що жили разом із Семеном. Сів на ліжку й тихенько, в роздумі бринькав струнами. Семен прокинувся, але все ще лежав униз обличчям.

— Сеня, а з друзякою своїм ти скоро попрощаєшся.

— З яким? — Семен на мить підвів голову.

— З Миколою Калачем... Ви з ним з одного полку, здається?

— Що, і його в район забирають?

— Трохи далі...

— Та говори — чого тягнеш?..

— Я й говорю, я не тягну...— злегка немов обурився хлопець.— Я, брат, говорю... а ти мене збиваєш... Я завжди говорю ясно й точно. Розпатякувати я, брат, не вмю, не навчився... А ти говориш: не тягни...

Семен схопив подушку й накрив нею голову. Він не міг слухати хлопця далі.

— Я й говорю, Сеня, що твій дружок Микола іде до льотної школи...

Семен враз кинув подушку на ноги й підняв голову.

— Що?

— Хоче навчитися орати хмари.. Рілля кожен виоре... А ось ти спробуй хмари... Тут голова закрутиться. Я це діло знаю... Сьогодні приїхав з райкому Стовбун. Зібрали бюро. Потім комсомольські збори. Все по порядку... Не поспішають, але й не затягують. На бюро список намітили. Питають на зборах: поїдете? Хто зразу погодився, а хто мнеться. А Микола Калач тільки про корівник спитав... проекти свої... Ну, говорять, скоро скотовод учений приїде. «Що ж,— говорить тоді Калач,— раз намітили, значить, поїду... Воздух — це теж інтересно... Я ще ні разу не літав...» Дехто з хлопців почали було потилиці чухати, а потім після Калача охітніше озвалися. На гідропланах вчитимуться.

Семен тихо лежав горілиць. Думав. Хлопець бринькав на гітарі й не припиняв розводитись про авіацію.

— Скоро на літаках будуть підійматися як завгодно високо. Захоче пілот — у десять разів вище підійметься, ніж можуть тепер, захоче — у двадцять. Так що, приміром, підіймається над нашим колгоспом льотчик-герой, приміром, кілометрів на сто... Виключає мотор, а сам у бінокля дивиться. І бачить з одного крила Америку і Вашингтон... А з другого — Японію і Австралію в біноклі бачить... усю буржуазію на світі видно йому наскрізь. І говорить він униз по радіотелефону: «Товариші, стріляйте з гармат шрапнеллю у такий-то, мовляв, бік — попадете в саму Японію, а в інший бік — американську буржуазію влучите...»

Хлопець брехав, оскільки дозволила йому фантазія, й сам собі підігрував потроху на гітарі.

Семен мовчав. Не техніка тепер його цікавила...

Після вечері в ідальні розсунули столи, розставили ослони і, чекаючи пересувного кіно, посадили тим часом у залі гармоніста. Молодь завертілася в танці. В другому кутку зали хтось заводив веселі куплети частушок, і навколо нього теж зібрався гурток.

Пізніше до залу увійшов Микола Калач з Уляною. Семен відразу взяв Миколу за руку, і всі троє посідали окремо.

— Так їдеш?

— А чого ж...

Як завжди, вихопилася з розмовою Уляна. Але тепер у неї й голос був тихіший, якийсь дрижачий, і слова спалилися не так швидко.

— Я йому кажу, Семене, щоб він odmовився... У нього причина: почав скотарське господарство налагоджувати в колгоспі -- мусить закінчувати.

— Обійдеться без мене. Зоотехніка виписали.

— Зоотехнік — чужий чоловік, а тут ще й свого треба. Не встигли приїхати, тільки в життя увійшли..

— Скажи краще, що тобі розставатися зі мною не хочеться...

— Та й не хочеться... Думаєш, як ти — не порадився й зі мною — погодився...

— Походив по землі — тепер хочу політати. Літак, Уляно, це той же птах, тільки яєць не кладе і плодиться іншим способом. Я й до воєнного дела звик не менш як до господарства... Тебе ж оборонятиму на случай війни.

Видно було — Уляна вдома плакала. Тепер стримувалася й тільки вигадувала для Миколи всякі причини, щоб він odmовився. Але до Миколи підійшло ще двоє з майбутніх льотчиків, і він тепер тільки жартував до Уляни.

З колгоспу було обрано до льотної школи дванадцять комсомольців. За два дні їм належало їхати аж у крайовий центр на медичний огляд, після того мали повернутися на кілька днів, щоб збиратися на виїзд.

Навколо Семена й Миколи Калача зійшовся гурток комсомольців, що теж їхали до льотної школи. Цей день вони були, природно, у збудженому, піднесеному настрої. Їх життєва траєкторія раптом піднеслася вгору на височінь, про яку ніхто з них не мріяв. Було над чим думати.

Всі дванадцять були товариші, але ніколи не почували вони такої близькості один до одного, як цього вечора. Вони збуджено розмовляли, обіймались за плечі і співали ліричних пісень. Їх оточила молодь. Хлопці таки почували себе героями.

Сумувала не тільки Уляна. У півсутінках недостатньо освітленого залу горнулися до майбутніх льотчиків, тепер уже не криючись із своєю прихильністю, дівчата. Їхали здебільшого неодружені. Дівчата заглядали в очі хлопцям. Їм було і приємно, бо горді зробилися за своїх хлопців, їм було й сумно, бо мусили розставатися з ними. Довкола відчувалось піднесення, відчувалась урочистість прощання, кришталеве почуття дружби й любові. Коли в залі почали розсідатися перед початком кінокартини, всі дванадцять з своїми друзями пішли до окремої кімнати, де, нікому не заважаючи, продовжували свої розмови й пісні.

Того вечора вони розходилися пізно, — коли вже за-снув колгосп. Захмарена ніч м'яко й безупинно пливла з-понад прикордонних сопок, і десь біля стайні іржав застояний бойовий кінь. Зрідка падали поодинокі сніжинки, як зірки, і немов розтавали на серці, несучи з собою прохолоду.

Другого дня Барабаш і Стовбун зустрілись. Семен проганяв тройку верхових коней і на вигоні побачив Стовбуна. Стрибнув з сідла. Привіталися.

— Ну, як рана — зажила?

— Потроху забуваю.

— А я до тебе в лікарню двічі заходив. Один раз не пустили — день не вгадав, а вдруге зайшов — так про тебе вже й забули там.

— Так ти, значить, у нас людей набираєш для аеропланів?

— Така директива... Найвитриманіших, найздоровіших комсомольців...

Коням не стоялось на місці. Семен сердито хльоснув крайнього кінцем ременя від вуздечки. Коні почали тиснутися один до одного. Семен знову повернувся до Стовбуна.

— Це ти правильно — туди плохенького не візьмеш... А тільки Миколу Калача даремне береш... Його не мож-на брати.

— Інтересно...

— Не можна, Кажу... Та стій, подошли б ви на місці!.. Не вистоять!..— гукнув Семен на коней.— Не можна по тому, що Микола в житті свою лінію мав і здорово неї держався. У нього інша професія, і вона в нього, мабуть, од природи... Він, може, десять літ про коров'ячий вопрос думає, а ти його в стратосферу хочеш... Ламається лінія — життя ламається.

— Нехай ламається, Семене, аби на краще... До того ж він свою кандидатуру не тільки не знімав, а охоче погодився й інших закликав... Бути йому не рядовим робітником.

— Звісно. Людина легко до всього звикає, але не легко одвикає... Не легко забувається, до чого звик.

Стовбун пильніше приглянувся до Барабаша.

— Ну, а ти вже привик отут... у колгоспі? Село тебе ніколи не тягнуло.

— Мені що... Я свою лінію ще тільки намагаю... Захочу — кину одно, візьмуся за інше. А Микола ще в полку — пригадуєш — у колгосп сюди рвався, книжки читав...

— Поспішаю, Сеня... а то б я з тобою поговорив би толком... Ти заходь до мене ввечері, пізніше...

Він сказав, де його знайти. Вони попрощались.

— Ну, дождалися!..— гукнув Семен на коней, скочив на крайнього і з місця взяв галопом, розбризкуючи брудний сніг.

На другий день всі дванадцять виїхали саньми до станції — з гармонією і піснею. За село провели їх дівчата й друзі. Віяв теплий вітер. Весна здалеку нагадувала про себе.

9

Всі дванадцять кандидатів повернулись через десять днів. Після медичного огляду обрано було тільки сім.

Ввечері майбутні пілоти влетіли до колгоспу на розвальнонях з шумом і піснями. І тої ж хвилини з житлових корпусів вибігла молодь довідатись про наслідки.

* *
*

Семен розставляв вартових на молочній фермі, що була винесена в поле кілометрів за три. Цій одиниці з погляду охорони завжди приділялась особлива увага. Її

сполучили телефоном з правлінням колгоспу і тут же біля ферми оселили кілька родин, щоб там завжди були люди.

На вартовій вищці, що від сопок, Семен поставив останнього вартового — балакучого хлопця, що славився в селі вмільим полюванням. Хлопець був у кожусі зверх тулупа й теплому малахаї, з-під якого виблискували маленькі хитруваті очі. Ще під вишкою він лягнув долонями об поли.

— А махру й забув... Якось би разок затягнувся — і забув.

Семен почаствував його цигаркою. Вони стояли біля вишки. Курили. Хмари пливли високо, із-за сопок. Мороз був невеликий.

— Ти добрі цигарки попалюеш...— усміхнувся вартовий. Він знав про Семенові цигарки, тому й прикинувся, що забув тютюн. Потім хлопець, обстукуючи з чобіт сніг, пожалкував: — Була позавчора пороша... І не пощастило за ділами попоходити з рушницею.

— Я б теж хотів... Ще й разу не виходив...— промовив Семен.— Та й рушниці не маю.

— Це можна в когось узяти. А у вихідний раненько й рушили б. Може, якраз і сніжок притрусить.

Вони умовились на вихідний.

З ферми Семен їхав до колгоспу своїм постійним робочим конем, що мав чудне ім'я Шаман. Це був високорослий, спокійний кінь. Його завжди використовували на об'їздах в охороні. Тепер він перейшов до Семена. Йшов спокійним тихим кроком. Поспішати було нікуди.

Барабаш спробував було конкретно уявити, як ковзає човниками літак по хвилях морського порту, набирає швидкість... одривається од зеленої хвилі, летить. І керує ним давній його постійний компаньйон Микола Калач... Семен навіть засміявся й рвучко хльоснув батогом над головою. Кінь шарпнувся, взяв рись. Семен стишив коня.

— Нам з тобою немає куди поспішати.

Вони й справді не поспішали.

Вечір спокійний був, темний. Далеко на шляху світилися, блимали вогники колгоспних домів. За ними широко в поле вибігали, немов граючись, численні вогні села. Ніщо не порушувало тиші, і погано втовчений сніг глушив повільні, ліниві кроки Шамана. В цій самоті й тишині знову згадалося Семенові про Софійку.

Потроху вона, певне, забуває його. Нев'явимо далекий простір роз'єднує їх. І вона має рацію. Їх країна велика — розминулися.

Він згадав тоді липневий вечір у таборах і Софійку. Вони вдвох серед дубків і беріз ріденького лісу біля таборів. Десь грає духовий оркестр, бринькають балалайки, і гармонії виводять танець. Вона бере обома руками його за голову, вглядається в вічі, сміється. Він їй нагадує якогось останнього мамута в північній країні, коли заходять вікові холоди. Він реве в пургу над змертвою долиною. Про мамута вона чула на лекціях в робфаці. І порівнює вона жартома, щоб потім сміятися й сміятися. Від захоплення розкішним вечором, від гаю, кохання, молодості — від повного по вінця щастя...

Але ось обступають його звідусіль веселі вогні корпусів. Дужче спотикається старий незграбний Шаман. Хтось біжить вигоном. Семен приглядається. Це одна з дівчат, що працюють разом з Уляною.

— Сеня, — гукає дівчина, — «авіатори» приїхали! Уляниного Миколу прийнято...

— Хіба? — перепитує Семен.

— Будемо готуватись до проводів.

Семен відразу повертає Шамана до стайні. Тому це подобається; він надає ходи, мотає головою.

І ось уже пішки поспішає Семен до корпусу, де живе Микола.

У кімнаті жарко й накурено. Сидять кілька хлопців, Микола. По хаті клопочеться Уляна. Семена вони зустрічають жартами й вигуками. Хтось із хлопців пробує подратувати його. Семен ловить хлопця в свої залізні обійми і тут же при всіх відшльопує його. Всі регочуть. Навіть Уляна, якій зовсім невесело.

— Коли від'їжджаєте? — запитує Семен.

— Післязавтра, — відповідає йому Микола й просить принести гітару. В кімнаті, де живе Семен із хлопцями, є прекрасна гітара. Він іде, приносить гітару й приводить з собою хорошого гітариста. Уляна все топчеться по хаті, кудись зникає, таємниче перешіптується з Миколою. Потім раптом на столі з'являється варена картопля, огірки, капуста. Дратує нюх смажене сало. З кишень кожуха, що на вішалці, Микола дістає два літри горілки. Хлопці переморгуються й удавано кашляють.

Микола Калач за столом робить промову. Він ніколи в житті не виголошував промов, бо не має до цього хисту.

— Я люблю нашу армію, потому й їду в авіашколу...— говорить Микола.

— Літати на аероплані,— додає хтось із його майбутніх колег.

— Літати,— погоджується він,— над нашими морськими кордонами на гідроплані.

— Е-ех!..— зітхає хтось, і всі повертаються до нього. Це — механік з колгоспної ремонтної майстерні. Він середній на зріст, товстенький хлопець, великий аматор всяких пригодницьких книжок і спеціаліст розповідати вчитані й вигадані історії. Його через стан здоров'я на комісії в місті забраковано.

Побачивши на собі погляди інших, механік перехилив склянку й почав розповідати, як у місті забракувала його комісія. «Дихайте,— наказує лікар,— дихайте дужче». Я дихнув кілька разів, аж засопів. «Ну,— думаю,— скільки треба — надихав». — «У вас хрипить верхівка зліва»,— говорить лікар. «Це нічого,— запевняю його.— Це тут повітря аптекою тхне — потому... А на аероплані вгорі повітря краще — там не хрипітиме...» Лікар попався вредний і причіпливий. «У вас,— каже,— хрипить... і точка...» А потім до іншого послали. Той до серця причепився. «У вас,— каже,— клапан нещільно прикривається...» — «Це,— говорю,— товаришу лікар, від повноти ентузіазму... Хочу авіатором бути. А звичайно — він у мене добре закривається, так що іноді й відкрити важко...» Не вірять... «Бігайте,— наказує,— по кабінету п'ять хвилин». Це, думаю, конешно, ерунда... Я через ціле село що є сили бігав не раз од хлопців уночі... Конфлікти із-за дівчат... Тепер ти мене не одуриш... Бігаю собі тихенько по кабінету. Але тихо, тихо: за клапан боюся... буває, й зовсім одірветься — тоді не видать мені аероплана й здаля. Ну, бігаю, а іноді візьму та й постою. Лікар другого вислухує, а на мене одним оком зиркає з-під окулярів. Хитрий. «Бігайте,— каже,— запузирюйте...» Потім кличе мене знову до себе. «Я,— говорю,— можу ще бігати» — «Не треба... вистачить...» Вислухав і в мою картку записав... нащот клапана... Не закривається. Так і забракували... «Дихайте,— говорить,— бігайте!» А що було б не послухатись — був би авіатором.

Сміялися хлопці й дівчата з механікового оповідання.

Потім почалися співи й танці. Семенові треба було об'їздити вартових. Він вийшов. За ним вийшов Микола. Вони пройшлися поволі вигоном.

— Скучати будеш...— промовив Семен.

— Не буду... Я, Сеня, коли захоплюсь яким ділом, то вже не скучаю. Такий характер. Сам знаєш — кожну годину можуть на позиції викликати. Зараз основне — оборона.

— Та я знаю. А от скажи таке: приміром, ти вже зовсім настроївся їхати до школи?

— Та вже ж.

— І раптом тебе візьмуть і не пошлють. Отак візьмуть і через якісь причини затримують тут. Що б ти робив?

— Скаржився б. Не мають права залишити: я пройшов усі комісії з резолюцією «годиться»...

— Значить, кидаєш усі свої давні проекти?

— Кидаю. Воно захоплювало мене багато років. Але те, що мені й нашим хлопцям запропоновано тепер, набагато більше захоплює мене. Ми готуватимемося зустріти війну з найпотужнішою зброєю в руках — за стерном військового літака. Це, Сеня, найбільша радість, яку тільки я колись почував. Звичайно, не всі люди в нас однакові, тому не всі це однаково відчують і приймають, але не всіх же й кличуть на літаки. Нашої авіації закордон боїться. З нами після всіх комісій у Хабаровську розмову проводили. З крайкому були, з партійного комітету були. Послухав би ти, Сеня... Один говорить: авіація наша — молодість наша. А молодість — значить сила. Ще про історію говорив і факти наводив, та я не вмію цього переказати. Льотчик — це найкультурніший, найсміливіший боець — так руба й ставили питання. Ніщо, Сеня, мене не вдержить тут. Скасують наше відрядження — сам піду проситися.

— Та, Миколо, їдь... Я з тобою ось мало не три роки прожив і не думав, що я тебе не знаю... А вийшло, ти зовсім інший. Раз тебе куди тягне — не хитруй, а йди туди... Це — правильно. Це я одобряю.

Вони попрощалися, й за кілька хвилин непроглядно темною вулицею між вигоном і полем потрусив дрібною риссю службовий кінь охорони Шаман. Семен виїхав перевіряти варту. Він узяв собі за звичку щоночі кілька разів особисто об'їхати вартових, самому переглянути на сховищах замки й плombs. Він переглядав там же на вар-

ті у сторожі зброю і, коли знаходив, що несправно,— штрафував. З цього погляду молочна ферма привертала його особливу увагу. Минулого року вона страждала не раз від крадіжок і навіть нападів. Семен добрав туди найнадійніших вартових і сам особисто, неважаючи на відстань і негоду, щоночі не раз виїздив туди.

* *
*

Виряджала в дорогу майбутніх пілотів уся артіль. Вранці шестеро саней з тройками кращих коней стояли на вигоні. Молодь чекала на своїх обранців тут же. Дзвінки пісні перемагали різкий, холодний вітер.

Вчора в їдальні-клубі відбувся урочистий вечір-проводу. Виступав кожен з комсомольців, що їхали до авіашколи. Серед них були одружені, але ніхто з них не сумував, ніхто не вагався. Тоді ж на вечорі виступив промовляти Семен Барабаш. Ніхто ніколи не чув його промов: він ніколи з ними не виступав. З нього був кепський промовець.

— Ну, що ж,— сказав він,— їдете? Готуватися на випадок війни... Це правильно. Ми це всі тямимо. Мало не всі з вас відслужили в армії, любите армію... сьогодні в цьому ви всіх переконали. Зміцнювати нашу армію — обов'язок молоді, і кожен з нас може сказати, що він завжди готовий свій обов'язок виконувати.

І сьогодні Барабаш керував проводами. Скриньки авіафлотців були навантажені на сани. Родина й товариші теж посідали. Семен наказав рушати. З місця взяли пісень. На рисі минали колгосп. Бігли за саньми хлоп'ята, чіплялися ззаду. До станції було з п'ятнадцять кілометрів. За годину проскочили цю відстань.

— Сьогодні я вас катаю,— гукав Семен,— а потім щоб ви мене на аероплана взяли... Хочу подивитися зверху, як воно земля виглядає.

Вистрибували з саней, бігли поряд, борсалися в заматах, змагалися з кінями на швидкість...

Семен не вгавав.

— Хто з вас перший одержить орден — на честь його назвемо колгосп.

— Підтримуємо.

— Хай тільки носа не задирає та хоча сповістить про свою нагороду...

Наближалась закинута в степу станція,— маленька, припала до неоглядних степів, з заметами на даху, з чударнацьким півником на димарі. Її невеличкий зал виповнили невгамовним шумом і грюкотом дорожніх скриньок. Кілька гармоній, взятих з собою колгоспниками на проводи, навчили дику станцію проводити кращих бійців до армії.

Вгамувались лише тоді, коли оповістили вихід поїзда з сусідньої станції. Притихли й ті, що їхали, й ті, що проводили. Наближалось прощання. У вокзалі зробилося тихо. Навіть розмови відбувалися притишеним голосом. Хтось голосно запитав:

— Коли ми зустрінемося?

— На фронті...— відповів Микола, на мить одриваючись од Уляни. Вона держала його за руки, плакала.

Те, що відповів Микола Калач, не здивувало нікого. Кожен відповів би те саме. По селах, колгоспах, містах — в повітрі відчувався легкий, але неблаганний вітер недалекої сутички. І в цю хвилину, певне, більшість із присутніх подумали про себе в майбутній війні. З якою зброєю він виступатиме? І, можливо, саме через це Семен Барабаш помислив уголос:

— Я був іздовий у батареї. В мої гаубиці можуть впрягти якогось катерпілера. Чим же воюватиму я?

Його запитання залишилося без відповіді: здалека гуркотів поїзд. Загрюкали речами, зачовгали чобітьми. В загальному гомоні дужче розітнувся й стих плач Уляни. Руйнувалися її надії на мирне безтурботне життя й роботу разом з Миколою. Існували якісь причини, ситуації, що раптом втручались своїм впливом в її спокійне, трудове життя.

— Ти не сумуй, Уляно,—вмовляв її хтось із хлопців.— Микола тільки обживеться, то й тебе забере в місто... Квартиру тобі знайде й роботу.

Перший дзвінок — різкий і несподіваний — примусив усіх поспішати до виходу. Підходив поїзд. Не встигли розміститись у вагоні, як рушив поїзд. Комсомольці йшли за вагоном, потім бігли, далі відстали й спинилися; тільки шапками махали. І якось ураз спорожнів перон. Пішов до своєї комірчини черговий станції. На блискучу поверхню рейок падали поволі сніжини.

Поїзд зник за поворотом, а Семен усе дивився йому вслід. Нарешті, він обернувся. Треба було йти до саней.

Там ждали товариші. І раптом побачив він під стіною біля вокзального дзвону приишклу Уляну. Здавалося, вона й не збиралася їхати додому. Дивилася кудись поперед себе, заховавши руки в рукава нового кошушка, й нічого, певне, навколо себе не помічала.

— Ну, що ж — поїхали, Уляно... хлопці там намерзлися.

Вона здригнулася й мовчки, покірно пішла за ним.

10

З від'їздом Миколи й інших із колгоспу настрої у Семена Барабаша дещо змінився. Він уже не виявляв тих ознак веселості, з якою виряджав товаришів. Коли проходив він по колгоспу або виїздив на своєму Шамані — з обличчя його не сходив вираз зосередженості, мало властивої йому замкненості. Хлопці розповідали, як приходив він до голови правління і про щось просив його, але, певне, дістав відмовлення, бо настрої його не змінився. Поширювалася чутка, що Семен просився в довготермінову відпустку — на місяць чи й два на виїзд, але йому не дозволили. Самого Барабаша про це ніхто не зважився питати. І навіть не так часто почав об'їздити Семен нічну варту. Лиш іноді заходив до Уляни, питався, чи не одержала вона листа від Миколи або від давньої своєї подруги Катьки. Але ніяких листів за ці дні не одержано.

— Ну, ти що, звикаєш? — питав він у молодиці.

Та мовчала. Семен ішов собі далі.

В ньому вистигало якесь нове рішення. Одна подія, очевидно, прискорила цю справу. Третю ніч Семен, розставивши звечора варту, не їздив до ранку на молочну ферму, та й ближчі пости майже не перевіряв. В невеличкій халупці при стайнях містився центр охорони — щось на манер караульного приміщення; тут цілу ніч пересиджував Барабаш. В залізній пічці посеред приміщення тліли головешки. Сюди іноді на хвилину забігали вартові — викурити цигарку, обігрітися.

Одного разу, за якусь годину після півночі, в темну, з густим вогким снігопадом, непогоду Семен, маючи прекрасний слух, почув далеке гудіння галопу. З колгоспу цю ніч ніхто не виїздив, і так само ні на кого не

чекали. Семен кинув недокурок у пічку й вийшов з халупи на вигін. Тепер він ясно почув гудіння копит. Воно то приглушувалося бічним вітром, то виривалося з хвищі, й тоді можна було розібрати скажений чвал. Семен скочив у приміщення, одяг шапку, заховав до кишені наган і вискочив знову. Гупання копит неслося тепер темним вигоном просто на караульне приміщення. У Семена тривожно забилося серце, й з одчайдушною рішучістю він побіг назустріч. На його оклик кінь спинився, посковзнувшись. Семен підскочив ближче.

— Хто такий?

— Це ти, Барабаш?

— А що в тебе?— Семен пізнав одного з вартових молочної ферми.

— Біда... нальот на ферму... Хотіли спалити й коні забрати...

— Що? Хто? Коня!..— гукнув Барабаш, хоч гукати було ні до кого. Він перестрибнув за мить огорожу стайні. В станку дрімав над оберемком сіна Шамап. Він був не засідланий. Семен скочив на нього й охляп вилетів з стайні. Хтось із вартових, відкриваючи йому ворота, гукнув.

— Може, тривогу?.. Щоб людей скликати...

— Ніякої тривоги... Щоб усе мені було тихо...

Він зразу ж од воріт узяв галопом. Верхівець з молочної ферми порівнявся на хвилину з ним і крикнув:

— Вогонь снігом закидали, а з ними перестрілюються...

Далі він не сказав нічого. Семенів кінь пірнув у темряву, й верхівець не зміг би все одно вгнатися за ним на своєму замореному коні.

Семен зрозумів, вилітаючи за околицю,— він нізащо не почув би стрільби на фермі в таку погоду. Знали, яку ніч вибирати!..

Він нещадно бив чобітьми під боки коня. Семен ризикував скрутити собі в'язи: і він, і його кінь угадували шлях тільки інстинктом. В свідомості Семеновій іскрили якісь думки про людей, яких повинно вистачити на фермі для охорони, про підпал і коней, що були на фермі, про телефон, який, певне, зіпсували, перерізавши дроти. Остерігався він тільки одного: з конем може щось трапитись, і тоді йому доведеться бігти пішки... він може запізнитись.

Але він запізнився й так. Перед самою фермою зустрілися сани. Семен спинив коня.

— Хто?

З'ясувалося: вартові везли пійманого бандита до колгоспу. Решта повтікали своїми кіньми, яких переховували вони за фермою в вибалці. Семен завернув і поїхав разом, Потім скочив з коня й сів на сани, щоб розглянути ближче впійманого. Він не ворушився. Семен відчув, що зв'язана людина була побита. Очевидно, вартові не втримали своїх почуттів. Про подібні нальоти паліїв в районі вже давно не було чути. Траплялися іноді крадіжки майна або коней. Це йшло від дрібних злодіїв. Раніше підпали були зв'язані з операціями Кажанової зграї.

Перед вартовими Семен удавав спокійного, але насправді він хвилювався. Дав розпорядження везти палія до вартового приміщення й там стерегти. Сам знову сів на коня й поскакав на ферму.

Зв'язаного палія поклали до ранку у вартовому приміщенні на лаві. Один із вартових з гвинтівкою розташувався тут же. Другий ходив на дворі біля хати. Побоювалися, що впійманого хтось буде рятувати. Людей не будили й навіть не оповістили голову правління. Так розпорядився Барабаш.

За годину, коли Семен повернувся, він залишився сам з заарештованим, а вартового відрядив знову на ферму. В приміщенні було темнувато. Колгосп мав електрику тільки до півночі. В приміщенні борсалася з темрявою невеличка гасова лампа на столі. Під стіною в кутку лежав зв'язаний палій. Він лежав нерухомо. Світла лампи було зовсім недосить, щоб розглянути його обличчя, вкрите кривавими синцями. Кожушок розхристаний, і з-під нього виглядала біла сорочка з селянською вишивкою. Нові хромові чоботи в нових калошах були наполовину стягнуті з ніг, щоб на випадок утечі не так легко було бігти, не загаявши час на взування чобіт. Проте й ноги були сплутані віжками.

Заклавши назад руки, Семен підійшов до нього.

— Ну, що — долазився по фермах... Мо, хвамлію скажеш?..

Зв'язаний мовчав. Він тільки зробив кволу спробу одвернутися од світла до стінки.

— Не скажеш?.. Ну, діло твоє... Вранці приїдуть за тобою — тоді розкажеш.

Але сісти за стіл Семен уже не міг. Він швидко міряв приміщення від стіни до стіни.

Двоє вартових зайшли до приміщення — немовби грітися й покурити. Семен збагнув, що в них зовсім інше на думці. Вони викурили по цигарці, потім один з них зразу ж підійшов до палія.

— Лежиш? Як пан у теплій хаті!..— Він оглянувся на Семена й для початку штовхнув зв'язаного чоботом. Семен цього не помітив. Але другий вартовий зареготав.

— Ти з ним, як з дівчиною... Такого приземлити треба разів зо два... тоді, хоч і випустять колись, світу не радий буде.

Семен зрозумів, за яким ділом прийшли вартові. Він різко повернувся до них:

— Ну, вже погрілися?.. Йдіть... Стерегти за вас ніхто не буде.

Один із вартових притих і зацікавлено поглядав то на Семена, то на другого вартового. Той заперечував.

— Значить, чоловік нам шкоди наробив, а ми з ним і поговорити не можемо... Ось вони запалили ферму... І, приміром, не зловили б ми їх на місці, вони б із живого насмажили печені... А чим тварини винуваті?.. А нам і полапати його не дозволяється...

Семен відкрив двері.

— Ідіть собі, хлопці... Прийдете вранці.

— Ми підемо... Тільки, приміром... враг класовий...

Далі не можна було почути: вони вийшли з хати. Але знову один із них стукнув у вікно. Семен нахилився.

— Ну?

— Сеня... Ти двері щільно зачиняй, бо застудиш рештанта... В нього нежить відкриється...

Вони зареготали й зникли. Семен засміявся й сам.

До зимнього пізнього світанку залишалося понад три години. Через півтори години почне прокидатися колгосп. Встане голова правління, нашвидку вдягнеться і піде в свій звичайний обхід господарства, розбризкуючи жарти на всі сторони до куховарок, доярок, до стайничих, слюсарів у майстерні, піде навіть до окремих коней і корів, як до старих знайомих і приятелів. Він має веселу й невгамовну вдачу. У нього звичка — ще досвіту щоранку обходити господарство. І тоді він спо-

кйний за все. Доярки, стайничі, прибиральниці теж відповідають йому жартами, корови неодмінно повертають до нього голови й довго дивляться на нього... Коні ж якось би реагували, коли б не поспішали своїми пухкими примхливими губами злизувати овес у кормушках. І потім голова спокійно може працювати цілий день: у його машині все робить як слід, усі коліщата й гвинтики на своєму місці і там, де положено мастити деталі,— помашено...

Але сьогодні не буде чути жартів голови й голосного, задьористого сміху дівчат. І в стайні, і в майстернях, і в їдальні будуть шептатися, збиратися купками; піде гуляти новина по нестовченій порослі в колгоспі, залишаючи по собі скрізь примітний слід. І кожний, ідучи повз караульне приміщення, намагатиметься заскочити, глянути хоч мельком на впійманого палія. І голова буде не в міру заклопотаний, мчатиме верхи до ферми — поглянути на заподіяну, але вчасно припинену шкоду, потім летітиме в міліцію й політвідділ за десять кілометрів.. Буде в нього сьогодні клопоту... Так буде раптом, зовсім несподівано порушений знову набутий, налагоджений місяцями трудовий спокій.

І Семен Барабаш ступає знову від стіни до стіни караульного приміщення. А в залізній пічці вже перетліли на попіл головешки, й ранковий мороз пробивається крізь шибки маленьких вікон. І немовби зваживши остаточно, Семен вириває із службового зошита на столі аркуш і, думаючи довго над кожним словом, пише. В приміщенні вже зовсім холодно; важко даються літери зашкарублим пальцям, спотикається перо й тремтить рука. Та ще важче даються слова незвиклому до такого незвичайного писання мозкові. І відчуває Барабаш, як виступають на чолі й щекочуть обличчя стрімкі краплини теплового поту.

Уранці, тільки розвиднілося, палія на розвальнях парюю коней повезли з колгоспу. Цілий день на селі точилися розмови навколо нічної події, що від часів Кажанової банди вперше порушила їх спокій. Увечері на зборах колгоспу голова інформував про напад і висловлював подяку вартовим ферми й начкараулу Барабашеві за вміло розташовану й добре підібрану варту, за спокійно, розсудливо проведену операцію.

А другого дня вранці, зразу після своєї нічної роботи, Семен засідлав Шамана й виїхав до районного міста. Брав крупною рессю, часто кидав коня в галоп, поспішав. І в обідній час він уже прив'язував коня біля воріт невеличкого будинку, де жив недавній його командир Іващенко. Іващенко саме збирався після обіду в полк, як постукав у двері Семен. Вони тепло привіталися.

— Що, в місті був та й зайшов? Добре зробив, радий...

Семен не сказав, що приїхав тільки до нього, а почав розповідати про різні справи в колгоспі, про вчорашню пригоду. Та переконавшись, що хитрувати він таки не вміє, вийняв із кишені списаний аркушик і подав Іващенкові. Той розгорнув, прочитав: здивовано смикнулися йому брови, він ще раз узявся було читати, але кинув зразу на стіл і весело стиснув хлопця за плечі.

— Сеня, та ти ж молодець!.. Це ж розумно зроблено!.. Вітаю, вітаю... Ти сідай та розкажи толком, як ти надумався...

І ця веселість Іващенка передалась Семенові. Він присунувся ближче до Іващенка.

— Так ви обстоюватимете мене?

Іващенко взяв знову папірець. Знову перебіг очима. «Заява Семена Барабаша, начальника охорони колгоспу... Розумію свій обов'язок як бійця — боронити Радянську Батьківщину, і, щоб до цього бути готовим, прошу зачислити до вашого Н-ського артилерійського полку зверх строку. Служив у Н-ському артилерійському полку...»

Іващенко не був певен, що командир полку погодиться на цю заяву, але вирішив конче просити за Семена. Йому подобався цей хлопець — хоробрий і щирий.

— Буду сьогодні на докладі в командира полку, розповім про тебе.

— Я хочу якнайшвидше.

— Як тільки буде відповідь — надішлю до тебе в колгосп Григорія. Він, думаю, і сам не від того, щоб приїхати до тебе.

Семен зрадів.

— Та це ж добре... Ждатиму щодня... Ех, коли б погодився комполку!.. Шкода, що я не закінчив полкової

школи... а міг би... А тепер що з мене — їздовий. Тож ждатиму, ждатиму...— закінчив він, побачивши, що Іващенко збирається йти.

— Мушу йти в полк, а ти залишайся тут, відпочинеш, коня впораеш. Тоді й їхатимеш,

Семен проводив його трохи вулицею.

Вони попрощалися, й Семенові захотілося обнятися з Іващенко, як тоді в лікарні, але сам не посмів.

Стара Іващенкова служниця годувала його обідом, і він гукнув їй, думаючи, що вона, певне, не зовсім дочуває:

— Підемо в армію, бабо!.. З гармат стріляти будемо, ворогів лякати... Що? Не хочеться?.. А нам хочеться. Щастя свого не знаєте, бабо...

Він хотів було побачитись з Григорієм, але мав наказ голови колгоспу повернутися надвечір.

«Поки не приїде з оповіщенням до колгоспу Григорій,— думав Семен,— треба зберегти невелику таємницю. Тільки б комполку погодився... Ну, та Іващенко розпише...»

А вдома виглядала Семена з своїми новинами Уляна. Вона усміхалася від задоволення. Але тільки пізно ввечері, коли вже полягали всі спати, повернувся з мандрівки Семен на своєму бідовому коникові Шамані.

11

Цієї зими пізно порішили з молотьбою. При сівбі, коли збільшували площу, розігналися широко, з жнивами впоралися пізно. Довго возили з поля, а невеличкі стіжки ббби вкрилися було сивими шапками снігу. Останні снопи перевезли вже на санях. Молотили й одночасно поспішали хорошим сніговим накатом навозити лісу. За кедром їздили кілометрів з п'ятдесят,— поволі посувалася робота. Запроектовані були нові корпуси, і вони вимагали багато матеріалу. В січні закінчили молотити; в березні вивезли останні бруси з порубки. І відтоді кожного вечора в ідальні після вечері розсувалися під стіни столи, виносили ослони й починалася гулянка. Довго не щастило з гармоністами. Були одна-дві гармонії, та все в ремонті, та й гармоністи не дуже добрі... А потім таки два найкращі гармоністи з села з родинами

переїхали до колгоспу. З новим ешеленом переселенців-червоноармійців приїхало кілька музикантів. Грали тоді в колгоспі на гармоніях. Грали на «струні» гітаристи й балалаечники, а потім приїхав до колгоспу кравець. Він увечері в себе на квартирі заливався на скрипці. За кілька днів всі переконалися, що кравець з нього самий мізерний, справжній «перепора», зате скрипач, та ще до танцю — першого класу. Тоді ввечері одного разу прийшли до нього парубки, притягли до клубу, і він їм грав. Як грав!.. Плакав і сміявся на інструменті, хлопців і дівчат примушував припиняти жарти й слухати, поникши головою, слухати без кінця. Тоді ж йому сказав слюсар із майстерні, той, що його забракували до льотної школи:

— Тобі, Мойсей, в «Гранд-Опері» грати в городі, а ти штани латаєш... Хіба це спеціальність!..

На що Мойсей по паузі відповідав:

— Звідки ти, хлопче, знаєш... може, я тут тільки зиму пересиджую... а літом поїду в «Гранд-Оперу»...

Проти такого ансамблю не встояло село. Спочатку двоє парубків зайшли було з села до клубу, ніби води напитися. Танцювали мало не до ранку. Потім приходило все більше й більше. З дівчатами приходили. А відколи почалися такі гулянки щовечора, важко вже було розпізнати — хто з села, а хто з колгоспу.

Семен через свою нічну роботу тільки зрідка заходив на такі вечірки. А ввечері, коли приїхав з міста від Іващенка, він покинув своє караульне приміщення й прийшов до клубу. Перед цим він обійшов вартових. Довго розмовляв з кожним, курив цигарки... В цей вечір він не міг залишатися сам. Йому хотілося компанії. Зайшов було на стайню до чергового стайничого. Той дримав собі в сні. Він на мить розплющив очі, побачив Семена й знову закрив очі, хоч і не спав: йому дрималося. Семен побачив, що з ним не розважишся. Попередив сторожа, що на випадок потреби буде в клубі.

В залі електрика струмила слабеньке світло, зате музика й танці являли собою надзвичайно яскраву й динамічну картину. Стояв неймовірний шум. Все вертілося посеред залу, закриваючи десь усередині гармоністів і скрипача. Тільки десь по кутках дівчатка-підлітки, контрабандою від батьків, пробували й собі вивчитися отих найскладніших вихлясів.

Хтось ураз підхопив Семена, і він опинився в самій середині рухливої маси. Семен ухнув, вигукнув незрозуміле щось і загубився десь в цьому найприроднішому з усіх балетів. Танцювали з такою щирістю й наполегливістю, немов на порубці лісу виробляли трудодні. До танцю Семен був великий мастак; і хоч удень змотався верхи до міста й назад, чого було б досить на когось іншого, щоб упасти каменем на ліжко й спати півдобы,— Семен не почував утоми. Його розпалювала ні з ким не поділена радість. Дівчат не вистачало, і він відплясував з якимось із хлопців... Нарешті музиканти пристали й зробили перерву. Хлопець і Семен з розгону бухнулися на лаву й витирали рукавами піт. Тут Семен помітив поруч себе Уляну.

— О це й ти тут? Танцювала?

— Ні... так просто... Дома нудно... А я тебе вдень шукала. Сказали, що їздив кудись.

— У місті був, Уляно... Діла, брат!.. Після взнаеш.

— А в мене для тебе новина є.

Семен ураз насторожився.

— Лист?

Уляна кивнула головою.

— Від Катьки?

Уляна знову кивнула, погоджуючись.

— Про Софійку? Показуй, чого ж ти тягнеш... Прочитаєм.

Він атакував Уляну, не даючи висловитися. Колиш раніше вона нізащо так спроста не задовольнила б його цікавості. Вона примусила б його походити біля неї, попросити, наобіцяти їй цілі гори, так тоді б тільки розповіла. Але тепер, все ще нудьгуючи за Миколою, вона не була спроможна на подібну впертість.

— Пише Катька, що твоя Софійка збирається їхати сюди на роботу.

— Куди «сюди»?.. Софійка? Та це хтось тут самашедчий.

— А ти не спіши... Уже ж не до тебе в сторожі... Ну, мабуть, у крайовий центр на якусь роботу. Пише, що вона вже зовсім зібралась і скоро, мабуть, виїде. А ти понімаєш, Семьон, що це із-за тебе дівчина науку киде?.. Щоб до тебе ближче. Щоб бачити тебе хоч зрідка.

— Та що ти!..

— Ех, Сеня, ти ж іще не знаєш, що зробить дівчина,

коли любить. Коли його немає біля неї. Коли крізь сльози бачить його вночі перед собою і знає, що насправді це тільки ввижається... Та вона не то сюди в край приїде, а й на самий Сахалін примчить шукати. Бо в цьому її щастя, якого вона не відступиться. І ти дивуйся, що вона кидає своє місце й школу: тепер це вона скрізь знайде. А кого любить, той один. Значить, дожилася вона, що не може без тебе; мабуть, боролася довго з собою та не зборола... І тоді дівчина — як ти кажеш — самашедча. Вона йде на все...

Семен сидів, як у тумані. Йому здавалося, що це хтось співає тут. І ще дивувався Ульчиним словам і голосові — де вона їх знаходила?

— Уляшо,— промовив він,— а й ти без Миколи страждаєш?

В цю мить дві гармонії й скрипка почали якихось пісенних мелодій. Їх слухали хлопці й дівчата, не сходячи з місць. Скрипач Мойсей був сьогодні в особливому настрої. І це він своїм смичком розпочав пісень, а гармоністи супроводили. Всі знали, що це за пісні, та ніхто в залі не зумів би їх заспівати. Тільки один Мойсеїв смичок умів викликати ту мелодію із нутра тремтячої скрипки. Тільки коли-не-коли, зовсім зрідка, траплялись Мойсееві такі вечори, коли й сам він не міг роз'яснити, хто ж водить смичком по його струнах, хто примушує його, мізерного кравчика, дивитися навколо себе поглядом артиста.

— Мені, Сеня, здавалося, що це я сама привезла Миколу сюди за тисячі кілометрів, оберігаючи своє щастя... Я боялася, що хтось порушить його. Таки знайшовся хтось, сильніший за мене. І для нього Микола кинув усе, що любив...

— Тобі, Уляно, я скажу: я теж іду скоро в армію, повертаюся до армії. Надовго. І я не думаю, що Софійка через це мене втратить.

Не було впину Мойсеевим пісням. Але Семен мусив іти до вартових. Він підвівся й пішов через усю залу, хитаючись, п'яний радістю.

* *
*

Через два дні прийшов після довгої мовчанки лист від Софійки. Барабашевим сумнівам був покладений кі-

нець. Семен був здивований, як близько до істинної правди були думки Уляни. Софійка писала: за цей час вона переконалася, що мусить їхати на Схід, ближче до нього; вона не в силі що-небудь зробити з собою. Ні з ким вона не радилась, а сама вирішила їхати сюди, й ніщо її не відхилить від цього. Вона шукала нагоди й скоро знайшла її. До Хабаровська набирали культосвітників. Вона погодилася їхати дитробітником, бо мала з цього фаху практику. Вона працюватиме там, а згодом продовжуватиме вчитися. Цього вона не закине ніколи. «Любий Сеня, так просто й легко в нашій чудовій країні розв'язуються найскладніші життєві вузли». Закінчувала вона свій лист, прохаючи від нього звістку телеграфом, бо поштою, може, й не встигне. Нові службові обов'язки примушують виїздити незабаром. З якою радістю сідатиме вона цього разу в поїзд!..

Хвилинами Семенові здавалося, що він марить, так, як нещодавно в лікарні... «Йй треба телеграфувати,— гарячково мислив він,— але як, що?.. Де він буде через кілька днів?» А до вихідного дня, коли мав приїхати Григорій, було ще три доби. Хіба сісти й самому їхати до Іващенко? Ні, він мусить показати себе витриманим і дисциплінованим. Вже недовго... Здавалося хвилинами йому, що він з радості дико закричить або ось візьме гітару й хоч поламає її, бо ж він не вміє грати щось таке рвучке й радісне.

* *
*

Григорій приїхав саньми напередодні вихідного дня ввечері. Він не застав Семена. Але хлопці провели його до караульної хати, куди мав повернутися Семен після об'їзду постів. Хлопці намагалися довідатися, що він привіз Семенові, бо з його вигляду й голосу були певні, що тут криється якийсь секрет. Але Григорій боронив право на «військову таємницю». Нічого не добившись, хлопці залишили його в караульні чекати Семена.

А тим часом Барабаш спокійно повертався на Шамані з молочної ферми. Вечір був зоряний, але теплий. Такі вечори траплялися все частіше в міру наближення весни... В усім тілі відчувалася легкість, приємність. Було бажання заспівати або промчати галопом. Але беріг коня — ніч іще вся попереду, може бути багато їзди. Він

оглядався кругом. Ззаду, за самотнім примерхлим ліхтарем ферми на тлі темно-синього небосхилу вимальовувалися хвилястим пасмом недалеко сопки. Немовби розтягнувся вздовж горизонту на путі до океану фантастичний караван горбатих верблюдів, вантажених гігантськими сніжно-білими тюками. Спереду чітко вимальовувався добре вкатуний шлях. За кілька хвилин на ньому мали виринути з долини нечисленні вогні колгоспу. «Це сьогодні знову гуляють у клубі, і Мойсей, певне, чимось новим, особливим почастиє комунарів. Не може він не відзначити нічим такого розкішного вечора». Спотикався Шаман.

— Не дримай, старик,— лагідно говорив Семен,— у нас із тобою завтра празник... Ти відпочиватимеш, а я... А що коли комполку не погодиться? — вплутувалося в думки й настрої.— Сьогодні треба обов'язково піти до клубу. Може, це останні вечори в колгоспі... А Софійку треба зустріти вже в військовій формі... Здивується, зрадіє... Він розповість їй, як знову прийшов до армії. Все розповість.

Непомітно з обох боків обступили Семена будинки колгоспу. Впевненим кроком ступав Шаман до караульної. Вікна світилися. «Забув укрутити гнота»,— подумав Семен і скочив з сідла. Солодко потягнувшись, розім'яв плечі. Потім відкрив двері. Перед ним стояв і ніяково усміхався Григорій. Семен кинув об підлогу шапку й рукавиці.

— Григорій! — вигукнув він, і вони міцно обнялися.

— Що привіз? Говори!.. Є призначення?

— Два трикутники... Комполку призначив тебе на командира тяги. Якраз у Іващенко дивізіон. Матимеш під командою їздових і коней. Начальником будеш!.. Іващенко, мабуть, розписав комполку про тебе. Каже: як приїде, хай з'явиться в штаб, особисто хочу поговорити.

Семен не міг всидіти. Він бігав з кутка в куток і мало не закоханим поглядом глядів на Григорія.

— Я тебе ждав на завтра — у вихідний день.

— Та й мене попередив Іващенко, щоб готовий був на завтра... Сьогодні по обіді прийшов із штабу й каже, що оформив твоє призначення. Завтра, мовляв, треба їхати до тебе. Ну, — думаю, — тобі, мабуть, не терпиться. Відпросився сьогодні й приїхав. Дороги мені тут кругом знайомі.

— А строк мені приїжджати коли?
— Та швидше треба.
— Чудово, Гриша! Завтра тут погуляємо, а післязавтра вранці й двинемо.

— Пізніш мені й не можна...

— Аж не віриться, Григорію... За ці дні стільки маю новин. Наче п'яний весь час. А вже тебе ждав!..

Того вечора довго не виїздив Семен до вартових. Вдвох сиділи біля залізної розпеченої грубки в караульні, й довго не згасала в них жива розмова. Тільки десь опівночі Семен повів Григорія в корпус до своєї кімнати й запропонував йому своє ліжко. Сам він мусив чергувати до ранку. Григорій відразу заснув — з дороги.

* *
*

Через два дні Семен і Григорій під'їздили в санках до міста. Натомлені коні йшли спокійним кроком.

Семен злегка хвилювався. Ще півгодини, і він не побачить позад себе степу, де ховається десь у долині колгосп. Сьогодні вранці йому влаштували проводи. Просто на вигін до саней прийшли товариші. Голова навіть промову спеціальну придумав, що ось, мовляв, одного з кращих робітників віддаємо Червоній Армії і т. д. Молодь качала Семена, а потім чомусь і Григорія... Причому незграбний Григорій під час цієї процедури потрапив комусь чоботом в обличчя і підбив під око синця. А повар з колгоспівської їдальні напик і насмажив на дорогу хлопцям цілий клунок різного харчу, потім, коли в дорозі хлопці розв'язали, то переконалися, що в повара був хороший смак і до їжі, і до питва. Ну, й він, Барабаш, теж розпочав було промову на прощання. На жаль, не вийшло промови: здорово хвилювався. «Пам'ятайте,— сказав він,— Червона Армія боронитиме наші колгоспи...» Це він хороше сказав, а промови не вийшло... тільки Уляна й за ним плакала. «Матимеш відпустку,— казала,— приїди... І Микола приїде».

Тепер перед ним знову місто, полк. Тільки немає вже тих сумнівів, що туманили колись його свідомість. Немає важких турбот про своє майбутнє, а тільки думки про ту роль, до якої внутрішньо підготував він себе цілком, до якої вже покликаний кращий його друг Микола Калач і інші, без якої він не мислить і самого себе. «Поки

живуть вороги — щастя умовне», — це він говорить собі тепер. І в готуванні себе до майбутньої боротьби на кордонах незмірених просторів Батьківщини знаходить він місце собі, своїй бунтівливій невгамовній вдачі... Де вони тепер — колишні спільники його безпритульницького бунту: Петька Чуб, Ярій, Гундося, Лізка, Мурий, Колька Бубон і інші? І необачна домробітниця Катька?.. Вони кожен познаходили собі місце в великій вітчизні, що вміє забувати гріхи їх дорослого дитинства. І коли б він зустрів тепер «кота» й альфонса Мурого, він би сказав, що тепер його, Барабашева, черга розповісти таємниці справді радісного, справді щасливого життя, яке зустріти сьогодні він підготував себе. Ще сказав би він усім своїм друзям і Катьці про любов до нього Софійки, ту любов, яка можлива тільки в його країні, любов, яка шукає в ньому відголос справжньої людини своєї Батьківщини, як кравчик Мойсей — найглибші мелодії в своїх струнах.

Поволі обступало їх місто, обриваючи Семенові думки.

* *
*

Між станцією й містом — двадцять кілометрів степу. Цим шляхом мала примчати Софійка. Коли подзвонили з станції в полк, що поїзд підходить, Семен Барабаш — він дві години чекав при телефоні цього дзвінка — виїхав назустріч верхи. За Софійкою були кілька годин тому вислані на станцію сани з Григорієм.

Не тямлячи себе з радості, Семен промчав кількома вулицями маленького міста й вискочив за місто. Приклав долоню до лоба, щоб не сліпив блискучий від сонця сніг і оглянув з горба степ, хоч знав, що не побачить знайомих коней. В'їжджений шлях крутився між горбами й зникав у даліні. Шлях був порожній. Семен поїхав ходою. Все одно, він міг їхати тільки до розвилки, де зливалися в одно дві дороги від станції: він не міг знати, якою їхатиме вона.

Семен був у сірій шинелі по формі й шлемі. Вже третій тиждень він у полку. Відділення тяги, яким він командував у дивізіоні Іващенко, відчувало його досвідчену й тверду руку.

— Ну, ну, — казав командир полку Іващенкові, — побачимо, що вийде з твого ублюдка...

Іващенко призначив Барабаша в батарею одного з кращих командирів у полку. Від нього майже щодня він довідувався про Семенову роботу і розчаруватися за цей час йому не довелося й разу. Коли в один з таких днів Семенової служби Іващенко мав з ним довгу, далеко не офіційну розмову, він почув від хлопця признання про Софійку. Семен просив поради. Старий парубок Іващенко, який, можливо, за все життя не знав найглибшого, найщирішого кохання жінки, потім цілий день думав над цим Семеновим питанням. Він був зворушений. Бійці не раз звіряли йому свої таємниці й просили порад. Але то були звичайні життєві пригоди. Зовсім не те він відчув у даному випадкові. Чуттям старого політичного робітника армії й комуніста, що вивчив сотні найскладніших біографій своїх людей, він угадав тут епізод глибокого почуття.

Його вражала Софійчина настирливість, з якою вона бажала виховати в Семеновій вдачі почуття громадського обов'язку, й цим, можливо, віддячити йому за свій давній порятунок. І командир дивізіону запропонував Барабашеві для Софійки тимчасово своє приміщення. Він дасть розпорядження робітниці, щоб підготувала в його приміщенні для неї кімнату, де вона зможе перебути весь час свого гостювання. Потім вона поїде в крайовий центр служити за своїм відрядженням, а там, можливо, знову влаштується вчитись.

Кінь злегка мерзне. Він просить рисі. Передніми ногами дрібно перебирає шлях. Семен пестить долонею його гордо витягнуту шию, заспокоює. Кінь мотає головою й проситься в рись. Його вабить добре вкатаний степовий шлях. Семенові хочеться власти на шию коневі, обняти його й говорити до нього ласкавою мовою,— він зрозуміє, ця шляхетна, випещена для блискавичного льоту тварина. Семен згадує про Іващенка, й почуття глибокої вдячності до свого командира за цю зустріч, за своє майбутнє охоплює його.

Семен оглядається назад і вже не бачить за собою міста: воно притаїлося за далекими горбами. Шинель і шлем вкриваються найтоншою сріблястою памороззю. В цій морозяній попоні й кінь. Перехиляється за південь. І хоч сонце ще високо, але дужчає мороз, починається зустрічний вітер. Семен не відчуває холоду. Він дивиться вгору, в розкриті без кінця для нього блакить, і його

збуджена уява чомусь ловить там шум весняних вітрів, спів перших жайворонків і дзюркотіння збудженого хору струмків. Йому здається, що безмежна дорога перед ним — це путь у цю раптом завеснілу в його уяві блакить. І ось несподівано він бачить на цій дорозі, далеко між хвилями сніжного рельєфу, темну однушку грудку. Вона ледве помітно рухається. Тоді Семен Барабаш забуває про все. Він устає на стременах; кінь насторожується. Семен раптом майже падає йому на шию. Кінь розуміє його — з місця бере в галоп. Дорога випростується перед Семеном і зливається в одну темнувату смугу під ногами. Він припадає до гриви коневі, нестямно белькоче йому незрозумілі слова. Несподівана, п'яна пристрасть сповнює його істоту. Далека темна грудка зникає за горбом, потім враз з'являється зовсім близько. Семен пізнає тройку полкових коней. Вони скачуть назустріч. Він розпізнає в передку саней високу постать Григорія, що гарячить і без того розпалених коней. Вони вже зовсім близько. Семен бачить веселе й загадково хитре обличчя Григорія. Той, очевидно, прикидається, що не впізнає Семена, й хоче промчати повз нього. Вони зовсім близько. Майже зустрілися. Ще одна мить — і Семен на всьому галопі стрибає з сідла й переймає тройку. Він хапає коней за недоуздок, висне під їхніми розпаленими запіненними мордами. Вони спиняються, як перед кам'яною стіною, й бризки піни летять на Семенову шинель. Він сміється, радий жартові Григорія, і швидко біжить до саней, звідки всміхаються до нього щасливі Софійчині очі.

1935 р.

Повісті

МАШИНІСТИ

Повість «Машиністи» була написана у 1927 р. і вперше надрукована у ж. «Гарт», (1927, № 8; 1928, № 1). Окремо видане у 1930 р. (К. «Маса»). Того ж року повість вийшла російською мовою у перекладі Б. Турганова (М.—Л., «Земля и фабрика»).

У 1965—1966 рр. автор, готуючи перевидання, зробив ряд виправлень у примірнику видання 1930 року.

Текст подається за цим, виправленим автором виданням.

МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ

Повість «Михайло Коцюбинський» написана у 1939 р. і того ж року надрукована у ж. «Радянська література» (№№ 8—11). Окреме видання з'явилося у 1940 р. (К., «Радянський письменник»). Повість неодноразово перевидавалася (1941, 1946, 1955, 1964 і 1968 — по смерті автора), була перекладена на російську мову (К., «Радянський письменник», 1951).

Кожного разу, готуючи твір до видання, автор багато працював над ним; найсуттєвіші доповнення були зроблені до видання 1964 р. на основі нових матеріалів про зустрічі Коцюбинського з Леніном у Максима Горького на о. Капрі.

Текст подається за виданням: Леонід Смілянський, Твори в двох томах, т. 2, К., «Дніпро», 1964.

ЗУСТРІЧІ. Роман

В основу першої частини роману «Зустрічі» покладено повість, «Полонений», що була написана у 1933 р. під враженням від подорожі письменника на Далекий Схід з ешеленом демобілізованих червоноармійців, які їхали на роботу в далекосхідні комуни.

Вперше надрукована у ж. «Життя й революція» (1933, № 7, 8—9). Окреме видання з'явилося у 1934 р. (Х., «ЛІМ»).

У 1935 р. була завершена робота над другою частиною роману «Зустрічі», що вийшов друком у 1936 р. (Київ — Одеса, «Молодий більшовик»).

Текст подається за виданням 1936 року.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. Будиночок у Конотопі, де минули дитячі та юнацькі роки письменника	96—97
2. Обкладинка книги «Машиністи» (Київ, «Маса», 1900)	96—97
3. Леонід Смілянський. Фото 1930 р.	128—129
4. Обкладинка роману «Зустрічі» («Молодий більшовик», Київ, 1936)	128—129

З М І С Т

<i>Л. Новиченко. Про Леоніда Смілянського та його книги</i>	5
---	---

П О В І С Т І

Машиністи	33
Михайло Коцюбинський	103
ЗУСТРІЧІ. <i>Роман</i>	289
П р и м і т к и	477
Список ілюстрацій	478

ЛЕОНИД ИВАНОВИЧ СМІЛЯНСКИЙ

Сочинення, том I

(На українском языкє)

Видавництво «Дніпро»,
Володимирська, 42.

Редактор *Л. С. Малахова*

Художник *І. П. Хотінок*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічний редактор *Ю. З. Тронік*

Коректори *О. К. Бобренко, Н. О. Маслова.*

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. БФ 04703. Здано на виробництво 18/XI 1938 р. Підписано до друку 11/V 1970 р. Папір № 1. Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 15. Умовн. друк. арк. 25,2. Обліково-видавн. арк. 26,478. Ціна 1 крб 6 коп. Зам. 8-441. Тираж 18 000.

АЛЕОХИИ

С

В

С

И

1015-1016